

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANADIK KÖTET.

(214. 215. 216. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTEZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

542/20
Kötés bontva.
26 db
215

Leltárzapló 18.270
tétele alatt bevételezve.

Bp. 1954. XII. 75

30.

A VALLÁS-SZABADSÁG ÜGYE A KORPONAI GYÜLÉSEN 1605.*)

A szerencsi templom ajtaja bezárult. Puritán egyszerűséggel fehérre meszelt falai között elenyészett azon ünnepélyes eskü visszhangja, melylyel Magyarország választott fejedelme 1605 április 20-dikán a körülötte egybegyűlt főurak s a megyék és városok követei előtt az Úr asztala mellől az evangéliumra fogadta, hogy hű gondviselője leszen a reá bízott ország érdekeinek. És elhangzott az egyszerű boltív alatt a rendek szónokának üdvözlő beszédét záró azon buzgó fohász is, hogy «az a nagy Isten, a ki Dávidot minden ellenségén győzedelmessé és Salamon királynak birodalmát békeségessé tette: az a nagy Isten adjon Fölségednek minden ellenségén győzedelmet, annak idején pedig Fölséged birodalmában örökös és boldog békességet!»

---

*) Jelen közlemény csak egy töredéke (két első fejezete) a korponai 1605. november-decemberi forradalmi gyűlés történetének, mely a *Magyar Országgyűlési Emlékek* sajtó alá kerülő XI. kötetében fog (a Bocskay támadása alatti többi gyűlések történetével egyetemben) megjelenni. — E mutatványnál bocsánatot kér szerző azért, hogy az első fejezet a közlemény címének nem egészen felel meg; mivel azt beszéli el, hogy az «első osztrák-magyar kiegyezés» eszméje mily viszontagságok között jutott Korponán tárgyalás alá. De mert a kiegyezés legfőbb pontja a protestánsok vallásszabadsága volt, meg a második fejezetet az első nélkül érteni nem lehet, hát nem maradhatott el az első fejezet sem. — Változtatás e cikkben azon alakokkal szemben, a melyben az *Országgy. Emlékekben* fog megjelenni, nem sok van.

12951 of

Az uraknak Urát dicsérő zsolozsma hangjai közt vonúlt ki a komoly gyülekezet a kálvinista templomból s az Úrba vetett hittel röpité ki hüvelyében nyugvó kardját az új fejedelem, hogy megszerezze vele nemcsak hívei számára, hanem az egész országnak azokat a győzelmeket, a melyek áhitott gyülmölcsei: törvény, jog és lelkiismereti szabadság voltak.

Tetemesen fölszaporodott seregei egy részét Erdélybe, főként a még mindig ellenálló Meggyes megvételére küldé Bocskay, más részét — a nagyobbbat — pedig Magyarország éjszaknyugati vidékének teljes meghódításával bizta meg. Hadvezérei e megbízatásban jó szerencsével jártak el és e jó szerencsét a hajdúk által fölgyújtott osztrák és morva falvak égése Mátyás főherczegnek is mihamar tudtul adá.

I.

Mátyás főherczeg teljhatalmat nyer Bocskayval alkudozni. Thurzó és társai küldetése Bocskaynál. A fejedelem föltételeinek kedvezőtlen fogadtatása. De a kül- és belviszonyok hatása alatt Bécsben a kiegyezés pártja győz, Forgács kedvező választ visz Bocskaynak. Közben a prágai udvarnál is fölülkerekedik a kiegyezést óhajtó párt. Az ezt előidéző viszonyok. A tárgyalások helyéül Korpona tüzetik ki. A korponai kir. biztos vallásának ügye. Papi személy helyett a választás világi katolikusra esik.

Nem Mátyás főherczegen múlt, hogy Bocskay hadainak diadalmas előnyomulását alig gátolá valami nagyobb és komolyabb erő. Sem pénze nem volt a főherczegnek, melyen a ropantúl fölszaporodott zsoldhátralékok miatt harczolni nem akaró régibb zsoldosokat kifizesse, sem elegendő olyan frissebb hada, melyet egyelőre zsold nélkül lehetett volna a fölkelő magyarság ellen vezényelni. Prágába pedig, császári bátyjához, a kinek nevében igazgatta Magyarországot, hiába írt, hiába könyörgött egyikért is, másikért is. A lelki beteg uralkodó, a kinek a saját maga személyeért annyira remegtek borzasztó kedélybajától már bomladozó idegei, hogy még éjfélnél is akárhányszor azzal a kérdéssel küldött oda udvari kanczellárjához, vajon fog-e (a biztos, a jól védett Hradzsinban!) biztonságban alhatni,*) háza érdekeit, alattvalói nyugalmat

*) Erről Uguccioni, a flórenczi nagyherczeg prágai követe, tudósítja urát, 1605 június 7. (Flórenczi állami levéltár.)

nem feltette . . . A pohár, Mátyás meg a többi főhercegek türelmének pohara csordultig megtelt. Azon eshetőség előtt állának a magyar királyi ház hercegei, hogy Szent István birodalmának a török igától még szabad részei az uralkodó család jogara alól örökre elvesznek a családfő makacssága miatt, ki hihetetlen apathiával se a megegyezés terére lépni, se haddal a hadnak ellenállni nem akar, hanem összetett kezekkel nézi a fejleményeket. — Mátyás, Miksa, Ferdinánd és Ernő főhercegek tanácskozni jöttek össze Linczben e rettegett eshetőség elhárítása céljából s tanácskozásuk eredménye, mint tudjuk, prágai látogatásuk lön. Egyesült erővel, élő szóval kérték május havában császári bátyjokat, hogy országai érdekében nyissa meg magán-kincstárát s bízza a magyar ügyet öcscei valamelyikére. Tolmácsuk a nyílt eszű gráci főherceg, Ferdinánd, a későbbi uralkodó volt, a ki meggyőző beszéddel,¹⁾ az ékesszólás erejével kísérté meg Rudolfra hatni s a kinek nagynehezen sikerült is a konok uralkodótól kicsikarnia, hogy Mátyásnak teljhatalmat adott a Bocskayval való tárgyalások megkezdésére.²⁾

Így indultak meg a kiegyezési alkudozások viteléhez kiszemelt biztosok, Forgács Zsigmond és az öreg Pogrányi Benedek,³⁾ június hó 4-dikén Prágából — a hová őket a gondos Mátyás már jó előre berendelé — Lengyelországon keresztül, Bocskayhoz, a kihez Kassára csak a hó legutolsó napján érkeztek meg, miután Rudolf szokásos késedelmezése miatt utasításuk, megbízó levelök és a Mátyás részére kiállított királyi meghatalmazás csak útközben, jó darab idő mulva küldetett utánok.⁴⁾

Kassán még a nagytekintélyű Thurzó György is, nyugati Magyarország protestánsainak s az egész magyar ágostai egyháznak e főszlopbere hozzácsatlakozott Forgá-

---

¹⁾ Uguccioni írja május 23-ikáról, hogy Ferdinánd olyan gyönyörű beszédet intézett Rudolfhoz, «a minél szebbet és jobbat kívánni sem lehet.» (U. o.)

²⁾ A fölhatalmazó levél ered. 1605 május 28. a bécsi udvari levéltárban.

³⁾ 1605 augusztus 3. kelt számadó jelentésök a Magy. Tudom. Akadémia kéziratárában.

⁴⁾ Az utasítás és a megbízó, sajnos, hiányzik.

csékhoz,¹⁾ a kiket a választott fejedelem jóindulattal s a királyt és főherceget tisztelő becsülettel fogadott, hogy e fogadás is tanúskodjék arról, a mire később ő is, hívei is annyiszor és oly nyomósan hivatkoztak, hogy tudniillik Bocskay támadásának nem a háború, nem a lázadási viszketeg kielégítése, hanem a vallásszabadságra s az ország megtépett jogainak helyreállítására alapítandó béke volt a czélja.

E czél elérésében erős meggyőződéssel támogatta a föltámadt magyarság fejedelmét ez idők legjellemzőbb alakja, Illésházy István, ki lengyelországi bujdosásából épen Bocskay hívására jött²⁾ haza, hogy itthon a fölkelők pártjához csatlakozzék. Illésházyban Mátyás főherceg és miniszterei is nagyon bíztak s nem ok nélkül. Mert a mily óvatos volt a sokat tapasztalt és szenvedett főúr s a mily erős nyomatékkal kívánt minden lehető biztosítékot Rudolftól megadatni az ország sérelmeinek teljes orvoslása érdekében,³⁾ ép oly rendületlen buzgalommal működék azon, hogy a béke, a kiegyezés így, a kellő föltételek alatt csakugyan létre is jöjjön. Az ő tanácsai alapján nyujtá át végre Bocskay július második felében Forgácséknak azokat a föltételeket, a melyek elfogadása és teljesítése esetén a kiegyezés a korona és a nemzet közt megtörténhetik. E föltételek — jövődő alakulások és sarkalatos törvények alapjai — a főbb pontokban⁴⁾ három csoportra oszthatók. Az egyházpolitika terén a protestáns vallás szabad gyakorlatának törvénybe igtatását, a püspökök számának korlátozását, a szentszékek túlkapásainak meggátlását s a jezsuiták kitiltását tárgyalják; közjogi s belpolitikai téren pedig a nádori tiszt betöltésére, a koronának az ország határain belül való őrzésére, a kamarák eltörlésére irányulnak és követelik, hogy az ország területén fekvő mindennemű várakban a tisztségeket csak magyar honfiakkal töltsse be a birály, és csupán magyar katonaságot tart-

¹⁾ Thurzó jelentése 1605 júl. 20. a M. Tud. Akad. kéziratárában.

²⁾ Bocskay Illésházyhoz 1605 febr. 10. Közli Szilágyi S. *Történ. Tár* 1878. évf.

³⁾ Illésházy levelei Bocskayhoz 1605 június 3. és 19. Közli Szilágyi S. id. h.

⁴⁾ V. ö. *Irományok* XII. sz. a. (Ezen «Irományok» alatt a korponai országgyűlés azon irományai értendők, melyeket a *Magyar Orsz. gyűl. Emlékek* sajtó alá kerülő XI. kötete fog egész terjedelmökben hozni.)

son az összes várakban s végházakban. Különösen hangsúlyozta Bocskay egy további pontban a külügyek mezejére vonatkozólag azt, hogy a korona és nemzet közötti kiegyezéssel egyidejűleg a király a törökkel is békét kössön¹⁾ és pedig Bocskay közbenjárása útján, hogy az immár közel másfél évtized óta dúló («hosszú») háború pusztításai megszűnjenek. A maga részére a fejedelem a föltételek közt nem mondotta ki, hogy Erdélyt és a tiszántúli magyar föld átengedését kéri, de annál erősebben hangoztatá azt előszóval Thurzó György előtt.²⁾

Mikor a királpárti főúr a fejedelem ez írásba szedett föltételeit átolvasá, azt kérdezte tőle Bocskay, vajon hiszi-e Thurzó, hogy Mátyás főherczeg e föltételekbe bele fog egyezni? Thurzó őszinte egyenességgel azt válaszolá e kérdésre, hogy nem.³⁾ Alig tévedek, midőn azt hiszem, hogy a Thurzóval e fölött megeredt vitatkozásnak is köszönhető, ha a fejedelem a távozó Forgácséknak vigasztalásul visszatérő útjokra azt a biztosítást adá, hogy bár némely méltánytalannak tetsző kívánság is van föltételei között, ezeket csak azért igtatá be, hogy cserében rajtok a méltányos engedményeket annál biztosabban megkapja.⁴⁾

Bocskay ez előzékeny mondása nagyon alkalom- és időszerű volt. Mert daczára a törökkel kötött szövetségének, daczára annak, hogy a Dunántúl kivételével csaknem az egész királyi Magyarország már őt uralá s így nagyon természetesen lehetett tartani, hogy épen azokkal a föltételekkel fog előállni, a melyekkel tényleg előállott: mindamellet úgy a bécsi és prágai udvar, mint a velők szorosabb viszonyban élő barátságos hatalmak képviselői e föltételeken nagy mértékben megütköztek. Az első benyomás bódító hatása alatt úgy látszott, hogy a magyar kérdésnek csak egy megoldása, csupán egy megoldója van: a kard. S nem hogy az alig megkezdett kiegyezési alku folytatását, de még fegyverszünet kötését sem volt hajlandó megengedni az indignálódó császár-király Mátyás

¹⁾ Ez is Illésházy tanácsa, l. 1605 június 19-ki levelét id. h.

²⁾ Thurzó id. jelentése 1605 júl. 20. id. h.

³⁾ U. o.

⁴⁾ «Etsi quædam iniqua sunt postulata, privatim tamen ideo se iniqua postulasse, ut iusta obtinere queat, indicavit (Bocskay).» Forgács augusztus 3-diki beszámolója, mint fõntebb.

főherczeg és Bocskay között; a minthogy «nem is tehetne másként — mondja Velence követe¹⁾ — császári tekintélyének sérelme nélkül». Hiszen ha teljesülnek e föltételek, egészen más állapotok fognak Magyarországon beállani; új állapotok és új viszonyok, melyek a magyar nemzettel szemben eddig követett politika szekerét egészen új és másfelé vivő országútra terelnék, talán merőben ismeretlen tájak felé, oda, a honnét a lengyel republica királyi czímmel ellátott, kötött kezű elnöke való. Ettől az ismeretlen vidéktől való félelem nehezedett a bécsi és prágai udvarra egyaránt, ha egyébként is nem látszik vala nehéznék a gondtalan és kényelemszerető államférfiak előtt: új vágásba fordítani a megszokottban agyig forgó kerekeket. Hát még a vallásszabadság! Egyenes megtagadása egy több mint félszázados kitartó és alkut nem ismerő politikának, melyért már a schmalkaldi háborúban annyi vért ontottak a német Habsburgok alattvalói s mely a római-német birodalom császárához oly erős vaskapocscsal fűzte a pápai széket, a spanyol monarchiát s a német birodalom katolikus fejedelmeit.

Nagy volt hát a fölháborodás az ellen, a ki ilyesmiket akar s keményen csengettek e fölháborodás visszhangjai az érdekelt körökben mindenütt. A pápa prágai nunciusa, VerCELLI püspöke, meg is volt szentül győződve a felől, hogy e követelések miatt a magyar kiegyezés műve soha létre nem fog jönni.²⁾ Ugyanezt a nézetet vallá S. Clemente a spanyol király prágai követe is, főként azért, — mert mint mondá — Bocskay, egyéb «szemérmetlen» kívánságai között, még a lelkiismeret szabadságát is követeli.³⁾ «Szemteleneknek» tartá a pápai államtitkár is Bocskay kívánságait s bár ő nem hitte lehetetlennek, ha mindkét részről megvan a jóakarát, a pápai

¹⁾ . . . perchè non la può far l'imperatore per sua riputatione, trattando con ribelli suoi vasalli. Dispacci di Germania (a bécsi udv. ltárban) 1604 auguszt. 1.

²⁾ Jelentése 1605 júl. 25. Prágából. Ered. a Borghese-levéltárban (most a Vaticánban; én még a Borghese-palotában használhattam Ambró Béla cs. és kir. kamarás, akkori vatikáni osztrák-magyar követségi tanácsos mélyen lekötelező közbenjárására, a miért legyen szabad e helyen meleg köszönetem ismételten is kifejezni.)

³⁾ «Porque el Boscay entre otras demandas desvergonzadas pide libertad de conciencia.» Jelentése a spanyol királyhoz 1605 aug. 13. (Simancasi ltár; másolata a M. Tud. Akadémia birtokában.)

politika szempontjából is hasznos sőt szükséges kiegészítést, a vallási pont miatt azonban mégis csak azt vélé a legjobbnak, ha fegyverrel volna képes Rudolf császár leverni a föltámadt magyarság fejedelmét.¹⁾

Csakhogy persze, ennek a kívánságnak a teljesüléséhez igen sok minden hiányzott. Hiányzott a pénz és a katona. A spanyol király pénzén tartott azon két ezred s az a nagynehezen összetoborzott sváb regiment, melyek már Ausztriában és Magyarországon valának, meg az az egy, alakuló félben levő, a pápa erszényéből toborzandó negyedik ezred a magyar fölkelőkkel való alkudozás merev visszavetésére, vagy pláne a lázadás legyőzésére — mint azt Vercelli vérmes püspöke hívé²⁾ — épenséggel nem szolgálhattak elégséges alapúl. Hogy pedig a pápa részéről Rudolfnak nem lehetett egyéb segélyre számítani, mint arra az egy regimentre, azt épen Vercelli érdemes egyháznagyja tudta legjobban, mint a kinek ezt még július legelején megírta volt a pápai államtitkár, mikor kifejté neki, hogy a mit ő szentsége tehet, azt Ferdinánd gráci főherczegért fogja megtenni, mert Ferdinánd tartományai — Stájerország, Karinthia, Krajna — képezik a török ellen Olaszország tulajdonképeni védbástyáit.³⁾ — Nem különben állott a dolog a Spanyolországtól kért és remélt újabb segélylyel is. Épen e napokban — július 25-dikén — mondá ki a spanyol államtanács, hogy a katolikus király több pénzt a német Habsburgok támogatására most már nem küldhet, legföljebb indirect úton — jó nagy kerülőn! — fog segélyt nyújthatni «diversio» alakjában, a mennyiben tudniillik a spanyol hajóhadat a görög tengeren czirkáltatja s minél több kárt okoztat vele a töröknek, hogy ez által a szultánt a magyar lázadók nagyobb mérvű megsegélyezésétől elvonja.⁴⁾

¹⁾ «Ma questo sia detto a V. S. per discorso.» («csak szóbeszédkép legyen ez mondva») teszi utánna az államtitkár Serra magyarországi pápai biztoshoz és bécsi nunciushoz intézett 1605 augusztus 27-diki jegyzékében. (Fogalmazvány a turini állami ltárban.)

²⁾ Főntebb említett jelentése 1605 július 25.

³⁾ Az államtitkár a prágai nunciushoz 1605 július 2. (Vaticani ltár, Nunciatura di Germania 16). Ugyanezt ismétli a pápai államtitkár a Mátyás főherczeg mellett tartózkodó magyarországi biztoshoz, Msgré Serrához 1605 sept. 17. (Turini áll. ltár.)

⁴⁾ A spanyol államtanács határozata, 1605 július 21. (Simancasi ltárból; más. a M. T. Akad. birtokában.)

Ha már a pápai és a spanyol udvar, a melyeknek gyors segélyére mégis csak mindig a legbiztosabban számíthata Rudolf kormánya, ily tartózkodó, sőt tagadó állást foglaltak el az égető szükség idején; gondolni való, mily csekély lehet az a remény, mely a Németbirodalom felől kecsegteté a prágai s bécsi udvarokat, a Németbirodalom, e lomha államtest felől, melyben minden ilyféle megajánlás a fejedelmek és rendek egész tuzatjainak retortáin ment előbb keresztül s a hol a protestánsok, meg egyéb Habsburg-ellenes pártok ellenzéke még akkor is megakadályozza vala a katolikus rendek lanyha buzgalmát, ha ezek jobb fizetők voltak volna — a mint pedig épen nem voltak — evangélikus collegáiknál. Hiszen az 1603. évre birodalmi gyűlésen megszavazott, úgy nevezett «török-segélyből» Albert főherczegen, Németalföld urán kívül (a ki a birodalom burgundi kerülete révén ráeső részzsel, bár illendő bocsánatkérés mellett, adós maradt,¹⁾ meg a kölni választó-érseken kívül még 36 nagyobb birodalmi rend, többnyire egyháziak, még 1605-ben sem fizettek le akár egy fillérnyit, jó jó példát mutatván ebben 50 kisebb birodalmi rendnek. A legjobb példával legelől, az igaz, a hatalmas rajnai palatinus meg a brandenburgi választó tündököltek, a kik nemesak a most említett 1603-diki török segély reájok jutott részét be nem szolgáltatták, hanem az utóbbi elector még az 1598-ban megszavazott segélyből is kerekszám 60 ezer forinttal tartozott. Ép így nem fizette be 1598-diki jutalékát sem Hessen tartomány grófja, a kin azonban jóval túltett az anspachi örgróf, miután ez még az 1594-diki esztendőre kivetett birodalmi segély ráeső részleteivel is adós maradt.²⁾

Csak a fűhöz-fához való kapkodás jellegével bírt hát ilyen körülmények között, ha Rudolf a közönséges birodalmi gyűlés összehívásától (nem ide tartozó okok miatt) idegenkedvén, 1605 elején az egyes birodalmi kerületek elnöklő fejedelmeit a török háború ürügye alatt a törökök és magyarok ellen fordítandó kerületi segély kieszközlésére szólítá föl. Mert fejér holló volt az olyan fejedelem, mint a 30 éves háborúban oly előkelő szerepre jutott buzgó katolikus bajor Maximilian, a

¹⁾ F. Stieve: «*Die Politik Bayerns*». II. k. 773. l.

²⁾ Lásd az érdekes összeállítást Ritternél: *Die Gründung der Union 1598—1608*, 380. sz. a.

ki maga kínált még kölcsönt is Rudolfnak a háború folytatásához. Már a bajor kerület, melynek pedig ő állott az élén, csak föltételeesen ígérte meg a kért segédelmet¹⁾ s bizonytalan eredményűnek látszék a jóakaró felső szász kerület megajánlása is.²⁾ Annál bizonyosabb volt azonban a pfalzi és brandenburgi választók, a württembergi herceg és mások ellenséges magatartása, a kik mint például Heidelberg ura, nem tartózkodtak kimondani, hogy se a magyar protestánsok eltiprására, se egyáltalán «ad oppressionem Hungarorum» pénzök nincs, vagy pedig azt hangsúlyozták, hogy az ilyféle segély nyújtása nem a kerületi, hanem az egyetemes birodalmi gyűlés elé tartozik,³⁾ a mely utóbbi véleménynek Rudolf leghűbb embere, a kölni választó-érsek is kifejezést adott egy a császárral folytatott párbeszéd alatt Prágában.⁴⁾

A német példát szívesen követték a császárral hűbéres viszonyban álló kisebb olasz fejedelmek, aztán Velence és Genua, a szokásos török segély nyújtását a pápa intelmei és Mátyás főherceg külön is ismételt kérései ellenére megtagadván.⁵⁾ Hiába járt segélyért Rudolf küldöttje, a leuchtenbergi landgraf, még Angolországban is és hajótörést szenvedtek az uralkodónak az új sógornál, a szomszéd lengyel királynál újlag megkísértett nógatásai szintén ez időtájt. Illésházy tudósít róla, hogy Rudolf követségének a kívánt segélyt nem sikerült kivívnia, noha a lengyel király és a hatalmas ostrogi herceg mindent elkövettek a lengyel tanácsosok rábeszélésére⁶⁾ s noha a lengyelországi nuncius is megmozgatott, a pápai államtitkár szigorú utasítása következtében, minden követ, hogy ha már lehetetlen a császár egyenes megsegítése, a «liga» megkötése, addig míg ez életbe léphet, legalább azt vigye a tanácsnál keresztül, hogy az osztrákpárti lengyel főurak saját zsebökre, (melyet persze Rudolf s a pápa töltött volna meg) kozák zsoldosokat fogadhassanak és ezekkel Mármarosban Bocskayt —

1) Stieve id. h. 740—741.

2) Ritter id. h. 352. sz. a.

3) Fölötte érdekes tárgyalásaikat lásd Ritternél id. h. 340., 344., 345., 347—49., 352., 354., 359—60. stb. számok alatt.

4) Stieve id. h. 775.

5) Stieve id. h. 773.

6) Illésházy levele 1605 június 6., közli Szilágyi S. *Tört. Tár* 1878. évfolyam.

mint ez már 1604 végén tervbe vétetett — hátban támadják. Hiszen — így hangzott az ismételt indokolás — a magyarországi lázadás könnyen átragadhat a lengyel dissidendekre s magát a lengyel királyi trónt is veszélybe hozhatja.¹⁾

Siker azonban nem koronázta a lengyelországi nuncius működését sem, habár a magyar fölkelés naponként nagyobb és fenyegetőbb mérveket öltött. Már a Dunántúlra is átcsaptak Bocskaynak ürge hadai s e királyhú vidék urai közül nem egyet a mozgalom pártjára térítének. Komolyan lehetett attól Bécsben is, Prágában is tartani, a mire a Bocskay-párti Dersffy Miklós figyelmezteté Thurzó Györgyöt, ez pedig Mátyást és Rudolfot, hogy a magyarság fejedelme a törököt Styria és Ausztria, a tatárt pedig Morvaország nyakára uszítván, a császár-királyt akarva nem akarva, helyrehozhatatlan pusztítások után fogja békefeltételei elfogadására a szó szoros értelmében rákényszeríteni.²⁾

A józan ész azt súgta Mátyásnak, hogy ilyen körülmények között súlyosabb feltételek árán is ki kell egyezni Bocskayval. Reménység — mondám — alapos volt arra, hogy a fejedelem egyben másban engedni fog; hisz' Forgács még a tiroli Miksa főherceghez, a németrend nagymesteréhez intézett levelében is erősen hangsúlyozá, hogy Bocskay ezt neki még titokban is megígérte.³⁾ S talán nem egészen üres phrasisnak veendő a fejedelem azon mondása sem, hogy méltányos concessiókra már csak Miksa főherceg jóakarátára való tekintettel is hajlandó; mert tudjuk, hogy Miksa főherceg még a múlt időkből rokonszenves emléket hagyott maga után Felső-Magyarország urainál s most is jó lélekkel ajánlá a kiegyezést Mátyás bátyjának.⁴⁾

Elég nyomatékosan látszott a kiegyezést javasolni a magyar királyi tanács is azon fölterjesztésben, melyet az 1605 augusztus 7-dikén Bécsben tartott tanácsülésből intézett a

¹⁾ A pápai államtitkár utasításai, illetőleg közleményei Verce II püspöke számára 1605 július 9. és október 22. (Fogalm. a turini áll. levéltárban.)

²⁾ Thurzó, Rudolfhoz 1605 júl. 20. (Bécsi áll. ltár.)

³⁾ «Iniquas se (Bocskay) quasdam inseruisse ideo conditiones, ut nequas obtinere a Sua M.-te queat, secreto mihi intimavit. 1605 augusztus 7. (Innsbrucki helytt. ltár.)

⁴⁾ Forgács Zsigmond Miksának 1605 augusztus 25-én. U. o.

főherceghez ¹⁾ — s különösen nagy hévvel járult hozzá tanácsostársai véleményéhez Thurzó György a maga részéről. És ha el is kell ítélnünk a talán jóindulatból, a békemű előmozdításának óhajából merített, de ethikai alappal nem bíró, nagyon is «politikus» indokolást, a melylyel a főúr a maga votumát kísérte: alig szenved kétséget, hogy a bécsi udvar előtt ennek az indokolásnak hatása nem maradt el. «Bár kedvezőtlenek Bocskay föltételei — mondá a politikai tekintetben kissé kétkulacsos, csupán a vallási kérdésekben szilárd és egyenes Thurzó —, el fog még jönni az idő, mikor ő felségének megnövekedett számú hívei az országgyűlésen símitani és változtatni fognak rajtok; mert a kik törvényeket hoznak, el is törülhetik azokat». ²⁾ A tanácsadásnak ez a kényelmes módja, mely a jogos kívánságokat és aspiratiókat megadatni javaslá ugyan, de már előre farkasvermeket ásott alájok, néhány évtized óta divatozott Magyarországon, szomorúan tanúskodván az alacsony színvonalról, melyre a király magyar tanácsosai tisztán saját hibájokból sülyedtek le. Ha ők azonban meg tudták az ilyfélével lelkiismeretüket nyugtatni, valóban méltánytalanság volna azt kívánnunk, hogy ezt nekik a bécsi tanácsosok vessék szemökre. Ellenkezőleg: épen békehajlamokra mutat az osztrák miniszterek részéről s Mátyás főherceg tanácsosainak józan eszéről tanúskodik, hogy Thurzó indokolásában megnyugodtak, argumentumainak a jövőbe nyúló gyökereit nem bolygatták. Az egymással tudvalevően egyenes és szoros sógorsági viszonyban álló miniszterek Mátyás közvetlen közelében, élükön a főherceg legkedvesebb emberével Cavriani Ottarióval, Illés-háznak jó barátjával, sőt neje Pálffy Kata révén szintén sógorával, határozottan a kiegyezés mellett foglaltak állást, ³⁾ főleg

¹⁾ Ez, sajnos, nincs meg; de egy pontját, a vallásszabadságról szólót, Khleslnek egy másolatából ismerjük (melléklet 1606 február 11-diki leveléhez, Borghese-ltár III. 513. c.) s ebből joggal következtethetünk az egész votumra.

²⁾ Successu temporis tamen, si qui articuli Bochkaianorum Suae Maiestati contrarii esse videbuntur, in comitiis et dietis per fideles Suae Maiestatis, quorum numerus augebitur, ii emendari et in meliorem ordinem redigi, additis addendis et diminutis diminuendis, commode poterunt... Thurzó jelentése ugyan későbbi (kelet nélküli, de 1606 legelejéről való), nézeteit azonban a kérdés alatti időre is megvilágítja.

³⁾ Erre egy egész sereg apróbb indirect adat van. Közülök

hogy a magyarfaló Khlesl püspöknek, Mátyás főherczeg e factotumának, a ki még ekkor a kiegyezésről hallani sem szeretett, befolyásától nem tarthattak, miután Khlesl a nyarat, a kiegyezés szerencséjére, Béctől és Mátyástól távol más dologban töltötte¹⁾ s csak az ősszel tért vissza megváltozott nézeteivel főherczegi ura oldala mellé.

A körülmények kényszerítő nyomása, Bocskay loyalis magatartása, melylyel még föltételei stylizálásában is kimutatta, hogy csak ideig-óráig tartja magát Magyarország urának s a törvényes király előtt visszalépni mindig kész; aztán Illésházy és Forgács meg Thurzó becsületes közreműködése a kiegyezés létrehozásában oda vitték hát a dolgot, hogy a fölkelő magyarság fejedelmének eleintén megütközést keltő föltételeit nem utasította a korona nevében tárgyaló főherczeg egyenest vissza, hanem választ adott reájok s e válaszszal, mely a további alkudozások helyéül Lőcsét jelölte ki, Forgács Zsigmondot és Pogrányi Benedeket újra Bocskayhoz küldé.²⁾ Mik voltak a főherczeg e válaszának egyes pontjai, azt itt egyenkint elősorolnunk nem szükség. Csak azt kell kiemelnünk, hogy a vallásszabadság ügyében adott s minden tartózkodása mellett is biztató válasz, meg a török békebe s Bocskay közvetítésébe való föltétlen beleegyezés, végre az a körülmény, hogy Erdély birtokát «fejedelmi» czímmel ígérte oda a főherczeg Rudolf nevében Bocskaynak, sőt a mi több kilátásba helyezé a császári és magyar királyi hadak nyomatékos támogatását is arra az esetre, ha Bocskayt Erdély birtokában bármi ellenség megtámadná, mind ez hangosan beszél a mellett, hogy a bécsi udvar válasza a kiegyezéshez elegendő alapot nyújtott, a miről különben bennünket Illésházy tanúsága is meggyőzhet.³⁾

---

kiemelem, a mit Hammer: *Khlesl's Leben* II. 33. mond; aztán Illésházy sűrű érintkezését Cavrianiival; a velencei követ jelentését Prágából 1605 okt. 31.; végre a fiórenczi követ jelentése ugyanonnan (fiórenczi áll. ltár) 1605 december 12.

¹⁾ Hammer id. h. I. 229. (és *Beilagen* 17. sz.)

²⁾ Az utasítás számukra 1605 aug. 19. Bécsi udv. ltár kéziratái közt MS. 8448. — Aztán Forgács főntebb id. levele 1605 aug. 25. és Mátyás jelentése Rudolphhoz 1605 aug. 30. (Udv. ltár). És Frankl: *A bécsi békekötés, Győri tört. és rég. füz.* III. 168.

³⁾ Levelei Bocskayhoz 1605 szept. 8. és 31. Közli Szilágyi S. idézett helyen.

Nagyon fontos körülmény ez. Mert ha Mátyás főherczeg most nem enged, ha megmarad azon az állásponton, melyet a kiegyezés ellenei, a császár «reputációjának» feltői nem győztek eléggé hangsúlyozni, hogy t. i. a magyarok követeléseinek teljesítése az uralkodó tekintélyének lerombolásával egyértelmű, bizony-bizony alig lesz a korponai béketárgyalásokból valami.

De a mint Mátyásnál a józan ész győzedelmeskedett, ép úgy tért nyert a józan belátás a prágai udvar intéző köreiben, a hol az előadott kedvezőtlen körülmények nyomása és a Mátyás főherczeg által adott jó példa ellenére is csak apródonkint kezdtek beletörődni a kiegyezési tárgyalások folytatásának s magának a kiegyezés szükségének gondolatába. Az a főnhéjazó, de csak a vis inertiae törvényénél fogva s csupán makacs ellenállásában erős párt, melynek oszlopemberei különben gyávák voltak arra, hogy a beteges, az okos szóra sokszor nem hajtó uralkodó haragjával szembeszállva, ennek a szükséges igazat megmondják; ¹⁾ az a párt, mely fejét épen a legválságosabb pillanatokban szokta volt elveszíteni, ²⁾ mely mint vízbe fúló a szalmaszálhoz, úgy kapkodott még a legutolsó pillanatban is a birodalmi vicekancellár Corraduzzi képtelen ötletéhez, hogy a szerencsétlen Báthory Zsigmondot kellene rejtekéből elővenni és Bocskay ellen legalább Erdélyben kijátsozni; ³⁾ ez a magyargyűlölő párt, mely a «császár reputációjának» böredőjű tógája mögé bújva s az uralkodói tekintélyére amúgy is betegesen féltékeny Rudolfot föllovalva, ⁴⁾ a magyaroknak politikai concessiókat nem akart adni és a politikai engedmények ellen — mint alább látni fogjuk — a pápát és a spanyol királyt szerette volna síkra szállítani, — ez a párt a nyár és az ősz folyamában mindig szűkebb térre szorult össze. Az

¹⁾ Még a «kemény» Unverzagt is csak egy ízben mert nagy reszketve kérni Rudolftól az udvari kámara üres pénztára számára néhány ezer forintot Rudolf magánpénztárából s ekkor is leszidva kergette őt ki a császár. (Stieve II. 732.)

²⁾ Ezt a velencei követ mondja. Dispacci di Germania. 1605. sept. 23.

³⁾ A pápai államtitkár a prágai nuntiushoz 1605 november 5. (Turini áll. ltár.) B. Zsigmond volt is ez ügyben kihallgatáson Rudolfnál.

⁴⁾ Még a tárgyalások derekán is hivatkozik erre maga a király «damit meine Autorität und Reputation — mondja — erhalten werde.» *Irományok* XXII. sz. — És a velencei követ már id. jelent. 1605. augusztus 1.

ellentábor élén, mely a magyarokkal való kiegyezést óhajtá, a prágai körökben a tetterős, harminczöt éves Dietrichstein Ferencz bíbornok álla, a ki minden katholikussága és azon körülmény ellenére, hogy Morvaországban ő volt az ellenreformáció ügyes, bár szelid kezű megindítója, már a Morvaországot ért csapások súlya, a saját uradalmainak pusztulása miatt is egész tekintélyét latba veté a prágai udvarnál a kiegyezés létrehozása ügyében, nem törődven még a vallási concessiókkal sem, melyeket a magyarok követeltek s a melyeket neki — mint ezt a prágai nuncius keserűen szemére is hányta ¹⁾ — egyházi magas állásából folyóan elleneznie kellett volna.

Dietrichsteint, a ki még Rudolf tudta nélkül s talán akaratára ellen is sűrűen érintkezett, szóval és levélben, meg a historiograph Berger Illés útján Illésházyval, erősen támogató Liechtenstein Károly a morva főkapitány ²⁾ s hozzájuk szegődött főleg a tapasztalt s higgadt gondolkodású, nagy tekintélynek örvendő császári tanácsos Geizkofler Zakariás, a kinek a magyar követelésekkel szemben elfoglalt álláspontját legjobban megvilágítja egy Rudolffhoz benyújtott előterjesztése, mely a kiegyezés védőinek s különösen magának Geizkoflernek örökké becsületére válik. Minél hamarabb lesz meg a kiegyezés a magyarokkal — úgymond a fontos emlékirat — annál jobb; politikai tekintetek követelik az ország szabadságait és törvényeit tiszteletben tartani, mert az uralkodó és az alattvalók között a kölcsönös kötelezettség viszonya áll fönn s a mint az alattvalók hűségre kötelesek, ép úgy tartozik az uralkodó is az ország szabadságait, alattvalói jogait respectálni. ³⁾

Főleg e férfiak magatartása bírta ugyan a prágai minisztereket s velök apródonkint magát az uralkodót a kiegyezés gondolatának megemésztésére és arra, hogy belenyugodjanak

¹⁾ Jelentése 1605 szept. 26. (Borghese-Itár). Később erre vissza kell térnem.

²⁾ Dietrichstein szerepéről bőven szól a velencezi követ. Disp. 1605 szept. 12. és 19.; október 3. és november 7. Illésházyval való érintkezéséről a többek közt Berger Illés (Illésházy ágense) a bíbornokhoz 1605 november 3., Illésházy a bíbornokhoz 1605 november 7. (Bécsi udv. Itár.) Továbbá Dietrichstein levele a pápához. Borgh.-Itár. Liechtensteinről a többi közt Disp. szept. 12.

³⁾ Bécsi udv. Itár és udv. ktár cod. 12617. sz. a. kelet nélküli, de 1605 ősze elejéről való.

Mátyás főherczegnek Bocskayhoz küldött válasza tényébe. De, tagadhatatlan, hozzá járult még ehhez egy csoport más újabb kényszerítő körülmény is. Már magában az uralkodó székvárosában, Prágában, a czéltalan makacsság, a kiegyezés húzódása miatt erős forrongás volt észlelhető a kedélyekben s kevés híja, hogy a zendülés az ősz folyamában ki nem tört. Aztán a prágai két legnagyobb bankház, az udvari kamarának adott rövid lejáratú, de vissza nem fizetett óriás kölcsönök miatt megbukott s többé nem volt, a ki csak egy ezer forinttal is kiségitse az elárvult kamarát, melynek élére a császár Unverzagt halála (1605 márcziusa) óta még elnököt sem nevezett ki.¹⁾ Továbbá nem kerülhette el a császári udvar figyelmét és féltékenykedését az a mozgalom sem, mely a német protestáns, főleg kálvinista fejedelmek, a pfalzi és a brandenburgi választók, különösen pedig az előbbieik környezetében és politikai barátainál megindult, hogy tudniillik a német birodalomnak magának érdekében áll a magyarok lecsendesítésének ügyét, esetleg önállóan is, a császár mellett kezökbe venni vagy legalább egy, Bocskayhoz a németbirodalmi protestáns fejedelmektől küldendő ünnepélyes követség és békebiztosok útján egyengetni.²⁾

Vegyük még e különféle kényszerítő körülményekhez azt a hatalmas argumentumot, hogy Esztergomot a török időközben bevette, Érsekújvárt pedig ostrom alatt tartotta s meg fogjuk érteni, hogy ez okok óriási súlya alatt már a spanyol király is oda utasítá azt a követét, a ki pár hóval ezelőtt Bocskay követeléseit szemérmetleneknek találta, hogy a magyarokkal való kiegyezést császári unokabátyjának melegen és határozottan lelkére kösse.³⁾

A kiegyezés barátainak sikerült kivinniök, hogy a Bocskayék most már ismert föltételei alapján a király a vegleges teljhatalomadó levelet a kiegyezés nagy műve létrehozásához Mátyás főherczeg számára kiállítsa, habár azt még egyelőre

---

¹⁾ Lásd ezekre a többek közt a fiórenczi követ jelentéseit 1605 november 14. és december 12. (fiórenczi áll. ltár); továbbá Stieve II. 769. és Dispacci di Germania 1605 november 13.

²⁾ Ritter id. h. 345—345., 347. stb. számok.

³⁾ A spanyol király utasítása kelet nélküli, de mindenesetre jóval december 24. előtti. Alapja egy november elején írt követi jelentés. (Simancasi ltár; más. a M. Tud. Akad. birtokában.)

Molard Ernő báró, Rudolf bizalmasa, tartá kezei közt, a kinek (ha igaz, a miről a különben jól értesült spanyol követ S. Clemente tudósít bennünket) titkos utasítása volt császári urától e teljhatalom ellensúlyozására, az esetben, ha azzal Mátyás főherczeg örökké gyanakodó bátyja akarata ellen a maga hasznára találna visszaélni.¹⁾

Nagyon keveset nyomott e kényes viszonyok között a kiegyezés megcsappant számú elleneinek az a reménye, hogy mivel még november elejére nem érkezett be a válasz Bocskaytól a bécsi udvarhoz Forgács és Pogrányi augusztus-szeptemberi küldetésére, hát a kiegyezés Bocskayék makacssága vagy épen visszalépése miatt fog megghiúsulni.²⁾ Mert Illésházy jó lélekkel írhatta már november elején Kolonich Siegfried komáromi parancsnoknak, hogy a magyarok Bocskayval együtt szilárdúl el vannak tökéelve törvényes urok és királyok békejobbát elfogadni.³⁾ S a mit Illésházy mondott, az többé nem egyszerű magán-ember nézete volt. Ő maga volt az, a ki október hó legelején vagy épen talán november legelső napján egyezett meg Korponán Bocskay megbízásából, a Bocskaytól visszatérő Forgács Zsigmonddal abban, hogy a kiegyezési tárgyalások színhelye a most nevezett Korpona szabad királyi város legyen Lőcse helyett, mely még a nyár folyamán volt — mint mondám — e célra kiszemelve.⁴⁾ A kiegyezés magyar és osztrák barátainak igaz öröme jöreménység között vihette Forgács Mátyáshoz a fejedelem válaszát, melynek szövege ugyan ismeretlen előttem, de hogy előzékeny és a kiegyezés ügyét előmozdító volt, azt a tárgyalásoknak három hét múlva történt effectiv megkezdése mutatja. Arra utalt e válaszában Bocskay, hogy az ország rendeinek beleegyezésétől függ a kiegyezés s hogy ezért a főherczeg biztosainak az ország rendivel kell valahol — Illésházy és Forgács ezt követő megegyezése szerint Korponán — alkudozniok.⁵⁾

¹⁾ S. Clemente 1605 október 29-iki jelentése. (U. o.)

²⁾ Serra (magyarországi pápai biztos) jelentése 1605 nov. 4. (Borghese-levéltár.)

³⁾ 1605 november 4. (Innsbrucki helytt. levéltár.)

⁴⁾ Hogy Illésházy a november elsejét megelőző napon vagy napokon élőszóval tárgyalt Korponán Forgács Zsigmonddal, azt alább említendő emlékirata bizonyítja. L. *Irományok*. III. sz. a.

⁵⁾ Hogy ez nemcsak suppositió tőlem, azt Mátyás főherczegnek

Egy pont volt még e praeliminaris kérdésnél függőben s pedig igen fontos: kit vagy kiket nevezzen ki a főherczeg Korponára a fölkelt magyar rendekkel való alkudozáshoz biztosul, vagy biztosokul?

Erősen katolikus körökben szemet szűrt, hogy az előleges tárgyalások vitelével eddigelé inkább protestánsok — Thurzó György, Pogrányi Benedek¹⁾ — valának megbízva. Vercelli püspöke meg is volt győződve a felől, hogy ezek magok ösztönözték Bocskay párthíveit, hogy a teljes lelkiismereti szabadság törvénybe igtatásának kérése mellől el ne álljanak; a lázadókat a nunciusz szerint tökéletesen kielégítené, ha mint a múltban volt (s a mit Mátyás Forgács és Pogrányi által augusztus havában meg is ígért Bocskaynak) nem háborgatnák őket vallásuk gyakorlatában; a vallás szabad gyakorlatának törvénybe-igtatásával ők — a nunciusz tudomása szerint — nem törődtek, mert céljuk tisztán a világi, politikai, sérelmek orvoslása.²⁾ Bizonyára az e körökből fölhangzó panaszok nyomása alatt gondolt Mátyás főherczeg egy jó darabig arra, hogy vagy a kancellárt, Forgács Ferencz nyitrai püspököt, vagy Náprágyi Demeter győri püspököt, az országgyűlési rendek e kedvelt szónokát fogja a Bocskay-párti rendekkel való tárgyalásokhoz biztosul kiküldeni.³⁾ De később, az utolsó órában mégis elállott e szándékától, meggondolva talán azt a mit Illésházy írt a napokban Cavrianihoz, Mátyás legkedvesebb miniszteréhez, hogy tudni illik «a püspök urak élje-

á török béke tárgyalására kirendelt, de még Győrben veszteglő csász. biztosokhoz írt 1605 november 9-diki levelének következő passusa bizonyítja: «Inhalt seines (des Bocskay) an Uns gethanen Schreibens, desseu Abschrift Ihr hiebei (habet), er (Bocskay) sich mit den Magnaten und der Notabilität und anderen Stenden mit Eidespflicht verbunden, ausser deren Wissen und Consens das Wenigste einzugehen; wie er dann allererst derowegen eine eigene Zusammenkunft ausgeschriben, daselbst der Stende Gemüth zu erkundigen, ob sie auch wollen und mit was Conditionen sie vermeinen, dass dieser Frieden in allen Theilen möchte geschlossen werden.» (Bécsi udv. ltár. Turcica.)

¹⁾ Mert Forgács Zsigmond már két évvel azelőtt katolizált.

²⁾ A nunciusz főntebb id. 1605 szeptember 26-diki jelentése.

³⁾ Serra jelentése 1605 okt. 22. Bécsből (Borghese-ltár); nov. 4. plane ezt írja: *M'ha promesso (Mátyás főherczeg) di deputare il vescovo di Nitria e levar via uno delli due heretici, che, già scrissi esser li commissarii.* (U. o.)

nek hivatásuknak, az Isten tiszteletének, járjanak szorgalmasan a templomba és imádkozzanak, hogy az Isten fordítsa el rólunk haragját: a világi dolgokba azonban ne ártsák bele magokat.»*) Be kellett a főhercegnek látnia, hogy bármely püspök, de különösen olyan harcziás túlbuzgó püspök küldetése, mint a minő Forgács Ferencz volt, a csaknem kizárólag protestáns, hitbuzgó és mint látni fogjuk a püspököket gyűlölő fölkelők közé: legalább is politikátlan dolog volna. De protestáns embert sem akart küldeni, hisz sokan voltak, a kik e részben a nuncius aggodalmaiban osztoztak; — ki tudja — talán maga a főherceg is hozzájuk tartozott.

Így hárult hosszabb mérlegelés után a világi katolikus Forgács Zsigmondra, a ki kétszeri becsületesen és ügyesen végzett missió után amúgy is legalkalmasabb volt e tisztre, a megtisztelő és áldásos, de nehéz föladat, a Korponán egybese-reglendő statusokkal a kiegyezés föltételeit a mennyire lehet, megstipulálni.

És most vezessük el Bocskayt, meg a pártjabeli rendeket Korponára, a hol a két fél közt létrejött fegyverszünet tartama alatt a magyar protestáns egyház életére s a magyar alkotmány történetére mélyen kiható elvek és intézkedések (későbbi alaptörvények) fölött az előkészítő alkudozások folytak.

II.

Tábori gyűlés terve, melyből a korponai gyűlés lesz. Bocskay és a kir. biztos megjelenése. Hangulat a rendek közt. A radikálisok és a hajlúság. A többség a kiegyezés mellett. A tárgyalások a vallásügyi czikkkel nov. 24-én megkezdődnek. A kormánykörök magatartása a vallásszabadság dolgában; a spanyol-pápai párt; az álkatholikusok; a protestáns párt; a kiegyezés pártja. Compromissum. Tolerari posse. Forgács előadja a főherceg válaszáét. A rendek határozata erre.

Bocskayt a török nagyvezér már a nyár derekán, július hóban, hívta volt találkozóra, hogy neki a szultán nevében átadja a fejedelemség jelvényeit. Akkor Bocskay Erdélyben lévén elfoglalva, e meghívásnak nem tehetett eleget, hanem november havára halasztá el a találkozót. Mielőtt azonban ide

*) 1605 november 19. (Innsbrucki helytartt. levéltár.)

megindult volna, jónak látta Sárospatakról október 23-dikán kelt meghívó leveleiben tudtúl adni az ország rendeinek, hogy velök részben a török-béke, részben a kiegyezés, esetleg a további fegyveres ellenállás ügye felől tanácskozzandó, tábori országgyűlésen való, tehát fegyveres megjelenéseket óhajtja. A gyűlésnek se helyét, se napját nem tűzte ki a fejedelem, mind a kettőt a körülményektől tevéen függővé; csak azt kívánta, hogy a követek abban az irányban és gyorsan gyülekezzenek, a hol táborát lenni hallják.¹⁾

Mely számban es mely megyék követték Bocskay e fölhívását, nem tudjuk. De voltak, a kik táborával még Pest alá, a Rákos mezejére is elmentek, mint például Kassa követei, köztök Bocatius, a kinek ez útjáról érdekes levelét is bírjuk.²⁾ A rákosi találkozó november első felében történt meg a nagyvezérrel, a lehető legjobb sikerrel. A törökre a Bocskayval jött urak (köztük Illésházy és Homonnay Bálint) fényes csoportja, különösen pedig a fejedelem válogatott szép 7000 huszárja láthatóan élénk benyomást tön.³⁾ Hízeltgő kitüntetések és tisztelgések után a fejedelem november 17-dikén már visszaindult a Rákosról Felső-Magyarország felé s november 17-dikén⁴⁾ megérkezett a gyűlésre, Korponára.

Mert tudni kell, hogy az október 23-diki meghívóban hely és nap nélkül hirdetett tábori országgyűlésből nem lön semmi se; hanem e helyett Bocskay deczember elsejére Korponára hirdette ki az országgyűlést, a fölkelés apróbb folyó ügyei tárgyalása végett, úgy azonban, hogy ezt a királyi kiegyezési biztossal folytatandó tárgyalások voltak megelőzendők.⁵⁾ A meghívó levélnek, mely a rendeket deczember else-

¹⁾ *Irományok* I. sz. a. — L. még Bocskay levelét Illésházyhoz, 1605 október 20. (Szilágyi S. közlem. *Tört. Tár* 1878.)

²⁾ Bél, *Adparatus*, decad. I. monum. VII. p. 318.

³⁾ Illésházy levele 1605 november 19. Korponáról (Innsbrucki helytt. ltár.) Mielőtt Bocskay a vezérhez ment, Illésházyt és Homonnayt fölszólítá, hogy az esetre, ha a nagyvezér ő vele valami nem remélt gonoszságot cselekednék, hát ők vegyék át az ügyek vezetését, amaz Magyarországon, emez Erdélyben.

⁴⁾ Ellentétben Bocatiussal (Bél. id. h.) és Franklall (*Győri Tört. és Rég. Füz.* III. 169) ez a datum a helyes, mert ezt tudatják Forgács Zsigmond Léváról november 18-káról (Bécsi udv. ltár) és a lőcsei követek november 19-ről Korponáról. (Lőcse városa ltára.)

⁵⁾ Csak így érthetők a korponai törvénykönyv bevezetésében

jére Korponára szólítá gyülekezni, nyoma sincs meg; de lehet, hogy e meghívók november első hetében bocsáttattak szét, minekutána — mint föntebb láttuk — Illésházy az alkudozások helyét illetőleg Forgácscsal Korponában megegyezék s erről a nagyvezér látogatására induló Bocskaynak akár írásban akár előszóval jelentést tön. Másrészt azonban sok körülmény szól a mellett, hogy a korponai gyűlés helyét és napját Bocskay táborában a már ott levő követek előtt előszóval hirdették ki.¹⁾ Bizonyos az, hogy a kiegyezés ügye, melyet a korponai rendek november 24-dikén már kezökbe vettek, előre megjelölt főtárgyát képezé ennek a gyűlésnek, mint azt a körmöczbányai követek utasítása világosan mutatja.²⁾

Bocskay megjelenése, az a valóban szép és jókarban levő hadi erő, mely őt kísérte, aztán a város körüli s távolabbi falvakban elszórt hajdúság és egyéb fegyveres nép,³⁾ bizonyos lelki nyugodtsággal, az erkölcsi és fegyveres fölény jóleső érzetével tölthették el a Korponán összegyűlt, eléggé nagyszámú rendek lelkét. Erdély rendeinek megjelent küldöttségét ha nem tekintjük, huszonkét megye volt Korponán követei által legalább is képviselve⁴⁾ és pedig úgy, hogy a török ditióját, az

(*Irományok* XXVIII. sz.) Bocskay azon szavai, hogy ő a gyűlést Korponára december elsejére hívta össze; miután, mint látni fogjuk, a béketárgyalások november 24-én már megkezdődtek. (Bocskaynak a hajdúk részére adott 1605 december 12-diki adománylevelében az áll, hogy a korponai országgyűlés november 21-re hivatott volna egybe!)

¹⁾ Frankl id. h. 169. l. 2. jegyz. helyesen mondja, hogy: «mikép gyülekeztek a rendek Korponára, miután a hely meghatározva (az október 23-iki meghívóban) nem volt, ez még földerítettésre vár.» Az én fölhoztam adatok s az én magyarázatom, azt hiszem, tisztázza a kérdést. — I. még a következő jegyzet is.

²⁾ *Irományok* VII. sz. Miután november 15-én, ezen utasítás kelte napján, Körmöczbánya még nem tudta, hol lesz az országgyűlés, ez a körülmény arra látszik utalni, hogy a gyűlés helyét és napját Bocskay táborában előszóval hirdették ki. Erre mutat még az is, hogy úgy Körmöczbánya, mint pl. Lőcse követei jó előre, a békealku kezdete előtt, megjelentek már Korponán; a mit abból lehet kimagyarázni, hogy a tábori országgyűlésre Bocskay táborába sietvén s ott az előszóval tett publicatiót hallván, tüstént Korponára indultak.

³⁾ Illésházy levele Cavrianihoz nov. 19. (Innsbrucki helytart. ltár.)

⁴⁾ Legalább, mondom, mert ezt az adatot más kútfők hiányában a korponai rendek által 1605 december 10 aláírt s a német birodalmi

akkori partiumot és a Dunántúl megyéit kivéve — a többi, királyi Magyarország megyéiből nem hiányzott egyetlen egy sem. Pozsony vagy Trencsén vagy Thúrócz ép úgy jelen volt, mint Ung, Bereg vagy Szabolcs. A főrendeket Illésházy, Báthory Gábor, Homonnay Bálint generális, Mágocsy Ferencz, Czobor Mihály, Thurzó Kristóf, Homonnay György, Tököly Sebestyén, Széchy György, Thurzó Miklós, Balassa Zsigmond, Kátay kancellár, Nagy-Lucsei Lipcsey János, Melith Péter, Perényi György, Prépostváry Zsigmond, Kendy István, Bethlen Gábor, Forgács Miklós, Desewffy Ferencz, Wesselényi István, Rákóczy Lajos, Lorántffy Mihály és Czobor Imre képviselték¹⁾ köztök, mint látható, az egy Széchy Györgyöt kivéve a Dunántúlról nem volt egy sem. Ott ültek Mladossevith Horváth Péter, Barcsay János, Rácz György, Orlé Miklós, Serjényi Ferencz, Kellemessy Mihály és Imreffy János mint a fejedelem tanácsosai s végre a felsőmagyarországi városok követei.²⁾ A papi rend ellenben tökéletesen hiányzott a csaknem teljesen kizárólag protestáns gyülekezetből.

Megerkezett november 19-dikén Forgács Zsigmond is³⁾ az összegyűlt Bocskay-pártiak körébe s e naptól kezdve egész november 23-dikéig élénk de nem hivatalos jellegű eszmecsere folyt közte s a fejedelem bizalmasai, a tekintélyesb főurak és követek közt,⁴⁾ hogy ideje maradjon a rendeknek a kiegyezési

---

fejedelmekhez intézett egy levél eredeti aláírásaiból merítem; az pedig épen nem lehetetlen, hogy miután a kiegyezési alkudozások december 3-káig tartottak, e nap után egyik-másik megye követei (egy-két főúr is) hazatértek. L. *Irományok* XXVII. sz., Erdélyt illetőleg a Naplót december 1. alatt, *Irományok* XII. sz.

¹⁾ Neveiket aláírásuk rendjében adom.

²⁾ A városok közül ugyan csak háromnak aláírását (Kassa, Lőcse és Trencsén) látjuk. De hogy Eperjes kivételével a többi városok ott voltak, arról követek (pl. Körmöczbányái) jelentései tanúskodnak (Körmöczbánya követi: Mikhenau Boldizsár és Paff Bálint, Kassáéi Bocatius, Tholnay Mihály és Szegedi András). Sajnos, hogy a városi követek jelentései használhatatlanok — tartalmatlanok voltak miatt. A jó nyárspolgárok semmi érzéssel nem bírtak az országos nagy események iránt, a melyek előttük folytak le; csupán kisvárosi ügyeikről (eleség-szállítás, katonabeszállásolás) tesznek jelentést. Lőcse követi talán bírtak volna; de ők azon panaszkodnak, hogy nem értik a tárgyalásokat, mert nem tudnak magyarul.

³⁾ Lőcse követi jelent. e napról. (Lőcsei levéltár.)

⁴⁾ L. Katonánál 28. 429. Bocatius levelét.

föltételek áttanulmányozására s magok között való előzetes megvitatására. Bocskay ugyanis a maga júliusi föltételeit s a Forgácstól hozott válaszokat előre átadta ebből a czélből a rendeknek, a kik november 21-dikén és 22-dikén minden egyes pontot, mint Forgács mondja,¹⁾ szorgalmasan meghánytakvetettek s a vita pontjait írásba is foglalták.²⁾

A gyűlést magát hivatalosan november 23-dikán nyitá meg a fejedelem a korponai templomban tartott isteni tisztelettel³⁾ s a kiegyezési tárgyalások a korona érdekeit képviselő Forgács Zsigmond, meg a korponai rendek között tulajdonképen november 24-dikén vették kezdetüket.⁴⁾

A hangulat a rendek között a kiegyezésnek kedvezett; a túlnyomó nagy többség őszintén óhajtá sőt sürgette a Bocskay föltételei alapján létrehozandó kibékülést. De voltak a kiegyezésnek, tagadhatatlan, ellenzői is. Egy szám szerint csekély, csaknem elenyésző, azonban élénk és tevékeny radikális párt nem elégedett meg azokkal a föltételekkel, melyeket a fejedelem július havában beküldött Mátyás főherceghez; többet akart es főként szerette volna azt, ha a kiegyezés csak a legbiztosabb, csak a legmegbízhatóbb biztosíték mellett jő létre. Ebből a pártból támadt ki az a ködös, homályos, határozottan nem formulázott gondolat, hogy legjobb biztosíték a külön magyar király, a kivé vagy a mivé Mátyás főherceget kellene választani.⁵⁾ És ennek a radikális pártnak számlájára kell főlrónunk mind azt, a mi a korponai gyűlés tárgyalásainak folyamán a Bocskay kiszabta föltételek keretéből — mint majd látni fog-

¹⁾ *Irományok* XIII. sz.

²⁾ Talán ez az írás akar lenni a Victorino de Chorebo *Sylloge actorum publicorum*-jában 1—6-ik lapokon közölt 15 postulatum; miután a 15. pont végéhez ez a megjegyzés van téve: «Lecta in particulari diæta Corponensi, die 21. Novembris Ao 1605.» A «postulatuum» ezen iratban (Chorebonál) azonban csak Bocskay s nem egyszersmind a rendek postulatuumainak kivonatai gyanánt tekintendők. A rendek november 24. előtt — mint látni fogjuk — nem formálták meg határozataikat az egyes föltételekhez.

³⁾ Körmöczbánya követaineik jelentése e napról, (Körmöczbánya levéltára).

⁴⁾ L. a naplót. *Irományok* XII. sz.

⁵⁾ Ezekre a Rudolfot nyugtalanító tervekre, illetőleg a róluk szárnyaló hírekre czéloz a velencei követ már október 24-ki jelentésében. Dispacchi di Germania.

jük — kicsapott, az ügynek, valljuk meg, nem egyszer hasznára. E párt, ismétlem, igen csekély számú tagjai Magyarországon keleti megyéiben keresendők; hozzájuk csatlakoztak az erdélyi rendek küldöttjei s velök tartott főként, mint talán a legradikálisabb, Kassa városának három követe közül Szegedi András, e gazdag és nagytekintélyű, buzgó kálvinista kassai magyar polgár.¹⁾ Ez a párt, mely Bocskay személyéhez különben e nézeteltérés ellenére még sokkal jobban ragaszkodott, mint a kiegyezés föltétlen híveinek nyugati Magyarországon megyéiből való része, sőt Bocskay legrajongóbb követőit foglalta magában, épen e ragaszkodás miatt magában véve épen séggel nem lett volna nemcsak veszélyes, hanem még nagyon alkalmatlan sem; sőt egészséges ellensúlyozója lett volna a minden áron békét óhajtó városi elemnek s a csüggedőbb morva-határszéli megyék követeinek is. De alkalmatlanná, majdnem veszélyessé vált a kis radikális töredék létezése a miatt az országgyűlésen kívül eső hatalmas tényező miatt, a melyre ez a töredék a maga merészebb föllépésénél támaszkodott s a mely hatalmas és durva tényező viszont a maga csekély súlyú erkölcsi argumentumait e kis radikális töredék okoskodásából merítette.

Ez az országgyűlésen kívüli factor pedig a hajdúság volt. Magvát valami tízezer főnyi vészedeztet hadfi képezé, a kikhez azután körülbelül kétannyi, részben csavargó és kasza-kapakerülő jobbágy és más elem csatlakozott,²⁾ a melyet a korponai gyűlés után a hajdúság — a fejedelem, a főurak és a hajdúkapitányok kívánságára — nagyobb részint ki is kergetett a maga kebeléből.³⁾ A gyűlés előtt és a gyűlés alatt azonban

¹⁾ Az erdélyiekre egy *Hungaro-teutomachia, vel colloquium de bello nunc inter caesares et Hungaros excitato, Dialogi tres* című politikai röpiratból (Bécsi udvari ltár) következtettek. A keleti megyékre egy Kassa vidékét jól ismerő német ember (névtelen) keletnélküli, de 1605 végéről való véleményes jelentéséből (u. o.), továbbá Bocatusnak 1606 október havában a prágai börtönhöl írott beadványából (u. o.), mely a kassai magyar polgárságot s a Szegedi testvéreket is jellemzi.

²⁾ Illésházy 1605 decz. 12. Kolonicshoz írt levelében 30 ezer hajdúról szól. Ez a szám csak úgy érthető, mint a szövegben mondom; mert az igazi hajdúság száma Bocskay szabadalom-levele szerint 9254 főre rúgott. (Illésházy eml. levele a Nemz. Múzeum Jászay-gyűjteménye VII. kötet.)

³⁾ Kolonics lev. Mátyás főherceghez 1605 decz. 20. (Bécsi udvari levéltár Hungarica.)

hajdú és szökött jobbágy még együtt voltak s azon ürügy alatt, hogy az országnak külön magyar király (már akár Bocskay, a kit ők jobb szerettek volna, akár Mátyás főherceg) kell, a kibékülésről még csak hallani sem akartak.¹⁾ «A vitézlő rend, első sorban pedig a hajdúság — mondja épen ez időkről egyik fiatalabb történetírónk igen helyesen — nem pusztá esz-köznek, de legfőbb czélnak tartotta a hadakozást . . . Magok a kapitányok is jobbára vérszomjas, kegyetlen emberek voltak s a merre mentek, szörnyű pusztulás támadt nyomukban. Sokan rövid idő alatt meg is gazdagodtak a rablott kincsekből, melyeket baráttól s ellenségtől egyaránt ragadoztak . . .»²⁾ A zsákmány-vágy volt az a rügő, a mely a különben vitéz és használható, sőt nélkülözhetetlen elemet (— mert hiszen az ő vérök-ből fakadt ki Magyarország talaján 1606 és 1608-ban az alkotmányos szabadság virága —) a további harcra ösztönözte s vele a kiegyezés gondolatát elvetteté. Ez a zsákmány-vágy és rabló-szomj volt az, mely egyikkel-másikkal közfűlök néha-néha csaknem Istent és hazát is megtagadtatott, mint a hogyan például a hírhedt de hős hajdúkapitány Némethy Gergely nem átalotta nyíltan hirdetni, hogy ő neki se Homonnay Bálint, a fejedelem főhadvezére, se maga Bocskay nem parancsol, mert nagyobb úr (tudni illik a szultán) az ő ura azoknál.³⁾

E békétől irtózó, zsákmányt szomjúhozó szellemre való tekintettel alkotta meg az előrelátó Bocskay mindjárt a korponai gyűlés kezdetén szigorú fegyelmi szabályait a hajdúereg számára; ⁴⁾ de általok a béke gondolatát a hajdúk lelkébe beleoltani s bennök a kiegyezés elleni ellenszenvet elfojtani nem sikerült. Elemi erővel tört ki a harcok e durva fiaiból a szenvedély, mikor megtudták, hogy a korponai alku mégis csak a kiegyezéshez fog vezetni s nyíltan kitézték a katonai lázadás zászlaját az általok különben csaknem bálványozott

¹⁾ «Die gemainen Haiduggen haben vom Frieden nichts hören wollen» — írja Kolonics Mátyás főherceghez. L. az előbbi jegyzetet.

²⁾ Komáromy András: *Rhédey Ferencz, Hadtört. Közlem.* 1894. II. 180. lap.

³⁾ Mátyás főherceg panaszos levele Illésházyhoz. *Irom.* XX. sz.

⁴⁾ Utasítások Rákóczy Lajos, Egri István és Nagy Gergely hajdúkapitányok stb. számára. (Bécsi udv. könyvtár 8666. sz. cod. 131. lapja.)

Bocskay ellen a kiegyezés miatt. Öt álló napig alkudozott a fejedelem a hajdúságnak deczember 8-dikára Korponára bejött kapitányaival és hadnagyaival; a fejedelem egész tekintélyét latba veté, Illésházy az édes szavú szónok, ékesszólása minden erejét összeszedte s mégis csak öt napi rábeszélés után s csak «sok pervasióval, sok ajándékkal és ugyan sok ezer forinttal»¹⁾ tudta e két férfiú rábírní őket, hogy lecsendesedjenek, a kiegyezés gondolatába belenyugodjanak. A sok ajándék közt első sorban a hajdúság magna chartája, Bocskay 1605 deczember 12-dikén Korponán kelt híres szabadalom-levele szerepelt, melynek alapján azután a hajdúk fészket rakának a magyar Kanaán szívében.²⁾

A hajdúságra támaszkodó radikális vagy mondjuk katonai párttal szemben azonban — mint mondám — a korponai gyűlés tagjainak óriás nagy többsége a kiegyezés híve volt, a kérelhetetleneket a békebarátok impozáns tömege háttérbe szorítá. A városi követek az egy Szegedi András kivételével csaknem esengettek a béke s a nyugalom után, sőt nem egynek benne volt utasításában is, hogy épen csakis a béke, a kiegyezés végett küldetek megbízóitól, a kik a király iránti hűségessé alól nem tekinthetik magokat föloldottaknak.³⁾ Szintűgy a kiegyezés mellett foglaltak állást a főurak valamennyien s a fejedelemnek nem a «nagyságosok» rendéből való tanácsosai is, mint a kiknek hozzájárulásával szövegezte volt meg Bocskay a maga júliusi föltételeit. Élűkөн természetesen Illésházy járt, de buzgó segítőkre talált a fáradhatatlan ember még a két Homonnayban, Bálintban a fejedelem főhadvezérében és helyettesében, meg Györgyben, aztán Mágócsy Ferenczben meg Széchy Györgyben, úgy szintén Kátay Mihályban, a

¹⁾ Illésházy Kolonicshoz 1605 deczember 12. mint föntebb.

²⁾ A hajdúk e lázadásáról szólnak még Illésházy levelei Kolonicshoz és Mátyás főherczeghez 1605 deczember 19. és Kolonic, Mátyáshoz 1605 deczember 20. (Bécsi udv. ltár). Kolonic kiemeli Illésházy fáradozásairól: «Wenn der Herr Illésházy nit sein Aeusserstes gethan, wäre zu zweifeln gewest, ob das Werk noch zu solchem Ende hette gelangen können.»

³⁾ Érdekes e részben Kőrmöczbánya utasítása. *Irom.* VII. sz. a. s a kőrmöczbányai követek jelentése Bocskaynál nyert kihallgatásukról 1605 november 23. (Kőrmöczbánya levéltára.)

fejedelem rettentő véget ért kancelláriusában.¹⁾ Noha nem oly túlságos engedékeny irányban, mint a városok, hanem a fölkelés erkölcsi és anyagi erejének teljes tudatától áthatva s a fölkelés célját, a nemzeti jogok biztosítását szilárdan s minden körülmények között szem előtt viselve nyilatkoztak békülékeny szellemben a kiegyezés mellett a megyei követek, a nemzeti mozgalom tulajdonképeni lelkének, a nemességnek képviselői.²⁾ A beke legbuzgóbb szószólója volt köztök az öreg Wizkelety Tamás s az ő nyomdokát követték még Abaúj, Zemplén, Sáros követei, kik a nagy békebarát Paczolt, Alaghy, Ormándy, Kapy, Fáy és más befolyásos családok közreműködése mellett küldettek Korponára, nem is szólva az Illésházy és Wizkelety befolyása alatt álló nyugati megyékről.³⁾ Kitűnően jellemzi ennek a bár békére hajló, de büszke fajnak alkotmányos és törvényes érzékét az a kevély mondás, melyet egy röpirat hagyott fenn számunkra. «A mi királyunk — így szóltak a nemesek — hazai törvényeink által van kötve velünk szemben. Míg fölöttünk a törvények szellemében uralkodik: addig engedelmeskedünk neki; de ha átlépi a törvénszabta határt: önkényének nem vetjük alá magunkat, mert ez a kölcsönös viszony közte és közöttünk.»⁴⁾

Mindent összevéve, egy hatalmas többséggel van dolgunk, mely míg egyrészt a törvény útait követte s jogait halálig védelmezte, másrészt a törvényesen uralkodó koronás király előtt örömet fejet hajtott, a jogok és kötelességek harmoniájának, az egymást kiegészítő ellentétes tényezők jóltevő egyensúlyának élénk tudatával bírván. Kell-e szebb bizonyítvány arról a józan és igazságos szellemről, az egymásba fonódó jogok és

¹⁾ A már idézett névtelen vélemény egy Kassa vidékét részletesen jól ismerő némettől.

²⁾ A most idézett vélemény. — Kolonics Szigfried ugyan azt írja róluk Mátyás főhercegnek hogy: «was aber vom Adel in Ober- und Niederhungarn gewest ist (t. i. Korponán) hat alles um den Frieden geschrieen»; de ezt nem szabad szó szerinti értelemben venni, mint a tárgyalások történetéből látni fogjuk.

³⁾ A többször idézett névtelen vélemény tartá fenn számunkra e neveket.

⁴⁾ «Rex noster alligatus est legibus, iisque patriis. Quamdiu juxta easdem dominatur, paremus. Quamprimum illarum excedat metam, non subiicimur. Haec est nostra reciprocatio.» A már idézett «Hungaro-teutomachia.»

kötelességek tiszteletéről, mely e forradalmi gyülekezetet átlenge, mint az, a melyet Korponán meghozott törvénykönyvében ő maga állított ki magának, midőn az 1605. év harczi közt a királypártiság ürügye alatt némelyektől elszarzott ingóságok visszaadását elrendelvén, ezt az igazságos intézkedést úgy indokolta, hogy: «mennyivel inkább keressük elvétetett szabadságunkat, annyival inkább méltóbb azt magunk között megoltalmaznunk». ¹⁾

A mint egyszer ez a komoly, méltányosan és igazságosan gondolkozni tudó többség látta Forgács Zsigmond megjelenéséből és beszédéből azt, hogy a koronás király őszintén elhatározta a törvényes útra visszatérni, s hogy a főherczeg a kiegyezés modalitásai megfontolásán komoly jóakarattal dolgozik: a kiegyezésnek abban a pillanatban meg volt nyerve s őszinte lélekből szavazott köszönetet és hálát törvénykönyvében vezérenek, Bocskaynak, a miért az ügyeket ide vezette. ²⁾ Tiszta bort öntött hát Illesházy Mátyás főherczeg poharába, mikor már az alkudozások kezdetén biztosítá őt arról, hogy a korponai gyűlést a kibékülés meleg óhaja lelkesíti, ellenséges gondolatokat az udvar ellen a magyarság nem táplál, csak a kormány részéről ne történjek olyasmi, a mi gyanút ébreszthetne. ³⁾ S maga a királyi biztos, Forgács Zsigmond is igaz meggyőződés hangján állíthatá ki erről a bizonyítványt úgy a fejedelem személyére, mint a rendek többségére vonatkozólag. Bocskay azzal a bölcs és mérsékelt tapintattal, melyet az élet és tapasztalás iskolájában itthon s a külföldön szerzett, s melyet Bethlen Gábornak és Rákóczy Györgynek örökül hagyott, biztosítá Forgácsot, hogy neki becsületes törekvése a király és a főherczeg jóakarátának megfelelni, mint a melynek — tevé udvariasan hozzá — azelőtt a maga személyére sokat köszönhetett s melyet megszolgálni akarna jövőben is. ⁴⁾ A rendek pedig, a kiknek lelkét az ország

¹⁾ *Irományok* XXVIII. sz.

²⁾ *Irományok* XXVIII. sz. (a korponai gyűlés törvénykönyvének bevezetésében). A többször idézett névtelen vélemény plane azt mondja s nem alap nélkül, hogy: *hungaricæ nobilitatis maxima pars in anni præteriti 1605 sub finem eiusdem in decembri celebrata dicta non nisi ad redimendam pacem aliquid se contributuram pollicita est.*»

³⁾ *Irományok* XIV. és még Illesházy Kolonicszhoz 1605 november 24. (Bécsi udv. ltár.)

⁴⁾ *Irományok* XIII. sz.

pusztulásának gyászos képe tölté be, ismételve is élénk kifejezést adtak Forgács előtt abbeli forró vágyuknak: vajha a föltételeket a fölség elfogadná s a kiegyezés nagy műve létrejöhetne. «Nem tudom mire való leszen a szabadság, ha országunk nem leszen hozzá», — ezt a velős mondást nem egy aggódó hazafi panaszából merítheté a király és a főherczeg korponai bekebiztosa.¹⁾ Általános óhajként hangzott föl csaknem valamennyiök ajakáról, hogy a török béke meglegyen, utána közönséges, általános országgyűlés gyógyítsa a közállapotokat, addig pedig, míg ez általános országgyűlésen a kiegyezésnek Korponán megstipulálendő föltételei törvénybe ígattatnak, fegyverszünet vessen véget a vérontásnak, pusztulásnak.²⁾

Ilyen hangulatok közt kezdődtek meg, mint mondám, november 24-dikén Forgács tárgyalásai a korponai rendekkel. Látni fogjuk, hogy a király s a főherczeg válasza és engedményei mennyiben modulálták e hangulatot.

A tárgyalások alapjáúl azon föltételek szolgáltak, a melyeket Bocskay — a föntebb elmondottak szerint — július 17-kén küldé meg Forgács Zsigmond és Pogrányi Benedek által a főherczegnek, s a melyeket — mint említém — az udvari körök a legelső tekintetre, hogy szelid kifejezéssel éljek, vakmerőeknek találtak.³⁾ A gyűlésben mindig legelőször Bocskay e föltételeit olvasták föl czikkenként, a mire egyenként Mátyás főherczeg megfelelő válasza következett. Erre megindultak az illető czikk fölött a viták s a vita zártakor tüstént megformulázták a rendek a tárgyalás alatti czikkről hozott határozatukat.⁴⁾

¹⁾ Forgács Zsigm. 1605 nov. 25. Thurzó Györgynek. (Nemzeti Múzeum Jászay-gyűjtemény VII. kötet.)

²⁾ U. o.

³⁾ Szükségesnek tartám az *Irományok* között (X. sz. a.) adni Bocskay e föltételeit, mert egybevetésök nélkül nem jól érthetők a tárgyalások.

⁴⁾ Világosan mutatja ez eljárást az *Irományok* XII. sz. a. közölt Napló-féle. Ellenben tökéletesen hibás képet ad az alkudozás menetéről a Vict. de Chorebonál 1—6. lapokon közölt irat. — Ebben a Chorebo-féle iratban az egyes articulások, (melyekre mindig a főherczeg válasza következik), mint Bocskay és a rendek együttesen előterjesztett kívánságai vannak föltüntetve, holott nem egyebek, mint Bocskay július 17-diki föltételeinek kivonatos redactiói. A főherczegnek Forgács által adott válaszára a mi deliberatiókat hoztak a rendek: azok Chorebonál nincsenek meg, mint a 22. lap 2. jegyzetében is említém.

Legelső pontja volt Bocskay julius 17-diki föltételeinek a római katolikus, az ágostai és a helvét hitvallások gyakorlatának egyenlő szabadsága, minden megszorítás nélkül, «mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképen az falukban» — teszi hozzá a magyarázó indokolás. Ennek az egyenlő szabadságnak törvény által való biztosítását*) követelése a fejedelem s e követelés folyományaként kívánta, hogy a lutheranusok elégetéséről szóló 1525-diki törvény s az alkotmány ellenére becsémpézett 1604. évi XXII. t.-cikk törvény által törültesse.

Ha e kívánság előzményeit s a talajt, melyre Korponán talált, tekintetbe vesszük, lehetetlen be nem ismernünk, hogy mikor e kívánságot a rendek magokévé tették; nemcsak az igazságosság követelményeinek feleltek meg, hanem a méltányosságban, az önmegtartóztatásban addig a legszélső határig mentek, a melyhez Európa összes országaiban a vallásharcok zavarai alatt — Erdélyt nem tekintve — soha semmi állam vagy nép nem jutott el. Becsületére válik ez a korponai rendeknek s a magyar fajnak általában, egyaránt. Mert igaz ugyan, hogy a protestantizmust az ország fönnálló, el nem törült törvényei tiltották; de felszázad óta e tiltó törvények alkalmazásba nem vétetvén, a reformáció oly hihetetlenül nagy mérvben terjedt el, hogy a XVII. század elején alig volt egy-két (az esztergomi, a nyitrai s talán a győri) egyházmegye, melyben a püspökök azt mondhatták, hogy a dioecesis katolikus vallású lakosai számot tevő töredékét képezik a népességnek. Nem csupán a szoros értelemben vett Magyarországot, hanem Erdélyt és a magyar király hatalma alatti Horvát-Szlavonországot összevéve, nem volt Bocskay támadása idején ez óriás területen, 14 érsekség és püspökség territoriumán, több mint legföljebb 300 katolikus áldozár, beleszámítva e számba valamennyi érseket, püspököt, kanonokot, apátot, prépostot, plébánost és fölszentelt szerze-

---

*) A föltétel hihetetlenül pongyola szövegezése (mely pongyolóságot más pontoknál is lesz bőven alkalmam kimutatni és ostorozni), első pillanatra a törvény által való biztosítást nem látszik követelni, a mennyiben csak az I. Ferdinánd és Miksa királyok alatti állapotokra hivatkozik. Pedig épen a törvény által való biztosítás kérdése a «*punctum saliens*» Bocskay s a magyarság intentiója ez volt, ezen fordul meg, a mint látni fogjuk, az egész ügy, úgy a korponai gyűlésen, mint a bécsi békénél egész az 1608. I. t.-cikk létrejöttéig.

test kivétel nélkül!*) S ha e 300 fölszentelt róm. katolikus papból levonjuk azt a számot, a mely a csaknem kizárólag katolikus Szlavoniára esik, valóban odajutunk, hogy keresve kell keresnünk Magyarországon a római katolikus egyház, a régi hit romjait. Nem esalatkozom, mikor azt állítom, hogy Korponán az összes rendek között alig volt 2—3 egyén, a kikben a convertita Forgács Zsigmond hitsorsosaira talált volna. És mégis ez az, erkölcsi és számerejének tudatára forradalmi időkben ébredt tömeg bölc mérséklettel nem utánozta se a német, se a hollandi, se az angol példát, hanem csak egyenlő szabadságot kívánt oktanul üldözni kezdett hitének azzal a szabadsággal, melyet a romokban heverő, elhagyott és kipusztult régi egyház élvezett.

Nézzük már most, hogy e bölc mérséklettel, Bocskay első föltételével szemben minő volt az udvar magatartása.

A mióta a prágai és bécsi udvarokban Bocskaynak a lelkiismereti szabadságot illető követelése ismeretessé lön, úgy a kormánykörökben, mint a velők szorosb viszonyban álló barátságos hatalmak képviselőinél négy különféle áramlatot különböztethetünk meg.

A legmerevebb álláspontot azok foglalták el, a kik a valás dolgában hosszú ideig semminemű engedményről még csak hallani sem akartak, a kik irtóztak azon eshetőleges következményektől, a melyeket a vallás teren a magyaroknak nyújtandó concessio a Habsburg-ház örökös tartományaiban és

---

*) A Borghese hercegi ltárban (most a Vaticánba kebelezve) van (Serie III. 7. c. signatura alatt) egy roppant fontos, kelet nélküli, de vagy 1604 végén vagy 1605 elején írott s a pápának præséntált memorandum e czím alatt: «Dello stato presente ecclesiastico e politico in Ungaria.» Ez emlékiratban, melyre már az 1604. XXII. t.-cikkéről irt tanulmányomban is (hiányos kivonatok után) hivatkoztam s melynek azóta Ambró Béla követségi tanácsos úr mélyen lekötelező közbenjárása következtében, egész másolatban birtokába jutottam, a Sz. István koronájának területén levő papok számáról a következő passus áll: «Per la profanatione e dilapidatione delli beni di chiesa, in tanto è diminuito il culto divino et il numero del clero, ch' in tutte le tre provincie, cioè l'Ungaria, la Transylvania e Slavonia computando insieme tutti li vescovi, abbati, prepositi, canonici, piovani et altri preti, jesuiti e frati de tutti l'ordini, al mio giudicio hora non si trovano trecento sacerdoti et dell' inferiori ordini proco più che nessuno, quale numero serià piccolo per una mediocre città d'Italia.»

a Németbirodalomban vonhatna maga után. Fennen hirdette ez a párt, hogy Magyarországon az eretnekséget az ország főnnálló, el nem törölt, kétségbe soha nem vont törvényei tiltják;¹⁾ míg ellenben az osztrák tartományokban I. Ferdinánd és Miksa császárok a protestáns urak és lovagok rendjeinek e részben bizonyos kiváltságokat adtak s ezért, ha a magyarok ma a korlátlan vallásszabadságot ki fognák eszközölni, holnap az összes osztrák protestáns rendek fognák már, még pedig a jogosultságnak bizonyos látszatával, követelhetni hitök szintén föltétlenül szabad gyakorlatát.²⁾ Ez áramlat, e párt vezetői a pápai székek Prágában és Bécsben resideáló nunciussai, Stefano Ferrerio, Vercelli püspöke és monsignore Giacomo Serra magyarországi biztos,³⁾ meg a spanyol király prágai követe Don Guillen de S. Clemente voltak. A spanyol követ nem egyszer fenyegetve hangoztatá, hogy egyenest a császár érdekei ellen dolgoznának azok a miniszterek, a kik a vallás ügyében a pápa álláspontjától a legcsekélyebb mértékben eltérő alapra helyezkednének; mert alkalmat adnának a spanyol királynak arra, hogy elvonja szolgálatait a császártól és a császári háztól; miután a királynak ebben az ügyben a pápával karöltve kell haladnia, tőle nem szabad, s nem is szándéka elszakadnia, nemcsak vallásos érzületeinél, hanem egyéb állami érdekeknél fogva is,⁴⁾ melyek — mint tudjuk — Spanyolor-

¹⁾ Serra jelentése 1605 október 22. (Borghese-ltár, most Vatican) és az előbbi jegyzetben említett «Dello stato presente» stb.

²⁾ Érdekes e részben a sok idevágó tudósítás közül különösen Don Guillen de S. Clemente spanyol követ jelentése III. Fülöphöz, 1605 június 23. (Simancasi ltár; más. a M. Tud. Akad. birtokában) az osztrák protestáns rendek követeléséről.

³⁾ Úgy látszik 1605 közepén jött Bécsbe Mátyás mellé mint «commissario et nuncio in Ungaria», a hogyan őt a pápai államtitkár 1605 júl. 29-ki leiratában (Turini áll. ltár) levezi. 1603 Serra Prágában volt s a pápai segélypénzeket adminisztrálta. Azelőtt is járt már 1601-ben a török segély dolgában Magyarországon; ez évből ír Varasdból és a kanizsai táborból Aldobrandini pápai államtitkárnak. — 1616—18-ban már franciaországi nuntius. (Borghese-ltár adatai.)

⁴⁾ L'ambasciator di Spagna fa in ciò (a vallás-ügyben) officii conformi all' intentione del papa, dicendo a questi ministri che non diano occasione al suo rè che lo impedisca à far in servizio dell' imperatore e della casa, quello che ha sempre fatto fin hora. Perchè col papa egli non vorrà nè potrà rompersi in questa maniera; i erchè

ország németalföldi politikája miatt voltak a katolikus királyra mérvadók. S. Clemente ura és a spanyol államtanács szigorú utasításai szerint járt el, midőn a pápa nunciussát e kérdésben ígyn támogatta. Hiszen ez a spanyol államtanács, II. Fülöp alatt még az akkori világ legtekintélyesebb testülete, melyet a pápánál is katolikusabb II. Fülöp teremt meg, s mely a maga megteremtőjének ultra-katolikus tradícióihoz hű maradt, ez az államtanács — mondom — épen e napokban decretálta ünnepélyesen, hogy a pápának a spanyol nuncius és a római spanyol követ útján eszébe kell juttatnia kötelességét, a melyből kifolyóan ő szentsége minden áron megakadályozni tartozik Rudolf császárt a lelkiismereti szabadság engedélyezésében.¹⁾

Se a pápának, se a szentszék bécsi és prágai nunciussainak nem volt ugyan szükségök a spanyol államtanács e serkentetésére; megtették ők a magukét magoktól is mind Mátyásnál, mind Rudolfnál. De mégis erőt kölcsönözve nekik működésök közepett az az erélyes támogatás, a melyet a Habsburgok keleti ágánál márcsak a török háborúra küldött sok száz-ezerre rugó összegek miatt is nagy tekintélyben álló spanyol Habsburg-ház nyújtott. Mert ismervén a kényszerítő körülményeket és eleve tájékozva lévén a magyar és német tanácsosok nagy részének gondolkodásmódja, és nézetei felől, nem ok nélkül tartottak attól a nunciussok, hogy ha a pápa álláspontját sikerül is győzelemre juttatniok, az e győzelmet megelőző tusa kemény, maga a győzelem pedig aligha állandó leszen. Főleg, ha az uralkodó egyéniségét vették bonczoló késök alá, a ki katolikus neveltetése, katolikus világnézete ellenére kedélybaja miatt még ebben a kérdésben is csak oly megbízhatatlan és szeszélyes, mint más egyében, a ki, mint azt a prágai nuncius még 1604. év végén, mikor először merültek föl a magyar vallás-concessiók kérdései a prágai udvarnál, keserű gúnynyal írta a pápai államtitkárnak, jobban fél a szobájában átdongó légytől, mint ő szentségétől,²⁾ s a ki azt hiszi,

---

no lo deve far nè per quel zelo di religione che professa Sa M.-tà catholica, nè per altri suoi proprii interessi.» A velencei követ jelentése Prágából 1605 augusztus 29. (Dispacci di Germania.)

¹⁾ A spanyol államtanács ülése 1605 július 21. (Másolat a simancasi ltárból a M. Tud. Akad. birtokában.)

²⁾ «Mi ha detto l'ambasciatore di Spagna, che l'imperatore ha

hogy minél kevesb tiszteletet és előzékenységet mutat a pápa iránt, annál több pénzt csikarhat tőle ki.¹⁾

A legerélyesb hangú római utasításoktól ösztökélve,²⁾ mindent megkísértettek a nunciások, a mivel az uralkodóra, Mátyás főherczegre s az őket környező miniszterekre hatni véltek. Szelidebb eszközök voltak kezeikben a pápai buzdító, ösztönző brévék, meg azok a jóakaratot sugalló, a németbirodalmi viszonyokból, a Habsburgok hagyományos egyházpolitikájából merített intések, hogy a katolikus egyház érdekei a dynastia életérdekeivel a legszorosabb kapcsolatban állnak, s ezért még a legnagyobb előnyök kedvéért sem szabad azokat akár egy pillanatra is megsérteni, mert ez a jövőben okvetlenül megbosszulná magát. S midőn Rudolf császár — persze nem ebből a szempontból s nem is vallásosságból, hanem sértett büszkeségből — visszautasítá a magyar tárgyalásokkal párhuzamos actióban föllépő osztrák protestánsok azon ajánlatát, hogy a vallás szabad gyakorlata fejében készek önmagoktól igen nagy összeggel, két millió forinttal (a mai értékben mintegy 24—25 millióval) járulni a császár hadi költségeihez a török ellen: a prágai nunciás, ki az ajánlat elfogadása ellen kezdettől fogva hevesen küzde,³⁾ a magyar valláskérdésben való győzelem előfutárának tekintvén e visszautasítást, a pápa köszönetét és örömét kitörő lelkesedéssel fejezé ki e tényért Rudolfnak s a dicsérő pápai bréve átnyújtásakor állhatatosságra inté jövőre is az uralkodót.⁴⁾

«A katolikus vallás az állam alapja s a Habsburg-ház uralma megszilárdításának leghatalmasabb eszköze» — mondá Serra is a Bocskayval alkudozó Mátyás főherczeghez a pápa nevében.⁵⁾ Pápai brévéket kért és nyert a fáradhatatlan nunciás

---

paura d'ogni mosca che va par aria, ma non di S. Santà, nè del rè di Spagna.» 1604. deczember 27. (Borgh.-ltár.)

¹⁾ «La M.tà sua ha opinione, che quanto meno stima S. Beat.-ne, che più ne cava.» U. o.

²⁾ Utasítások a pápai államtitkártól a többek közt 1605 júl. 16. (Turini áll. ltár) és augst. 13. (Vaticáni ltár.)

³⁾ Disp. di Germ. 1605 június 27.

⁴⁾ Jegyzékek a nuntiushoz 1605 aug. 20. és szept. 10. (Vaticani és turini áll. ltár.)

⁵⁾ Borghese bíbornok-államtitkár Serrához írja: A Bocskayval folyó alku dolgában «tenga V. S. ricordato a cotesta Altezza (Mátyás)

nemcsak Mátyás főherceghez szólókat, melyekben a kiegyezést óhajtó főherceget a katolikus vallás érdekei szilárd megóvására figyelmezteté a pápa; hanem az alkudozások vitelére — mint említém — egyidőben kijelölve volt Forgács Ferencz és Náprágyi püspökök számára is, hogy lelköket megacélozza honfitársaik követeléseivel s netáni saját jobb belátással szemben.¹⁾ Ezenkívül egyik emlékirata a másikat érte Serrának a főhercegnél, valamennyi buzdító, kitartásra, hajthatatlanságra ösztönző.²⁾

Az intés, a jó tanács, a buzdítás szelídebb eszközei mellett azonban élesebb fegyverekkel is ellátta a római szent szék a maga diplomatiái képviselőjét Rudolf udvaránál. Ha a jóakaró óvás nem használna; ha az uralkodó Bocskay föltételei legelsejébe beleegyezni hajlandónak mutatkoznék, meg volt hagyva Vercelli püspökének, hogy egy lépéssel tovább menvén, a fenyegetés fegyveréhez nyúljon. Tudassa az uralkodóval, a miniszterekkel, hogy nemcsak ő maga a pápa nem fogná tovább segíteni a török ellen az uralkodót, hanem meg fogná akadályozni a keresztyén (katolikus) fejedelmek segélyadását is, sőt a mi több, teljesen elszigetelné tőlök Rudolfot. Ha pedig még ez a fenyegetés sem használna; föl volt hatalmazva a nuncius a legvégső szükség idején a legutolsó, a középkorban oly rettenetes eszközhöz nyúlni: Rudolf országait, sőt önmagát, az uralkodó személyét is, a legszigorúbb egyházi fenytékkal, a kiközösítéssel sújtani;³⁾ noha nem valószínű, hogy ezt az eszközt alkalmazni a szentszék komolyan egy pillanatig is szán-

---

che 'l consevar la religione catholica ... è mezzo potentissimo di stabilir li regni et l'imperio nella serenissima casa sua. . . » 1605 szeptember 17. (Turini áll. levéltár.)

¹⁾ A brève «darebbe loro animo di resistere tanto più all' impertinenze di Bucicai in questa materia.» Serra jelentése 1605 okt. 22. Borgh.-ltár.)

²⁾ Serra jelentése 1605 november 4. U. o.

³⁾ A nuntius — írja Velence követe — «tiene commissioni dal papa molto terribili. Quando vega, che si mostri inclinatione d'assentirvi (a törv. vallásszabadságba) et si gli officii (= egyszerű intések) non basteranno per impedirlo, di venir a protestatione non solo di non dar più aiuti, ma d'impedir che questi principi christiani lo faccino et di disunirli affatto dalla Mtá sua et quando bisognasse, di passar più inanzi con censure contra li suoi proprii statí et la sua persona.» 1605 augusztus 29. Dispacci di Germ.

dékozott volna. A fölhatalmazás célja bizonyára csak az volt, hogy ennek tudatásával is megakadályozza az uralkodót s különösen tanácsosait az engedékenység útain.¹⁾

A nunciások s a pápai szék e buzgalma azonban — és ezt hangsúlyozni kell — csupán a vallásügyi alkudozásokat, Bocskay föltételeinek csak erre vonatkozó pontjait, különösen pedig a tárgyalt első pontot illeté. Egyébként a pápai szék nemcsak nem ellenzé, hanem inkább ajánlá a politikai engedményeket s az ezeken fölépülő kiegyezést, mely ha így «a kath. vallás sérelme nélkül» jó létre (mint Borghese bíbornok, pápai államtitkár Serrát biztosítá), «nagy megnyugvással töltené el ő szentsége lelkét», miután azt a jelen nagy szükség (a fenyegető török veszély) idejében határozott nyereségnek tartaná.²⁾

Igen, de épen ezek a politikai concessiók, melyek megadását Róma és a spanyol király is ajánlotta, voltak azok, a melyeket egy másik, tekintélyes párt — valószínűleg Corraduzzi-val,³⁾ a németbirodalmi vice-kancellárral, egyúttal az osztrák házi vagy udvari cancellária fejével az élén — épenséggel nem akart megadni, s a melyek miatt ez a párt, mint látók, már az előzetes alkudozások útjába is akadályokat gördített. Csakhogy ebbeli célzatát ez a párt jónak látta a legelső (vallási) föltétel latolgatásánál a katholikusság álmezébe öltöztetni. A vallás-szabadság, a Bocskay föltételeinek legelseje, a kiegyezés küszöbe volt; a ki azt át nem lépte, nem juthatott be a házba. Fölvette hát ez a párt a pápa által elátkozott küszöb előtt a jókatholikusság álorczáját, megriadni látszott az elátkozott küszöbtől s vallási concessiókról nem akart tudni, holott tulajdonkép

¹⁾ «Non ha però ancora posto mano à questi remedii così violenti il nontio, ma destramente ne vâ facendo officii con li ministri et facendoli consapendi della volontà del papa, il quale è in ciò tanto risoluto et impassionato che non s'asterebbe da ogni sorte di tentativo per impedire così pernitiöse introduzione . . .» U. o.

²⁾ «Se si può trovar — mondja jegyzékében az államtitkár — temperamento mezzo del quale senza detrimento della religione catholica si possano accomodar le ribellioni, serà in ogni modo grand acquisto l'accettarlo in questo tempo particolarmente di tanta necessità et difficoltà. . . .» 1605 aug. 27. (Turini állami levéltár.)

³⁾ Ezt nagyon sok, de csak indirect adatból merem következtetni.

teljesen közönbös volt neki a lelkiismereti szabadság kérdése. A «politikuskok», a «Machiavellisták» e pártja, mint őket egy olasz, részrehajlatlan, de nagyon buzgó katolikus kiváló egyéniség a pápa előtt nevezi,¹⁾ nem a katolikus vallás iránt érdeklődött, hanem a magyarság politikai önállóságát látta volna rossz szemmel s az utóbbi évtizedek alatt tényleg csaknem az egyszerű autonom tartomány rangjára süllyedt Magyarországot nem akarta, hogy a bekebelező és egyúttal absolutisticus törekvések fojtogató ölelései közül kibontakozzék. A mint e párt előbb már (hisz föntebb láttuk) általános ürügyül vette elő a «császár repujatióját» s ez ürügyből kifolyóan nem tartotta az uralkodó méltóságával megegyezőnek azt, hogy neki lázadó alattvalóival egyezkedést ajánljon :²⁾ ép úgy kapott most a talán még erősebb, specialis ürügyön, a katolikus egyház érdekeinek megóvása ürügyén. Mert jól tudták ezek a «Machiavellisták», hogy se a pápa, se a spanyol király nem a lázadó magyarok, hanem a török ellen nyújt Rudolfnak segílyt és S. Clemente nyíltan hangoztatá, hogy a mint Rudolf nem gondol a németalföldi lázadással, úgy a spanyol királyt is alig érdekli közelebről Bocskay fölkelésének politikai oldala. Azért kellett hát e központosító pártnak a vallást tolnia előtérbe, hogy a vallás védelmének örve alatt³⁾ egyrészt a pápa és a spanyol király támogatása és közreműködése mellett hiúsítsa meg a kiegyezést, másrészt aztán ez alapon minél több segílypenzt csikarjon ki a pápa és

¹⁾ A már említett «Dello stato præsente» című emlékiratban mondja ezekről: «depenti catholici quali si chiamano hoggi Politici e sono veri Macchiavellisti».

²⁾ Serra jelentése 1605 november 4. (Borghese-levéltár.)

³⁾ A prágai nuntius roppant érdekes jelentése 1605 szept. 26. (Borghese-Itár.) «Se Sua Mtà — mondja — non fà pace con i ribelli per mero interesse di riputatione, vorrà mostrare di non la fare per non conceder la libertà di conscienza et interessare per questa via Sua Sanità et il Catholico a non levare i loro regimenti, i quali credono (a ministerek) bastare per sedare la ribellione, è con questo partito pare a Sua Mtà (a császár) che si leva ogni intrigo dalle spalle, quelli del Turco con la pace, et quelli delli ribelli con le forze altrui. Ma restariano (a miniszterek) ingannati grandemente. Perchè Don Guglielmo (a spanyol követ) dice chiaramente, che licentiarebbe subito i suoi regimenti, dandoli il rè per la guerra contra il Turco e non per la ribellione; e che se Sua Mtà (a császár) potendo rimediare alle cose di Fiandra, non ha voluto fare, che nè anche il suo rè vorrà prender cura di sedare le rebellion del imperatore. . . .»

a katolikus király pénztárából, melylyel, a mint a kiegyezés megghiúsult, a lázadók leverésére hadat lehessen fogadni. — Ámbár, mint sok jeltől látszik, ezzel a párttal rokonszenvezett legjobban az uralkodó¹⁾ (a mennyiben tudniillik a kedélybeteg monarcha örökösen változó szeszélyei a rokonszenyv tartósabb érzelmét ki nem zárták), az események kényszerítő hatalma előtt e párt a vallási kérdésben is ép úgy háttérbe szorult, a mint nem érvényesülhetett az eddig jellemzett pártok ellenében az a harmadik kis kör, melyet a király és főhercegek protestans vallású vagy a protestansismus felé hajló magyar és nem-magyar tanácsosai képeztek.

Ezek, mint gondolni lehet, éles ellentétben a másik két párttal, a lelkiismeret szabadsága mellett foglaltak állást s a fölkelők erre vonatkozó kívánságát föltétlenül megadatni javasolák.²⁾ Közülök első sorban Thurzó Györgyöt kell kiemelnem, a ki — mint egy alighanem 1606 január elején készített véleményes jelentése mutatja — már ekkor egész őszintén és leplezetlenül kimondá, hogy Bocskay e föltételét a maga egész terjedelmében teljesítendőnek véli.³⁾ Vele mindenben megegyezett a katolikus vallású, világos fejű s a magyar viszonyokat alaposan ismerő Geizkofler Zakariás, a kinek e tárgyban szerkesztett emlékirata helyenkint a fölvilágosodottság oly tiszta régióiba emelkedik, a melyekre most három század múlva is a csodálat bizonyos nemével tekinthetünk föl.⁴⁾ Istené egyedül a hatalom — mondja Geizkofler — az emberek lelkiismerete fölött, kényszeríteni azt karddal nem lehet. «A hol a vallás és az ország szabadsága — ily nagy érdekek — forognak a kockán és ennek tudata az egyesek véérébe átment,⁵⁾ ott hiába valók egyes, a lázadókon vett diadalok, mert ezek nem csendesítik le a mozgalmat, sőt a kiontott vérből csak újabb élet, újabb ellenállás ereje csirázik ki.» De a mely nézetnek legfőbb képviselői

¹⁾ Serra 1605 november 4. (Borgh.-ltár), aztán az előző jegyz.; továbbá a prágai nuntius már idézett 1604 december 27-diki jellemzése a császárról; végre Rudolf egy leirata *Irományok* XXII. sz. a.

²⁾ Érdekes e részben Serrának egy később még idézendő jelentése 1605 december 10. (Borghese-levéltár.)

³⁾ Akadémiai kéziratár 1606, 5. sz. a.

⁴⁾ Bécsi udv. ltár 1606 sine die és bécsi udv. ktár 12617. sz. codex.

⁵⁾ «... und dardurch der gemeine Mann einmal eingenommen worden. ...»

Thurzó György és Geizkofler voltak, e nézet és áramlat hívei oly esekély befolyással bírtak a két udvarnál, hogy győzelemre jutásukról egyelőre már csak azért sem lehet szó, mert hiszen a nem vallási kérdések e párt magyar tagjait, mint például Thurzó Györgyöt más táborba hajták, mint — talán Geizkofler kivételével — a németeket. Így ez a párt gyöngye egészet képezvén, az ügynek csak annyiban tudott mégis hasznára válni, hogy minduntalan ösztönözte és nógatta annak a negyedik áramlatnak factorait, a mely a rokonelemekkel egyesülve utóvégre diadalra jutott.

Olyan férfiakból tömörült apródonként össze ez a negyedik, igen nagy párt, a kik azt tartották, hogy a politika az exigentiák tudománya. Meg kell alkudni a kényszerűséggel, melyet leigázni nem lehet: ezt mondták a pártnak úgy közömbös, mint buzgó katolikus tagjai. Meg kell hát alkudni a vallási kérdésben is és meg kell adni azt, a mit megtagadni úgy sem áll az urakodó hatalmában. De az alku csak lépésről-lépésre történjék, a concessiók gondos körülírása, körülzánczolása mellett s talán nem is egészen minden hátsó, minden rejtett gondolat nélkül. Bizonyos hátsó gondolatot tápláltak pedig e párt katolikus, különösen főpapi tagjai (mint a minők Mátyás udvarában a protestáns-gyűlölő, de belátással bíró és kétkulacos Khlesl püspök, és Rudolphoz közel az egyenesebb Dietrichstein bíbornok voltak) politikából vagy mondjuk taktikából a pápai székkal szemben, mely mint láttuk, tudni sem akart arról, hogy a vallás terén concessiók tétessenek, de a melynek merev nézeteit a józan ész egyszerűen elvetteté velök; és azután jó katolikus érzelmeik alapján Bocskayval és a magyarsággal szemben, a kiktől ha tisztán csak szívök sugallatát követhetik vala, bizony mind Khlesl, mind Dietrichstein habozás nélkül megtagadták volna föltételeik legelső pontjának teljesítését. A politika, az exigentiák szigorú tudománya azonban másként kívánta. Jó korán be tudta ezt látni az ügyes Khlesl, a ki 1605 ősze óta már ily szellemben avatkozott bele a magyar ügyekbe; noha még 1606 tavaszán is azt akarta minden módon elhitetni a pápa képviselőjével, hogy ő a vallási engedményeknek mindvégig erős ellenzője volt.*) Ebben különbözött tőle, legalább

---

*) Khlesl roppant fontos, furfangos és körmönfont levele, (mely egymaga elég, — ha a körülményeket ismerjük — Khlesl föntebbi

részben az úriabb és egyenesebb gondolkodású, bár simább Dietrichstein, a ki a főczélhoz, a kiegyezéshez minél kevesebb bujósdi-játszással akart eljutni s a ki csak rövid ideig tartó, inkább az udvariasság kedvéért elmondott mentegetődzés és tagadás után mihamar színt vallott (mint látni fogjuk mindjárt) a nuncius előtt.

Nincs mit csudálni rajta, ha úgy Prágában,¹⁾ mint különösen a veszélyhez közelebb Bécsben, a miniszterek nemcsak nyomdokain haladtak e főpapi tanácsosoknak, hanem például Khleslt, mikor ez — talán külszínből — ingadozni látszott, a vert csapáson meg is maradni kényszeríték s királyt és főherceget a nunciusok és a spanyol követ erkölcsi nyomásával szemben mindenkép az engedékenység útjára törekvének téríteni. «Annyira kívánják ezek a miniszterek — mondja rólok Serra²⁾ — a kiegyezés létrejöttét, hogy a vallás ügyében okvetetlenül szemet fognak hűyni s nehogy az alkudozások megszakadjanak, azt tanácsolják a főhercegnek, hogy inkább engedjen saját érzelmeiből» — melyek, mint tudjuk, szintén eléggé jó és eléggé buzgó katolikus érzelmek valának. Nagyon kétes értéke lehetett hát annak az ígéretnek, a melyet Mátyás főherceg Bécsben Serrának adott, mely szerint a katolikus vallás sérelmét a kiegyezésnél nem fogja tűrni³⁾ — és sokkal hívebben jellemzi a dolgok állását az a mi Prágában Dietrichstein meg a nuncius között történt. Vercelli püspöke ugyanis semmikép nem tudta rávenni a bíbornokot, hogy votumát a vallásszabadság ellen, melyet állítólag előszóval mondott volna el a császár nevében nála járó s tanácsát kérő Fürstenberg Frigyes grófnak,

---

állásfoglalása jellemzéséhez, a Hammer művének mellékleteiben található, idevágó adatok nélkül is) a pápa prágai nuntiusához, a nuntiusnak Khleslt jellemző egy-két megjegyzésével 1606 febr. 11-ről. (Borghese-levéltár.)

¹⁾ A velencei követ jelentései 1605 augusztus 29. és okt. 24. Dispacci di Germania.

²⁾ «... La voglia tanto ardente, che io conosco in tutti questi ministri di far questo accordo, mi fa dubitare, che non chiudano li occhi a questo punto della religione, per non impedir il restante del trattato et consiglino Sua Altezza a dissimular qualche di propria volontà...» 1605 október 22. (Borghese-ltár.)

³⁾ In materia della religione con li Ungari m' ha data intentione Sua Altezza di non admettere cosa di pregiuditio. Serra jelent. 1605 november 4. (U. o.)

írásban is nyújtsa be Rudolfhoz, a katolikus egyház érdekei megóvása végett. Hiába támadott a legvehemensebb szemrehányásokkal a nuncius Dietrichsteinra; hiába mondá neki szemtől szembe, hogy jól jegyezze meg magának, ha a lázadó magyarokkal a kiegyezés a vallásszabadság alapján létrejö, bizony őt a bíbornokot fogja majd paizsúl használni császár és főherczeg egyaránt azon vádak ellen, melyeket a pápa és az egész katolikus világ a lelkiismereti szabadság engedélyezése miatt a császár és főherczeg fejére fognak zúdítani; ő reá, a bíboros főpapra, a római egyház herczegére hivatkozván majd magok igazolásául. Hiába csatlakoztak S. Clemente kérései is a nuncius szemrehányásaihoz, melyekből kiérezhette a bíbornok azt is, hogy a nuncius nem hiszi neki, a mint hogy nem is hihette, élőszóval adott votuma meséjét sem.¹⁾ Dietrichstein nem tért le a célra vezető mesgyéről, hanem folytatta simán, a maga modorában, küzdelmét a merev spanyol-katolikus párttal, mind jobban támogatva a prágai és bécsi miniszterek többségétől.

A küzdelem bizonyos compromissumot hozott utoljára létre az összes pártok között, ha szabad ennek neveznem a kiegyezési párt katolikus tagjainak elvi győzelmét.

A pápa «mennyköveinek», melyekkel mint Velenceze jó katolikus prágai követe mondja, a magyar protestánsok vallásszabadságának törvényes elismerése ellen villámlott,²⁾ meg Rudolf, Mátyás és katolikus tanácsosaik katolikus érületének végre is találkozniok és meghajolniok kelle az államérdek tekintetbe vételénél.

A magyar tanácsosok már augusztus 7-dikén, tehát mindjárt a Bocskay követeléseinek Bécsbe érkezése után, oda nyilatkoztak a vallási pont ügyében, hogy ő fölsége megígérhet annyit, hogy ezentúl senkit sem fog háborgatni vallása gyakorlatában, a mint — tevék hozzá — ő fölsége akaratából eddig sem háborgattak abban bárkit is.³⁾ Ennek a votumnak alapján

¹⁾ Mindezt a prágai nuntius 1605 szeptember 26-diki hosszú és fölötte fontos, nagybecsű jelentésében beszéli el. (Borghese-levéltár.)

²⁾ *Irományok* XIX. sz.

³⁾ Ez a hozzatétel persze nem igaz. A magyar tanácsosok votumát nem bírjuk. De ezt az egy pontot Khlesl közli a prágai nuntiusal, főntebb említett, 1606 február 11-iki mentegető levelében.

fogalmaztatá meg Mátyás főherczeg az augusztus végén Bocskayhoz visszamenő Forgács Zsigmond utasításában a vallási pontot,¹⁾ s erre a votumra, mint már a főherczeg által elfogadottra, támaszkodott most Dietrichstein és pártja is a pápai-spanyol párttal való küzdelmében. Be kellett a nunciuskoknak látni, hogy ott, a hol alig van 300 katolikus pap az egész országban; a hol ezer eretnekre egy katolikus esik; a hol az a katona a kit az eretnekek ellen harczolni küldenének, maga is eretnek; a hol a protestánsok félszázados elterjedése és megtűrése után a korona és egyes főpapok erőszakos intézkedései csak azt eredményezék, hogy a fegyverre kelt protestánsok erejük tudatára ébredének,²⁾ hogy ott, tudniillik Magyarországon a merev tagadás álláspontján megmaradni képtelenség. Hozzájárult még ehhez a császár és a főherczeg actualis helyzetének, főként pedig a mind erősebben fenyegető török-veszélynek meggondolása is, a minek útját a nunciuskok belátásához különösen a prágai miniszterek szorgalmasan egyengeték.³⁾ A küzdelem hevéből, a tusa porfellegéből világosabban kezdett kibontakozni az a fogalom, a melyre a magyar tanácsosok augusztus 7-diki votumukat fektették: a tolerantia, a «tolerari posse» kíségető elve. És a mint ezzel az elvvel kibékült még a makacs uralkodó is, a ki nem vallásosságból, hanem beteges daczból és sértett büszkeségből, meg, persze, a nuncius és a spanyol követ ösztökélésére, még szeptember havában tudni sem akart róla:⁴⁾ lehetetlen volt a szentszéknek tovább vonakodnia.

A pápa a két protestáns vallás szabad gyakorlatának *hallgatólagos tűrésébe* Magyarországon — a szükség parancsa ügy kívánván — beleegyezett.⁵⁾

És ezzel a békepártiak megelégedének. Az ő tervök egyelőre oda irányult, hogy a vallásszabadság törvényes elismerését követelő föltételre, melynek fogalmazása, mint kiemelém, amúgy is oly együgyű, hogy a «törvényes» elismerés kívánását más nyilatkozatokból kelle megértenünk, ha csak lehetséges,

¹⁾ 1605 augusztus 19. Ud. ktár Bécsben, 8448. sz. codex.

²⁾ Mindezeket nem én mondom, hanem a már említett «Dello stato presente» ... stb. című roppant fontos, a pápához bocsátott emlékirat.

³⁾ A velencei követ jelentése Prágából 1605 okt. 24. Disp. di Germ.

⁴⁾ A velencei követ jelentése 1605 szeptember 5. U. o.

⁵⁾ *Irományok* XIX. sz.

nem fog a főherceg határozottan fogalmazott s bármikép kötelező nyilatkozatot adni; de ha a magyarság ezzel a határozatlan válaszzal meg nem elégszik, s a követelés alól máskép kibujni nem lehet, hát akkor válaszában a törvényes elismerés kérdését a jövő országgyűlésre halasztandja el. Az előbbi esetre Serra azt remélte, hogy ekként az országnak az eretnekek ellen hozott régiebb törvényei, különösen pedig az 1604. 22. t.-cz. eo ipso érvényben maradnak s bár ezek mellett a tolerantia főnnáll is, e törvények később, a mint idő és alkalom adja, mindamellett végrehajthatók lesznek. A második eset beálltára ellenben azzal vigasztalá Serra a pápai államtitkárt, a mit neki Khlesl és Forgács Ferencz püspökök mondtak, hogy tudniillik az országgyűlés idejéig sok minden megváltozhatik s a viszonyok a katholikus vallásra kedvezőbbekké fordulhatnak; mert a magyarok leteszik a fegyvert s afféle gyülekeztekben, mint a minő egy egész ország gyűlése, nem lesz nehéz dolog béke idején valamely a protestánsokra kedvező határozatot esetleg meg is akadályozni s a legrosszabb esetben a tolerantia mellett maradhat meg a király.¹⁾

Ennek a két esetnek gondos mérlegelése és a két fokozat egymás után való alkalmazásáról szóló oktatás képezhetette hát a Forgács Zsigmond számára Korponára adott (sajnos, hiányzó) főhercegi utasítást.²⁾ Mögöttük tán az a hátsógondolat lappanghatott, melyről Serra szól. S talán ez a gondolat vezeté Mátyás főherceget, midőn a korponai tárgyalások kezdetén még külön is szívére kötö Forgács Zsigmondnak, hogy a kiegyezést elvben sietve hozza létre, tétesse le a fölkelőkkel a fegyvert minél hamarább, a vallás ügyét pedig halasztassa el velök az összehívandó országgyűlésre; hiszen — ugymond — úgy ez az ügy, mint más, például az ország törvényei revisióját illető kérdések tárgyalása, különben is csak általános, törvényes ország-

---

¹⁾ Minderről Serrának végtelen érdekes utólagos jelentése tudósít bennünket 1605 december 10-dikéről. (Vaticáni ltár, Nunciatura di Germania.)

²⁾ Pray sem látta ezt az utasítást, a mit róla mond — *Hist. reg. Hung.* III. 238. — csak combinatió alapul. — Khlesl 1606 febr. 11-diki leveléből pedig azt olvashatná ki az ember, mintha Forgács csak szóbeli utasítást kapott volna, legalább a vallási (első) föltételre (hogy valamennyi föltételre: az nem is képzeltető).

gyűlésen, az ország összes rendeinek részvétele mellett oldható meg igazán.¹⁾

Az eddig előadottak után nem csodálkozhatunk már, ha Forgács a főherczeg nevében a katolikus és protestans vallások egyenlő szabadságát, a két protestans felekezet törvényes recipiálását illető pontra csak azt válaszoló november 24-dikén a vele tárgyaló korponai rendeknek, a mit az augusztusi magyar tanács ajánlott s a mibe hosszas küzdelem és magyarázatások után a pápa képviselői is beleegyeztek, hogy tudniillik a király a vallásnak szabad gyakorlatát ígéri a protestánsok részére, ebben nem akar senkit háborgatni. S miután a «lutherani combarrantur»-féle törvény s a hirhadt 22. czikk törléséről is nyilatkoznia kellett, e nyilatkozat alól kibujnia nem lehetett Forgácsnak: élve a számára adott hatalommal, a törlést kereken nem tagadá meg, hanem kijelenté, hogy ezt a király most nem ígérheti meg, mert azt óhajtja, hogy erről a törlésről a kiegyezés után egybehívandó általános országgyűlés tárgyaljon és határozzon.²⁾

A rendek azonban a király, illetve a király nevében alkuvó főherczeg ez óhajába nem egyeztek bele; a mint nem elégedtek meg a válasz első részével sem; hanem még az nap s pedig tüstént meghozott határozatukban a Bocskay-féle postulatumhoz a maga teljes egészében ragaszkodtak,³⁾ hogy tudniillik úgy a két protestans vallás szabad gyakorlata, mint a sérelmes törvények törlése az egybehívandó országgyűlésen ne legyen többé vita tárgya, hanem becikkelyeztessék s így országos törvénynyé válván, szentesítse a stipulatiót.⁴⁾ Mert,

---

¹⁾ *Irományok* XXI. sz. Megjegyzem, hogy ez az irat, mely egykorú rossz másolatban maradt csak lönn, roppant confusus.

²⁾ *Irományok* XII. sz. és Chorebo id. h. 1. lap. (De Chorebonál a törlés ügyéről egy hang sincs!)

³⁾ *Irományok* XII. sz.

⁴⁾ Senki ne ütközzék meg azon, hogy az *Irományok* XII. számú darabjának 1. pontjában a «deliberatio statuum» ezt a magyarázatot első pillanatra kizárni látszik. Az *Irományok* XII. sz. darabja roppant szűkszavú kivonat s a kérdésnek csak legvelejét adja. A föntebbi előadás az egyedüli helyes. Erre mutatnak az előadott előzmények s az összes későbbi tárgyalások, az 1608: 1. t.-cz. létrejöttéig. Erre mutat különösen az, hogy a korponai összes stipulatiókat e rendek kívánása szerint országgyűlési törvények voltak biztosítandók a jövőre. De világos

hogy a korponai törvénytelen és e mellett csonka országgyűlés mindenkire kötelező országos törvényt nem hozhat, azt — mint maga Forgács Zsigmond bizonyítja*) — egy pillanatig sem téveszték szem elől a legalis téren álló, az arany bulla értelmében jogos önvédelmet gyakorló korponai rendek.

Ime a kölcsönös, őszinte békehajlamok mellett is a részleteknél mindjárt a legelső, még pedig nagyfontosságú elvi kérdésben disharmonia állott elé Forgács meg a korponai rendek között.

KÁROLYI ÁRPÁD.

bizonyságot szolgáltat ezen egyedüli helyes értelmezéshez a velencei követ egy sürgönye. *Irományok* XIX. sz. a.

*) *Irományok* XIII. sz. a.

MUHAMMEDÁN PROPAGANDA AMERIKÁBAN.

I.

Az iszlám rohamos terjedését nem csupa nyers physikai erő, anyagi hatalom és erőszak, háborúk és hódítások mozdították elő.

A műveltség-történetírónak számot kell vetnie azon tényre, hogy kelet nagy vallásának terjedésében döntő része van a csendes társadalmi propagandának is, mely különösen évezredek eleje óta, midőn az iszlám nagy hódító háborúi keleten lezajlottak vala, nagy tért hódított Muhammed vallásának.

Legtöbb eredménynyel jártak e békés mozgalmak különösen a keletindiai archipelagus szigetein és a nagy afrikai continens néger népei között. Amott a XIII—XV. században vetette meg lábát, emitt még sokkal előbb, a XI. században kezdte a legvadabb barbárságban élő feketéket a maga körébe vonni; még pedig könnyebb szerrel, mint négy századdal előbb fegyveres erejével az éjszakibb Afrikát lakó népeket.

Míg a hajdani Numidia és Mauretania kemény ellenszegülését csak hosszas háborúk után törhette meg az iszlám, addig azóta hogy, 1000 körül, Timbuktuba behatolnia sikerült, minden vérontás nélkül terjeszkedett a Szaharától délre fekvő nagy négertartományokban és innen tovább a tenger felé, a felső guineai partot lakó népek között. Keleten Zanzibar szigetéről a continens belsőbb részeibe vonult be; terjedése — az utazók tudósításai szerint — mindmáig folyamatban van és korántsem tekinthető befejezett dolognak. E békés terjeszkedésnek vallásos eredményei az iszlám számára sokkal erő-

sebbek, mintsem uralma első korszakában a véres háborúké volt, melyekkel Ázsia régi birodalmait elsöpörte.

Az iszlám első századában, az omajjád uralkodók alatt, kik nem nevezhetők épen buzgó muhammedánoknak, a háborúknak és hódításoknak nem is annyira az új vallás terjesztése, mint inkább a birodalom határainak bővítése volt az indító oka.

A háború czíme mindenesetre a *dsihád* volt: vallásháború a hitetlenek ellen. Ez mindenkor egyike volt az igazhitűek fejedelme (emir al-mu'minín), vagy mint közönségesen nevezni szokták, a khalifa legelső kötelességeinek. De a világi érzelmű fejedelmek, hadvezérek és helytartók valami nagy súlyt nem helyeztek a lelkek megnyerésére. Sokkal inkább örültek a *dsizja*, a türelmi adó, eredményességének, melyet a más-vallásúak, hacsak bálványimádók nem voltak, vallásuk szabad gyakorlása fejében az állam kincstárába szolgáltatottak.*)

Az iszlámra való áttérést nem sürgették. Kényszert ez irányban egyáltalán nem gyakoroltak. Már a Korán is ez elvet állapította meg, hogy: lá ikráha fi-l-dini, azaz: «nincs (helye) (a) kényszerítés(nek) a vallásra.» (II. szúra, 257. mondat); és e tanítás mögé bujhattak azok, kik a muhammedánok lélekszámának gyarapítását nem épen jó szemmel nézték. Sőt, mi nevezetes, az iszlám birodalmának győzelmes vezérei meg is találtak ijedni, ha — a mi föltűnőleg nagy számmal történt — a zsidók és keresztyének, minden külső kényszer nélkül, önként s tömegesen tódultak a győzők táborába, az iszlám vallásában való üdvözülés elé.

A Muhammed paradicsomát gyarapító minden lélek számokban kifejezhető veszteséget jelentett ugyanis a fiscus szempontjából. A dolgok e világias megítélése csakis azon fejedelem uralkodása alatt kezdett megszűnni, a ki az omajjádok közül legelőször emelte érvényre a muhammedán állam kormányzatában a vallásos szempontot: II. Omar alatt (717—720), kinek rövid uralkodása persze csak epizódyszerű megszakítása volt az omajjádok alatt érvényesülő világi szellemnek.

II. Omar tényleg nem dsizját akart, hanem lelkeket. Az arab történetírók azt beszélik, hogy az ő uralkodása alatt a türelmi adó jövedelme szörnyű módon megesappant. Egy hely-

*) Lásd a *Budapesti Szemlét* LXXVIII. köt. 15—16. l.

tartója egykor a következő jelentést küldé a khalifának: «Ha a dolgok ekkép folytatódnak, az összes másvallásúak az iszlámra térnek és így mi az egész jövedelemtől elesünk, melyet azelőtt adójokkal az államkincstárnak hajtottak.» A khalifa pedig a következő üzenetet küldé elégtelen helytartójának: «Semminek sem örülnék inkább, mintha az összes másvallásúak az iszlámra átlépnének. A mi pedig az állam kincstárát illeti, hát biz az Isten Muhammedet prófétának, nem pedig adószedőnek küldte az emberek közé.»¹⁾

A nagy hódítások után az iszlám terjeszkedését békes úton folytatja. Mint már fentebb kiemeltük, a zajtalan propaganda eredményei leginkább a keletindiai szigeteken, a hol hat század óta mindinkább nagyobb tért hódít el az ottan uralkodó barbar pogányságtól és még inkább Afrika néger törzsei között mutatkoznak.

E propaganda módjairól, eredményéről és hatásáról a népek szellemi és erkölcsi életére a legújabb időkben igen érdekes fejtegetéseket köszönünk Bosworth Smithnek,²⁾ Edouard Montetnek³⁾ és Hainesnek,⁴⁾ kik a muhammedán missiónak, Montet különösen még a keresztyén misszióval való versengése szempontjából igen alapos és élénk képét tárták az európai közönség elé.

Ugyanily békes úton terjedt az iszlám Khinában is, a hol 20 millió hívet számít, kik igen jellemző módon tudták a khinai világnézettel és szokással összeegyeztetni a tőlök lényegileg különböző muhammedán tanokat és életszokásokat. Ez a legeszményiebb dolgoktól a legapróbb mindennapiságokig érvényesül. Nemcsak az ösök tiszteletének birtak helyet szorí-

¹⁾ Dozy: *Geschichte der Mauren in Spanien* I. köt. 141. l.

²⁾ *Mohammed and Mohammedanism*. Lectures delivered at the Royal-Institution of Great Britain in February and March 1874. 2. kiadás (London, 1876.) 32—59. lapjain; továbbá az Edward Blyden négerszármazású keresztyén theologus: *Christianity Mohammedanism and the Negro race* című munkájáról írt essayben (*Mohammedanism in Africa*) a *Nineteenth Century* 1887 deczemberi füzetben 791—816. l.

³⁾ *Les missions musulmans au XIX-ème siècle* (*Revue de l'histoire des Religions*) XI. köt. (1885) 259—285. lapjain. — *La propagande chrétien et ses adversaires musulmans; conférence faite à Genève et à Nimes* 1890.

⁴⁾ *Islam as a missionary religion*. London, 1889 (az iszlám elterjedésének mappájával).

tani a muhammedánság exclusiv vallásos gyakorlatán belül, hanem annak is megtalálták a módját, hogyan lehet a muhammedánoknál szokásos sapkáról lecsüngő rojttól a khinai czopfhoz átmenetet találni. *)

A főntebb idézett munkákban bőven ki van fejtve, hogy a muhammedán propagandában nem annyira egyházi mint inkább társadalmi tényezők működnek közre. Nagy szerepe van az elért eredményekben a kereskedő karavánoknak; a pogány négerekkel érintkezvén, könnyű szerrel átvonták őket Muhammed hitére; nagy szerepe a főlzabadított néger rabszolgáknak, kik hazájokba visszatérve, az előbbi gazdáik családja körében fölvett vallás buzgó terjesztőivé lesznek. De nagy hatása van a vallásos élet körében támadt és majd csaknem mesés gyorsasággal terjeszkedő muhammedán dervisrendeknek, vagy mint Afrikában nevezik: testvéri szövetségzeteknek (khván) is. Ezek régi idők óta virágoznak Afrikában; de czéltudatos propagandával csakis a jelen században foglalkoznak. Közöttük különösen a híres Szenúszí-rend fejt ki nagy befolyást Afrika népeire.

Ha majdan az éjszak-afrikai kérdés komolyan kerül az európai «osztó» politika napirendjére, nagyban kell majd számolnia az afrikai iszlám e hatalmas tényezőjével is.

Ugyanazon oázis felé, melyet az ókorban az egyiptomi Ammon-isten temploma tett híressé, a melynek papjai az oda zarándokoló Nagy Sándort mint Ammon fiát üdvözölték, ugyanazon oázis felé mai napig is szent áhitattal fordul az afrikai muhammedánok lelke. A libyai sivatag e részén, Tripolisz és Egyiptom határán van központi závíjája (klastrom), anyafészke a nagy Szenúszí-rendnek. Dserbúbnak hívják a helységet, mely e rend fő hadiszállása; innen nyeri szellemi irányát és utasítását az a több mint 120 társház, mely a dserbúbi központtól sugárzott ki és melynek sok ezerre menő tagjai az afrikai iszlám ecclesia militansát alkotják.

Századunk harminczas éveiben egy algieri szent ember, Mubammed al-Szenúszí volt a rend alapítója, a dserbúbi szent

---

*) Ezt igen érdekesen mutatja be a khinai mecsetet és a khinai muhammedánok pénteki istentiszteletét ábrázoló kép Dabry de Thiersant *Le Mahometisme en Chine* (Páris, 1878) című munkája II. kötetében.

hely alkotója. Közvetlen célja az iszlám védelme volt a francia hódítás nyomán lábra kapó európai befolyás ellen, úgymint az iszlám megszabadítása minden szellemi salaktól, mely az idegen befolyások hatásának következménye volt. *)

De e mellett egy másik cél is követnek a rend belső tagjai és a záviájakon kívül élő sok ezer hívei. Az iszlámot terjesztik Afrika oly vidékein, a hol az még gyöngye lábán áll, vagy a hová még egyáltalán el nem is hatolt. A rend zárdái nagy területeken vannak szétszórva. Meddő vidékeken a Szenúszirend tagjai letelepednek, a földet művelik, a jólétet emelik és így a pogány lakosság bizalmát elnyerik. Így százezer számra hódítják el az embereket a pogányságtól az iszlám számára és fanatikus hívőket, buzgó követőket nevelnek vallásuknak, kikkel aztán erős ellentállást óhajtanak kifejtetni az éjszakafrikai iszlámot fenyegető veszélyek ellen. S e négerekből kikerülő muhammedánok tényleg fajuk minden erős indulatát is átviszik az új körbe, melynek számára csak nem rég hódították meg. A legnagyobb veszélyek között nagy csoportokban vetik magokat alá a muhammedán ember nagy kötelességének: a mekkai zarándokolásnak, mely a vadságból alig kibontakozott feketét világlátott emberré varázsolja át és arra képesíti, hogy tapasztalatai révén hazájában még némi műveltséget is meghonosítson. Az iszlám tudományának elsajátításán is buzgólkodnak. A kairói Al-Azhar mecset-akadémiában ott találjuk a nagy sejkhek hallgatói között az iszlám fekete fiatalságának képviselőit is, bár — legalább a nyugoti részről — szívesebben keresik föl Timbuktu nagy főiskoláját, mely az afrikai iszlám legelőkelőbb theologiai góczpontjai közé tartozik; vagy a szent Kairuvánt, a nyugoti iszlám ez avatott városát, mely Tunis francia occupatiója előtt minden európai ember elől teljesen el volt zárva.

Innen aztán még a vallás tudományát is elviszik hazájokba és ott, úgy a hogy, újabb művelőket toborznak számára. S ez nem csupán a legújabb kor muhammedán törekvéseinek

---

*) A Szenúszirendről egy egész irodalom szól francia nyelven. Nagyon eleven ismertetését nyújtotta Rohlf's Gerhard, híres Afrika-útazó, kinek sikerült a Kufra oázisban levő egyik rendházat meglátogatni. (*Kufra: Reise von Tripolis nach der Oase Kufra, ausgeführt im Auftrage der Afrikanischen Gesellschaft.* Leipzig, 1881.)

eredménye Afrikában. A tizenötödik század végén egy egyiptomi tudós, Al-Szujúti, emlékirataiban dicsekvőleg említi föl, hogy legújabb munkái mily elterjedésnek örvendenek még a néger tartományokban is.*) S ily tapasztalatokról gyakran van szó az Afrikaú-tazók munkáiban. Barth még Aristoteles és Plátó emlegetését is hallotta néger muhammedánok ajkairól. Az igaz, hogy a görög bölcsekről mint muhammedán hit-tudósokról szólottak.**)

II.

Ha azon mappákon, melyek az iszlám elterjedésének földrajzi arányait föltüntetik, Amerikára vetjük szemünket, még az új világ térképén is apró pontokat vehetünk észre, melyek arra mutatnak, hogy az iszlám a nagy világtenger túlsó oldalára is útát talált.

Igaz, hogy csak vajmi szegényesen van itt a muhammedán vallás képviselve, mind hívóinek számát, mind pedig azon osztályokat tekintve, melyekből azok kikerülnek: néhány ezer néger és küli az Antillákon, Trinidadban és a holland Guianában.

S az amerikai lakosok muhammedánsága nem is vallásos propaganda, hanem más világrészről történt bevándorlás eredménye.

De azért az Újvilágban is van most tényleg muhammedán propaganda; még pedig körülbelül másfél év óta. Nem kereskedő karavánok, sem dervisrendek nem csinálják, hanem eszközli egy a nyugoti műveltségen táplálkozott amerikai ember, ki maga keresztyénből muhammedánná lett és most azt az életcélt tűzte ki a maga számára, hogy új vallását Amerika universális felekezetévé tegye.

Alexandre Russel Webbnek hívják ezt a férfiút; azaz, hogy azelőtt így hitták. Az iszlámra áttérvén: M.-d Alexandre Russel Webbnek írja nevét, amerikai gyakorlatiassággal a Muhammed nevet «M.-d» rövidítéssel használja. Turbánt hord

*) L. értekezésemet: *Zur Charakteristik ... Al-Sujúti's und seiner literarischen Thätigkeit* (Bécs, 1871) 13. l.

**) Bosworth Smith 43. l.

fején; legalább ily főveggel jelenik meg előttünk mindjárt fölemlítendő könyve címlapján, mely a szerző arczképével van díszítve.

Mily módon jutott e csudabogár az őt környező társadalomban ily életezél kitűzéséhez?

Életrajza, melyet ő maga mond el, alig igazolja azon elhatározást, melyet Webb élete negyvenhatodik évében érlelt meg lelkében. Muhammedán társadalomban alig élt az iszlámra való áttérés előtt.

Hudsonban (Columbia) született, hol atyja a *Daily Star* című napi lap kiadója volt. Nevelése a legszigorúbban indult a presbyterianus egyház szellemében. Ő maga is már tizenhat éves korában lépett az írói pályára; 1873-ban a *Missouri Republican* szerkesztésére vállalkozott, azonkívül több chicagói és saint-louisi hírlap dolgozótársa volt. 1887-ben az Egyesült Államok elnöke, Cleveland, Manilába nevezte ki a köztársaság konzulává. Ez állása elég időt engedett neki arra, hogy kedvelt tanulmányába, a keleti vallások kutatásába merüljön. Böven elmondja nekünk, mily kevésbé elégítette ki lelkét a nyugoti műveltség végső eredménye. Se Mill, se Locke, se Kant, se Hegel, se Fichte, se Huxley — ezekre névszerint hivatkozik — és még sok más tudós író nem tudott neki feleletet adni a kérdésre: mi a lélek, és mivé válik a halál után?

Mert biz őt leginkább e kérdés érdekelte.

A buddhizmus sem elégítette ki lelki vágyát. Csak akkor talált megnyugvást, midőn tanulmányaiban az iszlámhoz érkezett el. Napról-napra rendkívüli módon növekedett vonzalma Muhammed vallásához.

Nem elégedett meg a könyvekből való okulásal. Egy tekintélyes bombay-i muszlimmal, Bedr ed-din Abdalláh Kúrral, és az ő révén még más előkelő muhammedán férfiúval lepett levelezésbe. Ez érintkezés tárgyát csakhamar azon eszme képezte, hogyan lehetne a művelt nyugoti társadalomban az iszlám terjesztése érdekében propagandát indítani. Ez ügy érdekében egy Medinába, a próféta szent városába való gazdag kereskedő, Hádsi Abdalláh Arab, ki ez idő szerint ép Indiában tartózkodott, hazájába való visszatértében útjába ejté Manilát és ott az Egyesült Államok konzulával a tervezett propaganda programját a legapróbb részletekig megbeszélte. Csakhamar

sikerült is nekik Kalkuttában, Bombayban, Hyderabádban, Rangoonban és más helyeken a jómódú muhammedánok nagy számát anyagi áldozatok följánlására bírni, «for the purpose of teaching the religion of Islam in America».

E társulat Webbet választotta ügyvezetőjének. Manilai állását legott odahagyva, a muhammedán országok egy részében útazást tesz és 1893 februárban Amerikába érkezik, hogy csakhamar azon föladathoz lásson, melyet maga elé tűzött.

A ki Webb úr vallomásait, melyeket csak nagyon röviden válaszoltam, elolvassa, találhat bennök némi enthusiasmust, hígyük el, hogy őszinte lelkesedést, de semmi esetre nem alapos vallástörténeti tudományt, mely őt az iszlám művelt méltatására képesítené. Ha csak azon kérdésre keresett feleletet: hogy mi a lélek és mivé válik a halál után? biz nem kellett az őskor vallásaitól egészen le az iszlámig atkinlódnia, a Kr. u. VII. századot jóval megelőző vallásos irodalmakban elég körülményes feleletre találhatott volna e kérdésekre. S mindaz, a mit Európa újkori philosophusainak munkáiról mond, ez irodalom vajmi felületes ismerőjének tünteti föl előttünk az Egyesült Államok volt manilai konzulát. Mit mondjunk ahhoz, hogy Kant, Hegel, Fichte materialismusa fekszi meg a konzul gyomrát? Ezekből biz édes keveset érthetett, még kevesebbet talán mint az iszlámból, melyet e vallás buzgó amerikai apostola, úgy látszik, csak nagyon fölszínesen ismerhet.

De nagyon fölösleges dolgot végeznénk, ha itt Muhammed Webb úr tudományának bírálataba bocsátkoznánk. Csak azt akarjuk szemügyre venni, hogy miképen érvényesítette az iszlám iránti határtalan lelkesedését.

Legelőször a chicagói világiállítás kapcsolatában 1893 szeptember 11-dikétől 27-dikéig tartott vallás-parlamentben lépett nyilvánosságra. E századunk szellemét nem kevésbé jellemző gyülekezésben Európa és Ázsia minden vallásfelekezete hivatalos személyek által volt képviselve, kik vallásuk rendszeréről és viszonyáról a többi vallásokhoz többé-kevésbé tudományos irányú, de nagyjában inkább apologetikus előadásokat tartottak.

Az iszlámnak nem volt hivatalos képviselője az eredeti congressuson. A szultán, úgy látszik, nem tartotta komoly vállalatnak és nem felelt meg azon meghívásnak, melyet hozzá is, mint az «igazhitűek fejedelméhez» a vallások parlamentjé-

nek intézői menesztettek. De azért Muhammed vallásáról is szóltak a chicagói gyülekezetben. Csakhogy nem muhammedánok vitték a szót, hanem európai, ázsiai és amerikai keresztyének, kik előadásaikban az iszlám különféle mozzanataival foglalkoztak. Kidder, tudós missionárius tanulságosan ismertette a marokkói iszlám babonás nézeteit és szokásait, Washburne, a konstantinápolyi American College igazgatója, a muhammedán erkölcsstan viszonyát ismertette a keresztyén erkölcsstannal szemben. Nagy föltűnést keltett, midőn Dsibarra, sziriai görög nem egyesült püspök, azon kijelentést tette, hogy a keresztyénség és az iszlám között fenforgó különbségek a legkönnyebb módon kiegyenlíthetők. Az Ó-Testamentomot, az evangéliumot és a Koránt, mindhármát inspirált könyvnek tekinti; azt hiszi, hogy helyes magyarázat mellett, a keresztyénség és iszlám közötti ellentéteket teljességgel el bírná oszlatni.*)

De az angol és az amerikai reverendeken és a szir püspökön kívül még egy muhammedán ember is szólt az iszlámról, és e muhammedán nem volt más mint Muhammed Alexandre Webb. Mint czélzatos apologetája lépett föl azon vallásnak, melyben nem született, hanem melyet csak érett férfi korában vett föl; agyba-főbe magasztalta Muhammedet, mint prófétát, bizonyítgatta, hogy merő rágalom azt állítani, hogy a Koran tana a polygamiának kedvez, hogy a rabszolgaságot tekintélyével fedezi, a nőket alacsony társadalmi állásra szorítja stb. Webb túlzásai nem igen találkoztak a vallásparlament tagjainak tetszésével; sőt állításai — mint a gyülekezet eseményeit leghívebben ismertető egy francia jelentésben olvassuk: — «ont soulevé de vives protestations de la part de l'auditoire». Nem volt, ki pártját fogta volna. Pedig az ő választott élethivatására nézve nagy várakozásokat kapcsolhatott e föllépéséhez.

---

*) Lásd Bonet-Maury kimerítő jelentését: *Le parlement des religions à Chicago* (a *Revue de l'histoire des Religions* XXVIII. kötetében.)

III.

A chicagói congressuson hangoztatott eszméit már most az irodalomban kezdi képviselni. A gazdag indiai muhammedánok, úgy látszik, nem fukarkodtak rúpiáikkal, hogy Webbel az első missió-íratot kiadassák. Ez indiai társaság lappang alkalmasint a *The Oriental Publishing Company* nevezet mögött, mely az *Islam in America* című 1893-ban New-Yorkban megjelent könyv kiadójaként szerepel. Ez a könyv, mely címével nyíltan bevallja azon célt, melynek szolgálatában áll (azt mondja, hogy: «A brief Statement of Muhammedanism and an Outline of the American Islamic Propaganda»), nem objectiv tudományos vázlata az iszlámnak, a milyenre épen a tudomány mai állásánál szükség is volna, hanem célzatos magasztalása az arab vallásnak.

«Mielőtt az iszlám rendszerének részleteire áttérnék — úgymond*) — hadd mondjam el, hogy a keleti muhammedánok közt végezett tanulmányaim és megfigyeléseim azon biztos meggyőződést érlelték meg bennem, hogy az iszlám a lélekfejlődés (soul-development) legtökéletesebb rendszere, mely valaha az embereknek adatott; az egyedüli, mely az emberiség minden osztályára alkalmazható. Azon örök igazságokra van alapítva, melyeket nemzedékről nemzedékre, Mózesről Muhammedig, az Isten kiválasztott prófétái egymástól átvettek. Ez az egyedüli rendszer, mely a léleknek egy magasabb létezésre irányuló vágyait kielégíteni képes; az egyedüli, mely a józan észszel és a tudományyal szoros összhangzatban van. Nincs benne megalázó babona; egyenesen az emberi észhez és értelemhez appellál. Minden embert egyénileg felelőssé tesz minden tetteért, a melyet elkövet, minden gondolatáért, a melyet gondol; a helyettesítő kiengesztelés tana által nem könnyíti meg neki a vétkezést. Céljaival magasabb fokra emeli és nemesíti az embert; ha híven, bölcsen és értelmesen követi az ember, a humanitás magasabb és nemesebb elemeit fejleszti lelkében.»

«A valódi iszlám lényege, — így szól más helyen**) —

*) *Islam in America* 24. lap.

**) *Islam in America* 52. lap.

abban áll, hogy Isten akaratának hódoljunk; sarkköve az imádság. Általános testvériséget, általános szeretetet, általános jóakaratot tanít; a leleknek, a cselekedetnek, a beszédnek tisztaságát követeli, ezen felül a testi tisztaságot is megkívánja híveitől. Az ismert vallások közt ez a legegyszerűbb formája a vallásnak, és az, mely az embert legmagasabbra fölemeli. Nincs benne se fizetett papság, se mesterséges ceremónia, nem ad helyet a helyettesítő engesztelésnek, nem menti föl híveit a bűneikért való egyéni felelősségtől. Csak egy Istent ismer el, minden dolgok Atyját, a szent lelket, mely a természet minden nyilatkozását áthatja . . . őt imádja minden követője, és ő előtte a legtökéletesebb egyenlőség és testvériség színvonalán állanak. A kegyes muszlim, ki szent prófétánk igaz tanításainak értelmét eszével föleri, az ő vallásában él és létezése legfőbb igazságának tekinti azt. Minden jövetében menetében csak ő vele van; nem lehet annyira elfoglalva mindennapi ügyeivel és világi dolgaival, hogy ne volna képes elfordulni tőlök, midőn az imának rendelt óra elérkezik, hogy lelkét Istennek ajánlja föl. Szeretete, reménye, félelme mind abba merül; ez a legutolsó gondolata, ha éjjel nyugvásra hajtja fejét, és a legelső, mely lelke elé kerül, midőn hajnal hasadtával a muëzzin szava hangosan és tisztán csendül meg a mecset minaretjén, nyájas visszhangot keltve ünnepléses és fenséges egyhangúságával: Jöjjetek imára, jöjjetek imára! Jobb imádkozni, mint aludni!»

Ily alapon tárgyalja aztán a muhammedán tanítás részleteit a maga apologetikus szempontjából és célzatával. Előterbe tolja előnyös mozzanatait; azokat, a miket a közvélemény és köztudat rendszerint árnyékos oldalaiként szokott kiemelni, oly világításba helyezi, hogy az árnyék helyére csupa fény özönlik. Előadása a tudományos bírálat szempontjából a történelmi szemléleten alapuló objectiv ítélet teljes hiányát tükrözi. Apologiája oly túlzott, hogy még a vallásos irodalma terén iskolázott tősgyökeres muhammedán ember sem járulhatna hozzá. Különösen áll ez azon téves informatiókról, melyeket könyve külön-külön fejezeteiben a soknejüségéről és rabszolgaságról nyújt, és melyek, mint már föntebb láttuk, a chicagói gyűlésen oly élénk visszatetszést keltettek a hallgatóságban.

Még azt sem fogják magok a muhammedánok helyeselni,

a mit néhol az iszlám irodalmának egyes nagy képviselőiről mond. Egy helyen egész szárazon azt mondja Al-Gazáliról, az iszlám egy híres középázsiai doktoráról (a XI. században), hogy «nálánál nagyobb tekintély az emberek között nem létezik» («The learned Imam Al-Gazzali, than whom is no higher human authority»). Bár korszaka legnagyobb férfiai közé sorozza őt a muhammedán köztudat, az iszlám leglelkesebb követője sem illetné Al-Gazálit oly túlzó tisztelettel, mint Webb, ki hazai irodalmában a vallástanítás terén oly nevekkal találkozhatott, minők a Palmeré és Channingé.

Az *Islam in America* című munka kiadása volt az amerikai muhammedán propaganda legelső életjele. Mint a könyv kiadását eszközölő társaság hivatalos elnevezése mutatja, csak kezdete akar lenni az e fajta irodalmi kísérletek nagyobb sorozatának. De az iszlámnak Amerikában való terjesztésére alakult társaság a pusztá irodalmi tevékenységgel nem elégszik meg. New-Yorkban külön helyiséget*) tart az érintkezés eszközzésére azok között, kik az iszlám iránt érdeklődnek. Itt előadásokat tartanak az iszlám érdekében, könyvtárt és olvasó-termet rendeztek be azok számára, kik az iszlám dolgában okulni óhajtanak. Úgy látszik muhammedán vallásos gyakorlatokat is tartanak azokkal, kiket az iszlám számára tényleg megnyernek. Ezek használatára angol nyelven már egy muhammedán «Prayer-book»-ot is kiadtak, melylyel az iszlám liturgikus ritualéját adják a neophyták kezébe.**)

IV.

Hányan vannak már Amerikában az iszlám követői, a társulat kiadványaiból nem igen lehet megtudni. De tény az, hogy a térítő vállalat vezetői erősen bíznak munkájok sikerében és nem csekély optimismussal áztatják magokat. «A fölhozott tények és részletek azt mutatják, — így szól Webb egy he-

*) Kezdetben Broadway 1122. szám, most: East 23-d. Street 30. szám.

**) *A Guide to Namaz; a detailed exposition of the Moslem order of Ablution and Prayer*, New-York, 1893.

lyen — hogy az amerikai propaganda nem ephemer terv, mely annak néz eléje, hogy egy-két év leforgásával abban maradjon, hanem hogy állandó alapon nyugszik és komoly, odaadó emberek támogatását bírja, kik nem csak becsületesen hiszik, hogy az iszlám az igaz vallás, hanem kik egyszersmind arra vannak elszánva és kiknek módjukban is van, hogy vagyonukból arra áldozzanak, hogy az igazság világossága a nyugoti félgömböt eláraszsza. Céljuk nem az, hogy támadjanak, hanem hogy meggyőzzenek; a testvéri szeretet jobbát mindazoknak odanyújtják, kik azt elfogadni hajlandók és kik nem idegenkednek attól, hogy becsületesen gondolkodjanak azon igazságokról, melyeket Arábia inspirált prófétája hirdetett.»

E meggyőződésre hívja föl Webb az amerikai közönséget. Nemcsak New-Yorkban, a propaganda hivatalos központjában, óhajt ez irányban működni, hanem mint a töle szerkesztett, azonnal közelebből bemutatandó hírlap egyik számában hirdeti, hébe-korba nyakába veszi a világot, körütra indul, mely alatt Amerika egyéb nagy városaiban az iszlám terjesztése érdekében «lectures»-eket tartson. Az volna eszményképe, hogy ez előadásainak hatása alatt Amerika mecsetekkel teljen meg, melyekbe csupa yankee-közönség csődülne a muézzin szavának hallatára.

«Az egyházi kereszttyénség nyilván látható hanyatlása és azon tény, hogy e rendszertől Amerika majd csaknem minden nagy városában a legértelmesebb és az előre haladni leginkább kívánó emberek közül számosan elfordúlnak, úgy látszik, buzditást nyújthat azon bizalmunknak, hogy elérkezett az idő arra, hogy az igaz vallás a keleti félgömből a nyugotira átsugározzék. Csak rövid idő kérdése, hogy általános világvallás váljon belőle. Alig öt éve, hogy útját Angliában megkezdte Liverpoolban csekély számú hívővel; most már egy mecset létezik e városban, mellette egy muhammedán iskola és boarding house; az angol muhammedánok száma rohamosan gyarapszik. Nincsen okunk abban kételkedni, hogy Amerikában még rohamosabban fog terjedni, mint Angliában.»*)

Az irodalmi eszközök között e célra leghathatósabbnak hiszi Muhammed Webb azt az ujságlapot, melyet az iszlám

---

*) *Islam in America* 68. l.

propagandája érdekében megindítottak; a legelső hírlap a maga nemében. Azt bizony Muhammed próféta alig sejtette, hogy az ő tanára hírlap útján fogják valaha az embereket édesgetni. Ez újságnak, melynek mint fölírata kimondja, a czélja: «to spread the light of Islam in America», czíme: *A muhammedán világ* (The Moslem World). Egy dollár előfizetési díj fejében havonként vagy két és fél ív terjedelemben jelenik meg. Minden szám czímlapja a muhammedán világ egy-egy dicső nevezetességének képét adja. A naptári jelzés a közönséges időszámítás mellől a muhammedánokénak megfelelő kelteztést sem feledi el (p. o. az 5. szám megjelent «September, A. D. 1893, Rabia I. A. H. 1311»). Tartalma teljesen a kitűzött térítési munka szolgálatában áll. Csak egy számnak rövid ismertetése is eléggé föltűntetheti ez irányt. A vezércikk helyén a Korán egy darabjának angol fordítását közli. Aztán egy nagy cikkben a muhammedán dsihád (vallásos háború) ismertetését nyújtja, azon czélzattal, hogy ez intézmény fanatikus természetét eltagadja. Csak védő háborút értettek alatta, nem támadó, irtó háborúkat. George Bakertől egy népszerű előadás van közölve e czímen: *A tudomány és művészet születése*. Azon erdemek vannak fölsorolva, melyeket az igazságos történetírás az iszlámnak betudni köteles, ha a nyugot tudományos műveltsége és társadalmi haladásának tényezőit fürkészi. Föltárja a tudományok és művészetek állását a spanyol mórok uralkodása alatt. Még az asszony fölszabadítását is a muhammedán vallásnak rója föl érdemül és számos példát hoz föl arra nézve, hogy mily szabad állásnak örvendett a nő az iszlám virágzása alatt, mily nagy befolyást gyakorolhatott a közművelődés emelkedésére. «Az iszlám prófétája nem túrt szerzeteseket — így végezi — követői között, és nem engedte meg, hogy rosszat szóljanak a nőkről. A Korán törvényei egészen világosak e pontra nézve. Muhammed bölcs és érzékeny törvényhozó volt; sokkal előbbre volt a saját korának keresztyén műveltségénél. Korunk asszonyai nagyban le vannak kötelezve Arábia prófétájának azon szabadságért és jogegyenlőségért, melyet most élveznek, nem pedig, mint sokszor tévesen szokták föltételezni, korunk és országunk egyházi keresztyénségének (to the modern Church-Christianity of our age and country).» E «Church-Christianity» — e cím alatt küzd a keresztyénség ellen — képezi közben-közben kisebb cikkekben a legélesebb támadások

tárgyát. Különösen adott tényekhez kapcsolva, a térítő társulatok törekvései ellen harcolnak e cikkekben. Fölöslegesnek tartja működésüket Indiában; üdvösebbnek hiszi, hogy a pogányok a muhammedán vallásra térjenek. Ennek bebizonyítására aztán az iszlám vallóinak humánus törekvései vannak élő példákkal megvilágítva és az újdonságok rovatában tényekkel bebizonyítva. Nem hiányoznak élesen polemizáló cikkek sem, oly európai könyvek ellen, melyekben az iszlám tanai és szokásai a *Moslem World* céljainak és irányának nem épen megfelelő módon vannak ismertetve. Az újabb tudományos irodalmat, úgy látszik, nem ismerik, mert támadásukat leginkább egy múlt századbéli elavult könyv ellen irányozzák, mely hajdanában nagy tekintély volt e téren, de melyet mai nap már nem emlegetnek azon könyvek között, melyekből a modern olvasó az iszlám ismeretére nézve tájékozást keres, t. i. George Salenek 1734-ből való Korán-munkája ellen. Töltelékkül mindenféle keleti elbeszélések angol fordítását közli a *Moslem World*. Még a szépirodalomnak is szolgálni óhajt az amerikai iszlám e közlönye. Az itt kóstolóul bemutatott számban egy George Best nevű chicagói költő *Al-Szirá*t (így hívják a paradicsomba átvezető hidat) cím alatt egy muhameddán ízű vallásos verset közöl, melyre a paradicsom reménye lelkesítette. Ez a Best úr, kit ugyan eszem ágában sincsen mint költőt kritizálni, úgy látszik, már is beállt a Webb úr vallásába. Legalább költeményében teljesen jámbor muhammedán módjára nem említi a prófétát a nélkül, hogy csillagos jegyzet alatt e kegyeletes mondással ne kísérné: «On whom be peace».

Egy főtebbi idézésből azt is megérthettük, hogy Angolországban is több év óta van már muhammedán mozgalom. De ez kevesebb garral lép föl, mint az amerikai testvérvállalkozás. Van Liverpoolban mecsetje, de nincsen újsága. Most, úgy látszik, ez amerikai mozgalom kapcsolatában a muhammedán ügyet Angolországban is tágasabb alapra óhajtják fektetni. A *Moslem World* egy hirdetése szerint (egyebet nem hallottam róla) Londonban (a Whitefriars Streetben) «Andsuman Angrézi» (English Society) név alatt egy társulatot alakítottak, melynek célja, hogy előadások, irodalmi művek úgymint szakszerű könyvtár és megfelelő olvasó-terem révén az iszlám ismeretét terjeszse az angolok között. «Az előadók — úgymond a társulatról kiadott program — tárgyukkal törté-

nelmi és tárgyilagos módon kötelesek foglalkozni. Arra, hogy az iszlámra való áttérés érvénynyel bírjon, első sorban szükséges, hogy spontán elhatározásból történjék. Ennélfogva nem lesz megengedve, hogy bármely muhammedán ember kísérletet tegyen, hogy rábeszélés által másokat azon vallás elfogadására bírjon, a melyhez ő maga tartozik». Vajmi gyanús szabadkozás! E társulat elnöke Hadszi A. Browne.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

AZ 1848—49. SZERB FÖLKELESRŐL.

Első közlemény.

I.

Az 1848. év elején Magyarország óriási léptekkel haladt állami önállóságának kivívása felé. Az uralkodó magyar faj mindenekelőtt a magyar nemzeti állam megteremtését vallotta céljául; ép így az osztrák-németek, mint a német suprematio hívei, Németországra támaszkodva, hasonló mozgalmat indítottak meg. Nálunk is, a monarchia másik felében is, a centralisták voltak túlsúlyban. E mozgalmakkal szemben Ausztria-Magyarországon a szláv nemzetiségek a föderalismus alapján követelték a birodalom reconstruálását, úgy hogy minden egyes nép saját nyelvét, vallását és nemzetiségét érvényesíthesse. A prágai szláv congressuson Palacky Ferencz föderális programja egyhangúlag fogadtatott el. A szlávok nem is voltak képviselve Frankfurtban. A *Journal des Débats* 1848. évfolyamában olvashatni: «si la Hongrie, en faisant son avènement politique, devait seulement ressusciter sous la forme du madjarisme, nous ne nous en féliciterions que médiocrement».

Halvány emlékezetben van már ma azon történeti tény, hogy a magyarországi szerbek a márcziusi vívmányokat mindenütt kitörő lelkesedéssel fogadták, mert ők azt hitték, hogy nemzetiségileg is egyenrangúak lesznek a magyarokkal; a szerb nyelv köreikben szabadon használható, a törvénykezés és közigazgatás nyelve lesz, szóval jogengyenlőség nemcsak polgári tekintetben, hanem politikai helyzetökben is, nyelvök,

vallásuk, és nemzetiségök érvényesítése mellett. Midőn a szerbek tisztában voltak avval, hogy a márcziusi vívmányok polgári jogok tekintetében őket ugyan egyenlőkké teszik, de politikai tekintetben a magyarok továbbra is föntartják nemzeti fenségöket, és az államra a magyar nemzeti bélyeget ütötték, ismét visszatértek a régi conföderatív elvekre és az ezen alapon reconstruálandó Ausztriához szitottak, melyen belül nemzetiségöket teljes mérvben vélhették önállósítani.

A márcziusi eseményeket leginkább ott vettek a szerbek örvendőleg tudomásul, a hol magyarokkal laktak. Tisztán szerb vidékeken a lelkesedésnek más okai valának. A végvidéken, egyes városokban, a hol a polgári elem a katonai önkényuralom alatt szenvedett, az ettől való szabadulás miatt fogadtattak örömmel a márcziusi vívmányok. Bács-Bodrog megye székhelyén, Zomborban, Szimics Uros megyei alügyész hirdette a főtéren nemzeti zászlóval kezében, hogy «a szabadság hajnala» fölvirradt. A megyei közgyűlésen Zákó István, szintén szerb, indítványozta a 12 pont azonnal elfogadását. Mikor márczius 21-én leért Batthyány kineveztetésének leírata, a zombori szerb kaszinó erkélyén kitűzte a magyar zászlót. Szabadkán a bunyevác szlávok és a szerbek örömittasan ünnepelték a pesti pontok elfogadtatását. Bunyevác barátok a piacon reverendában járták a csárdást a menyecskékkel. Baján, Újvidéken szintén öröm uralkodott. A később oly hirre vergődött Szent-Tamás köznépe nyíltan a magyar ügghöz pártolt, kitűzte a magyar zászlót. A szenttamási nemesség, majdnem kivétel nélkül szerb, kiváltságos helyzete miatt gyűlölt volt; a nép nem is késett a nemeseket, noha fajtársaik voltak, az örömnapi emlékére alaposan megütlegelni. Temesvárott a szerb Vukovics Sebő tartotta lelkesítő beszédeit, melyeket Dezsőffy Béla megyei aljegyző lázításnak mondott a közgyűlésen. Beeskerek márczius 19-dikén kivilágított. Pancsován három napra rá a nép a városházára rontott és a katonai hatalom ellen föllázadva, legelőször is az adóbiztost páholta el; Roth tábornok elűzetett. Egy népgyűlés határozatában kimondotta, hogy Pancsova egyesül az anyaországgal, elismeri a magyar alkotmányt. Mindenütt magyar zászlók lengtek. Hasonló mozgalmak történtek Zimonyban, hol a magyar kokárdát szelvében hordozták. Mitrovicza egy hóval később a horvát királysággal való egyesülését mondotta ki.

Követelték a szerb nemzeti nyelv behozatalát belügyeikben, a Szerbiával fönnálló vám eltörlését. Eszék elfogadta ugyan a fönti pontokat, de egyszersmind kijelentette, hogy a horvát nemzeti nyelvet belügyeiben használni fogja. Vukovár márczius 20-dikán határozta, hogy egy küldöttség menesztessék a királyhoz, őt arra kérendő, hogy a magyar országgyűlés határozataitól a szentesítést tagadná meg. Három napra rá egy szerb kereskedő szerb és magyar zászlós tömeggel a megye háza elé vonúlt, kérvén nemzetiségök biztosítását, de elfogadva a fönti tizenkét pontot. Eltz H. gróf erre szervezte a nemzet-örséget és az illir híveket a megyeteremből kiverte.

A márcziusi vívmányokat tehát csakis a városi polgárság tette magáévá a végvidéken, mire őket a bécsi katonai uralom elleni gyűlöletök vitte. A vidék, a határörvidék falusi lakói, csendesen maradtak lethargikus apathiajokban.

Buda-Pesten márczius 17-én a Thökölianumban tartottak a szerbek gyűlést, hol Pavlovics Tivadar, a *Szrpszke Narodne Novine* szerkesztője és Sztojácskovics György szóltak. Egy bizottság választatott meg Nikolics Izidor elnöke alatt, a mely a kívánatokat megszerkeszté. A márczius 18-diki gyűlés folyamata alatt fogadták a pesti magyar egyetemi ifjak üdvözetét a szabadság, jogegyenlőség és testvériség nevében, melyet a szerb ifjak viszonzottak. A pesti gyűlés követelte: a szerbek nemzetiségének elismerését, valamint nyelvöknek belügyeikben és tanácskozásaikban való használatát; a szerbek vallásának egyenjogúságát, nemzeti iskoláik szabad és független igazgatását, évenként nemzeti gyűlés tartását, mely határozatait egyenesen a királyhoz terjesztené föl szentesítésre, a szerb érsekek és püspökök határozati joggal a főrendiház tagjai legyenek, a határörvidéknek nemzeti alapon és szabad szellemenben való szervezését. A gyűlés hangsúlyozta, hogy a szerbek hívek a királyhoz, a magyar hazához és szeretettel visel-
tetnek magyar testvéreik iránt.

A pesti pontokat követték a márczius 27-diki újvidéki határozatok. Az újvidéki mozgalmak lelke Kosztics Sándor városi aljegyző volt. Újvidék a szerbek Athénje volt 1848-ban, az intelligenciájuk itt székelt. Eleinte a pesti pontokat akarták elfogadni, de épen akkor ért ide Bán Mátyás, a szerb fejedelemség politikai ágense, a ki őket követelőbb határozatokra bírta. Márczius 31-dikén azt írja Knityaninnak, hogy az

újvidéki szerbek előtte megesküdték, ha kell határozataikat vérrel is megvédik, sőt a legtöbbnek véleménye szerint úgy is harcz fog kitörni; a magyarországi szerbek erősen szítanak a fejedelemséghez. Az újvidéki gyűlésen elismerték a magyar kormány és nyelv illetékességét az állami kormányzatban, de követelték, hogy a szerb nép is «nemzetnek» ismertessék el, nyelve pedig összes autonóm ügyeikben biztosíttassék; valamint a nép függetlensége, szabadsága és vallásuk egyenjogúsága más felekezetekkel szemben. Követeltek nemzeti gyűlést, mely minden engedély nélkül Újvidéken volna tartandó, mely a magyar nemzetgyűlés tartama alatt hívatnék össze. A gyűlés (szábor) önmaga határozná meg hatáskörét, mely határozatot a magyar nemzetgyűlés köteles lesz törvénybe ígdatni. A határőrvidéket a katona-uralom alól fölszabadítani határozták, egyszersmind a nemzeti intézmények behozatalát sürgetve.

A pesti és újvidéki pontok tehát alig különböznek egymástól. A szerbek mindenkor arra hivatkoztak, hogy *per modum pacti* jövének be Lipót császár egyenes fölhívására. Az újabb történelmi kutatás azonban ellenkező eredményre jutott; immár bebizonyított tény, hogy a szerbek 1690-ben a törökök elől vad futásban kerestek menedéket Magyarországon. A Lipót-féle diploma nem a bemenekült szerbeknek szólt, hanem Szerbia lakosainak; ez egyenes fölszólítás volt, hogy a szerbek ne hagyják el lakóhelyeiket. A későbbi történetírók és politikusok e diplomát meghamisították, mikor belőle az oly fontos «non» szót kihagyták (*lares vestrasque [non] deserite*), hogy politikai követeléseiknek jogos alapot teremtsenek. Ruvarac Hiláron, híres történetíró, minden kétséget kizárólag e hamisítást az 1690. diplomában bebizonyította. A szerbek 1848. emlékirataikban hamisítványra hivatkoztak, követelésök két fogalom köré csoportosítható s ezek: a nemzetiség és egyház. Egyházi autonomiájok a legmesszemenőbb volt. A szabadság ünnepén, minden kiváltságok eltörlése után kénytelenek voltak, hogy nemzetiségi követelményeiket jogosaknak tüntessék föl, a «kiváltságokra» hivatkozni. Ez a separatismus idegenítette el ügyöket a magyar államférfiaktól, a kik hallani sem akartak a határőrvidéknek szerb nemzeti alapon való szervezéséről és a szerb nyelv teljes egyenjogúságáról a szerbek politikai ügyeiben. Hasztalan nyilatkoztak a

legkiválóbb szerb férfiak a *Pesti Hírlap* tizenötödik számában, hogy «a szerb nép a kárhozatos separatismustól távol áll és nem veszti el szemeik elől azon legfontosabb kapcsot, mely azt a királyhoz tartozó hűséggel, a közös magyar hazához fiúi szeretettel, a magyar nemzethez pedig tántoríthatatlan ragaszkodással köti».

Ezalatt megválasztatott Újvidéken a pozsonyi diétára menesztendő küldöttség, hogy a kormányval és országgyűléssel a szerbek határozatait közölje. A küldöttség április 2-dikán utazott el és 8-dikán ért Pozsonyba. Kérelmeit Kosztics Sándor adta elő magyar nyelven és diszmagyarba öltözve, megköszönte a szerbek nevében a kivívott szabadságot és följajlotta a szerbek szövetségét a szabadság megvédésére jó- és balszerencsében. De mikor Vidos fölolvasta a kérvényt, mely a kiváltságokra való hivatkozást tartalmazta és az erős nemzeti kívánságokat, mindenki Kossuth Lajosra nézett. Kossuth röviden kijelentette, hogy a szerbek nem egy óhajának tétetett elég az új vívmányok által és követelései napirendre tűzését elhalasztotta, mivel a diéta véget ért. A szerb küldöttség most Kossuth lakására ment, hol jogaik elismertetését akarta elfogadtatni, miután Batthyány hidegen fogadta őket. Itt Polit neheztelésének adott kifejezést, hogy ráczoknak mondják, mire Kossuth készségesen megígérte, hogy ezentúl szerbeknek nevezi őket. Itt tűzött össze a szerb Sztratimirovics Kossuthal, mikor előbbi az 1690-diki szerb kiváltságok visszaállítását követelte, mit Kossuth kereken megtagadott.

«Uraim, — mondá, önök Újvidék 12,000 lakosának nevében egyenjogúságot követelnek a nagylelkű magyar nemzetől. Kérelmük méltányos s a magyar nemzet szívesen fog beleegyezni, hogy a szerbek a szabadságban, állami jogokban részesüljenek». — «Azt hisszük, miniszter úr, felelé az egyik küldött, figyelmeztetnem kell önt arra, hogy a Magyarországon lakó és magokkal hozott jogok és szokások biztosítéka mellett bevándorlott szerbek legszentebb jogát, nemzeti nyelvük használatát elismerik. A szerb nemzet teljesen különböző a magyartól, tőle méltánytalanságot nem fogadhat el; de ha ez őt nemzetnek ismeri el, kész a maga részéről a magyart is ilyennek elismerni s vele mint előbb is, egy korona és egy alkotmány alatt megmaradni». — «Nemzet alatt mit ért ön?» — kérdé Kossuth. — «Oly népet, mely saját nyelvvel,

műveltséggel bír s öntudata is van, hogy ezt megtartsa». — «Tudja-e, hogy minden nemzetnek önálló kormányval kell bírnia?» — «Mi nem követelünk annyit, válaszolt Sztratimirovics, a most Bécsben élő tábornok, szerintünk egy nemzet több kormány s több nemzet egy kormány alatt élhet. Előbbire példa Németország, utóbbira Erdély». — Erre Kossuth izgatottan kijelenté, hogy ő több nemzetet Magyarországon nem hajlandó elismerni. Sztratimirovics most megjegyze: «A forrongás nyílt szakadásra fog vezetni, — ha mi délszlávok csalatkozunk várakozásainkban; ha Pozsony tőlünk jogaink elismerését megtagadja, úgy mi azt máshol fogjuk keresni». — «Úgy hát akkor döntsön köztünk a kard» — veté oda Kossuth, mire Sztratimirovics ingerülten felelé: «A szerb sohasem volt gyáva ahhoz!» — Az öreg Polit, a mostani Polit Mihály újvidéki ügyvéd apja, erre Sztratimirovics kabátját meghúzta, hogy hallgasson. — Egy 1887-ben kiadott dolgozatomban szintén közöltem e párbeszédet, csekély hibával. Azt állítottam ugyanis, hogy e párbeszéd az országház mellék helyiségében történt, pedig ez tényleg Kossuth lakásán folyt le. — Kossuth, Herman Ottó által czáfolatot küldött be az összes fővárosi lapoknak. Ugyanakkor Polit Mihály, és a még élő Höke Lajos ellenczáfolata is megjelent, míg én érveimmel elhallgattam, mert Kossuth akkor nagy beteg volt. De most, hogy nagy alakja a történetírásé, bizony mondom, hogy ez a beszéd megtörtént és Kossuth éles hangú visszautasító felelete is. Bizonyítja ezt az egykorú szerb sajtó, Polit, Sztratimirovics, Höke s más egykorú diplomata, mint Fonblaque, a belgrádi angol konzul. Szerbiában egy olasz szabadságharczos említette nekem, hogy Kossuth előtte is fájlalta e szakadásra vezető feleletét. Úgy látszik, hogy Kossuthnak öregségében gyöngült az emlékező tehetsége és feledékenyvé lett.

Bizony Kossuth nagy hibát követett el, hogy a szerbekkel oly mereven szakított. Mindinkább bebizonyosodik, hogy némi áldozattal elejét lehetett volna venni a véres fölkelésnek s ha ez nincs, ki tudja, mily más fordulatot és véget vehetett volna a magyar függetlenségi harc. Föltéve, hogy nem tudott volna a szerbekkel megalkudni, akkor is hiba volt ez elutasító felelet, mert ez által a szerb fölkelés kitörését egyenesen sietette, ez pedig egy átalakuló államban legkevésbé sem lehetett opportunus. Hogy mily hatással lehettek Kossuth szavai,

talán legjobban bizonyítja Fonblanque angol konzul jelentése, melyben azt mondja, hogy «szavai földézték a szerb harczot összes borzalmaival».

II.

Kossuth felelete után a végvidéken, Bács és Bánság szerb részeiben a magyarbarát szellem eltűnt s helyébe a szerb aspirációk léptek. Mindenütt fölbomlott a rend. A végvidéki városokban a katonai hatalom helyébe a polgári lépett s innét indult ki a forrongás az ezredekbe. Kritikus állapot volt ez, melynek következményeit senki sem tudta.

A határőrvidék ekkor három parancsnokságra oszlott, a károlyváros-varasdi, a szlavoniai és a bánságira. A szlavoniai föloszlott a gradiskai, bródi és pétervárad ezredekre, ide tartozott a sajkás zászlóalj. A bánsági ezred föloszlott a német bánságira Pancsova székhelylyel és az oláh bánságira Karánsebes székhelylyel. Minden ezred három zászlóaljból állott. Ez időben Horvát-Szlavonországban tizenegy ezred, Bánságban három ezred volt, a mi 54.000 embert tesz ki. Ebből az Olaszországban levő tizennyolcz zászlóalj levonandó, úgy hogy átlag otthon csak a harmadik zászlóalj volt, mely béke idején sohasem állítottatott föl, de 1848 április havában egybehívatott, a határőrvidékiek nagy elégületlenségére. A polgári elem fölszólította röpiratok útján a határőröket, hogy ne küzdjenek a szabadságszerető olaszok ellen és ne képeztessék ki magokat németül dressirozott gépekké. Ekkor jött le a hír, hogy ők meg lesznek magyarosítva, magyar lesz a vezénnyelvök és a magyar kormánynak lesznek alávetve. A kormány ennek ellensúlyozásául utasította a hadügyi kormányzókat, hogy a végvárak ezredenként két-két bizalmi férfit küldjenek föl informálás végett, de egy sem jött föl.

A polgári elem ezalatt a városokban folytatta katona-ellenes actióit, mely magyarellenessé vált, mikor Kossuth felelete közhírré vált. Ők is át voltak hatva a modern szabadság-eszméktől; a szerb nemzeti éltető eszme éltető ereje oly nagy volt, hogy a független szerb vajdaságról is beszéltek. Emellett a szerbeknél a nyelv és vallás igazán nemzeti s ők sohasem tudtak bejövetelök óta egybeforrni érzületre a magyarsággal,

mint például a német, katolikus horvát, stb. A szerb ifjúság nemzeti szellemtől át volt hatva; a szláv mozgalmak az ő szívüket sem hagyták érintetlenül. A magyarság fő gyűlhelyén Pozsonyban szívták be magokba a szláv nemzeti eszméket; többi közt a még ifjú Miletics Szvetozár is, kit a szerb Kossuthnak szoktak nevezni, Stúrtól kapta a legelső impulsust. Ügyvédek, orvosok, papok és tanítók lőnek a nemzeti mozgalom vezetői, utóbbiak kivétel nélkül szerb intézetekből kerültek ki. E mellett tudjuk, hogy a szerb vallás és nemzetiség elválaszthatatlan; az állam nyelvét egyáltalán nem voltak kötelezve 1840-ig megtanúlni s mikor a magyar nyelv suprematiája kimondatott, ellenactió támadt, de lecsöndesedett; mikor azonban az anyakönyveknek magyar nyelven való vezetése mondatott ki, az elégületlenség óriásilag fokozódott, mert ezt a vallás ellen intézett támadásnak vették. «A magyar nyelv behozatala ellenére, — írja Risztics János, a volt szerb regens és liberális pártfőnök, — ki tudja nem fogták volna-e magyarországi szerb társaink a magyarok pártját, ha a vallási üldözések nem fordultak volna elő.»

A szerb sajtó szintén nemzeti szellemben íratott. Musicki, Radisics, Szvetics, Maletics és Karadsics cikkei lelkesítették a szerbeket politikai törekvéseikben. Különösen a belgrádi hivatalos lap, *Szrpszke Novine*, vehemens irányban izgatott. A budapesti *Szrpszke Narodne Novine*, Pávlovics Tivadar szerkesztésében, mérsékeltabb volt, később azonban szintén átesapott. Április 4-dikén egy új lap indult meg Buda-Pesten, a *Vjesznik* (Híradó) s később Karlóczára áttétetvén, hevesen írt a magyar kormány ellen.

A belgrádi szerb kormány titokban a magyarországi szerbek elégületlenségét szította. A francia forradalom behatása alatt, a márcziusi események után Délmagyarországon és a Balkánon politikai emissariusokat utaztatott a szerb fejedelem tudtával. A nagy-szerb birodalom megteremtésének eszméje lebegett Karagyorgyevics szeme előtt. Ez okból vettek részt a karlóczai gyűlésen a szerbiai államtanácsosok; csak így történhetett, hogy a szerb fejedelem Rajacsicsnak a tényleges fegyveres segítséget is megadta és a porta mellőzésével külügyi politikába elegyedett és gyakorolt suverain jogokat. Szerbiában két párt létezett a forradalom kitörése előtt. A nagyobb Vucsics Tamás (Perisics) pártja ellene volt a magyaror-

szági szerbek segélyezésének; valótlan volt a magyarországi szerbek híresztelése, hogy Vucsics mintegy 50.000 emberrel Baranyát, Bácskát, Bánságot és Szerémséget el akarta foglalni és akkor a magyarokkal paktálni. Csakis Sándor fejedelem és pártja óhajtotta a magyarországi szerbek katonai segélyezését a Nagy-Szerbia megteremtése érdekében. Az 1848 április 18-dikán kiadott forradalmi fölhívással föllármázták Balkán összes szláv népeit, de a horvátokról hallgatott a forradalmi bizottság, mert az illirek szinten jogot formáltak Bosznia és Dalmáciára, a horvát birodalom megalapítása miatt. Az illir és szerb mozgalom tényleg ellentétesek valának. A szerbek a bolgárokat is meg akarták nyerni ügyüknek. A belgrádi kormány és fejedelem mélyen titkolták részességüket s miután nyíltan nem léphettek föl, szerb emissariusokat úttartattak a délszláv tartományokban. Egyik fő agensök Bán Mátyás volt, raguzai születésű szerb, ki főleg Petrovics István, más néven Knityanin és Sztefánovics Tenkával állott összekötetésben. Ő sugallta a zimonyi és újvidéki határozatokat és eskedtette föl azok megtartására a szerbeket. Egyik, Károlyvárosból 1848 április 13-dikán kelt levelében olvastam, hogy a fejedelem csak a legnagyobb titoktartás mellett tud küldetéséről, mert különben a fejedelmet és Szerbiát az időelőtti leleplezés végveszélybe sodorhatná. Májusban már Dalmáciában járt s ott több szerb befolyásos egyénnel, Kulisics Kosztával és Kalinicscsal megbeszélte a fölkelési tervet. Nekik Livnába kellett volna betörniök s innét Travnikba nyomulni. Ugyanekkor a crnagorai (montenegrói) fejedelem is kiáltványával fölkelésre buzdította népét.

Az általános balkán szláv fölkelés azonban kivihetetlennek bizonyult és ennek köszönhette Ausztria, hogy maga a szerb fejedelem és kormánya a magyarországi fölkelést austrophil irányba terelték. A szerb fejedelem és Sztefánovics Tenka kénytelenek voltak Ausztriát támogatni, melyet különben Oroszország is segített.

A horvát mozgalom is befolyással volt a szerbekre. Nem mintha a horvátokkal rokonszenveztek volna, hanem reményeiket, önállóságukat a horvátok szövetségével könnyebben vélték kivívhatni. Politikai axioma, hogy a horvátok és szerbek egyesülése lehetetlen, noha egy és ugyanazon nemzet fiai, a szerb nemzeti vallás, a horvát katholicismus talán örökre

elválasztották őket. Két nemzet ez, külön irodalommal, műveltséggel, intézményekkel és nemzeti öntudattal.

A márcziusi események és a párisi forradalom behatása alatt a két nép külön haladt, a horvátok az egyesült háromkirályság megteremtésén fáradoztak, Szlavóniát, Dalmáciát és a szerbektől lakott Szerémséget követelve, addig a szerbek nem sokat törődve a horvátok törekvéseivel, a Szerémséget eleve a vajdasághoz számították. Mindazonáltal a szerbek örömmel fogadták a horvátok márcziusi határozatait és Jellačić föllépését. Tudva volt, hogy Gáj Lajos, a horvát tartománygyűlés elnöke, már márcziusban összeköttetésben állott a dynastiával, mit a János főherceghez írt, de magyar kézbe került levele is bizonyít. A horvát bán a horvát és szerb mozgalmakat egy kalap alá szerette volna juttatni, de Rajacsics metropolita és a szerbek politikai törekvései megghusították tervét. Jellačić a horvátokhoz és szerbekhez intézett proclamatiojában hasztalan hangoztatta, hogy «a vallás a két nemzet között nem tesz többé különbséget s hogy ők egy nemzet fiai társadalmi és államjogi tekintetben». Meg kellett elégednie a később kötött véd- és daczszövetséggel.

A szerbek mindinkább eltávolodtak a törvényes alaptól. Kétféle fegyveres erő állott rendelkezésül; a már említettem határőrvidéki intézmény és a nemzetörség, mely utóbbi szó nélkül a szerb ügyszőhöz pártolt s csak némely helyen fegyvereztetett le idejekorán. A forradalmi jelleg itt-ott már fölbukkant. Az újvidéki szerbek rögtönös tisztújítást követeltek április 6-dikán, melyen a szerb legszélsőbb elemek meg is választattak, a kik április 20-án a pozsonyi küldöttség visszaérkeztek a nagy templom udvarában április 20-dikán népgyűlést tartottak, melyen a magyar nyelvű anyakönyvek elégettettek. Tervszerűleg történt ez, mert előbb leíráttak Kosztics Mátyás által szerb nyelvre. Ugyanaz nap mintegy két ezer ember ment át Karlóczára, a metropolitától a congressus egybehívását követelve, melyet Rajacsics május 13-dikára ígert összehívni. A neptömeg azonban nem hitt szavainak, úgy hogy kénytelen volt egy feszületre megesküdni. Rajacsics április 27-dikén széjjel is küldte a meghívókat.

Rajacsics tudott e tényről előbb is, mert április 14-dikén Karlóczán egy gyűlés tartatott, a szerb papok részvételével, melyen egy tizenhat pontú körlevélt szerkesz-

tettek *A szerémi és karlóczi szerbek kívánatai* czímén. A pontok ezek:

1. Az egyesült háromkirályság számára alkotmányt követeltek a nemzeti szabadság alapján.

a) A nemzeti függetlenség mondassék ki;
b) a nép a nemzeti országgyűlésen az egyenlőség elve szerint, vallás és hitre való tekintet nélkül, képviseltessék;

c) évi országgyűlést és

d) felelős független miniszteriumot követeltek;

e) felelős bíróságot;

f) arányos megadóztatást;

g) a robot eltörlését;

h) nemzetőrséget;

i) a nemzeti nyelv behozatalát kül- és belügyekben.

2. Szabad vajdaválasztást.

3. A vajdaság Szerémség, Bánság, kikindai kerület és Baranyából kerekíttessék ki.

4. A szerb nemzet mindenkor genetikus nevével illetessék.

5. A vajda szerb legyen, görög keleti.

6. A horvát bán közösen választandó. Ő az elnöke, a vajda alelnöke az országgyűlésnek.

7. A szerbek paritása a horvátokkal minden állásban és intézményben mondassék ki.

8. Egyházi és iskolai ügyek számára évi congressus hívandó egybe.

9. E congressus minél előbb hívandó össze.

10. Elnöke mindig a vajda, alelnöke a karlóczi érsek.

11. A congressus érseket, püspököket, nemzeti biztosokat, iskolai alapok gondnokait és az iskolák főigazgatóját szabadon választhassa.

12. A kolostorok biztosíttassanak.

13. A congressus tervezése az országgyűlés dolga.

14. Az elvett szerb templomok adassanak vissza.

15. Az egyházi nyelv biztosíttassék az 1840. törvény-czikk 7. §. ellenében.

16. Állíttassék föl Karlóczán szeminárium, akadémia, fő tanintézetek, stb., szóval Karlócza kulturalis központja legyen a vajdaságnak.

Hasonló határozatok hozattak Rumán, a német-bánsági

ezredben Crepaján, Pancsován. A sajkás kerületben Zsablyán. Újvidékre nap nap után jártak vidéki szerb küldöttségek; a szerbek szerb színű kokárdákat hordtak «szerbek—szlávok» fölirattal, az ifjú Miletics Szvetozár az ifjúság nevében fogadta őket. Miletics, Mosorinban született szegény paraszt szülőktől. Belgrádon is járt, heves republikánus beszédeket tartva, miért onnét a szerb kormány kiutasította. Később Szerémséget izgatta föl, mindenütt taligán járva. Április 22-dikén Nádalon járt, hol a hatóság el akarta fogni, de ő idejekorán Szerémségbe szökött. Csurogon is hirdette a szabadság, testvériség és egyenlőség elveit, forradalmi alapon. Aztán Karlóczán a kikindai forrongás óta híressé vált Radák Györggyel a vajdaság tisztviselőjéül választatott meg. A karlóczai támadás után egyik költeményét a nép széltében énekelte, mint a francziák a *Marseillais*et, mely még a magyar érzelmű Zákó Istvánnak is megtetszett, ki azt magyarra fordította le.

Az általános elégületlenség gyümölcsei csak április havában értek meg. Bácskában Újvidéken, Moholyon, Petrovoszelon, Szent-Tamáson, Kulpinban, Földváron és Ó-Becsén égették el a magyar nyelvű anyakönyveket. Utóbbi helyen április 26-dikán Zákó Istvánt a kerületi gyűlésen meg is verték, a ki sógora volt a híressé vált Sztratimirovics Györgynek. Csuha őrnagynak sikerült a rendet helyreállítani, hét egység kivégeztése után.

Bánságban egyes szerb emissariusok jártak. Török-Becsén Tyuresity Orestes jogász hívta föl a népet a templom előtt, az anyakönyvek elégetésére; itt jártak Markovics Lázár és Vlaszalin, kik aztán Franyovára mentek. De már április 23-dikán Pancsovára valának kénytelen szökni, honnét Karlóczára tértek vissza. Becskereken április 25-dikén történtek meg a kihágások; Kikindán pedig kész lázadás tört ki. Itt egy nagy darab föld «Karakter» czímen külön kezeltetett, mely után a tisztviselők jogtalan adót szedtek. Egy másik párt, melynek élén Vidák István és Kengyelác Lukács állott, megígérte, ha uralomra jut, fölosztja a nép között a földet. A két községi párt «faktor» és «karbonari» párt czímen volt ismeretes. De mikor utóbbiak győztek, megfeledkeztek a földfelosztásról. A márcziusi események hatása alatt rontott a hitegetett köznép a város házára és írásba foglaltatta a fölosztást. Április havában ezen elégületlenséget fölhasználta Radák György és fölzigatta a nép-

tömeget politikailag is, mely a városházát újból megrohanva, a rögtöni földfólosztást követelte. A tanács rögtön összeült és a népet békére inté. Ugyanaz nap délután a nép lefoglalta a postát; a helybeli egy század Hannover-huszár ki lön rendelve s most a nép vasvillákkal ezt megtámadta és aztán a szószegő faktor tisztviselőknék rontott, mindent lerombolt és a menekülni nem tudó két városi szerb nemzetiségű tanácsost, Csursics Jánost és Iszakovics Sándort megölte. Karácsonyi László torontáli alispán még az éjjel titkárát, Samarjay Károlyt, a miniszterelnökhöz küldötte, a ki azonnal miniszter-tanácsot hívott össze, és Csernovics Pétert nevezette ki kormánybiztosúl. Éjjél után két óraker, 26-dikán Török gróf a nádorhoz vitte föl a hírt. Másnap Kiss Ernő katonai haderővel Kikinda elé jött, de miután a zavargók átszolgáltatták a fegyvereket, a várost nem bombázta. Földváry pesti nemzetőr-kapitány és Csernovics egyidejűleg jelentek meg, a kik a rögtönítelő székot fölállították és a bűnösöket elfogták.

A kikindai lázadás nem communisticus jellegű. Gonosz tisztviselők zsebelő gazdálkodása következtében és a népámítás által. keletkezett helyi forrongás ez, melyet kívülről jövő szerb nemzetiségi izgatás lobbantott föl; hiszen hogy is lehetne máskép értelmezni a két városi szerb tanácsos meggyilkolását és Ada község jelentését, mely szerint magyarok is részt vettek a fosztogatásban és lázadásban.

Temesmegyében ezalatt a conservatív párt megbukott és a szabadelvű Vukovics Sebő választatott meg alispánúl, a ki azonban szerb létére teljesen elmagyarosodott. Torontálban nem kevésbé győzött a szabadelvű párt és Karácsonyi László lön az alispán. Sőt itt annyira ment a dolog, hogy a megjelent katholikus papok követelték a coelibatus eltörlését és a bruckenthali plébános tényleg meg is nösült.

Csernovics a déli megyékben mindenütt számíthatott a magyar párt áldozatkészségére (ide számítandó a magyar, a német, a katholikus szláv és némi oláh népesség). Ó április 30-dikáig mindenütt kihirdette a statáriumot. A szerb nép azonban sok helyen demonstrált ez intézkedés ellen. Újvidék városa május 4-dikén protestál; a sajkások rendeletét visszaküldötték, a karlóczaiak széttépték. Csernovics (eredetileg Csarnojevics) maga is szerb lévén, eleinte nagy szigorúsággal lépett föl; de midön Újvidékre ért, május 9-dikén, a szerb elé-

gületlenek előnyére engedékenynyé lőn. Csernovics, Csarnojevics patriarcha családjából, gavallér ember volt és nagy vagyonot pazarolt el. Lovait ezüsttel patkoltatta és szerb testvérei «jó» embernek ismerték. Főladatául a szerbek és a magyarok kibékítését tűzte ki. Azonban kevés politikai műveltsége és jártassága volt. E mellett gyanúsították, hogy a hazafiasság ürügye alatt saját egyéni becsvágyának kielégítését kereste. Már a karlóczi gyűlés előtt fölmerült a vajdaválasztás eszméje, melyről a szerb lapok állandóan vezércikkkeztek. Némelyek szerint Csernovicsban az a gondolat támadt, hogy ez óhaj megvalósítását maga fogja megkísérteni és maga csap föl szerb vajdának. Ezt igazolni látszott az a körülmény, hogy legelső újvidéki látogatása óta állandóan érintkezett a szerb legkülönbözőbb elemekkel. Azt is állították, hogy Péterváradot hatalmába akarta keríteni, hogy a szerb mozgalom élére álljon.

Mi volt igaz mindebből, bajos megállapítani, de annyi bizonyos, hogy Csernovics küldetése nem sikerült.

Összes intézkedései egyes kiáltványokra szorítkoztak; ilyeneket április 29-dikén és május 11-dikén adott ki. A szerbek tiszteletére Újvidéket kivilágították; szép szerével húzták, halasztották az alkudozásokat a karlóczi congressusig, ő pedig gond nélkül küldötte föl Pestre a jelentéseket.

III.

A magyar kormány a karlóczi congressust tulajdonképen 1848 márczius 27-dikére hirdette ki, s rendeletét a nádor írta alá, kiről egy szerb pamphetista megjegyzi: «egy herczeg, a ki úgy tánczol, a hogy a magyar kormány neki füttyül». Már ennek előtte négy évvel a bécsi kormány beleegyezett a congressus egybehívásába, de azóta azon tanácskoztak, hogy hová hívandó össze. A kormány a XX. törvényczikk 8. §. alapján írta ki, április 28-dikára Karlóczára, s kormánybiztosul a divatba vett Csernovicsot nevezte ki. Az aradi görög nem egyesült szerbek azonban már öt nappal előbb kijelentették, hogy Karlóczára semmi szín alatt sem mennek el, és a gyülekezeti helyet Aradra vagy Temesvárra kérték áthelyezni. Ennek ellenében a pesti szerbek a nádornál jártak, hogy a congressus Karlóczán mielőbb hívassék össze. Mikor Pesten hírül

jött, hogy Rajacsics önhatalmúlag írta ki a congressust, a nádor azonnal hírvivőt küldött Péterváradra. Május 7-dikén egy katonatiszt a nádor tiltakozó levelét átadta a metropolitának; Csernovics külön tiltotta el az általa egybehívott gyűlést. István nádor június 27-dikére Temesvárra halasztá el. Csernovics levelét egy pár nappal rá a karlóczai odbor elégette.

A szerbek Újvidékre gyűlének és itt akarták a congressust megtartani, de minthogy Csernovics nem volt hajlandó a statáriumot felfüggeszteni, és Sztojkovics archimandrita kérelmére sem hajlott, a néptömeg átrándult Karlóczára, a hova a magyar kormány hatalma nem ért el. Hadsics János, a ki Szerbia alkotmányán évekig dolgozott, indítványozta, hogy a gyűlés mégis csak Újvidéken tartassék, de Sztankovics János horvátországi kiküldött oly hevesen agitált az indítvány ellen, hogy mégis csak Karlócza mondatott ki gyűlésezési helyül. Az *Usztaj, usztaj, szrbín* (kelj föl, kelj föl szerb) dalt szélteben enekelték, akár csak a francziák a *Marseillais*et.

A gyűlő tömeg a legtarkább elemekből állott; határőrvideki és sajkás katonatisztek, papok, földbirtokosok, kereskedők, földművelőkből. A jelen volt bizottsági tagok főleg a végvidékből és a sajkás kerületből jöttek, Bácsból és Bánságból kevesebben; ők a községektől rendes utasítást is kaptak. Szerbiából is számosan valának jelen, az agg Nenádovics Máté prota, Matics Dömötör, Nikolics, Brankovics Szilárd, a belgrádi szerb hivatalos lap levelezője, Zacharijevics Ilyés, nándorfehérvári igazgató, a ki bánsági szerb paraszt ruhát öltött föl magára és övében pisztolyal harczosnak beállt, noha tüdőgümőkóros volt.

Harangok zúgása között 1848 május hó 13-dikán a gyűlés megnyitott. Megelőzte egy rendkívül fényes mise az érseki templomban. Remenovics Lázár egyházi köntöse és Brankovics kardja lógott a metropolitán. A patriarcha homokdombon állva, a szabad ég alatt nyitotta meg a gyűlést, de a nép lekényszerítette, mert nem akart homokra építeni. Rajacsics a szerb nemzet százados jogait és a császárhoz való hűséget hangoztatta. Utána beszéltek Grujics Nikánor és Kátyánszki Szergiusz, a kik az 1690—91. kiváltságok pergamenjeit mutogatták. Grujics hosszasan beszélt; kitünő szónok volt és jeles tollú író. A metropolita érdemeinek elismeréséül még ez év szeptember havában archimandritává tette meg. A szent-

tamási születésű Kátyánszki oly szívhez szólóan beszélt, hogy a hat ezer főnyi népsokaság könnyekre fakadt; egykorú írók azt írják, hogy «a lelke ömlött ki belőle szép szerb szavakban».

Azután a vajdaválasztásra került a sor; Zsivkovics, Jovics és Todorovics mellőzésével Suplyikác választhatott meg egyhangúlag; a papok az előestén a nép között járva Suplyikácot ajánlották, mint egyedüli jelöltet, úgy hogy a másnapi négyes jelölés csak forma volt. Rajacsics József pedig egyhangúlag patriarchává kiáltatott ki. Rajacsics a határőrök és a papok jelöltje volt. A szerb főurak, Csernovics hívei, Pantalejmont szerették volna a magas polczra juttatni, de látván kisebbségüket, még a választás előtt tömegesen hagyák el Karlóczát. Rajacsics eleinte szerb nemzeti alapon állott. Az insbrucki küldöttség után azonban Jellačić tanácsára Ausztria érdekeit karolta föl és ez által az udvar mérvadó köreit megnyerte. A karlóczi gyűlésen kijelentette, hogy ő szerb akar lenni az egyházban, iskolában és a közéletben, de az önálló vajdaságban is, hol szabadon kell rendelkeznie, bár a császárt atyaként tiszteli. Rajacsics példátlan *carrière*-t tett meg. Sokan rebesgettek, hogy ő törvényesen nem avattatott föl archimandritává, hanem a haldokló Mijokovics püspök utolsó óráiban magának tette föl a keresztet. A tisztek rendkívül kedvelték, mert ifjú korában altiszt volt. Napoleon hadjáratait könyv nélkül tudta. Kitűnően értett szerbül, németül, olaszul és francziául. Voltak azonban nagy jellembeli fogyatkozásai is; pénzszomjas, kártyásnak, alattvalóival kíméletlennek és a határtalanságig önfejűnek festik egykorú eleltársai. Történetesen Thun gróf Bécsbe hívta föl, mire ő azt üzenté, ha szüksége van reá, jöjjön le Karlóczára; ő ma miniszter, holnap talán már nem, maga azonban holtáig érsek marad. Ruvarac Hilarion archimandrita, a magyarországi szerb történetírók leggeniálisabb tagja írja róla, hogy «a szerbekre jobb lett volna, ha nem választották volna meg patriarchának. Nem lett volna talán szerb forradalom, karlóczi gyűlés, patriarchai cím, de az egyház és nép nem ment volna legalább tönkre.»

Popovics István verseczi és Atanaczkovics Plátó budai püspököt gyűlölte, mert nem fogták azonnal a szerb fölkelés pártját és emiatt 1849-ben tavasszal Rajacsics nem ismerte el őket püspököknek, sőt a kiket ezek támogattak volt, azokat is hivatalból üldözte. Számító, önérdékét kereső ember volt. Nem

szenvéd kérdést. hogy kezdetben ő is a nemzeti eszme szolgálatában állott, de mikor ezt nem tudta megvalósítani, megelégedett személyes érdekeinek kielégítésével. Talán már a karlóczai gyűléskor összeköttetésben állott Béccsel, honnét Sztefanovics Vilovszarki jött le, a kinek jelentését «megelégedéssel fogadták Bécsben».

Suplyikác Izván vajda népszerűsége még a bánági állomásozási idejéből származott. Ő eleinte a vajdai méltóságot el sem akarta fogadni, mert mint jól fegyelmezett katona ellensége volt minden forradalmi jellegű lépésnek. Később sem használta a vajdai címet, hanem hangsúlyozta, hogy ő mint császári tábornok jött Olaszországból a szerbek közé. Nem szerette, ha vajdának címezték és erősen hitt a magyar állam-eszme változhatatlanságában. Becsületes, derék, kötelességtudó katona volt; minden mozgalmat, mely nem felelt meg a katonai előírásnak, bűnösnek mondott és elítélt. Annyira katona volt, hogy mikor Szent-Tamáson a szerbek fogadták a legnagyobb lelkesedéssel, ő a subordinatiót kereste és alaposan lehűtötte az ottani szerbeket.

A szerbek Pétervárad főparancsnokául is óhajtották; még június közepén is lejövele miatt tétettek lépések. Az innsbrucki küldöttség után az udvarnak sem volt lemenetele ellen kifogása. Egy napon Radeckzy meghívta ebédre és azonnal leküldte Karlóczára. Vukajlovics, a belgrádi szerb rendőrség titkára, június közepén látogatta meg Roveredóban és Sztefanovics Tenkának látogatásáról ezeket írta: «Nem hiszem, hogy Suplyikác sokáig vajda marad, mert azt tartja, hogy ez állás csak terheket ró a vállára». Vukajlovics vezetése alatt a szerb küldöttség Radeckzyt is meglátogatta, a ki megígérte az udvarnál való közbenjárását, miután Suplyikác nekik kijelentette, hogy ő csak legfelsőbb hadurának engedelmével távozik. Valóban meglepő, hogy a vajda ekkor a magyarokkal való kibékülést ajánlotta, természetesen a privilégiumok alapján. Suplyikác saját tudtán kívül lett vajda. Az eszme dr. Pantelics György zimonyi orvos, fejéből indult ki s különösen a *Vjesztnik* szerb lap hatott czikkeivel, mely a szerb nemzeti és szabadelvű pártnak közlönye volt. A vajdaválasztás előtt Obrenovics Milos jelöltsege is említettett.

A karlóczai határozmányok tíz pontból állanak. Bennök foglaltatik a vajdai és patriarchai méltóság visszaállítása, hogy

a szerb nemzet az osztrák ház és a magyar korona alatt politikailag szabad és független; a szerb vajdaság fölállítatik; a szövetség Horvátországgal megkötetik; egy fődbor negyvennyolcz tagból megalakulása; a május 27-dikére a magyar kormány által kiirt congressus érvénytelen; a szerb nemzeti pénzalapok fölvehetők. Egy Innsbruckba és Zágrábba küldendő küldöttség szerveztetett és egy a prágai szláv congressusra.

A karlóczai gyűlés jeladás volt az összes szerbek fölkelésére. Az eddigi hű Szent-Tamás tornyáról is levették a magyar zászlót és darabokra szaggatva, helyébe a szerbet tűzték ki; Verseczen hasonlóképen. Egyedül a miskolczi szerbek emeltek óvást — talán kenytelenségből — a karlóczai gyűlés ellen.

Lássuk most az előbb és most közlött határozatokat történeti és politikai szempontból. A szerbek nemzeti függetlensége ténynyé vált, úgy a vajda és patriarcha kikiáltása, valamint a vajdaság megalakítása. Ennek a vajdaságnak azonban nincs történelmi alapja, mert utóvégre az 1790. temesvári congressus ily irányú kísérletét csak nem lehet annak venni. De ha a részletekbe hatolunk, még csak ethnographiai alapja sincs, hiszen a szerbek az alakítandó vajdaságban kisebbségben valának. Fényes adatai szerint a Bánság népessége 1.180,000, Bácskáié 523,000, Baranyáié 251,000, Szerémségié 208,000 lakost tesz ki, beleszámítva a határőrvidék népességét is. A szerbek a fölállítandó vajdaság népeinek legföljebb egy harmadát képezték, két harmad idegen nemzetiségekkel szemben. A szerbek tehát minden jogi alap nélkül egy teljesen új eszmét akartak megvalósítani, mely már 1790-ben bennök meg volt; egy önálló szerb koronatarományt Magyarország területén, a horvát szövetség segítségével, az osztrák császári dynastia ægise alatt. Bárhogyan is vesszük a kérdéses vajdaságot, annak semmiféle létjogosultsága nincs; mert nincs az a politikai ok, mely egy beköltözöködött és kisebbségben levő nemzetiségnek az anyaország és már túlsúlyban levő nemzetiségek rovására jogosultságot adna egy új tartomány megalakítására. Ez csakis politikai túlzottság és túlbecslés eredménye volt.

A német és magyar lakosság eleve ellentétes állást foglalt el a szerbekkel, épen emiatt. Az oláhok, a kik egyházilag eddig közösen éltek a szerb metropolita felsőbbbsége alatt, Pesten tiltakozó gyűlést tartottak s kijelentették, hogy ők a szerb patriarchát nem ismerik el, és különválásukat is kimondották.

A karlóczi congressuson csak négy oláh község küldött képviselőket, azoknak is szerb volt a papjuk.

A Horvátországgal kötött szövetség délszláv confederatiora mutat. Mindazonáltal számos párt létezett e mellett a szerbek kekelében belül. A legerősebb volt a papi és katonai párt, Rajacsics és hívei, a kik csak egyéni politikát követtek a nemzeti zászló árnya alatt. Az igazi nemzeti párt képviselője mindvégig Sztratimirovics György volt, mely ethnographiai alapon tömörült és mely előtt egy eszményi cél lebegett, egy új szerb vajdaság megteremtése. Közös céljok volt a horvátoknak és a szerbek két pártjának is: a magyar állameszme megdöntése, és ez tartotta össze a heterogen elemeket. Látni fogjuk, hogy a mint a magyar nemzeti küzdelem bukni készült, e heterogen elemek közötti ellentét azonnal fölszínre bukkant. S e különböző törekvések között bámulatosan a negyedik tényező, az udvar győzött, a szerb nemzet vesztessé lön, az önérdek pedig a szokott jutalmat húzta hasznúl.

THIM JÓZSEF.

PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK.

Harmadik közlemény.*)

III. PETŐFI ÉS HEINE.

Költőnk ifjúsága első éveiben és még inkább utóbb, alig volt a modern szellembe avatott német közönségnek kedveltebb költője, mint Heine. Sőt állíthatjuk, hogy ha nem leginkább szeretné is, de leginkább ismeri Heinet a modern műveltségű magyar közönség is maig. A főntebbi években többek ajakán forgott Goethe és Schiller neve. Az előbbi Kazinczy Ferencz bálványa s nem ügyetlenül utánozgatott példánya volt, kinek elveit vallotta, néhány drámáját fordította, szellemét epigrammaiban s epistoláiban meghonosította. Utóbbinak színműveiből többen fordítottak (*Haramiák*, Toldy, *Ármány és szerelem*, *Stuart Mária* stb.); és ezek a színpadon gyakoriak voltak még a harminczas években, míg a francia romantikusok művei nagyobb tért nem foglaltak el. Sokszor emlegették a *Zrínyije* után jól ismert Körnert, a sok lyrikusunknak kedves Matthissont (Berzsenyi, Kölcsey stb. kedvenczét), nem említvén a bécsi színi költőket, kik közül a nem rég elhalt Grillparzer *Ósanyája* már ötven év előtt fordult meg színpadainkon, több nemet dráma mellett.

Ezeket váltotta föl Heine nemcsak a felföldi magyar-német családokban, hanem általában és az alföldi felsőbb iskolákban is a hol a német nyelvnek már a harminczas évek előtt kezdett kelete lenni, hol a növendékek java — mint biztosan állíthatjuk — gyakran önszántából is megismerkedett a korszerűbb német költőkkel, így alig hihető, hogy Petőfi a kor

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 212. és 213. számaiban.

szabadabb szellemét, demokrat igéjét terjesztő fiatal, lelkes és kitünő költővel már tanuló korában meg nem ismerkedett volna; kivált pedig utóbb a francia politikai és költői, kivált pedig forradalmi tanulmányok újabb divata idején, mikor, a mint láttuk, csak annak és Byronnak adatott kegyelem a nagyra-törő ifjak körében a francziák mellett.

Mert hiszen Heine is oly korán, oly nagy kedvvel kezdte tanulni a francziák íratait és mozgalmait. Sőt a német viszonyok miatt gondolható, hogy korábban és erősebben. Mert bár Németország kisebb-nagyobb fejedelmei egyet értve mindent megtettek a nép fékentartására, Lessing óta pedig az önálló németségre, saját föl szabadult, a francziától megmentendő irodalmok művelésére erélyesen törekedtek is, e mellett igen sok más ok is volt a francia eszméktől óvakodni: de a német nép általában föl volt ingerülve fejedelmei ellen, kik a francia-ellenes háborúban ígért alkotmányt megadni késtek, a cenzurát és rendőrséget, minden szabadabb moczczanás ellen erősen működttették, ellenben a francziák, kivált a Heinétől is magasztalt júliusi forradalom után szabadabban mozogtak, igéik, mint hajdan, egész Európában gyökeret vertek, reményeket gerjesztettek.

Hogyan tanulta Heine a francziákat, legalább eleinte, furcsán mondja el maga *Reisebilder*-ében. (Összes munkái I. 109. l. *) — Ott a hol a verba regularia et irregulariától való irtózását is előadja. — Olyformán, legalább olyan kedvvel tanulta ezeket s utasította el az angolokat, mint a mi költőnk tette. Tanulta e nyelvet a *Marseillaise* és *Ça ira* phrasisaival, harczy dobütések kíséretében, úgy fogadta a francia mozgalmak, kivált a júliusi forrongás kitörése hírét, mint Petőfi az utóbbinak, a maga korabelinek riadóját. Heine maga írja le, mint emez, azt a hatást, melyet azon mozgalom tett rá. Hogy lelkesítették a hírlapok értesítései, azok a «papircsomókba takart napsugarak, melyek lelkét égették és csaknem teljesen elégették». Gondolkozik mit tegyen, lóra üljön és harczra induljon-e. Fél, hogy a hírek nem igazak, mert nyomtatva vannak. Tehát maga Párisba akar menni, hogy tulajdon szemével győződjék meg a dolgok mibenlétéről. Képzeli. Mintha

---

*) *H. Heine's Sämmtl. Werke*. Ausgabe in 12 Bden. Hamburg, 1876.

látná, hogy a két világ ama dicsó polgára (Lafayette) miképen lovagol Páris útczáin, ő a ki ezelőtt már kihirdeté az emberi jogokat Amerikában. És hogyan lobog Páris tornyain a háromszínű zászló, hangzanak útczái a *Marseillais*től. Most már tudja, mit tegyen, min eddig oly sokat töprenkedett. Ő a forradalom gyermeke . . . fegyvert kell ragadnia, melyre egykor anyja adta áldását stb. Mindezeket maga mondja s mindezeket Petőfi is ilyformán mondta volna az ő helyzetében és mondta is. (Lásd *Heine Börnéről. Összes munk.* VII. 164—171. Eliot G. *Essais Heine* 97, 98.)

Különben is Heineban, így tartják, nemcsak a francia tanulás, sőt neveltetés hatott; volt benne szemmel láthatólag jó adag a kelta ősi szellemből, mely nemcsak elmés ötletekben gazdag erűvé tette s elméjét, képzelmét állandó kiáradásban tartotta, és e mellett előadásának azt a könnyedséget okozta, azt a természetes szabatosságot, világosságot adta, mely nemzeténél szokatlan: hanem érzékenységében könnyen kitörővé, kíméletlenné, bántalmakra hajlandóvá tette. Így eredt Börnével folyt vitája, sőt gyűlölködése is, kinek satirikus műveit általán szólva komolyabb okok indították.

Munkáinak fölületes megtekintéséből is látható, hogy költése a német romanticismusból fejlett ki. Tanúsítja ezt, hogy a romantikusok némely tárgyát kedvelte és megtartotta, a középkor mondáival (*Tannhäuser* stb.), általában a középkori nepek hőseivel szívesen foglalkozik. Balladáiban a középkornak nemcsak tárgyát, történelmi és mesés tárgyait kedvel s csaknem kizárólag használja, hanem verselését, színezetét, hangulatát is, komolyan vagy elferdítve. Dalainak, melyekhez előkészületül a népies s nemzeti dalgyűjteményeket használta, kivált mikor az élet és létező világ határain kezetével túl jár, oly romantikus vonatkozásai vannak, néha a főtárgy mellett mellékesen, hogy határozottan arra emlekeztet, a mit a romantikus iskolánál és kivált Brentanónál, találunk. Tudjuk, hogy Goethe és Schiller is idáig csapongtak s ők is — mint Heine is mondja — szívesen kémltek az elemi és ősvilági szellemek titkait, a nép ide tartozó mondáit, szívesen ismertek el a középkori vallásos élet szépségeit, szívesen is állították ezeket elő (Heine III. 152.). Ezt az irányt megtalálni Heinenál is, például *Dalai könyvében* (*Traumbilder u. Romanzen* stb.). *Radcliff* című műve is, mely Petőfi *Hóhérkötélének* vagy

inkább *Tigris és Hyenájának* legalább szellemére nézve jól megfelel, oly rémdráma, középkori vagy inkább francia romantikus izléssel, a melyet csak találhatni. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a mennyiben nála socialis panaszok nyilatkoznak, a mit több művében találhatunk, ezekhez fajának elnyomatása és panaszai adták meg az alaphangot; ugyanezek eszközlik a gúnyos modort s általános elégedetlenséget műveiben, mely több felenél megtalálható.

De a középkor szellemébe, mely a romanticismus alapja, soha bemerűve nem volt. Az akkori keresztényiség szellemét és intézményeit nem becsülte, sőt gyűlölte és annak szellemet elnyomó törekvésétől lelke mélyéből idegenkedett. Így a romantikus iskola katolizáló tagjaitól (Schlegel Fr., Novalis stb.). Ellene volt a középkori szellemű művészetnek (III. 138.), a romantika szép szavával csábító jesuitismusnak (u. o.). Idegen volt annak idealismusától s általában az idealismus nevében az ennek testi vagy e világi életét korlátozó törekvésétől. Szabadon érzékies, sokszor az érzékiesség és testiség védője, magasztalója, s ha lehetne ennek eszményítője. Ebben keresi a szépet, a tökéletest, szerelme előadásában testies, egyszersmind részleteskedő, kicsinyes és kéjelgő. Sokszor mintha gyönyörködnék abban, hogy a mit az előbbeni idők szentnek, kimélendőnek tartottak, köznevetségre tegye ki. Él az idők szabadságával az egykori vallási, egyházi és állami korlátok ledöntésére. Néha könnyelmű kedvvel és tetszőn, majd nehézelmű gyűlölettel, majd vad cynismussal döngeti a tekintélyeket. Néha vidáman tanul, elmélkedik, másszor harcza száll a világgal és eget ostromló kétkedő vagy forradalmazó.

A szabadságért lelkesedik, annak védelmére indul. És ezt eléggé korán s olyforma, kevésse indokolható önérettel és tüzzel kezdi, mint Petőfi. A német népnek ébresztője kíván lenni, mint maga nyíltan mondja Börnéről írt művében. Előtte hazája költői állottak: Goethe és társai, kik a lelki szabadságért éltek és munkáltak, ha nem oly rohamosan is. De ő a szabadság legtöbb énekesét meghaladta, a legnagyobbaktól is különbözött és szenvedélye egy nagy fokkal erősebb, mert nyersebb, szilajabb volt. A mit azok valódi mély érzéssel énekeltek, ő azt keserű humorral sőt gúnnyal fogta föl, alacsony tréfákba foglalta, csúfságokkal vagy könnyelmű és játszi kedvvel adta elő. Erényt ritkán magasztal, mert ritkán is lát, nem

is örül neki; az erkölcsi nagyságot inkább csak gyöngye vagy árnyék oldaláról fogja föl, alávonva a köznapi élet körébe, tomboló szeszélylyel sőt rosszakarattal bírálva szeretet, méltanyosság nélkül. A hősokeket, mint mondani szokták, hálókabátban, a szerelmet testies nyilatkozásaiban, a hazát hiányaiban, a hazafiakat személyes erőtlenségeikben keresi föl, szemléli és mutatja elő. Így minden dolgot, talán akaratlanul is, travesztál, paródiáz, utoljára önmagát is. Ez Heine szokása s ezáltal egy pórázon járt a mai romlottság (corruptio) tolmácsaival és tényezőivel.

Mindezt az idő mentheti. Rászolgáltak a kor nagy emberei és előkelői. Akkor is elmondható volt, mint most: vajon az egyház igazán az az erkölcsi intézet-e, mellyé lenni rendeltetett, melyké lennie kellett volna? A kormányok vajon a nép boldogítására vannak-e? Az egyesek, a nemesebbek is, nem minden lépten önzők-e? s általában az ember az úgynevezett művelődés lépcsőjén előhaladva, nem egy általános erkölcsi romlottság vagy ziláltság felé törekszik, nem a «mindenek harca mindenek ellen» van-e készülöben? Úgy tetszik valóban, hogy ma alig lehet valamiért úgy lelkesedni, mint valaha az akkoriért. Lehetetlen nem rosszalni, nem ítélni és ebben el nem fásulni.

És a költőknek mégis marad tennivalójok. És ugyan mit tehetnek, mit tesznek a kor nagy költői? Mert szerencse, hogy még mind eddig vannak, ha nem annyira a németeknél is. Mit tesznek hát? Kevésbé a bűnöket írják, mint a jó tetteket, az erkölcsi világ nemes férfait, emberies jellemeket, fölemelő nagy eszméket, a rosszat a jótól legyőzve, az erőtlenséget mindinkább erősödve, a jónak győzedelmét, végleges hatalmát a rossz fölött... A nagy példákat szedegetik össze, ezeket éneklik, azt tanítván a mit tudni üdvös és erősítő, mellőzven azt a mi rosszra vezet. Főntartják az elvet, hogy a költő föladata az erőket edzeni, tehát a jót vonzóvá tenni, nem a rossz, az egyetemes rossz által kétségbe ejteni, ugyanez által az erkölcsi erőket meggyöngítetni. Ellenkező esetben oly orvosok lennének, kik a betegséggel rémítenének, de egészséget nem szereznének.

A költő néha a rossz világban maga is megromlik. Elhanyagolódik, kétségbe esik és abban maradva csak búsulni, bosszankodni tud; reményleni, reményben örvendezni nem. És a meg-

romlott, talán az idő szelvéstől «sziklához paskolt» lant ép hangot nem ad. Így volt a dolog Heineval is, kitől Petőfi egyetmást tanult, mint látni fogjuk nemcsak ösztönt, szellemet, irányt, de sokszor hangulatot, modort, sőt szólásokat is. Ezért tartjuk méltónak a kettőt, bár csak könnyedén, összevetni. Nem nehéz átlátni, hogy a kettő egyirányú, hogy sokban egymás mellett haladtak. Lehetek is köztünk, a kik egyiket a másikért szeretik. Voltak is, a kik Petőfi tanulásáról mentek át Heinéhez és viszont. Kivált ifjak hajlandók ezek közös irányát magokévá tenni, a mellett némely valóban magasztos tulajdonaert a német költőnek elengedik az ártalmast, a mézért a mérget.

De nagyon csalódnánk, ha Heine költői nagy értékét nem ismernők el. Ha a költő nagy eszme szolgálatában áll, melyhez nem hűtelen soha, a mód, melylyel előadja, sőt a másodrendű gondolatok és indulatok is, melyekkel kíséri, kevésbbé érdekesek, mintsem valódi becsét elvehetnék.

Heine a szabadság költője; valóban, mint akármely más. Lángoló, türelmetlen, szilaj. Tehetsége, hivatása félreismerhetetlen, sőt közvetlenül szembe tűnik és elismerteti magát. Néhány költeményében és prózai művében olyan igaz melegséget, szenvedély forróságát és csapongását, művészi erőt, tapintatot találunk, hazája és az emberiség oly' hatalmas védelmét, hogy elfeledkezünk hiányairól vagy előadása neméről és vétkeiket mellőzve, a valóban nagy gondolatok által engedjük magunkat elragadtatni. És a jeles költő positiv előnyeivel foglalkozva bevalljuk, hogy kora szabadság-énekesei közt, e század első felében, aligha nem a legnagyobb német költővel van ügyünk, kit hazája műbíráói nem tartózkodtak mint dalköltőt a nagy Goethe után sorozni.

Általában is mint költő magasán áll. Valódi saját erejű költő; tulajdon érzéseit, vonzalmait, gondolkodását, elmés ötleteit és észrevételeit, melyekben sok oldalú tanulmányai, élményei következtében kifogyhatatlan, tolmácsolja; nem viszhang, nem utánoz. Azt öntötte műveibe, a mit belőle a természet hatása és nemzete dalainak ihletése fakasztott. Dalai egy része csakugyan őszinte mély szerelem hangjai. Kötött és folyó beszédében az emberiségi nagy érdekekről páratlan nyíltsággal és erővel szól; e mellett mély belátással, mindig keresetlen és természetes nyelven. Mint humorista is tud vidám, ele-

ven, gyakran ártatlan naiv kedélye által meghatni, egész erővel vonzani, könnyeket fakasztani vagy fájdalmat enyhíteni.

Hibája csak az, hogy humorának csapongását nem bírja fékezni, hogy szeszélye fölsőbb eszme, elvek s illem által nem engedi magát korlátozni. Nemes idealismus helyett sokszor elmésségével hat, nem úgy, mint valódi költőnek kötelessége. Mély érzés helyét sokszor fölületesség foglalja el nála, s mind ez azért van, mert elméjének állandósága nem volt, tehát tartósan észlelni s érzetni nem szokott. Elődei közül — mint egy bírálója fölhozza — Voltaire gyötrő kemény gúnyolásával komoly ezélokot ért el, sok jót tett, mert tudott mélyen érzeni és nem volt idegen attól, hogy emberszeretettől vezéreltessék. Byron Ó-Angliát gúnyolta feszeskedéseért, színmutatásaért; de valódi jelességeit érintetlenül hagyta. Így Burns is ki a vallásos és puritan túlzást, ridegséget gúnyolta, de nem bántotta a tiszta, valódi vallásos érzést, az erkölcs alapját. De Heinénál a gúny vagy annak alapja a gyűlölet (gyűlölet, kicsinylés, minden concret dolog, személy, ember iránt, szeretet az elvont eszmék iránt!) kérget vont a szívre, mely elhárított tőle minden hatalmasabb, a állandóbb vonzalmat s embertárstól eredő minden kedvességet. (Schmidt Jul.)

Mintha többnyire fásúltság vagy hideg közönyösség uralkodnék rajta. Ha néha komolyan, csaknem siránkozólág panaszkodik vagy érzékenyen szól, úgy hogy legalább egy perczig fájdalmát vagy boldogságát őszintén mutatja föl, úgy tesz mintha rögtön megbánná. Egy nem eléggé komoly vagy épen nem méltó képet vagy ötletet vet oda, hogy gyanúba ne jusson, mintha valóban akarna és tudna érzeni. Ha úgy esik, mintha valami el akarná ragadni: egy ironia által semmisíti meg a mit mondott. Mintha minden ideált meg akarna tagadni vagy alávonni s megsemmisíteni. Ingadozik a meggyőződés egyenesége és az ironia közt. Ha az ó időknek mondja Schmidt J., kit Heine jellemzésében nagyjából követünk, az által volt lehető a lyrai egyszerűség, őszinteség, hogy egy föld fölötti világban, létben hitték: új időkben ez a hit mindinkább gyöngült, a halál mind kínosabb lett, a lyra csak fájdalmat kezdett zengetni, nem az élet szépségét. Az elfásúltság így áll elő; ez pedig minden nemesebb érzés és eszme megtagadása. Kevésbe veszi a hitet, közönyösségbe sülyed, ebbe fojtja hő képzelődését; vagy gúnyolja és gúnykaczajjal kíséri a borzadást, mely a hit

tárgyait tisztelni hajlandó. Néha erkölcsi komolyságát is kétségbe hozatja velünk, midőn hazájáról megvetőleg — nem zúgolódva és kénytelen gúnynyal, hanem tomboló dühvel — szól; midőn a második hazájaul választott Franciaországból haza menve, útját keserűen megvető élczekkel írja le s iij szellemben szól Németország jelenéről és jövőjéről. Sok cynismus található *Újabb költeményeiben* és *Romanzerójában*. Szerelme komoly ugyan a *Dalok könyvében* s néhol az említett újabb költeményekben, sokszor szépen, belső meghatottsággal és nagy hatással énekel; de sokszor testies is mint említők: például az *Összes munkák* X. 28, 29, 30, 31. stb. l. Kaczer nőkkel való érintkezései, e miatt volt kényes helyzetekbe jutása, nagy részben teljes fesztelenséggel és cynismussal elmondva, eltorzítva. Élvezeteiből — jól mondják — hiányzik az ifjú bohóság, naivság; korán kezdte, korán megunta. Beláthatni, hogy a német irodalom legavatottabb történetírói miért nem tudtak megszabadulni attól a gondolattól, hogy hagyományos volt a gyűlölete a keresztyén társadalom és mind az iránt, a mi azon épült. Hanemha úgy nyugtatjuk meg magunkat, mint a róla e folyóiratban is külön szép értekezés írója, Eliot G., ki szereti Heinenak inkább csak kiváló tulajdonait s törekvését tekinteni és hatalmas, bár eszközökben nem válogató gúnyosságát jóra magyarázni, füláncjaitól, mocskaitól menten venni gondolóra.

Nagy dolgokról beszél, mint más költő: lássuk hogyan.

Az élet — mond egy helyen — tréfásan édes; a világ oly kedvesen zürzavaros. Ez egy bormámoros isten álma, ki az à la française lakomázó istenek gyűléséből kiszökött, egy magános csillagon lefeküdt nyugodni: maga sem tudá hogyan álmódott s a mit álmódott, mind meg lett teremtve — és álmoképei néha oly tarkabarkán örültek, ha néha összhangzón észszerűek is. De nem soká lesz úgy. Az isten fölébred, megdörzsöli kialudt szemeit, elmosolyodik s a világ a semmiségbe átmerül, mert voltakép nem is létezett. Na de mindegy! Én élek! Ha csupa álmoképbeli árny-alak vagyok is, jobb mint az a hideg, üres nem-lét a halálban. Az élet a legfőbb jó, a halál a legnagyobb rossz. (Schmidtnél.)

Jellemző, midőn egy dalában a szerelmet a csillaghoz hasonlítja, mely az égből le szemétdombra esett, hogy disznók falják föl. Embergyűlölés gyöngédtelensége, midőn a szűz elpirulásában testi vágyást, a lelkes ifjú hevében bolondságot,

rajta bolondnak csörgős sípkáját, a földön általában csak szenvedők árnyékait látja s nem tudja elhatározni, vajon a föld bolondok háza-e vagy kórház stb. Így aztán egészséges alakokat alig mutat föl, költése sem egészséges, nagyrészt. Általában mesterül nem ajánlható a mi ifjainknak, a szegény «beteg» haza reményeinek; nem örvendünk azon sem, hogy Petőfire hatott, ha mestere nem volt is s bárha a mi benne rossz, azt a magyar költő nem nagyon tanulta is el.

Elhangoltságában vagy mámorában olyakról is beszél néha, melyeket nem érthetünk s melyek nem is vonzanak. Így: lotos-fa, mely a hold után eped — éjszaki fenyő, mely indiai pálmákról álmodik — lilium, mely a Ganges habjaiba szeretne merülni (bár a fák élete, álmodozása nem hallatlan a költőknél), kevéssé érthető, messziről vett képek, vagy képzetek és utoljára is alig összeillők. Ilyek a kék gondolatok tengerei, a tánczosnöbe szeretett elefánt, mely a miatt elhal. A földfölötti és alatti összezagyválva, jó illatú és dögleletes bűz egy gőzkörbe vegyítve, bámulatos ellenkezések a természettel és józan észszel, «elvadult képzelődés természethangjai».

Élete vége felé, halála közeledvén, a keresztyén theismus-hoz közeledik, érezvén, hogy a gyógyíthatatlanul és kínosan szenvedőt semmi más nem enyhítheti, mint egy atyai szeretettel könyörülő Isten hívése. (Vallomása látható Schmidtnél.) De ez sem esett kezére. Itt sem az őszintén hívő lélek szavait hallatja.

Politikai elvei is ellenmondók, bizonytalanok. A republikától irtózik annak puritán egyszerűségeért, rossz modoráért. Élezeivel minden kegyeletet leront az ősök, a múlt s az emberi nagyság iránt. Néha aristocrata hajlamot mutat. Megharagszik, mikor a német kommunisták főnöke, egy szabómester jelét adja, hogy a költőt magával egyenlőnek véli. Kimondja, hogy Bockhold Jánosnak, a lázadt szabónak bilincses kezeit megcsókolta, sőt mint ereklyét imádta volna, de az élő szabóval, ha börtönben volt is, semmi köze.

Hazájához vonzódik, bár sokat tud és sokat hoz föl ellene, komolyan és bohósan. Csak ott tudták őt igazán szeretni. «Dort küsste mich auf Deutsch und sprach mir auf Deutsch . . . wo gut klang: Ich liebe dich» (X. 63.). Megunja a víg francziát. Honfiait régi történelmők elfeledése és tehetlenségökért feddi, gúnyolja (X. 211, 214. stb.). Ide tartozik

ismeretes, valóban érdekes elméskedése arról, hogyan szereti a szabadságot a francia az angol és a német, mely szavai nagy és tartós tetszést nyertek mindenfelé. Szól a német aluszékonyságról (X. 104.). Óhajtja, hogy a németek menekedjenek attól a közép állapottól, mely se szabadság, se annak ellenkezője . . . A farkasokhoz beszél, mint maga is farkastársok (X. 214.). Ugyanazokról Petőfi is. — Szabad akar maradni és farkas. — Emberek után törpék uralkodtak a földön (u. o. 147.). A németországi sár az ő hazájának sara, tehát tűrhetőbb (u. o. 208.). Ugyanevvel foglalkozik az Alföld költője is. — Fölfordult világ. A szalonkák lövik a vadászt, a borjúk főzik a szakácsot, a germán medvék nem hisznek, atheistákká lesznek, a francia papagályok jó keresztyének (u. o. 105.). Lajos bajor királyt csúfolja, hogy oly együgyű, hogy Walhallájából Luthert kihagyta (u. o. 100.). A régít dicséri az új fölött (*BL.* 207, 208.*). Az álmok légies hazájában a németek fők (X. 205.). A németek lelkei éjjeli álmaikban fölszállanak a legmagasabb egékig, szálltokban néhány csillagot megtisztítanak (u. o.). A németek lelke közeledtére az istenek elhalványodnak (u. o.). Németország még most kis gyermek, de a nap a dajkája; nem tejet, hanem tüzet szopik (X. 106.).

A Némethonról írt vers-cyklus különösen érdekes; előszavából kitetszik, hogy a német szabadságot a költő általánossá szeretné tenni, a német népet egyetemes példánnyá és előharczossá, ha tudniillik, mint az idézett helyen mondja: «a német nép bevégzi, mit a francia kezdett, ha azokat túlszárnyalja tettekben, mint meghaladta gondolkozásban, ha a gondolkozás legutolsó eredményéig fölemelkedik, ha a szabadságot legutolsó menhelyén az égben is eltörli, ha az Istent, ki a földön az emberben lakik, megaláztatásából fölszabadítja, ha a szegény, kifosztott emberiséget, a szegény megcsúfolt lángelmét, a meggyalázott szépséget régi méltóságokba visszahehelyezi, — mint nagy mestereik kimondták — és megénekelték és az ifjabbak akarják . . . Így az egész világ Némethonhoz csatlakozik, német lesz. Erről álmodozik ő sokat, mikor hazája cserfái alatt járdal! Ez az ő hazafisága». Ilyen ábrándozásban útjában találja a német hatalmasokat, bürokratákat, pedantokat, kiket kevésbé szokott kimélni, sőt minden alkalommal

*) Heine: *Buch d. Lieder.* Hamburg. Hoffmann et Campe 1849.

előveszen és megcsapkod. De rossz hangulatában egy német uralkodó ünnepélyes kivégzését is reményli (XI. 229.). Bizonyos, hogy Németország iránt való ragaszkodása kitetszik verseiből. Vadul, gúnyosan, szidva szól ellene, de voltaképp szeretetből. Vádolja tehetetlenségeért, izgatja, nógatja, előre ösztönzi, szurkálja, hogy ne hagyja el magát. Az ő szeretete ilyen. Méltatlanoknak tartja kíméletre a haza zsarlóit s épen úgy azokat, kik nem egész erőből, nem önzetlenül dolgoznak érte. Mint Petőfi, mikor a táblabíró vagy nemes közönyösségét gúnyolja. Mint Vörösmarty s a régiek közül a legnagyobb: Zrínyi.

Maga sokat tart magáról, mint sok más költő, kivált lyrikus. Büszke democrat költőnek, nagy hivatásúnak érzi magát s ezt ki is mondja. Fönnhangon mondja egy helyen, hogy bár rendeltetése lett volna csendben szemlélődni, de hazája érdekében lép föl (Börnéről). Megvallja, hogy orrát fönnhordja (BL. 89. IX. 117.). Nem mindenki vel tánczol, nem minden tuskónak tömjénez, nem minden fattyúval paroláz, nem minden csinos leánynak hajlik meg — még a királynak sem könnyen — nem imád a néppel egy bálványt. Inkább törik, mint a cser, mintsem hajlik, mint a nád, melyet sétabotnak és porozónak is használnak, (IX. 47, 48.). Neveti a nagy tudósokat, mint majmokat és gáncsolókat, az ízetlen báméskodókat, a rókákat kik körüle szaglászhatnak, a kritizálókat kik bírálhatnak, ha szívünket széttépik is; de bármi történjék, neki megmarad a «szép éles hangú kaczagás!» (IX. 49.). Harczban van a kimázolt macskákkal, ripőkökkel, szemüveges pudlikkal, tudós bolondokkal («kiket a bolond világ bölcseneknek nevez» Petőfi), kik gyalázzák (IX. 52.). Panaszolja Schlegelnek, hogy a földön kell csúszni, mászni, férgek közt (u. o.). Herweghhez, az ismeretes democrata költőhöz, lekesítve ír, (X. 93.). Általában a német költőt inti, hogy énekeljen szabadságot, ne epedjen Wertherrel: «Rede Dolche, rede Schwerter» (X. 94.). Magának hatást reményl és azt tulajdonít. Most csak villámlom — mondja — de dörögni is tudok; és eljő a nap, melyen meghalljátok mikép dörgők (X. 167.). A «Poetlein»-okat annyira becsüli, mint Petőfi a bikficzeket, Whitman a poetlingeket, mert igen komoly hivatásokat ismerne. De viszont fölszólal: ne bántsá a költőt; jaj neked, ha ezek elátkoznak, elítélnek; jaj neked, ha a rettenetes terzinák átkába a pokolba jutsz, (X. 247.). Az ő őse

Aristophanes volt. A király se bántsa az élő költőt, (X. 245.). Tudja is, hogy jó költőnek tartják (mint Petőfi) s mondja is egy régi német költővel:

Ich ein deutscher Dichter — bekannt im deutschen Land,
Nennt man die besten Namen — so wird auch der meine genannt.

Vannak tisztelői is (BL. 228.). De általában nem érti ötet a világ (BL. 242.). Mint Petőfit és sok más. Pedig tűztemplom ég a költő szívében (XI. 41.), bár főlshajt: hová lettek az édes éjjeli álmok, melyeket a hajnal pírja elűzött, a romantika csendes tengerén levő szigetben, hová csak a költő mesebeli paripája jut el, (IX. 164.).

Képzeltető, hogy büszke democrata férfi lévén nem barátja a királyoknak. Van is verse az ilyféléről elég és el-árasztva gúnynyal. Van egy a királyról és hóherről, kiket épen úgy kapcsolatban képzel egymással, mint Whitman és Petőfi. A király ígérete, mondja egy helytt, olyan kincs, mint a Nibelungoké a Rajna fenekén (X. 88.). A királynak nem hisznek többé: «Es glauben (die Köhlenkinder) nicht mehr an Gott und an den König noch minder» (*Romanzero, Karl I.*) Napoleonnak magasztalója s általában a francziáknak hű tisztelője. Tudjuk az élete vége felé vett nyugdíjat és az a miatt támadt gyanút. A lengyeleket részint szigorúan ítéli, részint általában gúnyolja, valamint a zsidót is néhol, megtagadván tőle a plastikához való ízlést, (X. 36.). Elmélkedik a bölcselők felől is. Hegelre többször kitér, gúnyolja s ellene alaposnak alig gondolható vádat mond. (Így Meyer-Beer testvérével való barátság.)

Mily túlzásokba esik, abból tanuljuk meg, hogy néha olyakat mond, melyeket másik pillanatban föl sem tehetnénk róla. Így néha hatalmasan lelkesedik az emberekért, emberiségért, épen a távol levők s alig érdeklőkért, az a ki máskor, a legjobbakat és közelvalókat is hidegen eltaszítja.

Nemes irányú törekvésének s lelkesedésének egy példája minket közelebből érdekel. Két hóval Petőfi halála után éneklí, október 1849, a magyarok szabadsága ügyeért lelkesedő, a magyarokat magasztaló és rajtunk szánakozó énekét. Úgy hiszem általában ismerjük. Mintha csak Petőfi énekelné. Mintha a német költő épen azt akarná énekelni, a mit Petőfi énekelt: az Európától elhagyott, megtagadott nemzet egyedül

való végső küzdését. («*Európa csendes . . .*») Mintha Petöfi jól sejtett volna, hogy ennek a hozzá annyira vonzódott és vele oly egyező húrokat pengető költőnek kedvelője s egyben-másban tanítványa lett. Érdekes, hogy ugyanitt van szó Lisztről is és a költő gúnyosan kérdi: hol van a kard? A negyvenes évek elején hazai tisztelőitől ajándékkul nyert és Vörösmartytól nagy reményekkel, nagy hévvel megénekelte kard. («*Hírhedett zenésze a világnak*».)

Költésének heve, hangulata változó. Dalai egykor tüzet szórtak, leheltek, most kihalt gondolatok (*BL.* 46.). Tajtékoz vad phantasiája a Minnesänger paripája, művészet a paizsa, szó a fegyvere (*BL.* 71.). Nehézelmű küzdelem folytat és kínosan törődik néha vagy komolyan fontolgat. Az élet mivoltán töprengedik. Szörnyű álma van. Világgyűlölet kínozza, mely a sírok irtózatos leírásával foglalkozik (*BL.* 355.). Bágyadtság, életuntság, halál gondolata veszen rajta erőt (*BL.* 40, 42, 46. stb.). Így Petöfinél is. Néha talán csak szó az egész, vagy képzelem műve, máskor mélyen érzett gyötrelem. A költő szerföltötti érzékeny voltának szüleménye. Érzi Heine is a világ fölfordultságát. Egy helyen mondja: «*Die Kinder sind alt, die Alten sind kindisch geworden, die meisten*» (*X.* 232.). Másutt a lelkesedést csillapítaná és fontolást ajánlana, igen higgadtan mondván:

Man kann mit Begeisterungsschätzen
Nicht die Besonnenheit ersetzen (*XI.* 216.).

Bejárta szerelemért a világot, míg föltalálta (*BL.* 90.). Embersöpredékről szól (*X.* 20.). Emberi jogokról az állatok irányában gúnyosan (*X.* 133.). Az emberi sorson és szegényeken szánakozik (*XI.* 179.). Nyugalmat óhajt (*XI.* 169.).

Mily tárgyak foglalják el lelkét, hogyan fogja föl tárgyait, főképp az életet és embervilágot, az eddigiekből sejtethetjük. Most áttérünk képeire, melyek a mi földadatunkhoz képest talán fontosabbak, a két költő egyezését inkább föltüntetik.

Sok ismerettel bír. Sokfelé eljár az elméje, sokat vet egybe, sok ötlete vagy komoly gondolata támad és ezeket sokfelől fölszedett vagy eléakadó képekbe tudja öltöztetni. Ismeri a régi és újabb világ hőseit, a mondavilág alakjait az ókori és új költőkből, a történelmet részletekben, a képeket, melyekben a régiek középkoriak és utóbbiak szóltak, a pathoszt, melylyel

énekeltek. De mindezekkel önkényesen bánik, úgy a mint érzéseinek igen változó hőfoka és hangulata változik. Azért képei is meglepően sokak, sokfélék. Különböző tájról és távolságból vettek: keletről, a classikai világból, a német hősmondából és máshonnan. Komolyak és játzsiaak. Játzsza emelők vagy komolyan lesújtók. Az óvilági hősök az újvilág színpadára áttéve, sokszor modern torzalakokká lesznek és a modern élet tulajdonaival fölszereltetvén, nevetséges jeleneteket idéznek elő. Így a keletiek és középkoriak, kiket a német költő ritkán hagy meg igazi alakjokban, többször eltorzít és nevetségre teszen ki. De másfelől a költő képzelődésének ereje és iránya, gyakran bölcselői képessége, szépízlése is mutatkozik bennök. Ha egy költő képeit egy csoportba gyűjtjük és mintegy kaleidoskopba helyezük: átlátjuk, mire képes az a költő. Ha több költőnek képeit vetjük egybe, világossá lesz, ha vajon alaptulajdonaikra nézve haladják-e egymást és hogyan, és melyik bír a képzelődés hatalmával nagyobb mértékben.

Kiválóan érdekesek pedig e két költő hasonlatai vagy képei, mivel köztök számos oly nagyítások, merész és szélszélyes ötletek, egészen idegen tájakról szedett alakok, keptelen egybevetések vannak, melyekről keveset tudnak más költők, keveset szólnak a poetika vagy retorika kézikönyvei. Ezekből a tárgyak szerént idézünk itt néhányat. Nyers erő jelei ezek, erőszakos kitörés, forrongás idejének tulajdonai, mint Schillernél, vagy a nép kicsapongó kedvének, szenvedélyének szólásai. Utóbb szólunk rólok kiválón.

Álmaival sokat foglalkozik. Így a *BL.* elején. Álmodja, hogy hóborított föld alatt nyugszik és reá csillagszemek tekintenek (*BL.* 319.). Több más álom, embergyűlölettel, más sötét gondolattal. Petőfinél is így van. «Én vagyok itt . . .» kezdetűben a nap űzi a földet . . . Mások: Álmodtam szépet gyönyörűt . . . Majd véres napokkal álmodik. Az ilyenben szabadon csapong a képzelődés, nem fékezi se a gondolkozás törvénye, se a hely és idő.

Más képeket rendszeren a természet vagy a külső világ köréből vesznek. Légköri dolgokból, az égi testek világából stb. Így a következőkben, melyek nem kevésbé merészek:

A napból sugárokat szakaszt ki, azokból fon diademet kedvesének (*BL.* 299.). A nap és hold hitestársak voltak. Gonosz nyelvek elszólták egymástól. Amaz kerüli emezt; ez

árváival a csillagokkal most is eped amaz után (u. o. 303.). Ezt és az ilyeneket mytho-poesisnek nevezhetnők, több példáját leljük Petőfinél is, nem említve Shakesperet és másokat. Krisztust látja Heine . . . szíve a mellében olyan mint egy nap, melyből kegysugárok (gloria) ömlenek (u. o. 330—332.). A leány szeme fekete nap (u. o. 339.). A nap a tenger felesége, hozzá csak illemből ment, távol jár tőle, messze világít, este is kénytelenégből tér vissza hozzá. A tenger haragszik, hogy a nap másoknak osztja kegyeit és ő hozzá csak kifáradva tér. A nap sír haragjában, kiugrik ágyából «én is láttam a múlt éjjel sárga köntösben, fehér liliom színű sárga süveggel, hervadt orczával» (u. o. 342.) Nap! te siránkozó láng! (X. 216.). A nap és szél Adonis körül kujtorognak, el akarják lopni szépségét. (Shakespeare, *Adonis*.) A lángoló nap csak egy részegnek, a világszellemnek veres orra (*BL*. 300.). Hő szerelmes pillantásid úgy esnek szívembe, mint a napsugárok a sírra, (X. 39.).

A Lotos virág álmodozva várja az éjt, szeretője a hold (*BL*. 113.). A holdfényes hársak levelei illatosak és szív-alakúak, azért szeretik a szerelmesek (X. 16.). A hold neveti a szerelmes költőt. V. ö. Vörösmarty: Jó hold ki békén szenveded (X. 12.). A hold úgy tűnik elő, mint szerecsen főnök szájából a piros nyelv (X. 140.).

Az égnek kék selyem takarójából egy drága darabot vág (*BL*. 299.). Vörösmartynál: a csillagos égből volna a ló takarója kimetszve. Az ég szemeiből reszkető aranyszikrák hullanak. Sírja magát az ég szeme az én lelkembe (*BL*. 305.). A csillagok arany lábakon járnak (X. 18.).

A felhők kolossális istenképek (IX. 159.). A felhők alakatlan fakó leányai az égnek, melyek a tengerből köd vedrekben merik a vizet, hordják el s nagy erővel a tengerbe vissza öntik (*BL*. 338.). Arany nyilak lövöldöztetnek a felhőkben, ezek azoktól megvéresednek mint sebesültek és fényben, világságban szétfolynak (X. 163.) a hold a felhőkön nyugszik, mint egy óriási narancs (IX. 84.). Az istenek szürke felhőkbe takaródzva alusznak, hallani hortyogásokat (X. 84.). A tél fölveszi nadrágját, a szélzsákot (u. o. 88.). A felhők nem felhők, hanem az ó görög világ istenei, melyek egykor uralkodtak a világon, most eltaszítva, elhalva rémek gyanánt járnak fol az egeket. (*BL*. 348.). Magáról mondja egy helyen (III. 12. Börnéről. *Levél Helgolandból*) hogy legszívesebben avval foglal-

kozik, hogy a felhők elvonulásait szemlélje stb. Így Petőfi is, tudjuk. A csillagok éjjel ragyogván, a vízben húzamosan megújított dalok hangzanak. Az éjszaki szél játszik a tengerhabokkal, melyek ugrálnak, mint az orgonasípok, és dagadoznak, mint azok . . . A hangok fölhatnak a magasba, a csillagok örülnek, mindinkább nagyobbodnak és lángolnak, míg végre nap-nagyságúakká lesznek és körül bolyongnak az égen stb. Ily mythosokkal határos képek alkotásában kimeríthetetlen a Heine költői képzelme.

A tenger a szépség anyja, a szerelemnek nagyanyja (*BL.* 320.). A tengert és eget énekelni hallja s ennek óriási kejét érzi szívébe nyomulni (*X.* 25.). A tengeren hátton fekszik az éjszaki szél; ott beszélget a víznek ősi meséket, éjszaki mondákat (*BL.* 306.). Atlas elveszti türelmét és a nehéz világot vállairól az örök éjbe veti (*BL.* 347.). A világ nyájas-kellemesen tűnik elé a pohárban és ez a föld, a hullámozó kis világ napfényesen, derűsen folyik le a szomjas szívébe (*BL.* 357.). Mindent a pohárban lát, az ó- és új-világ történetét, törököt, görögöt, Hegelt, Ganst is és kedvesét (u. o.). Mint a mezőn a gabonaszárak, úgy nőnek, ingadoznak a gondolatok az ember szívében (*BL.* 36.). Az órák rest nép, lassan haladnak (*X.* 24.) Petőfinél is. A hegyek úgy állanak, mint alvó bajaderek fehér köntöseikben, melyeket a szél lenget. Dobogó szívében ács farag koporsót (*IX.* 27.). A madarak a leánytól tanultak bánatos éneket (*IX.* 25.). Könnyeiből virágok fakadtak (*BL.* 107.). Lelkem a lilium kelyhébe meritem, s ez hangzatosan fog illatozni (*BL.* 109.). Meghordozlak a dal szárnyain (*BL.* 111.) Petőfinél a költőnek nőnek szárnyai. Violák a kertben kaczag-nak, édelegnek (*IX.* 56.). Virágok sétálnak az utczákon, kényesen legyezik magokat, kaczerkódnak az üres fejű harangvirágok, bajuszos narciszok stb. (álmában *II.* 35.). Nem árulja el szerelmét; képekben, illatokban beszél. Ha ezek közül szikra tör ki, a világ nem hiszi lángnak, poesisnek gondolja. . . (*X.* 17.). Leszakítja a legmagasabb fenyőt, bemártja az Aetna izzó torkába, úgy írja föl: szeretlek!

Mi a szerelem! csillag egy rakás szemét fölött (*X.* 67.). A szerelem katedráléjának tabernaculumában ég a szerelem tiszta és örök lámpája (*XI.* 14.). Psyche kezében kis lámpa, szívében nagy tüzláng (*X.* 74.). Te nekem csillagom vagy, én neked eged; alattunk őrvjög a világ (*X.* 55.). Szívében arany

asztalka, körülé négy kis aranyos szék, azokon kis nőcskék ülnek és játszanak (X. 144.). Így énekli egy vándor dalos. Az ő teste költemény, melyet Isten írt be a természet emlékkönyvébe (XI. 204.). A virágok nem oly ártatlanok, a madarak nem oly naivúl dalolnak (IX. 90.). Szók édesek, mint a holdvilág és gyöngédek, mint a rózsailat (IX. 156.).

A színlés kigyóbőre (*BL.* 328.). A harangok a levegő vaskutyái (XI. 215.). Anya és leánya kaczerkodásai közt úgy érzi magát, mint egy szamar két kéve széna közt (X. 39.).

Nagyobb képei közül említettünk egy párt. Ide csatoljuk még e kettőt: Fehér háló sipkában álltak a hegyek, a fenyők kirázták tagjaikból az álmot, a friss reggeli szél fodorítgatta lecsüggő zöld hajfürteiket, a madárkák imádkozó óráikat tartották, a fűves völgy csillogott, mint gyémántokkal behintett arany terítő, a pásztor lépdelt rajta át kolompoló nyájával (I. 26.). Ha a nagy császárra gondolok, lelkemben újra nyári zöltség és aranyos sárga szín terjed el, hosszú hársfasor virágzik föl, a lombokon éneklő fülemilék ülnek, vízesés zúg, a kerek ágyakban virágok állnak s álmodozva ingatják szép fejüket... a kikendözött tulipánok köszöntenek, koldus-kevélyen, leereszkedőleg, az idegbeteg liliomok fájós gyöngédséggel intenek felém, az ittasan veres rózsák messziről nevetnek előmbe, az égi violák sóhajtanak... A myrtusokkal, borostyánokkal még nem volt ismeretségem, de a resedával, melylyel most nem vagyok jó viszonyban, akkor barátságban valék. (Mert egy kertben hallgatta egykor Napoleon nagy tettei elbeszélését) (I. 111.)

E gazdag, szeszélyesen duskálkodó képzelődés több egyes mozzanatra nézve lehet nem eredeti. Tudjuk, némely kép az emberi lélek fejlődésével egy idős; de hasonló gyűjteményét ragyogó s legtöbbször értékes, vagy ábrándosan összerakott kincseknek, drágaságoknak, alig találhatni költőnél, még Shakespearet vagy Goethét sem véve ki. Bizonyos, hogy egy részben tőle tanulta Petöfi, a mit a hazaiaktól nem tanulhatott, vagy, sok esetben, ő volt példája, tekintélye arra, a mi népe költésében is előfordúl, a képek halmozására, azoknak telhetetlen összegyűjtése, alkalmazására.

De már itt is találtunk és számtalan mást lelhetünk, oly hasonlatot, mely a hasonlított dolog természetének, æsthetikai értékének nem felel meg. Alávonják az illető dologról való képzetet, vagy a képzelődést messze elláthatatlan távol-

ságba vonják el. Mintha néha parodiát vagy torzítást akarnak mondani. És ezek a Heine s Petőfi elmességének gyakori eszközei. Így: szívem úgy hevert mellemben, mint hervadt virág a füvész táskájában (*BL.* 334.). Az ég öreg arcza veres, egyszerűn ködhajjal övedzett (X. 19.). A kritikus olyan mint egy a kutyák farkát elmetszegező deák volt (Börnéról VII. 132.). Az irodalomtörténet halottas kamara (morgue) (III. 434.), a hold óriási narancs (IX. 85.) a szerelem tojásain kotlani (IX. 93.) a német nemzeti szín a majom ületén (XI. 48.). Az Isten az ember képére teremté a majmot (X. 50.). A teremtésről sokat beszél játszva, de rendkívüli érrel (X. 51.). Az emberi gyarlóságokról humorosan (X. 69.) stb.

Durva szavaiból is láttunk. Steisz nem egy helyen (XI. 48) Ritter ohne Vorhaut (XI. 137.), krepieren (*BL.* 228.). Vádolják is ezért (*BL.* 242.). Mint Petőfit egy szóért, a többek közt, egy állat nevéért, melyhez Burns verset írt. Frivolsága, mely által nagy dolgokat szándékosan leránt, igen gyakori; sokszor önmegvetést is tanúsít vagy cynismust.

Heinét olvasva, lehetetlen sokszor Petőfire nem gondolni. Olyan hőfoka a szenvedélyeknek, a szeretetnek, a gyűlölésnek. Olyan természetű, de különböző fokú, kevésbé kitartó gúny a felsőbbek, magasabbak, tudósok, kivált aristocraták és fejedelmek iránt; olyan merész átszökődés a különböző égalja alá az érzéseknek, a komolyból a tréfásra, az érzelmesből a gúnyra, magasból alant. Éreztük önkénytelenül, hogy rokon lelkek hatása alatt vagyunk.

Különösebben sok egyes gondolat egyezését leljük. Csak hozzuk egy kevésbé emlékezetünkbe a mondottakat. Érik a gondolat (Petőfinél a szerelem), mint a gabona. A nő teste költemény. A pohárban sok mindent látnak, találnak. Sok álmai vannak. A nap, hold hitvesek a holddal, tengerrel. A nap ház viszonya az éjjel. Szívében arany asztal, szíve templom stb. A felhőkhöz mindenik annyira vonzódik, róla sokat elmondanak. A fejedelem gyűlölete, annak halálra keresése stb.

Egyeznek tárgyaik. A szabadság mindegyiknek bálvány. Az absolutismus és reactio ellen harczra készülnek. Nemzetöket szeretnék fölriasztani, előkészíteni és vezetni. Ez utóbbit csak egyikök teheti; a másik is szenved, de nem áldozza föl magát. Erről szól Petőfi több költeménye, többek közt a *Lant és kard* és Heine (II. 56.) ily nyilatkozása: «Nem tudom, meg-

érdemlem-e, hogy koporsómat valaha borostyánnal koszorúzzák. A költés, bármint szeretem, nekem csak szent játékszer volt, vagy szentelt eszköz mennyei czélokra. Sohasem tartottam fontosnak a költői dicsőseget, azt hogy dalaimat dicsérik-e vagy rosszalják. De kardot mindenesetre tegyetek a koporsómra, mert lelkes harczos voltam az emberiség szabadtító háborújában.» A természetet is mindenik nagyon szerette. Ebben forognak képzelődésökkel, ebben keresik és lelik minden gondolatjok visszatükrözését, mintegy értelmezését. Ennek cultusa igen egyforma nálok. Ha csak Petőfinél valamivel nem őszintébb és valódibb. Ennek szemei előtt állandón kitárva állott a magyar alföld fenségesen dús kebele, az alföldi népélet regényei, mondái, füleibe hangzottak a nép énekei, és vele született a nép merengő lelke, mély kedélye. Nem csuda hát ha minden ötletére egy külső jelenet áll lelke elébe vagy hogy minden külső jelenet egy-egy gondolatot ébreszt benne. Ellenkezőkép Heinenál. Őt a városi élet s a húzamos tanulmány elvont dolgokhoz, elméletekkel foglalkozáshoz szoktatta. Korán és helyzetéből kifejlett humora a természetbe elmélyedni, az embervilágban kedvvel, szeretettel forogni nem engedé. Népe nem élt úgy a természet keblén, a szabad levegőn, mint emez; őt sem vonta ahhoz hajlandóság. De hogy mégis szerette a természetet, tanúsítják költeményei. Magasztos leírásokat, merengéseket találunk nála. A természet összes képtárát befoglalta műveibe, többnyire méltón fogva föl és imádatl szólva rólok.

Lelkők rokon irányát mutatja a köztök volt viszony. Petőfi tanulta amazt. Verseit korán megismerte, utóbb is útazásában magával hordozta. Legalább egy némelyik művét útjában (Szatmáron) fordította le. Amaz mennyire becsülte ezt, már említettük. Bevallotta, hogy az egyszerű parasztfiú (Bauernknabe), mert ilyennek vélte, nem ismervén jól verseit, egyben-másban mindnyájokat meghaladja; bevallja, hogy ő maga kevés oly természethangot talált, melyekben amaz igen gazdag, úgy mint a legszebben verő csalogány. «Mi az öntudatos reflexió emberei oly eredetiség mellett valóban csak sajnálkozásra vagyunk méltók» (Vahotnál). És Kertbeny, Petőfi költéséről szólván, határozottan mondja, hogy ez amattól vett valamit, jelesen azt, a miről itt is szólánk: «jene kecke lyrische Sangweise, jene epigrammatische Kürze, jene Unmittelbarkeit der Stimmung und jene Meisterschaft der Form».

És ezt a tulajdont valamint a formát leginkább a népdalok, balladák költői adták mind a két dalosnak. Tudva van, hogy a német dalosnak a *Wunderhorn*, népies és nemzeti történelmi énekek gyűjteménye, volt kiváltképen előkészítője a poesisre. Innen vették a szabadság ősi és igaz hangjait, melyek epen ezért különbözök a kettőnél, mert a nemzeti énekek hangja, a nemzeties szólások minősége is különbözik.

A formát csekély különbséggel ugyanannak leljük mindeniknél. Könnyű formákat, melyek más dalosoknál is szokottak. Rövid, alig egy-két szakaszú dalocskákat, többször egyes ötleteket, mint egy-egy fősóhajtást. Szabad folyású verselést; alig valaha classikai alakú sorokat. Néha a dalok ugyanazon kezdését, vagy vezető hangjait, mintha a dallók ugyanazon pontról epen azzal az erzéssel indulnának el. Heine mondja: nem tudja mi lelte, rossz kedve van (*BL.* 170. IX. 79.). Így mondja Petőfi is: De már nem tudom mit csináljak. Más helyt azt nem erti, honnan van olyan jó kedve. Amaz: «ideje, hogy eszemre térjek, elég soká bohóskodtam» (IX. 996.). Ilyen önvád emennel is: «Mikor térsz eszedre». Szárad a torka mindeniknek, amannak, mintha a lemenő napot nyelte volna el, emennek mert borral nem áztatta. Álmodom vagy ébren vagyok; ki jár ott a fűben, halandó-e vagy tündérleány; mindegy, csak belém szeressen. Ilyen mindkettőnél. Halállal való tépelődés mindkettőnél (IX. 64.). Szép a világ, csak én halnék meg, Petőfinél. Buda vára lenéz a Dunába, mint Heinenál (IX. 26.) Az ifjú író felhő volt, fergeteg lett, ontsa villámait (l. f.). És a képekben számtalan egyezes.

Különös megjegyzést érdemelnek pedig azok a merész hasonlatok, képtelen összevetések, kicsinek-nagynak, sokszor alig összeférhetőnek egybefoglalása, kivált az énről mondott túlzottan önérzetes szólások, tulajdonság- és cselekvés-szók, melyeket már említettünk, a milyenek mind a két költőnél gyakoriak. Hyperboláikat értem, végetlen vagy lehetetlen nagyságok vagy kicsiségek, észszerűtlen viszonyok kifejezéseit és egyéni önnagyzásait. Példáikat már említettük, most természetökről legyen szabad valamit elmondani.

E hyperbolák, legyen szabad általában így neveznünk, nem költők vagy rhetorok találmánya; mert alig is az valami a költői dictióban vagy beszédművészetben. Maga a nép találta és használta legelőbb, voltakép és eredetileg az erős hatás által

megrázott agy, fölizgatott vagy káprázó szemek, megzavart érzékek műve lehetnek. A népek gyermekies képzelete a tér- és időbeli távolságot, annak mértékeit, arányát, az okok kapcsolatait, különben sem ismeri vagy nem szabatosan különbözteti meg. A természetben szemlélődvén, így alakulnak a mythusok, melyek folyton szaporodnak s ha változva is, de szülemlettek, tenyésznek ma is — csakhogy kisebb körben. Gyönyörködik bennök lelkünk, azaz szépézésünk, eszünk ellenére is. Innen a képtelenségek, melyekkel telve mindennapi beszédünk. Oly sötét van, hogy harapni lehetne vagy mint a pokol. Oly távol, mint ég a földtől. Olyat ásít, hogy a feje majd kiesik a száján. Megeszi a fejét haragjában (*Lear királynál*: utána dobja a fejét). Nem anyától lettél stb. Világ szép asszonya stb.

Ilyenekkel bővölködnek a keletiek költeményei, például az *Énekek éneke*, a hősköltemények, melyekben a földfeletti magasságban folyó cselekvésekhez nagyon illik, csaknem szükségesegek (Vörösmarty). Gyönyörködik bennök a művelt társalkodás jargonja is. A francziák ily szólásait említi és idézi Gerber (*Die Sprache als Kunst* II. 264.), de ugyanazokat idézhetné saját feleitől vagy tőlünk is. Így: Száz éve, hogy nem láttalak. Az unalom öl meg. Az időt öli. Ezer ördög, ezer bocsánatkérés (nem bocsánat). Kezét a tűzbe teszi érte. Meghal, ha nem láthatja. Halálból szereti stb. Mindezeket ma alig vesszük észre; pedig hatások lehet a kor idegességére.

Petőfinél előfordul az ilyfélenek minden neme, és ez némely munkájában fárasztó hatású. Az *Örültet* nem számítjuk; ott helyén van, az ott elötüntetett én csak így szólhat. Ott a zavartság a jellemző s aztán ebben az örvongásban rend van. Ezt mondhatni Shakespere vagy Schiller némely személyéről, az előbbieket bolondjairól és elczelő parasztjairól. De visszatettség több más helyen. Ott, hol magát egymás után sivatag, sziget, megdermedt jégszikla, forró homok, kózsza lélek, majd szerelmét csalógány, kies liget, nyugalmas ház, rengeteg vadon képeben mutatja föl (*Volnék bár . . . , Az én szerelmem . . .*) vagy ott (*Kit feledni vágytam . . .*) hol ezek jönnek egymás után: lelked kincstára — mely hét színben játszik — bűvös háló — a boldogság képe szállott szívem fölé — mint vándor madár, mely megpihen és elröppen — jó csillag vitt hozzád — de eltűnik mint az éji álom — a remény vakmerő kalandor — lemondás vadonba úz, könnyelműség szárnyát vette vállára —

csapodárság pillangója — emléked utolér, a szárnyamat kitépi — a fájdalom gyötör mint börtönőr a foglyot, ki megszőkött, de megkerült — csörög lelkemen a fájdalom bilincse — kéz, mely azt lefeszíti. (*Petőfi összes költeményei* 1879. 267. l. V. ö. a *Végszó*, *Egri hangok* címűeket u. o. 132—134.) Egy-mást érik a képek. Egyenként nagyobb részt megragadók, szépek. De így összefoglalva, vegyítve, egy közös rámba téve, úgy tetszik, terhelők, zavarosak és nem igaz hatásúak.

Igaz, hogy a mit a költő egy képcsoportba összerakott, bajos elbontani, a költeménynek mint egy élő egésznek, például virágnak szirmait, s más alkotó részeit kibontogatva, nagyító üveg alá téve vizsgálni. Így a műbíráló cselekszik és nem az élvező vagy költő, tehát az értelem nem az érző szív. De azt kell mondanunk, hogy a költőnek, ha túl járhat is az értelem határain, de az ész legelemibb törvényeit nem szabad megtagadnia. Tulajdon maga alkotásának eszközeit, tehát képeit, virágait úgy kell megválogatnia s elhelyeznie, hogy egyik a másikkra ne halmozódjék, egyik a másikat hatásában ne gátolja. Kivált oly művekben, hol az a szeszélyesség, ziláltság nincs helyén. Az észről, kivált ma, nem mondhat le a «gaya scienza».

Mennyivel becsesebbek, kedvesebbek Petőfinek azon csendes merengést kifejező költeményei, milyenek a *Gólya*, a *Fekszem hanyatt a fű . . .*, a *Szeptember végén*, *Arany Jánoshoz*, *Mosolyogj rám*, *Téli esték* stb. Ilyenfélével nem találjuk gazdagnak a német költőt, ha másban emezt nagyon meghaladja is.

Azt a képgazdagságot, képekkel játszást találjuk Heinénél is. Még folyó beszédeiben is; sőt itt talán többször. Rendkívüli leleményessége van ebben, mint amannak is. Mindkettő dalos, sőt különböző mértékben népdalos, él tehát a népdalok ilyen szabadságával s mindkettő esik túlságba. Heine ilyféle alkotású költeményei néha tanulmány szüleményei, elvont tárgyúak, legalább elvontabbak, mint amazéi, bár bohóságokkal, elmésségekkel gyakran meglepők; de Petőfinél is találunk keresett vagy az elme tévedezése, csapongásai közben fölszedett képeket. Amannak *Reisebildere* ily képeiről mondják, hogy ha valaha virágok voltak és virítottak is, már elhervadtak; félő, hogy ez történik Petőfi ily műveivel s azoknak diszeivel is: elzülленek, kelletlenekké lesznek. Reményelhető, hogy a költés minél bensőbbé, magasabbá válik, annál több természetes

melegséggel s a gondolkozás annál nagyobb mélységével fog bírni, annál kevésbé szorúl arra, hogy a képeket halmozza és mesterkélje.

Végül említsük meg még a két költő különbözőését a fődologra nézve.

Hazaszerelmök egy kútfőből eredt, ha nem azoneygy fokú volt és nem egyformán nyilatkozott is. Mindketten nemzetök történetéből, ezen kívül Heine a lefolyt francia háborúkból és azokat követett helyzetből, Petőfi a beállott országos küzdelemből és mellekesen még a francia mozgalmakból tanulták meg, Petőfi közel állott hazája vezérembereihez, a szabadságharczok közepében. Majd részt vett bennök, az idők egész súlyát viselte, sőt áldozattá lett, hősileg, önszántából. Heine távolabb állott, elégedetlen, de csenedesebb nép és korszak, távolabbról a francziák júliusi mozgalmaitól izgatva, az utóbbihoz közelebb is élve; szenvedett száműzést is a szabadság hirdetésért. Amazt ez az ügy egészen elfoglalta, elszakasztotta szerelmétől is: ezt nem szakasztotta el az utolsó időkig megszokott foglalkozásától; nem indította személyes küzdesre. Amaz elfelejtette utolsó időkben a hazafiak gyarlóságait, az előkelők bűneit; csak szeretett és harczott: emez gúnynyal harczott, csaknem azt mondhatni: inkább gyűlölségből, mint szeretetből. Könnyű megítélni, melyik szerette hazáját erősebben.

Szerelmök is különbözött, mint már sejtjük. Petőfié, miután egy kevés ideig nyom nélkül csapongott, méltó tárgyat talált. Az ifjúság naiv hevével, gyöngédségével lépett föl, aztán polgárian egyszerű sőt szegényes lett, de megelégedett. Ifjú, játszi, de nem ledér, tehát valódi, türelmes és állandó, és idealismusra s önfeláldozásra indító. Heine ellenben ingatag, változó, érzeki, tehát nem valódi. Arra a leírásra, melyet Petőfinél találunk a szerelemről, a mit oly erélyesen mond el a bikficz (másutt kóficz) poetáknak (l. f.), meg arra a szegényes életre, a melyet folytatott, élvezvén a munka szerény gyűlöletét («les fleurs de la misère». Balzac): mit mondott volna ezekre Heine (s meg Goethe is)? Azt hisszük az ily szerelmet, kedves szép dolognak mondták volna(mosolyogva)és — megköszöntek volna.

A görög példabeszéd mondá: kit istenei szeretnek ifjantá hal meg. Kevesebb rosszszal bekeverve hűnynek el. Ifjúi szép alakjok marad meg emlékezetben. Nem aggnak el, nem lesznek eltaszítók. Ez a szerencse jutott Petőfinek és több másnak

(Dayka, Csokonai stb. Burns, Byron, Shelley). Az ő emlékezete kedves, tiszta és keresve sem találánk rajta rútságot. Alakja úgy áll előttünk a mint énekelt, harczolt és e közben elhalt. Heinét a szerelem istennője korán elhagyta, még mielőtt szerelemből szeretetté erősödött s nemesedett volna. Csak utóbb nagy későn tért vissza hozzá a könyörület képében, hogy szánakozással ápolja évek során kínjai közt. Költői geniusa hatalmasan emelkedik föl előttünk nevének említésére, de emlékezetét önkénytelenül szánakozás kíséri annak, kit szerelme gyönyörködtetett, de nem boldogított.

IMRE SÁNDOR.

A BOTRÁNY.

Regény.

Hetedik közlemény.*)

HETEDIK KÖNYV: LAZARO TITKA.

I. A meglevenedett főgvádjó-tartó.

A ki azon délután Fábían Condet leverten és habozva fölmenni látta a paulinusok zárdájának lépcsőjén, rá nem ismert volna, midőn lefelé jött most rajta, a Manrique atyával folytatott hosszú értekezlet után. Azt lehetett volna mondani, hogy tíz évet élt át az ifjú azon hat óra alatt. Arcza oly mélabús nyugalmat és szilárdságot árult el, mint az olyané, ki már elérkezett az emberi kor delelőjére s onnan tekintetével egész életének láthatárát felöleli, melynek szélső vonalai immár egybefolynak azon másik élet láthatárával, oda át, a halál oczeánjának túlsópartján.

A mint a lépcső fordulójához ért, hol két lámpa világolt a Szent Szűz képe előtt, s a szenteltvíz-tartó elé jutott, melyben az nap délután nem merte volt megnedvesíteni ujjait, ezúttal is megállt egy pillanatra.

E szenteltvíz-tartó egy sárgás kis márványkagyló volt, mely úgy nyúlt ki a falból, mint egy baráti kéz, mely jóltevőn kínálja feléd Jordán vizét.

Az ifjú nem fojtotta vissza ezúttal szívének gerjedelmeit,

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 208., 209., 210., 211., 212. és 213. füzetében.

hanem miután körülnézett és látta, hogy egyedül van, lassan a szerény medenceze felé közeledett s beléje pillantott, mint a sivatag vándora a cisternába, melyből inni óhajt.

Talán félelem, talán remény, vagy mondjuk kétség fogta el, hátha ki van száradva a víztartó... Azonban színültig telve állt az örök harmattal...

— Tekints le reám, ha valóban létezel! — mondá ekkor ég felé emelve szemét. — Az én véges elmém nem képes elfogadni ennek lehetőségét, hogy Te engem látsz most, de lelkem, ez a másik nagy titok, azért mégis készségesen előlegezi Neked e bizonyítékát a szeretetnek, hálának és alázatosságnak.

S e szavakat mondva belemeríté a szentelt vízbe hüvelyk- és mutató ujját, kereszt alakjában összetéve őket, s áhitattal keresztet vetett magára.

— Ki ismerne bennem Fábián Condera! — tette hozzá aztán mosolyogva. — Hej, ha Diego látta volna, hogy lelkemben mily esengéssel a hit után vettem itt keresztet, egyes egyedül, nem kételkednék többé ártatlanságomban...

— Ne féljen semmitől! — hangzott föl egy szózat a lépcső aljáról, mely sűrű homályba burkoltan állt.

— Ki beszél itt? — kiáltá Fábián, miközben borzalom futott át rajta.

— Én vagyok — folytatá a titokzatos szózat. — Azt mondom, ne tartson az úr semmitől, mert én magam öntöttem bele friss szentelt vizet a tartóba...

Fábián, ki már-már valami természetfölötti jelenetnek vélt tanújává válni, lecsillapúltan ismerte meg a kapus hangját.

— Tessék ügyelni, ne hogy elessék! — folytatá emez. — Fogódzék a karfába... Mikor az imént megállani hallottam odafönt a gróf urat, tünődni kezdtem, vajon miért hagyta abba útját. Azért tette, mert keresztet vetett magára s imádkozott a vígasztaló Boldogságos Szűzhez. — Ejnye, ejnye! Alig bírok magamhoz térni a meglepetéstől... Hát olyan jóbarátok önk a főtisztelendő Manrique atyával? Miért nem adta értésemre, mikor kinyitottam méltóságodnak a kapút?.. Mert hát lássa, annyi mindenféle ember akad a mai világban... Szerencsére mindent elintéztem, mihelyt megtudtam, hogy együtt csokoládéznak, s hogy órákig eltart a beszélgetésük... A mi azt a szegény fiút illeti, ne tessék aggódni miatta, gondját viseltem.

— Miféle fiút ért? — kérdé Fábián.

— A gróf úr inasát.

— Szentséges Úr Isten! Igaza van önnek! Jaj, miként is feledkezhettem meg róla, hogy ez a szerencsétlen étlen-szomjan ott maradt kint a hidegben, minden takaró nélkül, ebben a kegyetlen éjtszakában...

— Meltóztassék nyugodt lenni. Mikor láttam, hogy soká elhuzódik a dolguk a gróf úréknak, egy köpenyegét vittem ki Juannak, hogy beleburkolózzék; adtam neki kenyeret is meg egyet-mást, a mi kezem ügyében volt. Most már erősen megbarátkoztunk egymással. De szereti ám ez a ficzko méltóságodat!

— Fogadja, kérem, fogadja el ezt a csekélységet! De nagyon kérem! — szólt Fábián néhány darab aranyat nyújtva oda az öregnek.

— Nem, uram, nem fogadom el! — válaszolt a kapus szilárdan. — Engedje meg nekem azt az örömet, hogy ma én is valami csekélyke jócselekedetet gyakorolhattam.

— Ám legyen, de viszont engedje meg ön is nekem azt az örömet, hogy ön megint úgy cselekedhessék. E pár arannyal ön megteheti, hogy...

— Nekem semmi egyébre nincs szükségem, gróf úr, mint arra, hogy boldogan múlhassam ki ez árnyékvilágból. Ezt pedig csakis Isten könyörületességétől várhatom...

— Alamizsnát adhatna belőle...

— Adjon ön saját maga, egyre megy. Így is, úgy is az ön lelkének válnék üdvére. Isten minden egyes pénzdarabnak figyelemmel kíséri útját s tudja, merre s hová kerül a legutolsó száraz levél is.

— Meltó tanítványa annak ott fönt! — kiáltott fel Fábián, kétségkívül Manrique atyára célozva.

— S annak, ott még föntebb! — viszonzá az öreg, kétségkívül Istenre gondolva.

E közben kiértek az utcára.

A groom már nem volt betakarózva a köpenybe, mert hirtelen levetette magáról, a mint észrevette, hogy ura jön.

— Szegény Juanito! — szólt hozzá Fábián részvétellel. — Bocsáss meg, hogy ennyi ideig úgy megkinoztalak.

A fiú megriadtan tekintett a grófra; majdnem megijedt tőle, midőn látta, milyen szokatlan modort tanúsít iránta. Kétségkívül a szerencsétlen életében most hallott először szíves szót. Mentekezni kezdett tehát, a miért elfogadta a kapus szí-

vességeit, s úgy tagadta, mintha valami bűnről lett volna szó, hogy fázott vagy éhes lett volna.

A gróf megalázva, megszegyenitve érezte magát e két lényvel szemben, kik pár órával előbb még oly megvetendőknek tetszettek volna előtte, föltéve, hogy pár órával előbb egyáltalán figyelmére méltatta volna őket. Zavarodva szólt:

— Menjünk! Menjünk haza! Majd téged ott leteszlek, szegény Juanito, s meghagyom, hogy úgy bánjanak veled, mint egy kis királyllyal. Tehát Isten önnel, kedves barátom — folytatá kezét nyújtva a kapusnak, miközben kocsijába fölszállt. — A viszontlátásig! Köszönöm szívességeit! S bocsássa meg, a mi alkalmatlanságot önnek okoztam!

E szavak után megfogta a gyeplőt, ostort, s ügetésnek indította lovát.

— Vezesse önt a Boldogságos Szűz! Vezesse önt Szent Antal! — mondogatá az öreg, kit evvel magára hagytak, s kinek áldáskívánását es búcsúüdvözlését a gróf akaratlanul is összehasonlította azon füttyökkel, kövekkel, melyekkel azon delután a Puerta de Sol-nál kísérték üldözői.

Ily gondolatokkal foglalkozva derülten szólt az inashoz:

— Látod, Juan barátom, úgy-e nem gyűlöl engem az egész világ!

A groom vagyis a «megelevenedett fogvájó-tartó», mint eleinte neveztük őt, nem fogta föl e szavak jelentőségét; csak annyit értett belőle, hogy az ő ura ismét jó indulattal szól hozzá s kalapját levéve felelte:

— Nagyon jó, gróf úr.

Fábián szelíden elmosolyodott, s miután áthajtattak a Santo Domingo téren, hol még számos álarczossal találkoztak, meg befordultak az elhagyott Preciados-útczába, e kérdést intézte az inashoz:

— Hová való vagy?

— Lugóba, gróf úr! -- felelt Juanito, jobban fölbátorodva.

— Mennyi ideje vagy házamnál?

— Két év óta, gróf úr.

— S mi a fizetésed?

— Tíz duro s a ruhám.

— S mondd meg nekem, de beszélj őszintén! — nagyon fáztál-e, s nagyon megéheztél-e ma este, míg az a jó öreg nem segített rajtad?

— Hogyisne! Jaj, én már hozzá vagyok szokva gróf úr, az ilyesmihez. Sokat éheztem és fáztam én már ebben az életben.

— De hát hány éves vagy?

— Tizennégy.

— Szegény öreg! — mormogá Fábián, szánalommal pillantva rá.

E perczben áthaladtak a Puerta del Sol-on, a hol most jóval kevesebb ember tanyázott mint az nap délután. Az újság-árúsnő, ki hősünket csinált grófnak csúfolta volt, ott állt helyén s kiáltozta az esti lapok címét, valamint a bennök foglalt fontosabb hírek és cikkek tartalomjegyzékét.

— Holnap majd az én gyalázatomat fogja a világ fülébe kiáltozni — gondolta magában Fábián. — S ki tudja talán halálomat is. Üdvözöllek téged, te gyászos asszonyi állat, megtestesülése meg közege a «közvélemény»-nek. Te léssz végrehajtója Diego bosszújának. Te léssz a botránynak hirdető trombitája!

Az Espoz y Mina-útczában a fiatal ember ismét groomjához fordult.

— Juanito, él atyád? — kérdé némi közönyt negélyezve.

— Nem, méltóságos uram.

— Hát anyád?

— Az sem.

— Ki hozott téged Madridba?

— Senki. Úgy jöttem magamtól, néhány öszvérhajcsár után.

— És miként tartottad fönn magad?

— Kéregtettem. Aztán csakhamar letartóztatott a rendőrség s a dolgozóházba tettek, hol írni-olvasni tanultam. De elszöktem onnan s egy kocsis, a ki földim volt, megtanított lovat hajtani. Én segitettem neki kocsit mosni, ő pedig nekem adta, a mi fölösleg kenyere volt. Ekkor történt aztán, hogy a méltóságod háznagya elvitt magához, a hol nagyon jó dolgom van, nagyon jó.

— És én sohasem bántam veled rosszul?

A kis galiciái fiú meghökkenve tekintett urára, mintha ismét arra gondolt volna, hogy talán megőrült.

Fábián végtelen szomorúsággal elmosolyodott s mintegy saját magának mondá, ég felé emelve tekintetét:

— Mit csodáljam, ha ez a gyermek elálmélkodik szavaim

hallatára, mikor én magam sem ismerek magamra? Hej, a mit Manrique atya nekem tanácsolt, ez mindent összevéve végre is nem egyéb, mint részleges halál.

S ezzel elérték a Santa Isabel-utczába, hol az ifjú lakott. Emez leszállt a fogatról, miután a groomnak adta át a gyeplőt, s így szólt ehhez, egy igen elegáns pénztárczát nyújtva feléje.

— Juan, meglehet, hogy mi többet nem látjuk egymást. E tárczában több mint húszezer réal van. Neked adom ajándékba. Eredj haza Lugóba, végy magadnak rajta egy szekeret meg egy pár öszvért s állj be kocsis embernek. A mikor azután megházasodtál s nagyon boldog léssz a feleségeddel és gyermekeiddel, gondold vissza olykor rám... s lsten majd megfizeti neked!

A gyermek sírva fakadt s visszanyújtotta Umbria grófjának a tárczát, e szavakkal:

— Én nem akarok hazamenni! Mivel bántottam meg a gróf urat, hogy így elkergessen a házától? Különben sem tartatom meg e pénzt. Mindenki azt hinné, hogy loptam.

— Légy nyugodt, majd elmondom a dolgot jószágigazgatónak s meghagyom neki, hogy mindenben tanácsot és útmutatást adjon neked. És most eredj vacsorálni s feküdj le!

Ezzel gyorsan besietett a házba Fábián.

Juanito most még jobban elámúlva, csodálkozva követte szemével, míg el nem tűnt előle.

Megtartotta tehát a pénzt s nagy komolyan dörmögé, a mint a kocsiszín felé ment:

— Hát akkor, kérem alássan, nincs mit tennem, mint engedelmeskednem. Haza megyek Lugóba s feleség után nézek.

II. Lazaro védenzei.

Fábián e közben fölsietett lakosztályába, gyorsan egy levélkét írt, köpenyt vett magára, zsebébe tette a mennyi aranyat és bankjegyet pénztárában talált, mintegy öt-hat ezer durót körülbelül, s azzal ismét leszaladt a lépcsőn, menetközben így rendelkezve a cselédségnek:

— Ezt a levélkét vigyék a jószágigazgatóm házába. Ha valaki keres, mondjátok, hogy holnap reggel kilencz órára okvetlen itthon leszek. Ma éjjelre ne várjatok haza.

— Bátorkodom figyelmeztetni a gróf urat, jegyzé meg a komornyik, hogy ha az álarczos bába szándékozik menni, elfelejtett frakkot ölteni...

Fábián keserűn elmosolyodott ismét és egy szót sem válaszolt.

— Játszani megy! — mondogaták a cselédek, midőn a fiatal ember az utczára ért.

— Én, — szólt a szakács, — inkább azt hiszem, azért ment el, hogy bemászszék abba a kolostorba, melyben a jövődöbelijét tartják zárva. Már pedig én kettőt teszek egy ellen, hogy még sem fog megnősülni.

— Mi szüksége is rá, hogy megnősüljön? — kiáltották a többiek.

Fábián ezalatt Lazaro háza felé tartott. Rettegés fogta el azon gondolatra, hátha meg talált azóta halni, vagy nincs Madridban, vagy nem lesz hajlandó öt ilyen órában elfogadni, vagy hogy nem fog neki igazságot szolgáltatni, ha kihallgatta.

Miként már tudjuk, Csupán Lazaro lakása a régi Madridnak egyik szomorú, fűtől benőtt utcájában állt, San Andrés temploma mögött. Az egész hely inkább Avila vagy Toledo valamely melancholikus külvárosának látszott lenni, semmint a modern Spanyolország fővárosa maradványának.

Midőn a fiatal ember a kihalt utczába beért, megállt egy épület előtt, mely a középkorban bátran várpalotának illett be, s melynek főkapuja, majdnem egészen beborítva rengeteg szegekkel, bezárva állt mintha sírnak lett volna ajtaja. Fábián megragadta az egyik hatalmas kopogtatót s erősen bezörgetett.

Sok ideig semmi választ nem kapott kopogtatására. E helyett kinyílt azon házikó egyetlen ablaka, mely a komor lakkal épen szemben állt, s Fábián észrevette, hogy valaki figyelni őt onnan, bár a holdfény elől a sötétben iparkodott maradni. Ezt Fábián igen természetesnek találta egy ilyen elhagyott és csöndes városrészben, tehát közömbösen hátat fordított s ismét kopogtatni kezdett a vaskapun.

Erre aztán bezárult az ablak, egy percz múlva pedig kinyílt ugyanazon házikónak ajtaja s megjelent a küszöbön egy bluzos legényke, ki bizalmas és barátságos taglejtések közt lassan a gróf felé haladt.

Fábiánt ez sem hozta ki sodrából, bármily különösnek találta is a dolgot, s elegendőnek vélte, ha leereszti a köpeny

azon részét, mely arcját elfödte, s aztán a holdfénybe áll, hogy az ismeretlen észrevehesse csalódását, ha esetleg más valakivel tévesztette volna őt össze.

Azonban épen ellenkezője történt annak, a mit Fábián várt. Mert az ifjú, ki alig lehetett tizenhat éves, így kiáltott föl, tiszteletteljesen üdvözölve őt :

— Csakugyan nem tévedtem! Jaj mennyire örvendek, señorito Fábián, hogy eszébe jutott az én kedves keresztapám! Jaj ha tudná az úr, milyen egyesegyedül szenvedte át szegény tavaly azt a nagy betegségét! De hát micsoda! Az úr nem ismer engem?

— Nem emlékszem rád — felelte Fábián.

— Én vagyok Pepe, annak a foltozó vargának a fia, ki nappal itt a kapu alatt szokott dolgozni. Nem emlékszik az úr? Én vagyok az a kis fiú, a kit Don Lazaro írni, olvasni tanított. Most meg én tanítom a negyedüinkbeli gyermekeket és segítem édes apámat családjunk fentartásában. Ah Don Lazaro mindig olyan jó volt hozzánk! Ezért mikor aztán egy este, körülbelül egy éve lesz most, annyira beteg lett, édes apám meg én segítettünk a kapusnak és a vízfordónak ápolni és gondozni őt. Egyik éjjel a vízfordó virrasztott fölötte, másik éjjel meg én. Mikor aztán lázban félrebeszéltem, jól hallottam, hogy mind önt hívta s Don Diegót emlegette. Az ám, no né, önök, úgy látszik, mára összebeszéltek, hogy egyszerre jönnek hozzánk. Señorito Diego, a ki szintén már több mint egy év óta nem járt itt, ma az egész estét Don Lazarónál töltötte.

Fábián összerezzen e hír hallatára.

— Elment már? — kérdé mély nyugtalansággal.

— El uram, de ne tessék aggódni, mert előbb-utóbb visszajön.

— Mikor? Hogyan? Ki mondta neked? — kérdé a fiatal ember növekvő ámulattal.

— Majd megmondom — válaszolt a fiú. — Épen fölfelé mentem a lépcsőn a palotában, esti ima elharangozása után, mert én vagyok megbízva azzal, hogy a mi fölösleg a Don Lazaro étkezéséből naponkint megmarad, széthordjam azoknak, kik legjobban szenvednek szükségét a mi utcánkban, mikor egyszerre csak Don Diegót pillantottam meg, a mint keresztapámtól e szavakkal búcsút vett: «Nem szükség hozzám fáradnod, majd fölkereslek én!» Innen tudom.

— Én Istenem! — tünődék Fábián fejét lehajtva. — Vesztetre szövetkeztek!

— De ebből még — folytatá beszélő társa, — mind nem tetszik tudni, miért vagyok én most itt. Azért vagyok én most itt, mert a mikor hallottam, hogy oly szokatlan órában zörgetnek keresztatyám házán, attól tartottam, hátha valami gonosz szándékú ember talál lenni. Mert lássa, én szívesen odaadnám egész életemet, csakhogy megmentsem Don Lazarót a legcsekélyebb kellemetlenségtől. Ő olyan jó! De már hallom, hogy a' kapus jön le a lépcsőn. Kétségkívül a szegény öreg előbb fölment tanácsot kérni, hogy vajon nyisson-e vagy sem? Oh mert ne tartson semmitől az úr: mi nagy gonddal őrizzük a mi királyunkat, a szegények atyját, az igazat az igazak közt! Már nyitva a kapu. Szerencsés jó éjtszakát Señor Don Fábián.

— Jó éjtszakát, barátom! — felelt jóságos leereszkedéssel az aristocrata. — Köszönöm szívességed.

S ezzel megvált a foltozó varga fiától, melancholikus érzések közt mormolva:

— Mily gúnyt üztünk én és Diego Lazaróból, azért, a miért inkább arra fordította idejét, hogy ezt a fiút írni-olvasni tanítsa, semhogy a színházba jöjjön velünk. Mennyire irigylem ma tőle azt a szeretetet s hálát, mit e jótette keltett tanítványa lelkében! Oh bezzeg nekem senkim sincs, a ki engem úgy szeressen! Igaz is, hogy én semmi olyat nem tettem e világon, a mire büszke lehetnék.

Azzal belépett az ódon épület kapuján, hol az öreg kapus nem csekélyebb elragadtatással fogadta őt, mint az elemi tudományok újdonsült tanára tette.

— Hozta Isten! Uraságod az! — kiáltott föl, kezet esőkolva. — Jaj de örvend majd a gazdám! De nagyon érezte is az úr hiányát tavaly egész évben! Azt hittem, nem is bírja ki, elpusztul bele. Hanem Isten megkönyörült rajtunk s a vidámság kezd betérni lakunkba. Mindannyian, mind visszajönnek s fölkeresik azt a derék urat, kinek én születésénél is ott voltam, s kit ma annyira tisztetek és becsülök, mintha édes apám volna. Jaj, milyen ember ő, señor Don Fábián, milyen ember! Minden nap növekszik szentségben. Mindennap jobban szeretjük őt mi néhányan, kiknek megadatott az a boldogság, hogy láthassuk, hallhassuk őt.

Fábiánnak eszébe jutottak a maga saját cselédei, az a

lenező gúnyos modor, melylyel az napon fogadták két ízben is, azt hive róla, hogy ismét átadta magát a bűnös élvezeteknek akkor, mikor alig nyitotta meg szívét végre a fájdalomnak és az erénynek. Nem állhatta meg, hogy főnhangon így ne szóljon:

— Ki mint vet, úgy arat ezen a világon. A derék és jó ember mások áldását nyeri jutalmúl, míg a gonosz és feslett csak átkot és rágalmat szerez, mint a botrány gyümölcsét.

— Úgy van! — felelte a kapus — mialatt Fábián fölfelé haladt a palotának romlatag széles lépcsőzetén, ép annyi féltékenységgel mint szégyenkezéssel.

De mielőtt fölérhetett volna az első emeletre, Lazarónak egy másik régi védenczével találkozott. Ez a lény még fesztelenebbül engedett kitérését örömének, mint azon növendékifjú s a kapus tettek; mert alig ismerte meg hősünket, azonnal sietett a maga részéről is üdvözölni őt, hízelkedéseivel halmozva el őt zajos örvendezés közt...

A Lazaro kedvencz kutyája volt ez, az a kutya, melynek betegsége idején az akkor képmutatónak nevezett nem egyezett bele, hogy Fábiánnal és Diegóval egy kis kirándulást tegyen.

Legvégül pedig, ott fönt a lépcső tetején egy férfi várta Fábiánt tárt karokkal.

Azokban mily meglepetés, mily meghökkenítő s nem remélt szeszélye a véletlennek! — ez a férfi nem Lazaro volt. Ez a férfi nem a háznak régi ura volt, kinek erényéről és ártatlanságáról úgy áradozott minden ismerőse.

Ellenkezőleg: e férfi nem volt más mint Lazaro hajdani vádlója, ellensége, rettentő bírāja, szóval azon amerikai ifjú, ki őt «gaz csábító, kitagadott, gyáva» szavakkal illette azon rettentő este, mikor sikerült neki kierőszakolni tőle bizonyos titokzatos arczképet.

Más szóval e férfi de Pinos y de la Algara marqués volt.

III. Kivádglik, hogy Lazaro nem a kapusnak volt fia.

Könnyen elképzelhetni, mint elámúlt Fábián, midőn látta, hogy az a fiatal ember fogadja őt e házban, a kiről ő azt hitte, hogy oda át van, túl a tengereken.

Emez szomorú komolysággal megölelte őt s így szólt:

— A gondviselés vezeti önt élém, midőn már majdnem

lemondtam a reményről, hogy önt föltalálhassam. Már egy hete keresem önt hiába egész Madridban!

— Ön keresett engem? — Kiáltott fel Fábián még nagyobb csodálkozással. — S ön mégis azzal fogad, hogy megölel? Megvallom, nem értem. Különben mindenki tudja, ki vagyok és hol lakom.

— Bizonyára azért mondja ön ezt, mert emlékszik rá — felelte az ifjú — hogy mikor azon a szomorú este elváltunk egymástól, ön azzal tisztelt meg, hogy átadta névjegyét, annak jeléül, hogy hajlandó elfogadni, ha esetleg ki találok hivatni.

— Valóban úgy volt! — felelte az Umbria grófjának hívott egyén ép annyi önmérsékléssel, mint méltósággal.

— Nos, legelőbb is tudja meg, kérem, hogy én azon névjegyét még azon este elvesztettem, a mint a házból távoztam, a mivel egyébiránt kevésbé törődtem, miután nekem teljességgel nem volt szándékom önt kihívadni.

Fábián szívesen bókkolt az idegen felé, ki ekként folytatá:

— A mi pedig az ön nevét illeti, ne vegye zokon, de teljességgel elfelejtettem pár órával azon jelenet lefolyása után. Akkor tájt egész egyebekkel, borzasztó dolgokkal volt eltelve eszem, lelkem!

— Azonban... utoljára is... veté ellen nem minden él nélkül a csipkedni szerető régi Fábián Conde, önkénytelenül is engedve harcias természetének.

— Épen ezt akarom mondani! Nos tebát, mint említettem, egy hete vagyok itt Madridban, hová Chiléből érkeztem vissza, s minden utcán, színházban, sétatéren önt keresem, bízva benne, hogy föl fogom ismerni az ön vonásait vagy annak a másik úrnak arcát, kit — úgy vélem — Diegónak hívtak, ha a veletlen önökkel össze enged kerülnöm. De hiába, minden nyomozásom eredménytelennek bizonyult. S minthogy másfelől se Lazaro, se az öreg kapus nem akartak nekem semmiféle fölvilágosítást adni e dologra vonatkozólag, már valósággal lemondtam a reményről, midőn íme egyszerre ez órában, midőn Lazaro szobájában ülök, nagy lelkendezve berohan a kapus s azt mondja Lazarónak: «Señor, señor! nagy újságot mondok! Don Fábián Conde zörget a kapún, kint az utcán! Láttam a kapu-ablakon át, hogy ő az. Kinyissam?» «Vártam őt, felelé Lazaro. Nyissa ki rögtön!» «Fábián Conde! — kiáltottam föl

en — hirtelen eszembe jutván, hogy így hívják önt. Az ég küldi öt elem! Végre tehát fölfedezhetem neki a valót!» «Megtiltom, hogy találkozzál vele, s hogy beszélj vele!» kiáltott Lazaro s vissza iparkodott tartani. De én fürgébb vagyok, mint ő, kiszökentem szobájából, az ajtót pedig rázártam magam után, úgy hogy ő jelenleg foglyom . . . Most már itt állok önnel szemtől szemben s arra a szívésségre kérem, legyen kegyes kihallgatni engemet, mielőtt bemenne s beszélne bátyámmal . . .

Fábián egyik ámulatból a másikba esett, a legutolsó meglepetéstől meg már szóhoz sem bírt jutni egy darabig.

— Az ön bátyja? — kiáltott föl végül — Lazaro az ön bátyja?

— Igen uram, ő az én bátyám! — felelt De Pinos marqués szeretetteljes büszkeséggel. — De nem jól fejeztem ki magam — tette hozzá, összekulcsolva kezét, mintha imádkoznék: — Lazaro az én második Istenem! Lazaro a legnagyobb, legméltóbb, legnemesebb férfi, a ki valaha e földön élt. Csakis azért jöttem ide ezúttal Amerikából, hogy megmondjam azt önnek és barátjának, Diegónak, miután azon este ugyancsak az önök jelenlétében kegyetlen rágalomnak szegyenbélyegét sütöttem e vértanú homlokára.

— Isten a megmondhatója — tört ki Fábián mélyen megindulva — Isten a megmondhatója, hogy nem volt szükségem az ön tanúságtételére, mert magam is azért jöttem ma este Lazaróhoz, hogy megöleljem öt s így szóljak hozzá: «Esküszöm, hogy ártatlan vagy!» Isten a megmondhatója, ismétlem, valamint az a lelki atya, kitől ma tanácsot kértem.

— Micsoda? — viszonzá az ifjú amerikai. — Hát ön már tudta az igazságot? Ön már tudta, hogy Lazaro nem vétkes? Ki mondhatta meg ezt önnek?

— Saját szívem, saját balsorsom, a hit, ugyanaz a hit, melyet én is könyörgök Istentől, hogy mindenki lelkébe öntsön, hogy az én lelkem mélyén olvashasson. Oh szegény Lazaro! Látni akarom öt, bocsánatot akarok kérni tőle, karjaim közé akarom öt szorítani.

— Látni fogja öt . . . De előbb közölnöm kell önnel bizonyos igen fontos titkokat, melyeket a nemesszívú Lazarótól magától ön sohasem tudná meg.

— Ah, señor marqués! Én nem vagyok méltó rá, hogy bármit is megtudjak. Nekem nincs jogom rá, hogy bárkitől

tettei számadását meghallgassam! — Feledi ön, mi történt velem is? — szólt Fábián keserűn.

— Teljességgel nincs tudomásom róla, tisztelt barátom.

— Hogyan? Nem találkozott ön itt ma este azzal a Diegóval, kivel velem egyszerre ismerkedett meg akkor tájt?

— Mit mond? Az a másik caballero is itt járt ma? Tehát ő volt az, a kivel szobájába zárkózva töltötte Lazaro az egész estét? Jaj de sajnálom, hogy nem tudtam! Ő neki is megadtam volna ezeket a fölvilágosításokat, melyeket önnek szándékszmom most nyújtani, s melyek már negyedév óta nyomják lelkiismeretemet.

— Tehát, kérde Fábián állhatatosan visszatérve a maga dolgára, Lazaro mit sem beszélt el önnek? Tehát ön mit sem tud arról, mi történt én velem?

— Becsületszavamra mondom, hogy nem. Hej, az én bátyám olyan mint a sír, és pedig nemcsak ha a saját titkainak elrejtéséről, de ha a másokéinak megőrzéséről van is szó. Az én bátyám kifürkészhetetlen oceánja az elhallgatott, főséges fájdalomnak. Az én bátyám hasonlít azokhoz a kialudt tűzhányókhoz ott az elfeledt Etruriában, melyeket ma víz borít, s melyeknek e mozdulatlan kristály leplén templomok s városok mélabús romjai tetszenek át. Az én bátyám lelke oly mérhetetlen és néma, mint az öröklét, melyre minden órán függesztve lelki szeme.

— Én Istenem! S én annyi ideig félreismerhettem őt! — nyögé Fábián. — Gúnyt űztem az ő üdvös tanaiból! Képmutatásnak tudtam be azokat! S oly méltánytalanul bántam vele!

— Épen úgy mint én! — felelt a chiliti ifjú még nagyobb keresúséggel. — S mi mindannyian továbbra is ugyane bánásmódot folytattuk volna vele szemben, tovább is rágalmaztuk és sértegettük volna őt, ő pedig hasonlóan megmaradt volna addigi magaviseletében s tovább is türelemmel viselte volna el igazságtalanságainkat, ha maga az Isten nem vállalkozik arra, hogy igazolja őt az én szemeim előtt, s ha én nem volnék oly kész, a milyen kész vagyok, összetépdetni szívem minden húrját, csakhogy elbeszélhessem önnek e hősnek dicsőséges történetét, kinek én akkor este arczába köptem...

— Ön ámulatba ejt! — kiáltott föl Fábián. — Mi az én megérdemelt balsorsom e vértanúsághoz mérten? Mi az a bűnhődés, mit nekem kell teljesítenem azon méltatlanul szenvedett

gyötrelmekkel szemben, melyeket Lazaro szívének mi okoztunk? Beszéljen, kérem, beszéljen. Isten küldi nekem e leczkét és példát, hogy megerősitse általa szorongatott lelkemet...

— Tessék utánam jönni tehát s hallgassa! Bármit képzeljen is ön el, még mindig messze marad a való mögött!

E szavakkal De Pinos marquès egy szomszédaszobába vezette Fábiánt s következőket beszélte neki...

IV. A kitégadott fiú.

— Lazaro és én a dúsgazdag De Pinos y de la Algara marquès-nak vagyunk fiai, ki Puerto Rico-ban született s ezelőtt két évvel halt meg Chili-ben.

A marquès két ízben nősült. Első neje ir származású volt, itt született és növelkedett ebben a házban, hol e perczben vagyunk. Egyetlen leánya volt a már akkor elhunyt O'Lein bárónak, ki exaltált katolikus érzelmeiért költözött el Brittanian szigetéről. Ez első házasságból, mely alig tartott másfél évig, született Lazaro, ki e szerint a bárói czímet örökölte, valamint az ezzel járó nem fölöttébb nagy vagyont, úgy szintén ezt az ódon palotát, melyet O'Lein báró vásárolt még akkor, mikor letelepedett Spanyolországban.

Mikor Lazaro anyja elhalálozott, élt még anyai nagyanyja s ez kivitte De Pinos marquésnál, hogy az ő gondjaira bízza a gyöngé csecsemőt, kit elsőben Madridban növeltek, majd aztán Írországba vittek iskolába egy katolikus collegiumba. Hogy mindezt, mily eredménnyel, megítélhette ön, midőn az én okos bátyámmal érintkezett.

De Pinos marqués ezalatt visszatért Amerikába s Chilibe költözött, ott letelepedett s nemsokára második házasságra lépett egy rendkívül szép kreol nővel, ki alig volt tizennégy éves, s kitől aztán én születtem erre a szomorú világra...

Bocsássa meg ön a fölindulást, mely rajtam erőt vesz. Anyámat említettem s borzasztó az, mit ő róla el kell mondanom! De az Ég parancsolja ezt, ő maga parancsolta ezt nekem halálos ágyán: az a szigorú lelkész, ki végperceiben mellette volt, csakis azon föltétel alatt oldozta föl őt bűne alól, hogy én majd föltárom a világ előtt vétkét. S örvendenem kell, hogy e lelkésztől annyi engedményt nyerhettem, mely szerint a nyilván-

nosságot oly körre szorítkoztassam, a milyenre maga Lazaro fogja kívánni, a rágalmazott Lazaro, becsületének helyreállítása czeljából. És Lazaro oly nagylelkű, oly nemes szívé volt, hogy teljességgel lemondott minden ilyen fajtájú elégtételről; de én mindazonáltal úgy vélem, hogy kötelességem tisztázni őt legalább azon két egyén szemében, kiknek jelenlétében meggyaláztam és lábbal tiportam őt azon a balvégzetű este. Ne csudálkozzék ön, s ne ítéljen meg engem, ha úgy hall majd beszélni boldogtalan anyámról, a hogyan fogok... Bűnhődést teljesítek, az ő nevében... Tehát folytatom.

— Bocsánatot kérek — vágott közbe Fábián, ki megmérhetetlen érdeklődéssel és szomorúsággal hallgatta a chili ifjú szavait — az a lelkész úgy-e egy öreg jezsuita volt, Manrique atyának hívták?

— Nem uram. Az a lelkész még fiatal ember s Gonzalez atyának hívják. A mi azt illeti, hogy jezsuita-e, bizonyos vagyok benne, hogy csakugyan az...

— Tessék folytatni s bocsánat a félbeszakításért! — szólt Fábián. — Oly feltűnő a hasonlatosság az én saját balsorsom és a közt, mit az ön bevezető szavaiból megsejteni vélek, annyira megegyezik és összehangzik azon gyóntató atyának rendelkezése azon parancssal, melyet az imént Manrique atya rótt én reám, hogy nekem pillanatra úgy tetszett, egy egyén a két lelkész!...

— Valóban csakugyan egy egyént képviselnek ők, — felelte a marquès korát meghaladó komolysággal. — Jézus Társaságában csak egy lélek létezik, a loyolai Szent Ignác lelke...

Fábián némi csodálkozással tekintett az ifjúra, ki fölfogta e pillantást s azt felelte rá:

— Nos? Ön csodálkozik rajta, hogy így hallja beszélni azt a hebehurgya ifjút, ki tavaly úgy fölfordította ezt a házat? Tudja meg tehát, az a megfejtése, hogy szegény anyám halála óta, mi egy negyedévvvel ezelőtt történt, úgy tetszik nekem, teljesen megöregedtem. Azóta én csak Istenre s a magam lelkére gondolok...

— Ön is úgy? — sóhajtott fel Fábián le nem írható érzéssel.

S a két ifjú némán meredt egymásra, mélabús kifejezésével tekintetükben, mígnem De Pinos marquès megszólalt:

— Folytatom . . .

•Ezelőtt öt esztendővel, midőn én még alig tizenöt éves voltam, atyám azzal a hírrel lepett meg bennünket, engemet s anyámat, hogy Lazaro pár nap múlva Chilibe érkezik, hogy azután együtt éljen velünk a jövőben. A fiatal O'Lein báró, akarom mondani Lazaro, kevéssel azelőtt vesztette el anyai nagyanyját; elvégezte mérnöki tanulmányait, egyedül állt Irország szomorú földjén, s atyám égett a vágytól, hogy megismerje a másik fiát is, a kit nem látott viszont azóta, mióta a bölcsőben elhagyta, de a kiről mindig a leghízelgőbb dicséreteket hallotta hírül. Értesülése szerint Lazaro bámulatos lény volt úgy külső szépségét, mint tehetségét, nem különben műveltségét tekintve. Arczképe csakugyan az első pont mellett szólt, a mi pedig a másik kettőt illeti, levelei eléggé nyilván valóvá tették, hogy azon dicséreteket a lehető legjobban kiérdemelte. Szintúgy nem győzték magasztalni tanárai s atyám egyes régi barátjai, mily szigorú erkölcsös életet él, mily herculesi erejű s rettenthetetlen bátor, mely dolgokra vonatkozólag számos oly esetet tudtak elbeszélni róla, melyek nagy becsületére váltak s minden tekintetben eszményivé tették alakját.

E hírek apránként oly lelkesedésbe ejtették atyámat, hogy végre nyugtalankodni kezdett miatta neje, irántam való tekintetből. Addig ugyanis én voltam a marqués bálványozásának s rajongásának tárgya, s nem alaptalanul illethették volna őt számos éven át azzal a váddal: ime megfeledkezett arról, hogy Európában is van egy fia. Így aztán anyám, midőn látta, mily hirtelen imádás támadt férje lelkében első házasságának sarja iránt, megijedt, nehogy ez az én hátrányomra váljék az apai szeretet élvezésében, s nehogy ő maga is háttérbe találjon szorúlni az első hitves emléke előtt.

Nem szerette atyámat anyám . . . Haj, itt az ideje rátérnem a fájdalmas vallomásokra . . . Nem szerette őt, ismétlem, úgy mint emez őt. Atyámat a szó szoros értelmében megbűvölte azon nőnek különleges szépsége, ki az Andesek közt s a Pacific szellőin növelkedett. Azonban atyám már idős volt s így anyám csak az aristocratát látta benne, ki azzal hízelgett hiúságának, hogy a főrangúak közé emelte őt; csak a milliomost, ki egy mosolyáért kész volt összes kincseit lábai elé rakni, mint egy rabszolga szultánája előtt; csak az apát látta benne, ki ép oly örült rajongással csüngött azon gyermekeken, melylyel

ő maga ajándékozta meg őt, mint a mily közönyt, sőt érzéketlenséget tanúsított amaz iránt, ki más nőtől született volt neki.

Én mindezt később vagy magamtól találtam ki, vagy úgy beszélték el nekem. De mikor Lazaro megérkezett Chilibe, sőt még aztán is, még mikor tavaly Madridba ide jöttem, teljességgel nem volt tudomásom anyám igazi érzelmeiről, Ő anyám volt s én tökéletes lénynek hittem őt. Bálványoztam őt, miként ő is engem. Miért is nem halt meg ő akkor!

Már a puszta hírre, hogy Lazaro ezután velünk fog élni, rettentő háborúság tört ki házunknál. Azonban atyám életében először állhatatosnak tanúsította magát nejeének zsarnoki akaratával szemben, én pedig gyűlöletet kezdtem érezni ismeretlen testvérem iránt, kit a pokol vetett közénk, hogy könnyekre fakaszsa anyámat, az elsőkre, melyeket életében sirt.

Végre megérkezett Lazaro s nagy ámulatomra csak azt vettem észre, hogy a helyett, hogy növekedett volna családunkban a meghasonlás, mintegy varázslatra egészen lecsillapúlt. Atyám ezt, mint többször mondogatta, az ifjú báró jóságának és okosságának tulajdonította, mint a ki «le tudta fegyverezni mostoha anyjának anyai féltékenységet»; a mi pedig anyámat illeti, tényleg azt tapasztaltam, hogy többé nem beszélt előttem testvérem ellen, sőt vele szemben ellenkezőleg igen előzékenyek és szívesnek mutatkozik.

Mit mondjak önnek magáról, Lazaro személyéről? Ön már régóta ismeri őt; de akkor kellett volna őt látnia, midőn még nem volt egész élete tönkre téve. A mi külsejét illeti, olyan volt mint egy cherubin, szíve túláradt azon vidámságtól és kedvességtől, mi ma ismeretlen vonás az ő jellemében, s minek helyén ma csak végtelen resignatio lakozik. Szolgálatkész, bízó lélek és nyájas volt mindenkivel szemben; okos és ildomos beszédjeiben; oly engedékeny, könnyen beleegyező, mintha nem is volnának saját magának egyéni hajlamai. Így aztán nem sokára én is beléje szerettem, annál is inkább, mert majdnem atyai jóindulattal viseltetett irántam, mintha ezzel azért a vonzalomért akarna engem kárpótolni, melyet atyám elvont tőlem miatta.

Ily körülmények közt, midőn alig egy hónapja volt nálunk, hirtelen eltűnt bátyám, a nélkül, hogy bárkitől búcsút vett volna, vagy bárki sejtette volna szökésének okát vagy a helyet, hová mehetett. Senki sem látta távozását: ép azért két-három napig

attól feltűnt, hogy talán a mi haciendánkhoz közel lakó indiánok meglepték a függő ágyban, hol az éj első óráiban aludni szokott a hatalmas fák mennyezete alatt, s magokkal hurezolták, vagy talán a szomszéd erdőbe erősen bemélyedt s fölfalták a jaguárok...

Szóval az egész ház könnyben úszott és zokogástól visszhangzott, a kutatások és találgatások egymást érték, míg nem anyám, ki nem sírt, nem jajgatott a vélt szerencsétlenség miatt és csak arra szorítkozott, hogy vigasztalja atyámat, egy napon nyitott levéllel jött elébe, mikor én is épen jelen voltam, s méltatlankodó hangon szólt.

— Most hozta a levélhordó ezt a levelet. Lazarótól jön s Valparaisóból van keltezve. Azért nyitottam föl, hogy lássam, nincs-e benne valami rossz; de semmit sem tartalmaz, a mi megzavarhatná nyugalmadat vagy leverhetne; ellenkezőleg jó hírt tudat benne.

— Miféle hírt? — kérdé atyám, aggódással telve.

— Azt, hogy a leggazabb gyermek, a legsilányabb ember e föld hátán, nem lőtte magát föbe, azon gyalázatosság után, mire pár nappal ezelőtt vetemedni tudott; csak beérte azzal, hogy megmentsen bennünket jelenlététől s Európába hajózott.

— Miféle gyalázatosságra czélzasz? — kiáltott föl atyám, rendkívül fölindulva. — Eredj ki innen, — folytató felém fordulva. — Beszélni valónk van egymással nekem s anyádnak.

— Maradj, fiam! — kiáltotta abban a perczen anyám. — Parancsolom! Már férfi vagy s akarom, hogy egyszermindenkorra megtudd, miféle testvéred van neked e földön, hogy ha valamikor még összeakadsz vele ez életben.

Engedelmeskedtem s maradtam.

— Lássam a levelet! — szólt ezalatt atyám, kiragadva anyám kezéből. — Halljam hát, mi van benne. Szavaid s arczod rémülettől fagyasztják meg vérem.

A levél így szólt:

«Lelkem jó atyám. Bocsássa meg nekem, hogy oly tiszteletlenül megszóktam házatól. Meg akartam önt kimélni a talán örökre szóló búcsúvevés fájdalomtól. Nem tudok megszokni Chiliben s Európába távozom egy gőzhajon, mely e levél megérkezésekor már a tengeren fog járni. Isten önnel, édes jó atyám. Fogadja búcsúüdvözlését annak, ki egész lelkével az ön szerető gyermeke.

Lazaro.»

— Most már csak az van hátra, — szól atyám a levelet elolvasva s nagy nehezen fojtva vissza könnyeit — most már csak az van hátra, hogy halljam, miféle gyalázatosságról beszélsz te?

— Pár szóval megmondom, mert az ily szavak égetik az ember ajkát, mely azokat kiejti: «Fiad, Lazaro, szerelmi ajánlatokkal ostromolt engem!»

— Szent Isten! — kiáltott föl atyám.

— Föl akart kelni ültéből, nem bírt s félholtan zuhant vissza székebe.

Én anyámhoz rohantam, karjaim közé szorítottam őt s így szóltam:

— Szólj, akard-e a gaz fejét? Kész vagyok Európába menni érte s lábaid elé dobom!

Anyám végtelen gyöngédséggel tekintett rám. Szeliden elmosolyodott s csókokkal borította arcomat:

— Fölösleges — válaszolta. — Elégé meg van ő büntetve.

Az e jelenetet követő napon atyám felolvasta anyám előtt s előttem azt a levelet, melyet Lazarónak írt válaszul, s melyben körülbelül ez állt:

«Szörnyeteg, kit fiamnak hívtam egykor! Képes voltál nőm becsülete, vagyis saját anyád ellen törni. Ha nem nézném, mivel tartozom az ő szeretetének s annak, a ki az én igazi gyermekem, nem sajnálnék a világ végére is utánad menni, s elvenni élted, melyet tőlem nyertél. De beteg vagyok, vagy helyesebben szólva: halálra sebzett a te atyagyilkos kezedtől; tudom, hogy nemsokára meghalok, s azok körében akarom kilehelni lelkemet, kik szeretettel csüggnek rajtam. Mindazonáltal nem kerülöd ki igaz haragomat. Az ég majd gondoskodik róla, hogy bosszút álljon miattam rajtad, s hogy ez megtörténhessék, megátkozlak ezerszer és ezerszer, Isten és emberek előtt megtagadva téged!

De Pinos y de la Algnara marquès.»

Midőn atyám befejezte e borzasztó levél elolvasását, azon rémület közepett, mit az bennem keltett, hallottam, hogy anyám így szólt atyámhoz:

— Légy elkészülve rá, hogy a nyomorúlt majd ha válszol, minden áron védelmezni fogja magát, hazudni fog s engem rágalmaz meg, újabb sebekkel szagatva össze szívedet!

— Nem fogom elolvasni védekezéseit. Nem nyitom föl leveleit! — felelte atyám a legnagyobb méltatlankodással. — Én ráam nézve nem él többé az elvetemült. Azzal, hogy úgy megátkoztam őt, mint tettem, megöltem lelkem mélyén.

Ámúljom ön! Hónapok teltek el, egy egész év telt el s Lazaro nem felelt a levélre. Pedig nem lehetett benne kétség, hogy megkapta, mert atyám másodlatban is megküldte a chili consuloknak Dublinba es Madridba, s ez utóbbi maga kézbesítette Lazarónak.

Ugyane consul révén tudtuk meg én és anyám (atyám soha többé nem beszélt róla s nem engedte, hogy valaki beszéljen róla), hogy a nyomorúlt Madridban telepedett meg abban a házban, hol most vagyunk, hogy nem használja az O'Lein báró nevet, se nem hivalkodik azon kis vagyonnal, mi egy magányos embernek elegendő lehetett, s mit anyjától örökölt; hogy nincs más eselédsege, mint az az anyai őseitől rámaradt öreg szolga, ki már félszázad óta viseli a kapusi hivatalt ebben az elátkozott várszerű palotában.

A most elbeszéltek után atyám egészsége menthetetlenül hanyatlott s két év múlva sírba vitte a kedélybaj és sorvadás. Utolsó leheletével is csak ezt mormoló iszonyú hangon: «Légy átkozott!»

Végül midőn két héttel azután fölnyitották végrendeletét a családi tanácsban, melynél a spanyol consul is jelen volt, miután atyám mindvégig megtartotta eredeti nemzetiségét, azt találták, hogy e borzasztó záradékot tartalmazza, melyet atyám az örökösödési törvény alapján írt meg:

«A házasságtörőt, vérfertőztetőt, atyagyilkost, ki nem érdemli meg, hogy fiamnak neveztessek, Lazaro de Moncada-t, ki néhai O'Lein bárónővel való házasságomból született, ezenel kitagadom, azon gazsága miatt, miszerint mostoha anyjának, az én jelenlegi hön szeretet nőmnek becsülete ellen törni nem átallotta.»

Ön tudni fogja, señor Don Fábían, hogy az örök-hagyás érvényességére szükséges, hogy az örökhagyó vagy pedig az örökös nyilvánvalóvá tegyék azon méltányos okot, melynek következtében történt a rettentő rendelkezés, s az így kitagadottnak mindig megmarad joga a végrendelet érvénytelenítése érdekében hivatalos lépéseket tenni. Nos tehát Lazaro, kit atyja végakarataráról törvényesen értesítettek, nem fölebbe-

zett, nem tiltakozott, egy szót sem emelt, se a törvény előtt, se pedig máshol. A mi nagy ámulatba ejtett engemet s anyámat, kik azt hittük, hogy véget hosszát nem érő pörlekedésbe bonyolódunk miatta.

Lazarónak ez eljárása mind jobban élesztette anyám gyűlöletét iránta. Én magam azt gondoltam, hogy e föltétlen közöny vagy megvetésből, vagy az erkölcsi érzék teljes hiányából ered, s mind arról gondolkoztam, hogy eljövök Európába s eltiprom azt, kit akkortájt mérges kígyónak tekintettem.

Volt még egy másik okom is, mely arra készítetett, hogy Lazarót fölkeresem: ugyanis vissza óhajtottam tőle szerezni atyámnak egy pompás arczképét, melyet egyik leghíresebb madridi festő készített, mikor De Pinos marquès O'Lein bárónéval élt házasságban, s mely kép e házhoz tartozott, következőleg a kitagadottnak volt birtokában, holott én úgy hittem, több joggal tarthatok reá számot.

Az események időrendi folyamában ekkorra esik az a borzasztó jelenet, melynek ön és Diego tanúi voltak azon este, s mely — úgy hiszem — eléggé érthető s indokolt, a mi engem illet. Hadd tüntessem föl azonban az igazi világításban, Lazarót illetőleg. S Isten számitsa be nekem azt a fájdalmat, a melyet a hátralevők elbeszélése okoz lelkemnek!

Mikor visszaérkeztem Chilibe, magammal vive atyám arczképét, azzal a kegyetlen elégtétellel, hogy lábaimnál láttam heverni azt az embert, kit akkortájt úgy utáltam, anyám, ki hihetetlen erőfeszítéseket tett volt, hogy meggátolja Európába jövetelem, mélyen meg volt lepve, mikor részletesen elbeszélni hallotta tőlem Lazaróval való találkozásomat.

— S ő nem védekezett! — kérdezte mindegyre. — Nem vádolt viszont engemet? Nem illetett engem rágalommal? Még azt sem állította, hogy nem igazán vádoltam be őt atyjánál?

— Teljességgel nem, anyám. Nem tett egyebet mint csak sírt s a földre vetette magát. Épen olyan gyáva, mint a milyen gonosz. Csak azt az egyet nem értem, miért erőlködött annyira megtartani annak az atyának arczképét, kit oly aljasan megsértett. Semmi egyebet nem bánt volna, csak hagyjam meg nála azt az arczképet, pedig egy szekrenyben tartotta összegyűlítve, mint valami haszontalan lomot vagy rablott kincsét, melyet nem mert mások szeme elé hozni.

Anyám mi megjegyzést sem tett elbeszélésemre. Csak azt

mondta, rosszul érzi magát s lakosztályába vonúlt. Az nap mit sem evett. Másnap ágyban maradt s orvost hívatott. Az orvos azt mondta, hogy nem beteg, legfőlegb egy kis kedélybaj bánthatja. De e kedélybaj aztán oly mérveket öltött, hogy lassan-egészen aláásta egészségét. Pár hónap alatt megöszült, bár alig volt még harmincznegy éves; teljesen elvesztette minden étvágycát, miként szegény atyámmal is történt volt, s minek aztán még rohamosabb, még pusztítóbb sorvadás lett eredménye.

Nem sokára ütött is halála órája.

Bár sohasem volt valami ájtatos lélek — azért mondom ezt, mert kötelességem semmit sem hallgatni el — mégis már egy hete, hogy gyónni kívánt s Gonzalez atya éjjel-nappal hosszas tárgyalásokat folytatott vele, a nélkül mégis, hogy ellátta volna őt a haldoklók végszentségével, a miből azt sejtettük, hogy vagy nem történt meg még a gyónás annak rendje és módja szerint vagy legalább még nem ért véget... De ismétlem, elérkezett végórája s ekkor Gonzalez atya, ki az napon nagyon sokáig bezárkózva maradt a haldoklóval, több izben így kiáltott föl, mint jól hallottuk: «Vigyázzon, testvérem, mert majd késő talál lenni a föloldozás!» Végre aztán kijött a hálószobából s tudatta velem, hogy anyám egy nagy bűnt akar meggyónni előttem és hét tanú jelenletében.

«Bocsássa meg ön, ha szegyenérezetem arra késztet, hogy elhallgassak egyes részleteket és körülményeket. Anyám nyilvános gyónása abban a kijelentésben összegeződött, hogy Lazaro ártatlan volt, hogy ő volt az, ki örülten belé szeretett, mihelyt meglátta s beszélni hallotta őt; s hogy ő volt az, ki egy éjjel — azon éjjel, melyen bátyám elszökött tőlünk — odament a függőágyhoz, melyben az a szabad ég alatt aludt s vakmerőn szerelmi ajánlatokkal kezdte ostromolni, mire Lazaro megiszonyodva kiáltott föl: «Oh szegény atyám! Soha se tudd meg, milyen boldogtalan vagy!» s elfutott, mint József, félörülten hagyva hátra kísértőjét a szerelemtől és rémülettől.

E szörnyű gyónás után felém fordította szemét az, ki egykor méhében hordott engem s így szólt hozzám:

— Nem mint a te anyád, mert nem érdemlem meg, hogy egy ily szent kötelékre hivatkozhassem; de mint oly bűnös, ki Isten ítélőszéke előtt megjelenni készül, kérlek bocsáss meg nekem, s menj el Spanyolországba, eszközöld ki számomra a Lazaro bocsánatát is. Állítsd helyre jó hírnevét, tisztázd

becsületét s add vissza neki rangját, vagyonát. És ha ennek elérhetése végett szükség lesz az egész világ előtt föltárni bűnömöt, úgy tárd föl, lelkem Juanom, tedd nyilvánossá. Mindenki áldani fog érette, miként én is áldani foglak az égből majd, ha Isten megbocsátott nekem.

— Én megbocsátok neked az ő nevében! — szólalt meg Gonzalez atya.

S föloldozta őt a mi jelenlétünkben.

Anyám lehajtotta fejét s végsőt lehelt . . . . .
 . . . Mikor Juan de Moncada — miután már nem nevezhetjük őt olvasónk előtt De Pinos marquésnek — ez utolsó szavakat kimondta, szintén elakadt lélekzete. Felnyögött s kezei közé temette fejét.

Fábián fölállt helyéből. Arczán oly csodálat, elragadtatás, a magasztos érzelmek oly teljessége ült ki, szóval oly fenséges uralmat árult el lelkén, hogy valami diadalmas győzöhez hasonlított megdicsőülése pillanatában.

— Van lélek! — tört ki, mindkét kezét mellére szorítva, mely úgy kitágult, mintha szét akarna repedni. — Van lélek! Itt érzem! Érzem, hogy csakúgy lánghol bennem a féltékenységtől, versenygéstől, nemes irigységtől, hogy ugyanazt cselekedje, mit a Lazaro lelke cselekedett. Pedig jóságos Isten, mennyivel keservesebb volt az ő helyzete, mint az enyém! Ő mindig jó volt. Neki joga volt rá, hogy elhígyék neki! Ő védhette magát! S mégis a vértanúságot választotta jó szántából! Mi kényszeríthette őt ekkora önfeláldozásra?

A kitagadott öcscse fölemelte fejét s így felelt:

— Ő tőle kérdezze s hallja, mit mond erre, miként én hallottam őt beszélni. Maga Jézus látszik szólni az ő ajkaival, miként egy napon a *Krisztus követése* írójának remek ajkaival szólt.

— Oh kérem is önt, menjünk, menjünk be már hozzá! — kiáltotta Fábián Conde, az ajtó felé haladva.

— Találkozzék vele egyedül! Nem akarom önöket zavarni. Különben is szívem vérzik a fájdalomtól azok után, miket az imént elmondtam. Tessék utánam jönni.

Azzal mindketten kimentek a szobából, áthaladtak több termen, mígnem eljutottak egyhez, melynek ajtaja előtt Fábián tiszteletteljesen megállt.

— Emlékszem, — szólt. — Ez az ő szobája.

S vezetőjét megelőzve, belépett: de Lazaro nem volt ott.

Juan, ki utána belépett s ép oly tiszteletet árult el a hely iránt, egy ajtócskára mutatott, mely félig elrejtve állt a terem falának közepe táján. S halkán mondá:

— Erre, señor Don Fábíán. Én távozom. Ott fönt ön bezárva találja az ajtót, mert mondtam, hogy kénytelen voltam bezárni őt szobájába, hogy a rája nehezedő rágalom alól lehetséges legyen tisztáznom őt. De a kulcs benne van a zárban. Jó éjt kívánok.

— Figyelmeztetnem kell önt, — jegyezte meg Fábíán gyöngéden — hogy se Diego, se én soha át nem léptük e helyet, sőt ellenkezőleg több ízben úgy véltük észre venni, hogy Lazaro minden módon eliparkodott titkolni előttünk ez ajtó létezését, melyet néha úgyszólván testével fedezett.

— Azok más idők voltak! — felelte az ifjú. — Csak menjen be aggodás nélkül. Lazarónak nincs titka ön előtt, miután én önnek az ő egész dicső élete összes titkait föltártam.

Azzal megint üdvözölte Fábíánt s visszavonúlt, a merőről jött.

Fábíán ekkor benyitott a titokzatos ajtón.

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

T. I.

ÉLVEK PERCZE.

Ne szakítsd a gyöngé rózsát
Fejlő burok-bimbajában ;
Azt se várd, míg elvirágzik
S lombja immár hull javában.

Gyümölcsöd is haszna-vétlen,
Hogyha zöldjében letéped,
Vagy ha akkor élvezed már,
Mikor végképen elérett.

Bánatot, vagy bús csalódást
Nyujt az élvezek röpke percze,
Idő után megragadva,
Idő előtt elsietve.

LÉVAY JÓZSEF.

EPILOG.

Bolond beszéd, hogy a hír
Sírban is hevíteni bír!
Jobb meleget önt beléd,
Ha csókol, egy lánycseléd,
Egy vastag, telt ajakú,
Bármily istállószagú.
Jobban melegíti gyomrod,
Hogyha puncsot, hogyha groggot,

Vagy tüzborot iszol, bebújva
A legaljasabb lebújba,
Akasztófától szökött
Tolvajok, gazok között;
De kik élnek s isznak ám,
S irigylésre mind a hány
Sokkal méltóbb, mint maga
Thétisz nagy, dicső fia. —
A hős joggal szolt aként:
«Jobb utolsó szolgaként
Ott fenn élni és lehelni
Mint az alvilágba' lenni
Árnyak fejedelme, hérosz,
Kit megzengett egy Homérosz.»

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

MÉG EGY PÁR SZÓ BAROSS VASÚTI POLITIKÁJÁRÓL.

Esküdt ellensége lévén minden oly irodalmi polemiának, mely csakis a körül forog, vajon valamely részletet illetőleg X-nek vagy Y-nak van-e igaza, nem folytatom Szabó Jenő úrral a vitatkozást s a szíves olvasóra bízom annak megítélését: vajon Szabó Jenő úrnak a *Szemle* szeptemberi számában közzétett válasza észrevételeim meggyőző czáfolata-e?

Csakis egy ténykérdést illetőleg veszem föl, nem annyira a polemiának, mint az eszmecsereének fonalát. Ez a magyar államvasutak személyszállítási bevételeinek fejlődése a zónatariffa behozatalát megelőző időkben. E kérdés tisztázása döntő lehet a zónarendszernek legalább pénzügyi szempontból való megítélésére nézve, s a közérdeket vélem szolgálni, midőn ezt az erre vonatkozó adatok segélyével megkísértem.

Mielőtt azonban ezt tennem, szabad legyen közbevetőleg egy helyreigazítással élnem:

Szabó Jenő tévesnek mondja azon állításomat, hogy az 1887-diket megelőző években a kiadások többlete a bevételek többletét évről-évre jelentékenyen meghaladta s utal a zárszámadásokra, melyek tanúsága szerint «a bevételeknek a megelőző évvel szemben való emelkedése mindenkor jóval meghaladta a kiadások többletét». Hát mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy soha egy szóval sem állítottam azt, hogy a fölöslegek a «megelőző évvel szemben» ne emelkedtek volna. Nem a megelőző évvel, de az előirányzatokkal szemben voltak a tényleges eredmények évről-évre kedvezőtlenebbek. Ezt állítottam cikkemben, ezt elismeri Szabó Jenő is s hogy e körülmény nemcsak az államháztartás rendezésének, hanem egy merészebb vasúti és díjszabási politika érvényesülésének

is súlyos akadály volt, ezt bajosan vonhatja kétségbe bárki is, ki azon, pénzügyileg annyira nehéz idők kibontakozási küzdelmének részese vagy közeli szemlélője lehetett. Hogy az üzleti fölöslegek ez idő alatt is emelkedtek, ez természetes. Hogyan is lehetett volna másként, midőn az államvasútak hálózata evről-évre jelentékenyen (1881-től 1886-ig 2645 kilométerről 4339-re) növekedett. De hogy az eredmények ebből a szempontból megítélve sem voltak mindig valami rózsásak, ennek bizonyítékául csak arra utalok, hogy az államvasútak üzleti fölöslege 1883-ban 2922 kilométer vonalhossz mellett 9.2 millió, 1884-ben ellenben 3649 kilométer vonalhossz mellett 8.9 millió frtot tett, vagyis az üzleti fölösleg 300,000 frttal maradt mögötte a megelőző évinek, ellenére annak, hogy a vonalhossz 727 kilométerrel, vagyis közel huszonöt százalékkal emelkedett.

Ezek után térjünk vissza főtárgyunkhoz s vizsgáljuk meg, miként alakultak az államvasútak személyszállítási bevételei a zónatariffa behozatalát megelőzőt huszonöt év alatt.

Szabó Jenő több ízben utal arra, hogy az államvasútak személyforgalma kezdetben igen szépen fejlődött, e fejlődést azonban a szállítási adó behozatala akasztotta meg. Visszaesés, majd stagnatio állott be a szállítási adó okozta díjtétel-emelés következtében. A baj okát a szállítási adó okozta; ezt kellett volna egyszerűen megszüntetni, reform helyett «*restitutio in integrum*»-ot alkalmazni s a pénzügyi eredmény még sokkal fényesebb lett volna, mert hiszen a személyforgalmi bevételek a szállítási adó behozatalát megelőző három év átlagában 2430 forintra rúgtak kilométerenként.

Lássuk mindenekelőtt, mennyiben áll az, hogy a személyszállítási bevételek csökkenését a szállítási adó okozta.

Ez adót az 1875. XX. törvényzikk hozta be, mely 1875 július 1-én lépett a belföldi forgalomban életbe s az adótételt a személyszállításnál tíz százalékban állapította meg. Ezt az 1880. LXI. törvényzikk (1881 április 1-én kezdődő hatálylyal) tizenöt százalékra, az 1887. XIV. törvényzikk tizennyolcz százalékra emelte föl.

A személyforgalmi *) bevételek alakulását ugyanez időszak alatt a következő táblázat mutatja :

*) Csak a polgári forgalomban.

Évszám	évi átlagos vonalhossz km-ben	bevétel frt kilométeren- kint	az előző évnél több	kevesebb	megjegyzés.
1872	529	2892	—	—	
1873	700	2543	—	349	
1874	1000	1745	—	798	
1875	1071	1509	—	236	
1876	1071	1423	—	86	
1877	1071	1337	—	86	
1878	1700	1150	—	187	Alföld-fiumei vasút államosítása
1879	1870	1221	71	—	
1880	2000	1268	47	—	
1881	2645	1477	209	—	Tisza v. v. államosítása
1882	2750	1513	36	—	
1883	2922	1614	101	—	
1884	3649	1620	6		Duna-drávai és Első erdélyi-v. állam.
1885	4226	1751	131	—	Alföld-fiumei v. államosítása
1886	4339*)	1635	—	116	
1887	4339*)	1645	10	—	
1888	4351*)	1529	—	116	

Első pillantásra szembetűnik azon zavaró hatás, melyet a vonalhossz folytonos fejlődése a személyforgalom fejlődését föltüntető adatokra gyakorol. Jóformán évenként jelentékenyen változik az, új vonalak kiépítése és az államosítások következtében. A mi az elsőket illeti, azok forgalma külön kimutatva rendszerint nem lévén, hatásuk az átlagos kilométerenkénti személyforgalomra számszerűleg nem állapítható meg, kétségtelen azonban, hogy gyöngébb új vonalak megnyílták az átlagos kilométerenkénti forgalomra csökkentőleg hatott. Így például a kilométerenkénti személyszállítási bevételek azon rohamos csökkenése, melyet 1872-től 1874-ig észlelünk egyéb okok mellett — melyekre visszatérünk — annak is tulajdonítandó, hogy az államvasútak hálózata ez időszak alatt legnagyobb részben igen gyöngé új vonalak **) megnyílták által több mint megkétszereződött.

Másként áll a dolog az államosított vasúttal nézve. Ezeknek forgalmi eredményei az államosítást megelőző időből

*) A m. á. v. által kezelt h. érd. vasúttal nélkül.

**) Füzes-Abony—Eger; Hatvan—Szolnok; Bánréve—Fülek; Károlyváros—Fiume; Bánréve—Dobsina; Feled—Tiszolcz, összesen 480 km. Egyedül az 1872 aug. 12-én megnyitott, 98 km. hosszú zólyom—rutkai vonal sorozható a jó vonalak közé.

smeretesek s ha az államvasútnak az államosítást megelőző évbéli személyszállítási bevételéhez az illető vasútét hozzáadjuk s az így nyert kilométerenkénti átlagot hasonlítjuk össze a következő év átlagával, pontosan megtudhatjuk a személyszállítási bevétel valódi emelkedését illetve csökkenését.

A szóban forgó időszakban a következő államosítások történtek:

1878	jan. 1. a	Magyar keleti vasút	607	km. vonalhosszal
1881	« 1. a	Tisza vidéki vasút	605	« «
1884	« 1. a	Duna-drávai «	166	« «
1884	« 1. az	Első erdélyi «	290	« «
1885	« 1. az	Alföldi vasút	392	« «
			összesen: 2060 km. vonalhosszal	

vagyis az államvasútnak vonalhosszának ez időszakra eső szaporulata több mint fele részben az államosítások következménye.

Ha már most ezeknek zavaró hatását eliminálni akarjuk, azt találjuk hogy:

1. a magyar keleti vasút személyszállítási bevételének figyelembe vétele az államvasútnak 1877. évi kilométerenkénti átlagát 1337 forintról 1213 forintra szállítja le s a valódi csökkenés 1877-ről 1878-ra nem 187, hanem 63 forint.

2. A Tisza vidéki vasút eredményeinek tekintetbe vételével az 1880. évi kilométerenkénti bevétel 1268 frtról 1455 forintra emelkedik, a valódi szaporodás 1881-re tehát nem 209, hanem 22 forint.

3. Az 1883. évi átlag a Duna-drávai és Első erdélyi vasúttal együtt csak 1488 forint, a valódi emelkedés 1884-re nem hat, de 132 forint.

4. Az alföldi vasút személyszállítási bevételei 1620 forintról 1611-re szállítják le az államvasútnak 1884. évi átlagát, a valódi emelkedés 1885-re nem 131, hanem 140 forint.

Illeszszük most ezen, a valódi fejlődést mutató számokat első táblázatunkba s lássuk, milyen képet nyerünk a személyszállítási bevételek fejlődéséről akkor, ha legalább az államosítások zavaró hatását elimináltuk:

Évszám	a km.-enkénti személyszállítási bevétel a megelőző évinél több	kevesebb	megjegyzés.
1873	—	349	
1874	—	798	
1875	—	236	10 ^o / _o szállít. adó behozatala
1876	—	86	
1877	—	86	
1878	—	63	
1879	71	—	
1880	47	—	
1881	22	—	szállít. adó fölemelése 15 ^o / _o -ra
1882	36	—	
1883	101	—	
1884	132	—	
1885	140	—	
1886	—	116	
1887	10	—	szállít. adó fölemelése 18 ^o / _o -ra
1888	—	116	

E táblázattal kezünkben vizsgáljuk meg, áll-e az, hogy «a forgalom szépen, a bevételek még szebben alakultak s csak akkor állott be stagnatio, mikor a kilométer-rendszert és a szállítási adót behozták».

A kilométer-rendszer behozatalát úgy hiszem bátran mellőzhetjük; az hogy mérföld vagy kilométer-e az utegység, a forgalom fejlődésére lényeges befolyást nem gyakorolhatott. A mi pedig az 1875 derekán behozott szállítási adót illeti, úgy azt látjuk, hogy a kilométerenkénti személyszállítási bevétel 1872-ben volt legmagasabb s attól fogva evről-évre csökkent egész 1878-ig. Az összes valódi csökkenés ez időszak alatt 1618 forint, melyből a szállítási adó behozatalát megelőző két évre 1147 forint, azon évre, melynek második feleben lépett a szállítási adó életbe, 236 forint, s a szállítási adó behozatalát követő három évre összesen 235 forint esik.

Tény az, hogy az államvasútak bevétele kezdetben szépen fejlődött, de e fejlődés már 1872-ben culminált s azt nem pangás, de rohamos csökkenés váltotta föl. Közrehatott a kilométerenkénti átlag e nagy csökkenésére — mint föntebb jelzém — kevésbé jövedelmező új vonalak megnyilta is, főökát pedig bizonyára nem a két év múlva behozott szállítási adó, hanem azon óriás pénzügyi és közgazdasági válság képezte, mely állam és társadalom anyagi erejét alapjában rendítette meg. Évek múltak el, míg a magyar közgazdaság e csapást

kiheverni kezdé; csak a hetvenes évek legvégén találkozunk az anyagi fejlődés némi szerény jeleivel s az erőteljesebb közgazdasági javulás a nyolczvanas évek elején veszi kezdetét.

Ez állapot hí tükrét találjuk meg a személyszállítási bevételekben. Azok csökkenése 1878-ban ér véget, 1879-től 1882-ig lassú, azon túl gyorsabb emelkedést észlelhetünk egészen az országos kiállítás éveig, 1885-ig. Ez év abnormis személyforgalmát az 1886-ik évé nem érheté utol, de az 1886 és 1887. évek bevételei körülbelöl az 1884. év magaslatán mozognak, míg 1888-ban ismét jelentékeny csökkenést észlelhetünk.

Mi szerep jutott e fejlődésben a szállítási adónak?

E kezdetben tíz százalékkal megállapított adó, mint látuk, a nagy válságot követő időben, akkor hozatott be, midőn a személyszállítási bevételek már leszállottak volt az 1872. évi eredmények hatvan százalékára. Behozatala után e lefelé menő irányzat — ha sokkal gyöngébben is — még három évig tartott. Hogy ez hamarább nem ért véget, abban volt talán némi része a szállítási adónak is; nagyon lényeges annak befolyása semmi esetre sem lehetett.

A szállítási adónak tizenöt százalékra való fölemelése a lassú fejlődés időszakába esett s ennek lényeges hatása a bevételek alakulására nem észlelhető.

Végül igaz, hogy ez adónak újabb három százalékkal való emelését 1888-ban a bevételeknek 116 frttal való visszaesése követi, de ezt aligha fogná Szabó Jenő is e három százalékos fölemelésnek tulajdonítani. Kizárja e föltevést azon tény, hogy az 1881-ben foganatosított öt százalékos emelésnek ily hatása nem mutatkozott.

E visszaesésnek, igénytelen nézetem szerint, egészen másutt kell magyarázatát keresnünk: a magyar államvasútak díjszabásaiban. Az államvasútak vezetősége tett már ez időben és pedig úgy a vezérigazgatói æra alatt, mint Baross első éveiben kísérleteket a személyforgalom fölélnkítésére s a bérletjegyek, jegyfüzetek, menet-térti jegyek, kedvezményes jegyek és olcsó külön vonatok által a kedvezmények egész rendszerét nyújtá a közönségnek, azon reményben, hogy a forgalom élénkülése pénzügyileg is megteremtendi gyümölcseit. E kedvezmények átlagos értékét Szabó Jenő húsz százalékra, tehát a szállítási adónál magasabbra teszi. Ime ezekben megadatott

azon in integrum restitutio, melyet ő szükségesnek és elegendőnek talál s az eredmény igazolta, hogy ez orvosság absolute nem vált be.

Az így nyújtott kedvezmények csekélyek voltak arra, hogy személyforgalmunkra valóban élénkítő befolyást gyakoroljanak; az eredmény az utolsó előtti négy évben pangás, 1888-ban pedig a bevételek újabb csökkenése volt s ez győzte meg Baross-t is arról, hogy az orvoslást ne a félrendszabályok, de oly merész kezdeményezés terén keresse, mely forgalmat teremthet azon relatiókban, melyekben az eddig mondhatni nem létezett.

És hogy a zóna-tariffa, melynél — ismétlem — a pénzügyi szempont csak másodrendű szerepet visz s mely közgazdasági és politikai előnyei mellett egy nagy adóelengedést is képvisel, pénzügyi szempontból is mennyire bevált, ennek igazolásául írjuk az általam közölt táblázat' alá az 1890—92. évek személyszállítási bevételeinek 2160 frtos átlagát, mely az 1886—88. éveket 557 forinttal, az 1888. évet 631 forinttal haladja meg.

Foglaljuk össze a mondottakat. A közlött adatokból kétségtelenül kiviláglik, hogy a személyszállítási bevételek csökkenését nem a szállítási adó idézte elő s hogy azoknak emelése palliatív intézkedések által nem, csakis a gyökeres reform által sikerült. Azon föltevés, hogy a szállítási adó eltörlése, vagy ennek megfelelő díjleszállítás a személyforgalmi bevételeket az 1872—74. évek magaslatára vitte volna vissza, nemcsak semmi pozitív támponttal nem bír, hanem ellentmond annak az itt fölhozott tények egész tömege.

TISZA ISTVÁN.

BUDA-PEST JELENE ÉS JÖVŐJE KÖZIGAZGATÁSI SZEMPONTBÓL.

Buda-Pest az ország szíve; Magyarország szellemi és anyagi életének gyújtópontja; vagy mint boldogult Baross Gábor igen jellemzően nevezte: hazánknak kincses háza.

Természetes tehát, hogy nemcsak a székesfőváros lakossága, de az egész magyar nemzet figyelemmel kíséri a székesfőváros fejlődését, kívánja annak fölvirágzását, a világvárosok sorába való emelkedését. S Buda-Pest rohamosan halad. Csak három évtizedre pillantsunk vissza, idézzük föl emlékezetünkbe az akkori Pestet és Budát s hasonlítsuk össze annak képét a mai Buda-Pesttel. Mily — csaknem páratlan — haladás minden irányban; mily kedvező változás a főváros külső képében s az intézményekben! Ujjongva konstatálja ezt mindenki, de azért még sincs vele megelégedve. Tovább! tovább! Hol vagyunk még Béctől, Berlintől, Páristól?! A nyugat és a kelet küszöbén ragyogó metropolist kíván a közvélemény, a mely a magyar állam culturájának és hatalmának fényét árasztja szét, a mely Európa keletét világítsa be a civilisatio szövéténekével.

Ily valóban lázas hangulatban megbocsátható, ha azok, a kik Buda-Pest sorsának intézőit bírálják, néha-néha a tárgyilagosság útjáról eltérnek s türelmetlenségökben túlszigorral, vagy épen igaztalanul ítélik meg a helyzetet.

Épen az újabb időben veszünk észre ily jelenségeket s főleg (csekély kivétellel) a sajtó az, a mely nem győzi eléggé gáncsolni a székesfőváros közigazgatását. Csak nem régen olvastuk (hogy csak egy példát említsünk) az *Egyetértés*ben, hogy a városatyák «átkozottúl szűk látkörűek» és «a főváros

természetes fejlődésével törődni nem képes szatócs-szellem• uralkodik közöttük. Javuljanak tehát meg a városatyák, szól a nevezett lap intelme, mert különben «az utókor már nemcsak ócsárolni fogja oktalanságaikat, hanem átkozni fogja emlékezetöket.»

Valóban megsemmisítő bírálat, s a városatyáknak szégyenkezve kellene kivonulniok a főváros közgyűlésének terméből, ha nem nyugtatná meg őket némileg azon körülmény, hogy a mily szigorúan hangzott az idézett ítélet egy vezérczikkben, épen úgy olvastunk már oly vezérczikkeket is, a melyek nem bántak el oly mostohán a városatyákkal, sőt azokat «széles látkörű és a helyzet magaslatán álló férfiaknak» ismerték el. Ily nyilatkozatot olvastunk például az alkalommal, a midőn a főváros közgyűlése ingyen telket szavazott meg a hírlapírók nyugdíjintézete számára.

A szélsőségek sohasem vezetik az embert jó útra. A mint tény, hogy Buda-Pest közigazgatása körül sok a tenni — sok a javítani való, épen úgy tény az is, hogy Buda-Pest érdekében alkotmányunk helyreállítása óta sok történt s a munkában első sorban része volt a főváros polgárságának, továbbá az államnak s tagadhatatlanul a főváros törvényhatóságának is.

Igenis a főváros törvényhatóságának is! Nem öndicsékvésből mondjuk ezt, mert úgy a főváros tisztviselői, mint a főváros törvényhatósági bizottságának tagjai csak kötelességöket teljesítik, ha a főváros javát előmozdítani törekednek. Csak azért mutatunk rá; mert a sok támadásnak közepette, a valószínűségnek megállapítását szükségesnek tartjuk.

De a mint önérzetünk sugallatára fölemeljük szavunkat azon sötéten látó bírálat ellen, a mely a hasznos munkát nem veszi észre és csak a hibára tud rámutatni, épen úgy ismételtten is elismerjük azt, hogy a főváros közigazgatásában vannak hiányok, a melyeken multhatatlanul segíteni kell.

E hiányok közül első sorban fölemlítendő a Buda-Pest főváros törvényhatóságának szervezetéről szóló 1872 : XXXVI. törvényczikk, a mely fogyatékoságánál fogva lépten-nyomon bénítólag hat a közigazgatás menetére.

A főváros törvényhatósági bizottsága már az 1890 márczius 5-én és 1890 márczius 12-én tartott közgyűlésében letárgyalta azon javaslatot, melyet a szóban forgó törvény módosítása érdekében a belügyminiszterhez fölterjesztett. Azóta már

több mint négy éve mult s az országgyűlés ez idő alatt a törvényeknek hosszú sorát megalkotta, a fővárost azonban még mindig az 1872-diki házassági törvénnyel kormányozzák.

Olvastuk, hogy a belügyminiszter úr a fővárosra vonatkozólag, még az idén törvényjavaslatot nyújt be az országgyűléshez. Ez nagyon üdvös lesz; itt az ideje, hogy a rendszeres és modern adminisztrációhoz a kellő alapot megkapjuk, mert a főváros mai szervezeténél jó közigazgatás nem képzelhető. Világosan látható ez a legtöbb esetben s így láttuk ezt például a zsidókérdés tárgyalásánál, a melylyel huszonegy ízben foglalkoztak a különböző fórumok.

És pedig a főváros közgyűlése 2, a tanács 5, a mérnöki hivatal 3 s a középítési bizottság 2 ízben; továbbá foglalkozott vele a VIII. kerületi előjáróság, a főkapitányság, a közrendészeti bizottság, egy ad hoc bizottság, a magánépítési hetes albizottság, a pénzügyi bizottság, a közlekedési bizottság, a közmunkatanács és a belügyminiszter. Így történhetett meg, hogy a szóban forgó ügy elintézése tíz év óta húzódik, annak ellenére, hogy a tanács már 1885 április 30-dikán tartott ülésében kimondotta, hogy az Újvásárterem levő zsidókérdést azon állapotban, a melyben jelenleg vannak, már tűzbiztonságnál fogva sem lehet tűrni. Ne csodálkozzunk tehát, ha a legüdvösebb eszmék megvalósítása a végnélküli bizottsági tárgyalások útvesztőjében megreked.

De nemcsak a sok bizottság teszi oly nehézkesé a főváros adminisztrációjának gépezetét, hanem azon körülmény is, hogy a főváros közgyűlésének számtalan alárendelt ügygel kell foglalkoznia s a fővárosi bizottsági tagok azok tárgyalásában kifáradva, nem fordíthatnak már kellő figyelmet a nagyobb szabású kérdésekre. Ezen csak úgy segíthetünk, ha az apróbb ügyeket kiveszszük a közgyűlés hatásköre alól s rábizzuk a tanácsra, hogy a közgyűlés teljes erejét a fontosabb ügyeknek alapos tárgyalására szentelhesse.

Reméljük, hogy a belügyminiszter úr figyelme a benyújtandó törvényjavaslatban a fővárosi közmunkák tanácsára is ki fog terjeszkedni s a mai tarthatatlan állapoton segíteni fog.

A fővárosnak 1890 márczius 5-dikén tartott közgyűlésén, a midőn, mint említettük, a fővárosi törvényre vonatkozó reformjavaslatot tárgyalta a közgyűlés, jelen sorok írója a fővárosi közmunka-tanácsról szóló 1870: X. törvényzikk módosí-

tását célzó következő indítványt terjesztette elő: 1. a kisebb s alárendeltebb középítési ügyek vonassanak ki a közmunkatanács hatásköre alól s ezekre nézve a főváros középítési hivatala intézkedjék, a közmunkatanács legfőbb csak mint főlebbviteli forum maradjon meg; 2. úgy a főváros, mint a közmunkatanács hatásköre a lehető legpontosabban körülírassék, hogy a főváros középítési ügyei az illetékesség félremagyarázásából eredő huzás-halasztás miatt késedelmet ne szenvedjenek. Ez indítványt a közgyűlés egyhangúlag elfogadta, csak azon megjegyzés tételével az egyik oldalról, hogy jobb lett volna a közmunkatanács eltörlését indítványozni. De bármiként vélekedjünk is a közmunkatanácsról, annyi bizonyos, hogy e tanácsról szóló 1870: X. törvényczikk mai szövegezésében nem maradhat meg.

A közmunkatanács mai alakjában nem egyéb mint a főváros és a belügyminiszterium közé ékelt forum, mely fölösleges gyámkodásával lépten-nyomon akadályokat gördít a főváros hatóságának és a közönség útjába.

Tudjuk, hogy a végleges vízmű kérdése, a közönség nagy kárára, azért maradt évek hosszú során át függőben, mert a közmunkatanács és a főváros a mesterséges és a természetes szűrők alkalmazására nézve nem tudtak egymással megegyezni, minek következtében a főváros kénytelen volt nagy költséggel ideiglenes vízművet létesíteni.

De nemcsak ily nagy kérdésekben van megfosztva a főváros önállóságától, de még oly egyszerű intézkedéseknél is függ a közmunkatanácstól, mint a milyenek az utcák és terek burkolatának készítése, a nyilvános parkok és faültvények főtartása és terjesztése stb. stb. (1870: X. törvényczikk 17. §.) A közmunkatanács gyámkodása annyira terjed, hogy például hozzájárulása nélkül a főváros tanácsa egy utczai lámpát az egyik házról a másikra át nem helyeztethet. Ily körülmények között természetesen az administratio gyors menetéről szó sem lehet.

Jelenleg a középítési ügyekben — nem is említve az albizottsági tárgyalásokat — a következő forumok vannak: a főváros középítési bizottsága, a főváros tanácsa, a főváros közgyűlése s a fővárosi közmunkatanács. Sőt véleménykülönbség esetében a belügyminiszter is. (1870: X. törvényczikk 18—21. §§.) Nem önként fölmerül-e az a kérdés, hogy szükség-

ges-e itt a közmunkatanács szereplése, a midőn a főváros közigazgatását a belügyminiszter úgy is ellenőrzi?

A midőn tehát a parlament tárgyalni fogja a főváros szervezetéről szóló 1872 : XXXVI. törvényzikk megváltoztatását, okvetetlen foglalkoznia kell a közmunkatanácsról intézkedő 1870 : X. törvényzikk módosításával is.

De nemcsak jó törvényről kell gondoskodnunk, hanem a pontos végrehajtásra is nagy súlyt kell fektetnünk. Meg kell szüntetni a mai állapotot, a midőn megtörténik, hogy oly határozatok, a melyeknek foganatosítására tizennégnapihatáridőt adott a főváros közgyűlése, hónapok, sőt évek mulva sem hajtatnak végre. Mit használ a törvényhatósági bizottság ügybuzgalma, mit használ, ha a közönség érdekében a legüdvösebb határozatokat hozza, ha intézkedései a végrehajtásnál megakadnak?!

A végrehajtás lanyhaságát leginkább a közmunkák (csatornák, kövezések stb.) elkészítésénél tapasztaljuk. A főváros közgyűlése a költség-előirányzat tárgyalásánál (november hóban) megállapítja a jövő évi közmunka-programmot. Az egész tél rendelkezésre áll tehát a részletes tervek és a költségvetés elkészítésére, úgy hogy a tavasszal az összes közmunkákra ki lehetne írni az árlejtéseket. De mit látunk? A tervek csak az őszre tárgyalatnak le és a munka keresztülvitelére csak késő ősszel kerül a sor, a midőn a napok rövidek s az időjárás kedvezőtlen. A minek következtében azután a munkát hanyagúl végzik el, sőt az is megtörténik, hogy sürgős közmunkák a következő évre maradnak.

Magától értetik, hogy a forgalmat rendkívüli módon megakasztja, s a közönségre nézve fölötte kényelmetlen s azon fölül nagyobb költséggel is jár, ha a közmunkák késő ősszel rossz időjárás mellett hajtatnak végre.

Nem hagyhatjuk itt említés nélkül a főváros kerületi előljáráóságairól szóló 1893 : XXXIII. törvényzikket, melynek megalkotása határozottan haladást jelent a főváros közigazgatásában. Fő előnyének tekintjük, hogy a főváros óriási területű kerületeiben a községi ügyek vezetését a közigazgatás minden ágazatában jártas tisztviselőkre bízza.

Kevésbé üdvösnek tartjuk azonban a kerületi választmány életbeléptetését. Már föntebb elöadtuk, hogy a végnélküli bizottsági tárgyalások a legüdvösebb eszméknek megölői.

S íme a sok forumhoz még egy újabbat nyertünk! Félünk, hogy a kerületi választmány «kerületi közgyűlések»-ké fogja kinőni magát, a melyek a separatistikus kerületi törekvéseknek termékeny talajául fognak szolgálni s a melyek a főváros egészének egyöntetű vezetését nem ritkán meg fogják zavarni.

Őszintén kimondjuk, hogy örvendeni fogunk, ha aggodalmaink alaptalanoknak fognak bizonyulni s a főváros kerületi elöljáróságairól szóló törvény, melyet Hieronymi Károly belügyminiszter oly nagy ügybuzgalommal megteremtett, egész terjedelmében be fog válni.

A jó törvényen s ezzel kapcsolatosan a lelkiismeretes végrehajtáson kívül fővárosunk fölvirágoztatásához még számos tényezőnek közreműködése szükséges. Ezek közül a legfontosabb, hogy a fővárosnak a kellő anyagi eszközök rendelkezésére álljanak. Más szóval, hiába merülnek föl a legéletrevalóbb eszmék, hiába sürgetjük a főváros lakossága számos igényének kielégítését, ha hiányzik azon eszköz, a mely az emberek sorsában oly döntő szerepet játszik: a pénz.

Buda-Pest budgetje a tíz millió forintot jóval meghaladja. Mily tekintélyes összeg s mégis a közönségnek hány jogos igénye marad kielégítetlenül! Pedig a 10,200.000 forintnyi bevételből sokra tellenek, ha nem kellene a fővárosnak oly terheket is viselnie, a melyek meg nem illetik, a melyeknek viselésére törvény értelmében nem kötelezhető.

Az 1868-diki népoktatási törvény (1868 : XXXVIII. törvényczikk) 1-ső §-a szerint minden szülő tartozik gyermekét (ha neveléséről a háznál vagy magánintézetben nem gondoskodik) 6-ik évének betöltésétől egész a 12-dik, illetőleg a 15-ik év betöltéseig nyilvános iskolába járatni. Ennek ellenére Buda-Pesten mintegy 12,000 tanköteles gyermek nem jár az iskolába s nem is szorítható rá, hogy iskolába járjon, mert úgysis túlszűfolt elemi iskoláink nem lennének képesek azon 12,000 tanulót befogadni. Míg így egyrészt a főváros az elemi oktatás terén nem tarthat lépést az igényekkel, addig évenként 150,000 forintot ad ki reáliskolákra, holott középiskoláknak főtartása se nem föladata, se nem kötelessége a fővárosnak. Újabb időben kereskedelmi iskolákat alapított, most meg felsőbb leányiskolákat tervez, mire semmiféle törvény sem kényszerítheti fővárosunk közönségét.

Kórházak építésére milliókat költ a főváros és óriási terhek nehezednek a főváros adófizető polgárainak vállaira, mert az ország minden vidékéről érkező betegek ápolási díjainak nagy részét kénytelenek elviselni, minthogy számos községtől a reá eső ápolási díjat lehetetlen behajtani. E bajon csak egy állami kórház létesítése tudna segíteni. Megelégedéssel emlitjük meg, hogy Kamer Mayer Károly polgármester az állami kórház fölállítását a fővárosnak 1894 július 19-én tartott közgyűlésén erélyesen sürgette, s rámutatott azon különbségre, a mi, kórházak dolgában Buda-Pest és Bécs között van. Ugyanis, míg Bécsben nincs községi kórház, addig Buda-Pesten nincs állami kórház.

Tudvalevőleg a főváros közvéleménye már számtalanszor sürgette a Rókus-kórház lebontását, miután forgalmi, szépeszeti sőt egészségi szempontból is kívánatos, hogy a Rókus-kórháznak éktelen épülete eltávolíttassék a főváros közepéből. S íme e kérdés megoldásának is csak az áll útjában, hogy a főváros az idegen betegeknek ezreit kénytelen kórházaiba befogadni.

Az idegen betegek ápolásának kérdése tehát okvetetlen mielőbb rendezendő és a főváros az öt meg nem illető teherviselés alól fölmentendő.

Fontos gazdasági kérdés továbbá, hogy a főváros telkeinek annyira divatosá vált elajándékozása vagy potom áron való eladása végre valahára megszűnjék. Körösi József, a főváros statisztikai hivatalának igazgatója, a *Főváros földje* című értekezésében kimutatja, hogy az utolsó két évtized alatt a főváros baloldali telekállománya teljes hetedrészével, azaz közel 1.200,000 négyszög öllel kisebbedett.

Valóban elrémül az ember, ha látja, hogy mily bőkezűen osztogatta ingyen vagy csekély árért a főváros törvényhatósága a főváros telkeit. És mégis alig lehet ezt a főváros törvényhatóságának bűnül fölronunk.

A kik ingyen vagy olcsó telekért folyamodnak a főváros-hoz, rendesen oly érveket hoznak föl s oly meggyőzően tudják kérvényüket indokolni, hogy sok esetben a sajtó s az egész közvélemény mellettök foglal állást s köszívűnek mondanák azt, a ki kérelmüket megtagadná. Az egyik iskolát, a másik kórházat, a harmadik árvaházat akar építeni, míg a negyedik egy fontos iparágat kíván meghonosítani.

Hányszor hangzott már föl, hogy a főváros telkeinek elajándékozását vagy potom áron való eladását meg kell szüntetni, de már a legközelebbi alkalommal ismét csak azt halljuk, hogy «tekintettel a főforgó fontos közczélra, még egyszer és utoljára» tegyen kivételt a főváros és teljesítse a folyamodók kérelmét. Így aztán a kivételeknek s «utolsó esetek»-nek vége-hossza nincsen s a fővárosnak ingatlan vagyona folyton csökken. Bármily nehéz is gyakran elzárkozni a kérvényezők érvei elől, mégis, azon nézetben vagyunk, hogy a főváros ingatlan vagyonát, melyet eddigi áldozatkészségünkkel oly tetemesen megapasztottunk, a jövőre csonkítatlanul megőrizni törekedjünk.

A főváros pénzügyi helyzetére nézve nagy veszélyt rejt magában a fővárosnak rendszertelen külterjes fejlődése.

Régi kérdés már ez, melynek egykor Szumrák Pál városi főmérnök volt szószólója s melynek Preuszner József fővárosi bizottsági tag már több mint negyed század óta hirdetője. A főváros külső részein új házak, új telepek keletkeznek s a belső részeken egész tömege van a kiépítetlen területeknek. Három emeletes házak mellett üres telkeket, vagy földszinti viskókat látunk: ez nem egészséges, nem világvárosias fejlődés! És ez állapot nemcsak æsthetikai szempontból kifogásolható, hanem a fővárostól majdnem elviselhetetlen anyagi áldozatokat is követel. Egyik-másik polgár potom áron megvesz egy konyhakertet, azt parcellálja, egy-két házat oda épít, s aztán a fővároshoz vízvezetékért, csatornáért, világításért folyamodik, s ha ezt kieszközölte, akkor a telket jó drágán eladja. Így lepi meg a fővárost úgyszólván évről évre új telepeknek a keletkezése, a melyeket, ha már egyszer megvannak, a közegészség érdekében is kényszerítve van a szükséges berendezésekkel ellátni, nehogy e telepek a járványos betegségeknek fészkeivé legyenek.

Több nyugateurópai városban s mint értesültem Berlinben is az az eljárás, hogy a mint arról győződnek meg, hogy a város tovább való terjeszkedése indokolt: a város maga jelöli meg — az egész közönség érdekét szem előtt tartva — a vidéket, a melyen a városnak mintegy folytatása történjék. Ezt a területet utczákkal, világítással ellátja, oda templomot építtet s aztán keletkeznek ott egymásután az új épületek, összhangban a város, többi részével. Ez egy nagy város rend-

szeres fejlődése és nem az, hogy magánosok érdeke jelölje meg a város fejlődésének irányát.

Hogy a bajon segítsünk, szükséges lenne az országgyűlést oly törvény alkotására megkeresni, mely egy a főváros által hosszabb időközökben kitágítható vonalat jelöl meg, a melyen túl a házhelyekre való parcellálás tilos. Ez a bajnak egyedüli orvossága, mint a hogy azt nemcsak a jelen sorok írója, hanem számos, a kérdéshez kiválóan értő fővárosi polgár is ismételten kifejtette.

Lehet azonban, hogy még más eszközök is hozzájárulhatnak a helyzet javításához. Ámde tisztelt kültelki polgártársaink minden alkalommal útját állják, hogy a főváros törvényhatósága e kérdéssel foglalkozzék, mintha a szóban forgó törvény életbeléptetése megakadályozná a kültelkek fejlődését. Bizonyára senki sem ellensége a kültelkieknek, sőt mindenki szívesen látja a főváros terjeszkedését, csakhogy e terjeszkedésnek mindig indokoltnak és rendszeresnek kell lennie, s nem szabad csakis egyesek érdekeinek kielégítésére szolgálnia.

Messzire vezetne, ha jelen fejtegetéseinkben mindazon kérdésekkel foglalkoznánk, a melyeket a főváros emelése körül tekintetbe kell vennünk. De nem mulaszthatjuk el a figyelmet fölhívni azon kérdésre, a melyre, úgy látszik, a főváros törvényhatósága csekély súlyt fektet, noha annak fölkarolása hatalmas tényezőül szolgálna Buda-Pest világvárosias fejlődéséhez.

Az idegenek forgalmának emeléséről szólunk.

Több éven át külön bizottság volt kiküldve, melynek föladata lett volna az idegenek forgalmának emelése érdekében a szükséges intézkedéseket megtenni. Ámde e bizottság, miután eredményt fölmutatni nem volt képes, működni megszűnt. Jelen sorok írója az 1894. évi költségeloirányzat tárgyalásánál azon nézetének adott kifejezést, hogy az említett bizottság működésének meddősége miatt nem szabad a kérdést elejtenünk, mert kellő erélylyel és körültekintéssel meg fogjuk találni a módokat, a melyek célhoz fognak vezetni. A főváros törvényhatósági bizottsága azonban, úgy látszik, kedvét veszítette s mindössze azon határozatot hozta, hogy a tanács akkor, a mikor szükségesnek látja, tegyen előterjesztést az idegenek forgalmának emelése tárgyában. A tapasztalat mutatja, hogy az ily általános utasítások a legjobb, legüdvösebb ügyet eltemetik. Részünkről legczélszerűbbnek tartjuk,

hogy a fővárosnak valamelyik hivatala bízássék meg az ügyben való eljárással. Így adunk határozott formát az eszmének s így mutathatunk majd föl eredményeket, nem pedig, ha egy bizottságra bízunk az ügyet, a mely a nyári hónapokban, a midőn föladatának leginkább megfelelhetne, szünetel.

Annak a hivatalnak mindenek előtt gondoskodnia kellene arról, hogy a külföldi sajtó és irodalom minél gyakrabban foglalkozzék fővárosunkkal, a mi, sajnos, eddig nem történt meg. Az egész föld kerekéségén elterjedt s nagy olvasottságnak örvendő angol, francia és német képes lapok és folyóiratok minduntalan hoznak tájképeket és ismertetéseket a legigénytelenebb bajor vagy stájer faluról. De oly képeket és közleményeket, a melyek Magyarországnak vadregényes vidékeit, a Kárpátokat, Erdélyt vagy a Balatont és környékét, a magyar tengerpartot, avagy a mi páratlan fekvésű fővárosunkat s a magyar népeletet vázolják, úgyszólván sohasem látunk.

Az a régi közmondás, hogy «a jó bor czégér nélkül is elkél» itt nem alkalmazható. Ha azt akarjuk, hogy a világ tudjon valamit felőlünk, úgy mutatnunk is kell magunkat a világnak. Nem egy régi híru nevezetes német városról (Koburg, Heidelberg stb.) napról-napra valóságos hirdetések jelennek meg a lapokban, a melyek vonzó tájképeket közölnek s a városnak nevezetességeit is felsorolják. Így azután nem csoda, ha folyton ébren tartják magok iránt a figyelmet. Hazánknak hány, vidékéről lehetne érdekesnél érdekesebb dolgokat közölni. Első sorban azonban a mi zóna-díjszabásunkra kell szakadatlanul fölhívni a külföld figyelmét. Köztudattá kell tenni a polgárosult népek között, hogy a vasúti közlekedés sehol sem oly olcsó, mint hazánkban s hogy az ember úgyszólván néhány forintért az egész országot szelvében hosszában beutazhatja.

A külföldi sajtó és irodalommal való összeköttetés ébresztésére és föntartására, a népesedési s összes egyéb viszonyok ismertetésére a legalkalmasabbnak tartjuk a főváros statisztikai hivatalát. Ennek lenne leginkább föladata, hogy az ügyben széles alapon megindúlva, kellő körültekintéssel s a külföldi példákat szem előtt tartva, eljárjon.

Lehet talán, hogy más mód alkalmasabb, de valamikép a kérdést föl kell karolnunk, mert valóban bámulatos, hogy a Buda-Pesten megforduló idegenek között mily csekély számban vannak külföldiek! Mindössze a keletre utazók vagy az

onnan érkezők egynémelyike tölt egy-két napi pihenőt Buda-Pesten. Ellátogat az orpheumba, meghallgatja a cigányzenét s halad tovább! Körülbelül ebből áll ma Buda-Pesten — külföldiekről szólva — az idegenek forgalma.

Örvendünk, hogy Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter kellőleg méltányolja a kérdés fontosságát, s miután leiratot intézett a főváros közönsegéhez, a melyben az idegenek forgalmának emelése érdekében teendő intézkésekre nézve hívja föl a fővárost, reméljük, hogy a főváros rövid idő múlva valamely életrevaló programmal fog a kérdés megoldásához hozzá fogni. Kitartással végzett munka mellett a siker el nem maradhat.

A főváros jövőbeli fejlődésére nézve a legfontosabb kérdés, hogy azon nagyszabású és a főváros képét teljesen átidomító alkotások, a melyek most tervben vannak, miképen és mily sorrendben fognak létesíttetni. Házsorok, óriási középületek fognak ledöntetni, hogy újaknak, szebbeknek adjanak helyet. A Dunán át új hídakat építünk, melyek szaporítani fogják a főváros csodáit. Az öreg Gellétre fölállítjuk a magyar Pantheont, hadd hirdesse örök időken át mindazt, a mi dicső volt az elmúlt ezer év történetében. S Budán fölépül fölséges királyunk palotája. Fényesen, hatalmasan fog emelkedni a hegy ormán, mint hajdan Mátyás palotája. Boldog, írgylésre méltó nemzedék vagyunk, hogy e tüneményszerű átalakulás szemeink előtt megy végbe, hogy az ujjaalkotás e nagy munkájából, a mely egy ezer éves múltnak képezi ékes zárkővét, mindegyikünk kivetheti a maga részét.

De úgy látszik, hogy ennek tudata szerfölött fölsigázta képzelőtehetségünket s lázas sietséggel egyszerre akarjuk elvégezni mindazt, a minek czelirányos megvalósításához évtizedek kellene. Alig merülnek föl a legmerészebb eszmék s már is nyomukban jár a hír, hogy megvalósításuk egy-két év múlva meg fog történni. Hiszen még egy-két hó előtt egészen komolyan emlegették minden felől, hogy a két új híd a kiállításra, tehát 1896-ra el fog készülni, s addig a Kossuth Lajos-útca is szabályozva lesz! Ma már belátja mindenki, hogy ez képtelenség s csak a vámház-körúti hídat akarják 1896-ig fölépíteni. Ez is nagy föladat, melynek megoldása nem valószínű.

Nem szeretnők, ha e megjegyzésünk felre és oda magya-

rátatnák, hogy a halogatási rendszernek vagyunk barátai. Azt hisszük, hogy az előbbieken kifejtett nézeteink épen az ellenkezőről tesznek tanúságot, s mindig a legerélyesebben kikeltünk az ellen, hogy a fővárosnál a közönséget közelebről érdeklő ügyek elintézése évek hosszú során át elodáztassék. De a másik szélsőségbe sem akarunk esni s a lehetetlennek lehetővé tételét kierőszakolni. Nagy alkotások keresztülvitele gondos előkészítést és alapos munkát kíván. Ez áll a mi nagyszabású terveinkre nézve is és azonfölül nálunk a kérdésnek fontos társadalmi oldala is van.

Bátran elmondhatjuk, hogy alig van város, a melynek olynagyszerű közmunka-programmja lenne, mint Buda-Pestnek. A vásárcsarnokok létesítése. A Károly-kaszárnya és az Újépület lebontása s előbbinek helyén egy nagyobb szerű új városháznak építése, utóbbinak helyén pedig egy egész új vidéknek a keletkezése. A citadella eltávolítása s ennek helyén egy nagy nemzeti emlékmű föllállítása s ezzel kapcsolatosan az egész Gellérthegynek kiépülése. A budai királyi lak kibővítése s környékének rendezése. Két, esetleg három új hídnek építése és ezek környékének rendezése, s első sorban a Kossuth Lajos-útcza egyik oldalának újból való fölépítése stb. stb. Mind e nagyszabású alkotások tervben vannak, s ha keresztülvitelőket bizonyos sorrendben fogjuk eszközölni, úgy Buda-Pesten évtizedeken át jó keresetök lesz a munka embereinek.

A socialismus kérdésének nyitja abban áll, hogy munkával tudjuk ellátni azokat, a kik dolgozni akarnak. A nyugat-európai nagy városok s legújabbban Éjszak-Amerikában Chicago intő példáiul szolgálnak arra nézve, hogy mily rémületessé válhatik azon munkáshad a társadalomra nézve, a mely siettetett nagyszabású építkezéseknél volt elfoglalva s magas bérekkel el volt kényeztetve, s egyszerre — az építkezések mind megszűnván — azon helyzet előtt áll, hogy a bő keresetet munkahiány váltotta föl. Tőlünk függ, hogy ily csapástól megkímélve maradjunk. Buda-Pest már jelenleg is szép nagy város, a melyet büszkén mutogathatunk az idegeneknek és semmi okunk sincs annak emelkedését erőltetett építkezések által gyorsítani.

Ha a kellő egymásutánt megtartjuk, úgy magyar munkásainkat mindig tudjuk majd foglalkoztatni. Ha ellenben óriási mérvű építkezéseink összetorlódnak, kénytelenek leszünk

idegen munkásokat is alkalmazni s az Európa minden vidékéről Buda-Pestre csődülő munkásoknak metelyező hatása alatt majd Buda-Pest is egyik tábora lesz a socialistáknak. Más városok példája mutatja, hogy föltevésünk nem alaptalan, s a nyugati nagy városok fényes palotái között fenyegető hangulatban éhesen csavargó munkások ezreinek kenyerért való kiáltása óva int bennünket, hogy közmunka-programmunkat tervszerű sorrendben hajtsuk végre s tegyük lehetővé Buda-Pestnek egészséges fejlődését, a mely nemcsak abban nyilvánul, hogy díszes épületek emelkednek, hanem abban is, hogy a lakosság minden rétege jólétnek örvend.

Adjunk mielőbb gyorsabb szárnyakat közigazgatásunknak. Teljes erővel törekedjünk oda, hogy a főváros oly terhektől megszabaduljon, a melyeket elviselni nem tartozik; oly kiadásokat pedig kíméljen meg, a melyekkel a fővárosnak rendszeres és világvárosias fejlődését egyáltalán elő nem mozdítja. Milliókra rúgnak azon összegek, melyek így megtakaríthatók és oly czélokra fordíthatók, a melyek a főváros tulajdonképeni életszükségleteinek kielégítésére szolgálnak. Használjuk föl mindazon tényezőket, a melyek Buda-Pestet a szellemiekben és anyagiakban előbbre viszik. Siettessük fejlődésünket, de ne rohanjunk meggondolatlanul előre: s akkor majd alkalmazhatjuk nagy Széchenyinknek Magyarországra vonatkozó jelszavát a fővárosra is, mert bizvást megjósolhatjuk, hogy Buda-Pest nem volt, hanem lesz!

HAVASS REZSŐ.

É R T E S I T Ő.

Comtesse Almásy (née Károlyi): Hongrois et Roumains (La Revue de Paris 1894 No. 13.): La Quistione Daco-Romana e lo Stato Ungherese par Leopoldo Ováry. (Letto all' Associazione della Stampa il 31 agosto 1894.) Roma 1894.

Bármily szétágazók is nézeteink a nemzetiségi kérdésben, abban mindnyájan egyetértünk, hogy védelmeznünk kell magunkat a külföldi közvélemény előtt a románok alaptalan és meggyalázó vádjai ellen. Igen szomorú dolog, hogy e védelem nagyon is szórványos az ellenség sűrű támadásaival szemben. Annál több elismeréssel tartozunk azoknak, kik vállalkoznak a küzdelemre s a széles harczmezőnek legalább néhány pontján megszégyenítik a támadókat. Örvendünk, hogy Monsieur Gaidoz, ki a magyarországi románokról rosszakaratú fecsegéseket közölt a *Revue de Paris* május 1. számában, most kudarczot vallott. Almásy grófné a *Revue* augusztus elseji számában válaszolt a cikkre *Hongrois et Roumains* czím alatt, s e rövid válasz telve van találó és hatásos megjegyzésekkel. A nemes grófné ép annyi szellemmel, mint hazafias melegséggel veri vissza Gaidoz úr támadásait. Figyelmezteti a francia közönséget arra, hogy legátalkodottabb ellenségeink rendszeresen rágalmazó cikkeiből meríti értesüléseit Magyarországról. Kiemeli ezután, hogy a magyar törvény előtt mindenki egyenlő s egyes románoknak lehetnek ugyan jogos sérelmeik, de magát a nemzetiséget senki sem üldözi. Fejtegeti továbbá, hogy az unio előtti időket ép a románoknak kellene a múlt vissza nem idézhető emlékei közé sorolni. A románok és külföldi barátjaik Magyarországtól azt kívánják, hogy a Svájcához hasonló confoederatióvá alakuljon át. E követelésre a grófné a kö-

vetkezőkben válaszol: «A Svájcz példája nem ide való. E kis köztársaság mindenkor confoederatió volt, Magyarország pedig soha sem volt az és nem is lesz soha, ha fön kívánja tartani nemzeti létét. Magyarország csak két eshetőség közt választhat: vagy erélyesen föntartja és szilárdítja felsőbbségét a Kárpátokon innen, vagy eltűri azt, hogy lassan és gyalázatosan fölemészszék azok az ellenséges népek, melyek területén laknak. Ha a magyarok valaha lemondának hatalmukról, ha nagyon gyávák vagy nagyon gyöngék volnának annak védelmében, gyorsan elpusztulnának, mert belföldi ellenségei mindig megszerezhetnék a külföldi segílyt. De nem fognak lemondani! Bizonyítja ezt történetök, mely nem egyéb, mint a létért való elkeseredett harcok sorozata, oly küzdelem az életért, minőhöz hasonlót egy nemzet sem vívott. És ha e tíz százados harc után Magyarország komoly szemrehányást tehet magának, nem azt kell mondanania, hogy visszaélve jogával elnyomta a szlávokat és románokat, hanem inkább azt, hogy nem tudta, hol van sebezhető oldala s hogy e kérdésben nem fejtett ki elég éberséget és szilárdságot.» Ez jól van mondva és nagyon illik oda, a hol mondva van. Szeretnők, ha a nemes grófné példája követőkre találna, mert a franczia sajtó útján messze lehet hatni.

De azért más nemzeteket sem kell elbanyagolnunk. Csodálatos, hogy az olasz közvélemény mennyire föl van izgatva a román kérdésben. Az olaszok nagyon könnyen vállalkoznak az elnyomottnak vélt európai népek védelmére, annál inkább bántotta őket a latin testvérek sorsa. A mi Buda Pesten annyira ünnepelet hajdani barátunk, Gubernatis gróf, a m. t. akadémia és Kisfaludy-Társaság levelező tagja, már külön parlamentet akar adatni a románoknak, olyan román home rule félét. Óváry Lipót tehát igen érdemes munkát végzett, midőn egy Rómában tartott fölolvadásában megmagyarázta az olaszoknak, hogy mit kell tartaniok a dákö-román izgatásákról. Óváry igen alaposan oldotta meg föladatát. A történeti kutatások eredményeit fölhasználva kimutatja, hogy a dákö-román törekvéseknek csak a tudákos álmodozók képzeletében van történeti alapja. Azután a románok mostani helyzetét fejtegeti. Államférfiak beszédeiből és a statisztika számaival bizonyítja a román panaszok alaptalanságát. Kimutatja, hogy a román propaganda minő eszközökkel dolgozik és minő hazugságokat terjeszt. Dolgozata szorgalmas tanulmány eredménye és ügyesen van írva. Örömmel olvastuk, hogy franczia és angol fordításban is meg fog jelenni. Hiszszük, hogy lesz sok olvasója; csakhogy úgy látjuk, hogy a román szempontból írt

czikkeknak és könyveknek még mindig nagy a hatása külföldön. A románok erősen dolgoznak, a mi sajtó-irodánk pedig nagyon kényelmes s nehézkes intézetnek látszik. Tömeggel kellene legyőznünk az ellenünk bocsátott tömegeket. Vagy azt hisszük, hogy a külföldi közvélemény fölvilágosítása nem érdemli meg a fáradságot? Ez a közvélemény nem csekély hatalom; erejét nagyon sok s alig észrevehető ponton éreztetheti velünk még most is, midőn az állami hatalom birtokunkban van. Tanuljunk e tekintetben ellenfeleinktől; a dolog talán nem is oly nehéz, mint a minőnek látszik, sőt úgy hisszük, hogy könnyebb is, mint sok más, a mit még tennünk kell a nemzetiségi kérdésben.

Mert tennünk kell sokat, és pedig körülbelül mindnyájunknak, nem csak a kormánynak. Könnyebb végéről fogjuk a dolgot, ha mindent a kormánytól várunk és a nemzetiségi mozgalmak erősebb hullámveréseiért mindjárt a kormányt tesszük felelőssé. Ezt a kérdést általában ki kellene emelnünk a párharczok fojtó légköréből. Ellenfeleink egységesek velünk szemben, mi pedig pártoskodásunkkal gyakran fegyvert szolgáltatunk kezeikbe. Lehet, hogy a kormány is követett el mulasztásokat. A nemzetiségek körében akad nem egy lármás izgató, ki szívesen megfordítja kocsija rúdját, ha tudná, hogy a magyar állam szolgálatában oly jól érezheti magát, mint ellenségei táborában. És a fő cél az, hogy a közigazgatás és az igazságszolgáltatás mulasztásai meg ne könnyítsék az izgatók munkáját. Félelemre nincs okunk, hanem annál hatásosabb az erély, mennél szorosabb szövetségben van az óvatos tapintattal. De ez az elv az ellenzékre s a sajtóra is kötelelességeket rón. A sok kardcsörtetés és fenyegetés nem illik erős helyzetünkhöz. Könnyű dolog tüzes vezércikkeket írni, hanem mennyivel okosabb volna az ellentétek simításán fáradozni. Mennyivel érdemesebb dolog volna, éber figyelemmel kísérni a nemzetiségek szellemi s anyagi törekvéseit. Hadjáratban vagyunk, de alig ismerjük az ellenfél erejét, helyzetét s mozdulatait.

Pedig mind ennek ismerete nélkül a sikert nem remélhetjük; és a legjobb esetben is a siker nem lehet oly gyors és oly gyökeres, minőnek a legtöbb vérmes hazafi álmodja. Nagy tömegek állnak velünk szemben, kik szervezkednek s dolgoznak, és annál nagyobb erővel ragaszkodnak sajtáságaikhoz és hagyományaikhoz, mennél nagyobb lármával követeljük tőlök a lemondást a magyar állameszme kedvéért. Állítsuk szembe a mi munkánkat az ő munkájukkal. Nem a nemzetiségek lakó helyein, hanem a magyarság nagy köz-

pontjaiban kell eldőlnie a nemzetiségi kérdésnek. Mennél nagyobb hódító ereje van műveltségünknek, annál több reményünk van a győzelemre. Ezt hirdette Széchenyi emlékezetes akadémiai megnyitójában, és ha programot keresünk a nemzetiségi kérdésben való teendőkre nézve, még most is e beszédre kell visszatérnünk. Csak-hogy gyakran dícsérjük Széchenyit, de sutba dobjuk eszméit, ha úgy kívánja a *salus fractionis*, mely még mindig *suprema lex* a magyar politikában.

g.

Simon Zsuzsa. Regény. Írta Herczeg Ferencz. Két kötet. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner.

Ha jól emlékszünk, e mű Herczegnek második regénye. Az első csak félig sikerült, a mennyiben egy pár részlet tehetségéről tón bizonytságot. Vajon e második sikerültebb-e? E kérdésre bajos a határozott felelet. Minden esetre ez újabb regény forma és előadás tekintetében jobb az elsőnél és egyes részletek is sikerültebbek. Herczeg, a ki egy pár kötet elbeszélést és rajzot adott ki, s köztök sikerülteket is, néhány jelenetet, rajzot jól eltalál itt is, de a regény alapeszméjét, cselekvényét s a főszemélyek jellemrajzát a legjobb akarat mellett sem lehet sikerültnek mondani. Szerzőnek mentségül szolgálhat, hogy oly tárgyba fogott, mely a legkitünőbb írónak sem könnyen sikerül, de másfelől azt a vádat sem kerülheti el, hogy céljához nem a legalkalmasabb eszközöket választotta.

A regény tárgya egy elcsábított leány története, a ki végre boldog révpartra jut. Simon Zsuzsa egy nyugalmazott ezredes leánya, a ki épen akkor veszi el anyját, mikor nagy leánynya nő fel. Vidám és kedves leány, a kit mindenki szeret. Egy volt képviselő és birtokos, Orlay, fiatal özvegy ember, a ki épen abban a kis városban lakik, melyben az ezredes, sok rokonszenvvel viseltetik a leány iránt. De fejlődő szerelmét visszariasztja Réfalvy festő, az ezredes távol rokona, a ki egy pár hónapra a kis városba jó magát kipihenni s kibe Zsuzsa bele szeret. Az ezredes észre veszi ezt, kérdőre vonja őket s midőn bevallják titkukat, abban állapodik, hogy Réfalvy hagyja el a kis várost, menjen vissza Párisba, esztendő múlva visszajöhet s ha akkor is egymáséi akarnak lenni, vegye nőül. Réfalvy másnap indulandó, Zsuzsa négy szem közt el akar búcsúzni tőle, késő este szobájába suhan s nála tölti az éjet. Hónapok telnek el. Zsuzsa tévedése, bűne tudatában szenved, de remél s várja Réfalvy vissza-

jövetelét. Azonban egy francia lap akad kezébe, melyből Réfalvynak egy botrányos pöréről értesül s egyszersmind arról is, hogy egy rossz hírű leányt vett nőül. A mennyire lesújtja Zsuzsát e hír, annyira megörvendezteti Orlayt, a ki most gyakrabban kezdi látogatni őt. Orlay szerelme lassanként erős szenvedélylyé válik, mely a leányt is magával ragadja, de Zsuzsa mégis csakhamar fölébred mámorából, midőn Orlay kezét akarja megkérni. Levelet ír hozzá, melyben bevallja tévedését, bűnét. «Nem lehetek az ön felesége — írja — valamint más becsületes emberé sem lehetnék. Csak egy embernek volt joga és kötelessége, hogy engem oltárhoz vezessen.» E válasz sem változtatja meg Orlay elhatározását, Zsuzsát nőül veszi s a fővárosba költözik. Ezalatt Réfalvy, a ki Párisban korhely életet élt, nejétől elvált, Pestre érkezik, hogy egy új festményét a műtárlaton kiállíthassa. Meglátja Zsuzsát az utcán, színházban s találkozni akar vele. Előbb egy levelet ír hozzá, hivatkozva a vele töltött éj emlékére, találkozást kér tőle, de mást gondol, nem küldi el a levelet. Maga megy Zsuzsához, de ez kiutasítja házából. Réfalvyt más csapás is éri, festménye a tárlaton teljesen megbukik. Zilált anyagi viszonyai, ideges bántalmi, reménytelen jövője halálba úzik. Öngyilkos lesz. A rendőrtiszt, a ki lepecsételi holmiját, megtalálja a Zsuzsához írt s el nem küldött levelet is, s hogy idegenek ne olvassák, kezébe juttatja Zsuzsa egyik nőrokonának, a ki ismerőse volt. E rokon, Osztrovayné, ellensége volt Zsuzsának és bosszús Orlayra, a kihez egykor örömet ment volna nőül s kivel később is kaczerkodott. Most kapva kap az alkalmon, hogy bosszúját kielégíthesse. Az őt meglátogató Orlaynak megmutatja a levelet azzal a megjegyzéssel, hogy ezek után Orlayné asszonyt kénytelen kitiltani házából. Orlay e sértés miatt férjét párbajra hívja ki, de ez elsimítja az összeütközést. Egy hírlapi cikk, mely Réfalvy halálát tárgyalja, a nevek elhallgatásával megemlíti, hogy a művésznek egy gazdag leány volt kedvese, de atyja ellenezte a házasságot; egy gavallér megbocsátotta tévedését gazdagságáért s nőül vette. Erágalom elkeserítette Orlayt, meglátogatta a nyilvános helyeket, hogy valaki szemébe mondjon ilyest s párbajra hívhassa. Végre megnyugodt sorsában, felülemelkedett a világ ítéletén s haza ment a kis városba, hova nejét már elébb elküldötte. Otthon szóttalan, s bár nyugodt, mégis meglátszott rajta a kiállott küzdelmek nyoma. Neje is szenved s midőn egy reggel atyját látja jönni izgatottan házukhoz, kiejti kezéből a fésűt és felkiált: «Édes atyám mindent tud, Buda-Pestről jó, ott megmondtak neki mindent.» Bezárja ajtaját és kihallgatja a másik szobában

levő atyjának és férjének beszélgetését. Az atya dühöng, a férj csön-desíti, megvallja, hogy mindent tudott, midőn Zsuzsát nőül vette s a világ ítéletét megveti. De az atya nem bocsát meg neki, az ő becsülete nem tűr szennyet. Zsuzsa kétségbe esve revolvert ragad, de eszébe jut, hogy anyának érzi magát és eldobja a fegyvert. Az atya és férj veszélyt sejtenek és betörnek szobájába. Zsuzsa bevallja öngyilkos szándékát, melytől anyasága tartóztatta vissza. Az atya elcsöndesült s midőn a házastársak egyedül maradtak, Orlay a felesége szemébe nézett nem a szerelmes ember lázas gyöngédségével, hanem a férfi tiszta rajongásával, ki az asszonyban először tiszteli gyermeke anyját, Zsuzsa pedig rátette két kezét férje vállára és könnyebbülten mondotta: Mégis jobb élni.

E vázlatból is észrevehetni, hogy a szerző könnyen, mondhatni könnyelműen vette föladatát s megoldására épen nem alkalmas eszközöket használt. Egyik főbaj, hogy a regény hősnője, Zsuzsa, nem tud maga iránt elég érdeket felkölteni, s a mit fölkel, az is hamar elenyészik. Nem tudunk vele tisztába jönni, nincs kulcsunk jelleméhez, nem értjük eléggé. A szerző rokonszenvesen mutatja be, de egyetlen oly vonással sem rajzolja, mely elhitetné velünk, hogy oly könnyen csábuló vagy csábítható. S ime a szegény leány, a naivság minden érzelme, a szenvedély minden heve s a csábítás minden ostroma nélkül, egyszerre csak megtéved. Besurran jövendőbeli jegyese szobájába s nála tölti az éjet. Meglepetve, lehangelve olvassuk tovább a regényt s többé nem érdeklődünk iránta, nem azért mert tévedt, hanem mert nem értjük, hogyan tévedhetett. Ide járúl még azon körülmény is, hogy csábítójának, Réfalvynak, rajza épen nem világosítja meg e rejtélyt. Az ifjú művészen alig van valami, a mi hathatna Zsuzsa képzelmére, kedélyére. Lehet valaki lelkiismeretlen csábító, de bizonyára van benne valami vonzó tulajdon, szeretetre méltóság is, mely megejti a tapasztalatlan szívet. Említi is a szerző, hogy Réfalvy «egyike azoknak a hatalmas féljellemeknek, melyek örvény módjára vonzzák magok felé a nőt, olyan ember, a kinek ellenállhatatlan erőt kölcsönöz az a hazard tulajdonsága, hogy minden pillanatban kész mindenét egy kártyára föltenni; ily emberrel szemben a leány teljesen védtelen». De mind-ebből, a cselekvény egész folyama alatt, Réfalvynak se szavában, se tettében nem látunk semmit. Egy mozzanatot fölhoz ugyan a szerző, mely vezetője lehetne a rokonszenvnek, vonzalomnak, tudniillik Réfalvy búskomolyságát, megrontott ifjúságát panaszolja s a leány azt mondja rá: «Neked nem szabad így beszélned, te nem

vagy romlott, te jó vagy, csak valami bánatod van.» De ebből nem válik semmi, a leány nem bánatjáért szereti meg, hogy vigasztalója, őrangyala legyen. Egy szóval nem igen érthető a viszony, valamint az sem, hogy Réfalvy, kiről azt mondja a szerző, szerelme nem léha kaland volt, hanem az igaz szerelemnek várva várt megnyilatkozása, hogyan él vissza oly galádúl az annyira szeretett leány vonzalmával.

Általában a regény forduló pontjain a cselekvényt nem igen táplálja a jellemrajz, pedig e kettőnek összehatásától függ úgy a drámai, mint az elbeszélő művekben a költői hatás, úgy annyira, hogy valamely cselekvény valószínű, költői hatású lehet bizonyos jellemekkel, de másokkal épen nem az. Itt nem csak Zsuzsa és Réfalvy jellemrajza árt a költői hatásnak, hanem az Orlayé is. Orlay képviselő, kormánybiztos, a ki szerepet játszik vidéki és fővárosi társas életben, lovagias ember, sokat tart világi becsületére, de nem olyan, ki az életben megtanúlt lemondani s daczolni a világ ítéletével, mégis kétszer megbocsát Zsuzsának; először, midőn elveszi, másodszer, midőn neje esete a világ szájára kerül. Mindezt megteheti egy sokat szenvedett, emelkedett lelkű s a világban már nem élő férfiú, de Orlay bajosan. A szerző szembeszökőn erőlteti a dolgot, hogy megtestesítse alapeszméjét, tudniillik, hogy egy nemes szívű, bár tévedt leány egy kis szenvedés után, a zavartalan boldogság révpartjára juthat. Nem vizsgáljuk, helyes-e az alapeszme, de az bizonyos előttünk, hogy az nincs megtestesítve a regényben. Vajon zavartalan boldogsággal végződik-e a regény? Zsuzsa, a kinek kétszer megbocsát Orlay, nincs-e némi alázott helyzetben s egyrangú-e a szerelemben férjével? Nem a hála rabszolgája-e bizonyos pontig. És Orlay sebe, melyet büszkeségén ejtett neje esete, nem fog-e sajogni később is. Vajon zavartalan boldogság-e ez? Úgy hiszszük, ez elemek kiképzésén jobban végezhetne volna be regényét a szerző, ha már a tragikai véget kerülni akarta, mint azzal az erőltetett optimismussal, melyben az olvasó bajosan hihet.

A regényhez függetlenül, de tőle teljesen függetlenül egy *Böske, Erzsi, Erzsébet* című beszélyke van csatolva, mely igen sikerült, minden esetre sikerültebb a regénynél. Szemere Pál szokta volt mondogatni, hogy némely költő nagy tárgyba fog, de nem tud belőle nagyot alkotni, másik a kis tárgyat kedveli s belőle, ha nem is mindig nagyot, de minden esetre szépet alkot. Némi tekintetben Herczeg egy személyben testesítette meg Szemere megjegyzését. Regényében ő nagy tárgyba vágta fejszéjét, de bizony

nem tudott belőle sikert kicsikarni, ellenben beszélykéjében a kis tárgyat természetesen és kellemesen alakította szép művé. Egy ifjú ember beszéli el történetét; azon kezdi, hogy gyermek korában milyen volt Böske, az ő kis nénjének barátnöje. Hogy nénje meghalt, majd minden nap átjött a szomszédból, játszott az árva babákkal s felöltöztette őket. Anyja rendre mind neki ajándékozta a babákat s midőn az utolsót is odaadta, többé nem jött el hozzájuk. Aztán elmondja, hogy a midőn mint jogász haza jött, Böske már Erzsi kisasszony volt, kibe ő halálosan bele szeretett. Azonban Erzsi máshoz ment férjhez s neki azt mondotta: «Jankó legyen eszed, csak nem vagy belém komolyan szerelmes, hiszen egy évvel idősebb vagyok nálad», ezzel elment s nem jött többé házukhoz. Végre azt is elbeszéli, hogy találkozott vele mint Erzsébet asszonynyal, kinek már felnőtt szép leánya volt, kibe bele szeretett és nőül vette. S azóta Erzsébet szorgalmasan járt házukhoz, nem úgy mint Böske és Erzsi. Mindez oly jól és jellemzőn van elbeszélve, hogy semmi sem zavarja élvezetünket.

Reméljük, hogy Herczeg harmadik regényéről kedvezőbben nyilatkozhatunk; nagyobb tárggyal is sikeresebben fog megbirkózni.

—i.

Korzika. Írta Láng Menyhért. Bécs, 1894.

Útazási művekben, idegen tájat, népet jellemző iratokban annyira nem bővelkedik irodalmunk, hogy minden ilyféle kiadvány felköltheti figyelmünket. Szinte jól esik látni, hogy a sok turista közt, kik mint sáskaraj vagy mint az orosz vándoregerek serege lepik el az idegen földeket, akad egy-kettő, ki a szálloda-életen kívül magára az idegen tájra, annak népére is kíváncsi. Ezért lapoztuk át Láng Menyhért könyvét is, mely Korzikáról szól. Írója, mint könyvének néhány helyéből kitünik, orvos, kit Korzika földje, égálja elbájolt s ki lelkesedve hirdeti a sziget levegőjének gyógyító hatását. De e mellett irodalmi ösztönökkel is bíró, művelt ember, ki a sziget népéről, történetéről is tájékoztatni kívánja az olvasót. Sajnáljuk, hogy — Gregorovius után — többet foglalkozik a sziget történetével, mint a tájak leírásával vagy a sziget népének jellemző sajátságaival. Az ő könyvéből is, azon kívül, hogy megtudjuk, mennyire bámulatos klimatikus gyógyhely Korzika, leginkább az a nyilvános titok marad meg az ember emlékezeté-

ben, hogy Korzika a Napoleonok és a Paolik hazája s hogy a vendetta mennyit pusztított népe között. Szívesen megjegyezzük, hogy e mellett elszórtan nem egy jellemző adatot találunk Korzika földjéről, népéről, de ez adatok nincsenek annyira képpé csoportosulva, hogy megfogják az olvasó elméjét. — Meglepő a szerzőnek Napoleon-cultusa is. Nagy Napoleonról oly emelkedett hangon ír, annyi interjectióval, mintha Heinének három gránátosával találkozott volna. — Úgy látszik a korzikai tartózkodás az idegenben az egészség mellett a Napoleon-cultust is föltámasztja; legalább mi e tartózkodásnak számítjuk be szerző hevületét Napoleon mellett, nem pedig azon forrásoknak, melyeket talán művéhez fölhasznált. Mindenesetre érdekes állapot lehet, mikor a varázsos sziget örökké derült égboltja alatt a levegő balsamillatával ily önkénytelenül párosulnak a történeti emlékek. A sziget történetére nézve a szerző — mint magát kifejezi — a «jó» Gregoroviusból nem keveset merített. — Önállónak látszik azonban azon ítélete, hogy a sziget nevének eredetére nézve «legtöbb hitelt» a Giovanni della Grossa nézete érdemel. E szerint ugyanis Korzikát Corsus nevű trójai alapította, ki Didónak unokahugát, Sicát, rabolta el. — S nem kevésbé önálló fölfedezése a szerzőnek az is, hogy Seneca a korzikaiakban inkább spanyol, mint olasz benyomást tapasztalt. De mind a mellett annyi közvetlen érdekl, s annyira tisztességes irodalmi formával van írva az előttünk fekvő könyvecske, hogy olvasást érdemel. S semmi kétségünk, hogy gyógyulást kereső ember, kinél az utazás költségei nem épen sokat nyomnak a latban, azonnal elutazik Korzikába, ha a sziget bámulatos vidékéről s klímájáról Láng Menyhért könyvecskéjéből értesül. *B—N.*

Szép gyermekek versenye.

Nem rég az *Egyetértésben* s más lapokban is a következőket olvastuk: «Érdekes és kellemes meglepetésben részesíti az *Otthon* című folyóirat jövő füzetével a gyermekvilágot. Fölszólítja a szülőket, hogy gyermekeik arcképét e hónap végéig küldjék be a szerkesztőségbe (Aradi útca 8.), a mely minden gyermek arcképét díjtalanul, szép kivitelben fogja közölni. Az olvasók aztán szavazás útján fognak dönteni a fölött, melyik legszebb, ezek között az apró angyalok között. A szerkesztőség a nyertest díszes arany medaillonnal jutalmazza.»

Nem tudjuk: vajon az *Otthon* szerkesztője a hírlapírók Otthonából kölcsönözte-e ez eszmét, épen mint folyóirata címét vagy mint a *Magyar Geniusz* szerkesztőjének a nemzeti geniusz sugalta ez eredeti szépségversenyt? De azt tudjuk, hogy az előfizetők ily nemű hajhászása épen úgy nem illik az irodalom méltóságához, mint sérti a családi élet és növelés erkölcsi oldalát. Nem csodálkoznánk, ha találkozoznának hiú szülők, a kik örömmel fogadják a fölhívást, de azon csodálkozunk, hogy egyetlen napi lap sem róvta meg ez eljárást s nekünk, havi folyóiratnak, kell fölszólalnunk.

Új magyar könyvek.

Balogh Arthur. A társadalmi forradalom. (Az anarkizmus.) Az anarkizmus eredete és kifejlődése. Az anarkista tanok. Az anarkisták titkos szervezete. A propaganda. Az anarkizmus eszméje, az anarkista morál és az anarkizmus lélektana. Vélemények. Eredmények. A jövő társadalma. Buda-Pest, 1894. Grill K. (8-r. 109 l.) 1 forint.

Borostyány Nándor. Mindszenti Kálmán. (Egyetemes regénytár, IX. évf. 17. k.) Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 50 kr.

Cseti Ottó. Bányamérés tan és felső földmérés tan. A bányamérnök, országmérő és vasúti mérnök használatára. Selmezbánya, 1894. Jörges A. özv. és fia. (8-r. 416 l.) 8 frt.

Ferenczy József. Pulszky Ferencz életrajza. (Kortársaink.) Buda-Pest, Pozsony. (1894.) Stampfl és társa. (8-r. 110 l.)

Futó Ferencz. Szép asszony kocsisa. Regény. Buda-Pest, 1894. Grill K. (8-r. 133 l.) 1 frt.

Gecser Béla. A Dunán le Zimonytól Turn-Severinig és Orsovától a Herkulesfürdőig. Pancsova, 1894. (8-r. VII. 218 l.) 1 frt 50 kr.

Georgius de Hungaria arithmethikája 1499-ből. Szily Kálmán és Heller Agost rávonatközö jelentéseivel. Buda-Pest, 1894. Akademia. (8-r. XI, 24 l.) 30 kr.

Giesswein Sándor. Az urali nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. Buda-Pest, 1894. Szt.-István társulat (8-r. 29 l.) 40 kr.

Hutyra Ferencz. Állatorvosi belgyógyászat. I. kötet. Buda-Pest, 1894. ifj. Nagel O. (8-r. 563 l.) 6 frt.

Istránjfi Gyula. A kerékpárosság kézikönyve. Buda-Pest, 1894. Dobrovsky és Franke. (8-r. IV, 136 l.) 1 frt.

Kisteleki Ede. Szabad ég alatt. Kisebb-nagyobb elbeszélések. Szeged, 1894. Endrényi I. (8-r. 159 l.) 1 frt.

Ladányi. Öszinte ötletek. Kiadta Nagy Lajos. Pápa, 1894. Kis T. (8-r. 83 l.) 40 kr.

Láng Menyhért. Korzika. Buda-Pest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. VIII, 179 l.) 1 frt 50 kr.

Luby Sándor. Álmodások az üdvről. Buda-Pest, (1894.) Légrády. (16-r. VIII, 145 l.) 1 frt 20 kr.

*Lukács Mór*ic munkái. Összegejtötte Gyulai Pál. Kiadta a Kisfaludy-Társaság. I., II. kötet. Buda-Pest, 1894. Franklin-társulat. (8-r. XLV, 452 és 459 l.) 6 frt.

Nagy Lajos. Tavaszi hajtások. Versek, gondolatok, értekezések. Pápa, 1894. Kis T. (8-r. 108 l.) 50 kr.

Németh József. Földmivvelésügyi útmutató. A magyar mezőgazdasági intézmények ismertetése, tájékozásul a magyar gazdaság részére. Buda-Pest, 1894. Ifj Nagel O. (8-r. VII, 213 l.) 1 frt.

Neuländer Manó. Karczolatok. (Novellák és aforizmák.) Kassa, 1894. Koczányi és Vitéz. (8-r. 112 l.) 1 frt.

Ocskay Gusztáv. Vasút mentén. A m. kir. államvasutak, továbbá a győr-sopron-ebenfurti és eperjes-bártfai vasút állomásai mentén fekvő városok, helységek és azok vidékeinek leírása. Buda-Pest, 1894. Franklin-társulat. (8-r. 222 l.) 1 frt.

Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. VII. kötet. Fekbér-Geszt. Buda-Pest, 1894. Pallas. (8-r. 965 l.) 6 frt.

Palmer Kálmán. Nagybánya és környéke. A magyar országos bányászati és kohászati egyesület első vándorgyűlése alkalmára többek közreműködésével. Nagybánya, 1894. Molnár M. (8-r. VI, 350 l. és 1 térkép.) 1 frt.

A MAGYAR NEMZET ÁTALAKULÁSA A X. SZÁZAD- BAN S A FEJEDELEMSÉG MEGALAPÍTÁSA.*)

I.

Több-mint két emberöltő múlt el, mióta Árpád nemzetével megszállott a Duna két partján. A honalapító fejedelem és hű társai rég örök nyugalomra tértek, de a sátrak körül és a táborban még hangzott a dal győzelmes csatáikról bolgárok, morvák, frankok és olaszok ellen. Más nemzedék lépett helyökbe, az, mely mint gyermek jött át sietve Etelközből az új hazába, itt nevelkedett már, azután kiszállott prédálásra nyugotnak, éjszakra, délszakra. Soknak közülök teteme kint fejelett a szász, bajor, burgundi, bolgár csatatérekén; mások, boldogabbak, haza kerültek dús prédával, kincscsel, sok lánczra fűzött rabbal, itthon vénültek tisztelve, szeretve nemüktől. Csak kevés élt még közülök 970 táján, az is a sír szélén állott, több kapocs fűzte a múlthoz, mint a jelenhez és jövőhöz.

E nemzedék fiai hasonló bátorsággal, de nem hasonló szerencsével követték az atyák példáját. Ők is bejárták a világot, de alig járhattak már oly országban, hol társaik sírhalmai ne szólították volna őket véres, az ellenség lelkében gázoló bosszúra. És e bosszú órája egyre késett, azok a karok, melyek egykor erőtől duzzadtak, azok a kardok, melyek előbb az ellenség véréből pirosodtak, kénytelen nyugalomban maradtak. Ismét más volt gondolkodása annak a nemzedéknek, mely 970 körül élte férfikorát. Ez sem volt gyávább apáinál, ez is pró-

---

*) A szerző nagyobb művéből.

bált még szerencsét messze országokban, ez sem mondott le őseinek harczos, pusztító, boszuló hagyományáról. De a régi győzelmi biztosság már nem lehetett meg. Látniok kellett, mint válik reájok nézve egyre szűkebbé a világ. Látniok kellett, mint fődözi a német és olasz tartományokat a császárságnak hatalmas, át nem törhető bátyája, tapasztalniok kellett, mint emelkedik újra féelmes erőre az a görög birodalom, melynek omladékain őseik és ők magok is nemrég még oly bátran tomboltak. És e két hatalmas alkotás árnyában vonulnak meg és kezdenek új életet régi jobbágyaik, bolgárok, morvák, csehek. Előbb kicsiny volt a magyarnak a világ, most éreznie kellett testvértelen voltát, elszigeteltségét.

De nemcsak az emberek lettek mások, nemcsak a nemzet politikai helyzete változott meg szomszédjaival szemben, mások lettek a viszonyok is, melyek közt éltek.

Már maga a vándorlás is megbont minden családi, erkölcsi köteleket. Még az olyan félig nomád népnél is, minő a magyar akkor volt, kifejlődik bizonyos ragaszkodás a megszokott helyhez, a kúthoz, a folyóhoz, a tanyához és legelőhöz, mondák szállanak felölök, tündérek, manók népesítik őket, vadászatok, harczok emléke füződik hozzájuk, tudják mitől gyarapszik, mitől fogy a jószág: az ily hagyományok közös kincsét teszik a családnak, a nemzetségnek. Mindettől meg kell válnia, az a megszokott együttlet, a mindennapi foglalkozásban való közös részvét, mely minden népnél, még a legműveltebbnél is az erkölcs legfőbb alapja, megszűnik. De meg kell lazulnia az erkölcs másik biztos alapjának, a családi életnek is. A vándorlás válságai, veszélyei közt hogyan ügyeljen föl a családapa fiára vagy leányára? A férfit haszon vagy félelem űzi el a sátorból, a nő, a gyermek, idegenek pártfogására, gyámolítására van utalva.*) Nincs idő, sem alkalom utána járni vagy megtorolni azokat a bűnöket, melyeket rendesebb viszonyok közt elítél és számon vesz a közös erkölcsi tudat. Minden más tekintetben mint a katonáiban, hol épen

---

*) Talán ez állapot magyarázza meg az olyan kifejezést, mint «kisebbik uram», nem pedig valami ősi nőközösségnek föltételezése, melyre nincs semmi alap. Ha a férj elveszett, öcsese lett az özvegynek és gyermekeinek gondviselője, ura.

az ellenkező szükséges, szabadosságnak, féltelenségnek kell lábra kapniok.

Mindez szükségkép megtörténék akkor is, ha a vándorlásban egy nemzetnek közös vallás, nyelv és történelem által összeforrasztott tagjai vennének részt. De ez szinte elképzelhetetlen. Még ha nem is tudnók egyenesen a kabarok csatlakozását, ha kútfőink nem is említenék kúnokat, besenyőket, izmaelitákat, ha nem is szólának «a szövetségesek megszámlálhatatlan sokaságáról,» eleve föl kellene tenni, hogy az ily vállalathoz szívesen eljött minden szomszéd népnek elégedetlen, barangoló, hazátlan vagy törvényen kívüli eleme. És ezek mind új erkölcsöt vagy erkölcstelenséget hoztak magokkal, megzavarták a műveltségnek, vallásnak egységét, helyet nyertek nemcsak a seregben, hanem a családokban is. És mennél tovább tartott a vándorlás és annak folytatása a kalandozás, annál nagyobb számra és jelentőségre kelle jutniok ez idegen, nagyrészt bomlasztó elemeknek. Már a honfoglalás idején egy sorban harcznak a magyarokkal a morvák, azután a bolgárok, és nincs okunk kételkedni abban, hogy a nyereséges és nemzetök jellemének annyira megfelelő portyázásokban a magyar vitéz oldalán ott száguldott régi ellensege a rabló besenyő.*) Láttuk, a népek minő kavardása töltötte meg a Szvjatoszláv táborát. Épen olyan zagyvának kellett lennie azon tömegeknek is, melyek Szalárd, Taksony vagy Búlc zászlaja köré csoportosultak. És minden új jövevénynek társasága, példája, a hadi rendbe vagy a családi közösségbe való fölvétele, szükségkép egy-egy rést ütött a százados szokások és erkölcsök finom szövedékébe.

A patriarchalis, pásztori kormány ezt a népet többé össze nem tarthatta. Már előbb is meg kellett alkudnia a katonai fegyelem szükséges követeléseivel, most ezekhez képest szelíd szabványainak egész jelentéktelenné, üresekké kelle válniok.

Mert új erkölcs, új eszmény támad és foglalja el egészen a

---

*) Konstantinos egyenesen kimondja, hogy a honfoglalás ideje óta a magyar nem viselt háborút a besenyővel. Lehetséges-e ezt másként megmagyarázni, mint a hogy mi megkísérlettük? Kútfőink is szólnak már besenyő telepekről a vezérek korában. A besenyő törzsszerkezet még jobban megkönnyítette ezt a szétforgácsolást, mint a magyar, mert ott fejedelem sem volt.

nemzet lelkét. Ez a katonai dicsőség, az egyesnek kiválása erőben, ügyességben, hadi szerencsében. Ez szerez zsákmányt, foglyot, becsületet, ennek hírért viszi táborhelyről táborhelyre a koboz, ez csődíti a hatalmas dalia köré a viadalában, prédájában, becsületében osztozni vágyók százait meg ezreit.

Valószínű, hogy e vezérek közt a legtöbb ugyanazon körből származott, mely már azelőtt is igazgatta a nemzet sorsát. Árpádnak magának igen számos volt a családja, és nincs okunk föltenni, hogy méltatlanok lettek volna eredetök-höz. A leghíresebb vezérek közt találjuk a karkhászt, az ország harmadik fejedelmét, és az ő rokona is megmutatta Cambraínél, hogy becsületézésben, hősiességben senkinél alább nem való. Erre mutat az a nagy ragaszkodás is, melylyel a magyarok vezetőik iránt viseltetnek, mint fizetnek érték óriási váltásdíjat Szászországban, mint adnak békét Henriknek egy fogolyért, mint kínálnak minden lehetőt egy holt tetemért Cambraínál, mint hagyják abban azonnal Ágosta ostromát, mihelyt vezérek elesett. Mindezt a katonai fegyelem egyedül nem magyarázza meg, mellette még működnie kellett az ősi, öröklött tekintély megszokott kapcsának is. De azért a háború természete mégis kizárja azt, mintha csupa előkelő lett volna a hős, a vezér. Ha valahol, ott érvényre kelle jutnia az egyéni érdemnek. Csak diadallal, kincscsel, számos hű hadi néppel emelkedett a nemtelen, a jövevény egy sorba a törzsökös urakkal. Családja, vére összeolvadt a régi nemzetségeivel.

Még korunkban is, midőn százados civilisatio hagyományja és a csecsemőkortól folyton tartó fölügyelet és iskolázás nyugózi le az indulatokat és szenvedélyeket, ismeretes, és minden újabb háború bizonyítja, mily szabadon nyilatkoznak azok a legszigorúbb katonai fegyelem alatt is, idegen, legyőzött országban. Akkor pedig irtás, rombolás volt minden háború; a fogságba ejtés, rabságba hurczolás már számítás, némileg kegyelem ténye volt. Ki parancsolt a természet erőteljes vad fia bujaságának, kapzsiságának? Pedig ez a rablás, gyilkolás, erőszaktétel volt akkor a nemzet nagy részének megszokott foglalkozása. Hiheti-e valaki, hogy az ilyenhez szokott lélek azonnal lecsendesedik, korlátot, szabályt ismer, mihelyt a haza földjére lép? Nincs máskép: a katonai érenyeknek két emberöltőn át való, szinte kizárólagos, egyoldalú ápolása nemcsak a zaklatott külföldön, hanem itthon is bizonytalanná tette a

létet, a vagyont, a női becsületet, megszokottá, legtöbb esetben büntetlenné a törvényteleniséget, az erőszakot.

Eddig csak az idegen országban való harcoknak bomlasztó hatásáról szóltunk. Már az magában véve is érezte a befolyását a nemzetnek egy számra is igen jelentékeny részénél. De egy más, állandóbb tényezőről sem szabad megfeledkeznünk, mely reá nyomja bélyegét az egész nép lelkére, férfira, nőre, öregére, aprajára egyaránt. Ez a hódítás ténye.

A magyarok, midőn megszállottak, urai lettek nemcsak e földnek, hanem a rajta lakó népességnek is. E népesség, mely számra nézve valószínűleg fölümúlta a hódítókat, a mennyiben nem csatlakozott fegyveresen a magyarokhoz, szolgálók lőn. Ez történt akkor mindenütt, hasonló viszonyok közt, és semmi okunk sincs föltennünk, hogy a magyarok akár jobban, akár rosszabbul bántak volna szláv alattvalóikkal, mint a szász a magáéival, mint a góth vagy longobard a románnal, vagy mint a bolgár a maga szlávjával vagy görögjével. Valószínű, hogy némelyiket a jószág gondozására használtak, másokat, a kik letelepedettek voltak, termésök egy részének beszolgáltatására kényszerítettek, ismét másokat pedig jó pénzért eladtak.*) Arra, hogy miképen volt az öslakosság fölosztva a hódítók közt, nincs semmi adatunk.***) Valószínű, hogy a nagy térségeken, a hol gyéribben laktak, mind cselédek lettek, a jószág mellé kerültek és lassanként beolvadtak a magyarságba, a dombosabb, hegyesebb vidékeken pedig, hol számosabban voltak, és hová nem igen telepedtek a magyarok, megmaradtak falvaikban, zsupánjaik alatt, adót fizetve, termést, robotot szolgáltatva. De egyet alig lehet kétségbe vonni, tudniillik, hogy legnagyobb részt nem elkülönítve laktak uraiktól, hanem velök együtt, folytonos érintkezésben. Ennek tanúsága a nyelv, mely igen tetemes ó-szlovén alkotó részt tartalmaz, még pedig, a mit különösen ki kell emelnünk, e tekintetben alig van különb-

---

*) A slavus szó mint a rabszolga synonymja régibb a honfoglalásnál. Ezt a gyakorlatot a németek kezdték.

***) Huber, i. m. 123. l. egész bátran írja: die Bewohner, meistens den Slavenstämmen angehörig wurden zu Leibeigenen gemacht, und mit ihren Ländereien an die Häuptlinge vergabt, welche dieselben wieder an die einzelnen Männer ihrer Horde vertheilten — de bizonyítani nem bírja. Több volt ott az önkény és a véletlen. Csak úgy bántak velök, mint más zsákmánnyal.

ség az egyes nyelvjárások közt. Szláv szóval jelöljük a legtöbb szerszámot, bútort, a földmvelési és ipari tevékenység legtöbb eszközét és eredményét, számos állatot és növényt. Ily tömeges kölcsönvételt csak huzamos együttlakás magyarázhat meg, és még ha fölteszszük is, hogy a szláv nyelv hatása nyelvünkre még Etelközben kezdődött, még akkor is igen élénk érintkezésnek kellett folyni az új hazában a győztesek és a legyőzöttek közt. Ez az érintkezés nem szorítkozott a békés állapotra. Egyenes adatunk is van arról, hogy a morvák együtt harcoltak a magyarokkal. De mindenesetre még sokkal nagyobb számmal kellett kísérnök a sereget, a podgyász mellett, vagy mint a rabok őrzői. Sőt igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a magyarok sem tettek másként mint a tatárok: foglyikat kergették előre első rohamra az ellenséges vár ellen.*) Ennek a folytonos érintkezésnek békében és háborúban volt eredménye egyrészt a magyar nyelv telítése szláv elemekkel, másrészt, mi talán még fontosabb, a morva szlávok teljes beolvadása a magyarságba, nemzetiségök teljes elenyészése, mely úgy látszik elég gyorsan ment végbe.

Míg ez a beolvasás, a hódoltsági viszony teljes elismerése bekövetkezett, az egyes magyarnak és családjának őrt kelle állania sátra kapuján, a mezőn és az erdőn, éjjel nappal. Idegen ellenséges emberek környezték, kiktől hódolást, szolgálatot követelt, és kiket nem kapcsolt még hozzá a kegyeletnek, a ragaszkodásnak, a megszokásnak semmi kapcsa, mi később tűrhetővé tette a jobbágyságot. Mentől számosabb volt e szolgánép, annál jogosultabb a gyanu. És a nemzetre, vallásra különböző alattvalót nem tartja, nem tarthatja még féken más, mint urának erősebb karja, élesebb fegyvere. Erkölcsi viszony még nem fejlődhetett: a rab eszköz volt, nem más. És míg ez meg nem változott, az otthon való megszállás, foglyok, rabok közt, kincs birtokában, annyi módon keltve a jogtalanban a boszú érzetét, oly erőszakosságot és fegyelmet követelt, mint akár a legtávolabbi országokba való portyázás.

Akár a külső háborút tekintjük tehát, akár az otthon való tartózkodást, a katonai erő és túlsúly mindenben az uralgó mozzanat. A magyar állam e tekintetben hasonlóvá

---

*) Erre mutat az a tudósítás, hogy korbáccsal hajszolnak a rohamra Ágostánál.

vált a régi spártai respublicához, a hadi erő és nevelés teljes erőfeszítésében, a mivel másrészt ott is, mint ismeretes, a család és erkölcs teljes meglazulása járt együtt. «Sehol sem volt az úr annyira úr, sehol a szolga annyira szolga, mint Lakadimonban.» De a katonai elem e túlnyomóságából, melyet a viszonyok parancsoltak, világos, hogy a régi törzsi szervezetnek már el kellett vesztenie régi, összetartó erejét. Tekintélye, működése lassanként a tisztán hadi fölosztásra kellett hogy átmenjen. Ennek az átmenetnek annál könnyebben és természetesebben kellett megtörténnie, mert hiszen az ági és nemzeti összetartozás elejétől fogva hadi czélra is szolgált, azután meg, mert az új uralkodó osztály csak lassanként, egyenként lépett az előbbennek helyébe. A származás és az örökölt tekintély tisztelete követelte, hogy ez az eredetében annyira eltérő kétféle aristocratia — mint hazánk történetében azóta is többször megtörtént — egynek látszó egészszé forradjon össze.

Ilynemű társadalmi alakulásnak, minő a magyar volt 950 körül, a harc, a győzelem az egyedüli tápláló forrása. Ez az egykor oly hatalmasan buzgó forrás az ágostai csata után lassan elapadt. A szerzés helyébe a megtartásnak, a lehető ellenséges támadások és a belső zendülések elleni védelemnek gondja lépett. A katonai föladat meg mindig igen fontos, de e szempontból egyedül nem lehetett már intézni a nemzet sorsát.

II.

Ugyanakkor, midőn a vándorlás, a portyázás és hódítás következtében megváltoztak a nemzet alkotó elemei, és gyökeresen átalakult annak szerkezete, más irányban is lassú, szinte észrevétlen fejlődés megy végbe az ősi intézmények rovására. Mint a világ minden népénél, úgy a magyaroknál is a vallásos fogalmak szerves összeköttetésben állottak a családdal, a törzsszel, a lakóhelylyel, mindazzal, mi a nemzet egyéniségét alkotta. Mivel a magyarnak összes működésében hadi tevékenysége volt legkifejlettebb, természetes, hogy vallása is harczos szint öltött. A szittyá hit elválhatatlan volt attól a meggyőződéstől, hogy a magyarnak uralkodnia kell a többi ember fölött, ezen és a más világon. De mialatt ez az uralom politikailag egyik

vagy másik alakban még fönnállott, megrendült már az a hit, mely annak mintegy erkölcsi alapját képezte.

Ebben is a vándorlással együtt járó népkeveredés volt az egyik tényező. És ha a magyar ősvalláshoz valószínűleg igen közel álló besenyű vagy bolgár hit e tekintetben nem is rejtett veszélyt, csatlakoztak oly elemek is, melyeknek vallásos meggyőződése és szertartása nagyon eltért, sőt olyanokban sem volt hiány, melyek mint monotheista tanok hívei, többé-kevésbbé kötelességöknek tartották hitök terjesztését. A kozár csatlakozás következtében lehettek a magyarok közt zsidó vallásúak, sőt egy X. századi író szerint az egész nép magát a zsidóktól származtatja. *) Már a régi hazában is jártak köztök keresztyén hittérítők, és Szent Methodius egy életrajza szerint a magyar nagy fejedelem is magához hívatta a híres érseket a Duna mellékére. E találkozásnak elbeszélése — bár nehezen egészen hiteles — mindenesetre nagyon jellemző arra nézve, mint ítélték a pogány magyarok vallásos közönbösségéről. «A fejedelem úgy társalgott vele, mint ily férfiakhoz illik, és gazdagon megajándékozva őt, bocsátotta ismét útnak, kérve a szentet, imádkozzék érte is.**) Megtérésről azonban szó sem volt. Valószínűleg nagyobb eredménnyel dicsekedhettek a közel rokon, muhammedán vallású volgai bolgárok, kik ide is eljutottak, mint kereskedők és harczosok. Magyarország akkor bizonyára egyik legnagyobb rabszolgavására és nemesfém-piacza volt a világnak, és ezek az ügyes üzleti emberek, kik addig is közvetítették a keleti Európa forgalmát az arabokkal, természetesen ide tették át egyik főtelepöket. Több századon át ők maradtak Magyarország bankárjai, még a keresztyén korban is a királyok kiváltságos pénzemberei. Régi hagyomány szerint ők szállották meg Magyarország természetes és kereskedelmi központját, Pestet, már a vezérek korában.***) Ők azok, kiket

---

*) *Herigeri Gesta Episc. Leodiensium. Mon. Germ. Scr. VII.* 171—172. A hunok származásáról szólva: Ungros denique notum est huic famae assentari velle, qui et jactant se a Judeis originem ducere.

**) *Vita Methodii* 16. fej.

***) Anonymus. 57. fej. Taksony idejében: Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Bncsu. Quibus dux per diversa loca Hungariae condonavit terras, et insuper castrum, quod dicitur Pest.

emlékeinek ismaelitáknak, khaliziaknak neveznek és kik, mint a későbbi kereskedő népek, örmények, görögök, zsidók is tették, külön vallásuk ellenére, idővel beleolvadtak a magyarságba.*)

A másik tényező e téren is a külföldön való kalandozás. Bárminő rémületesnek tüntek föl a rabló magyarok a nyugoti népek szemében, mindig akadtak jámbor szerzetesek, kik akár mint foglyok, akár önszántukból, az Isten ígését prédikálták a vad pogányoknak. A belgiumi gemblouxi klostrom szent alapítója, Wicbert, midőn a magyarok 954-ben jövet és menet arra jártak, «eljök állott, nem védve anyagi paizsszal és sisakkal, csak Isten szavának kardjával övezve. El volt készülve kiüríteni a szenvedés kelyhét, és életét kockára tenni testvérei lelkének megmentéseért. Krisztus vitéze először is békét ajánlván nekik, szónokolni kezdett, és lassanként csillapítva dühöket, üdvösségükön fáradozott. Nem is szűnt meg a bálványimádás fertőjétől bemocskoltaknak hirdetni a hit tanait és az örök király mysteriumait, míg néhányat közülök az ördög birodalmától el nem vont, és nevöket a keresztyén vitézkedők közé be nem vette.**)

Hasonló eredményért dicsőítette egy régi szentgalleni följegyzés Prunvartot, ki Szent Gál szolgái közül való volt, és sok magyart, királyukkal együtt, megtérített.***)

De általában az ilyenmü érintkezés nem volt alkalmas arra, hogy nagyobb és általánosabb eredményt létesítsen. Sőt bizonyos, hogy a külföldi kalandozások és az általok keltett szenvedélyek lényegesen erősítették az ősi vallás iránti bizodalmat.

Nagyobb siker volt elérhető, ha az érintkezés a külfölddel békésebb természetü volt. Nagy diadalt vívott ki a byzanczi hitbuzgóság és diplomatia egyaránt, midőn Magyarországnak második és harmadik fejedelme nyíltan fölvette a keresztyén vallást. Úgy látszik, a görögök épen úgy akartak eljárni a magyarokkal, mint egy századdal előbb a bolgárokkal, és alig vonható kétségbe, hogy a Byzánzból kiinduló térítés gyorsab-

---

*) Pauler Gyula a muhammedánokat a kabarokkal és székelyekkel azonosítja (*A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* I. 215. l.). E véleményyt, mint semmi alapra nem támaszkodót, sőt a kútfőknek ellenmondót nem tartom elfogadhatónak.

***) *Vita Wicberti. Mon. Germ. Scr.* VIII. 514. l.

****) *Necrologium St. Galli IV. Non. Februarii Obitus Pr.* i. kézirat.

ban mutatható föl jelentékeny eredményt, mint az, mely a nyugoti kereszténység országaiból indult ki. E tényt megmagyarázza egyrészt a császári udvar nagyobb méltósága és gazdagsága, másrészt, hogy politikailag korántsem volt vele szemben oly feszült a viszony, mint a szász királyokkal szemben. Bulcs eljárása pedig tipikus a régi katonára nézve, lett légyen az germán, varég vagy magyar. Szívesen meghallgatja a hosszú, szép beszédet, aláveti magát a szertartásoknak, elfogadja a gazdag ajándékokat, de haza jöve, mégis csak az ősök módjára él és harcol a keresztények ellen.

Végre a harmadik tényező az ősi vallás megrendítésében, az alávetett népekkel, különösen a szlávokkal való folytonos érintkezés volt. Tudjuk, hogy Szvatopluk keresztény volt, érsekséget, püspökséget alapított, hogy birodalmában a szláv volt az egyházi nyelv, és hogy még fiai alatt is egyre folyt a tárgyalás a pápával a morva egyház szervezése céljából. Másrészt azt is tudjuk, hogy már Methodius térítése előtt, német befolyás alatt, nevezetes haladást ért el a kereszténység a balatonvidéki szlávok közt. Néhol Pannoniában, különösen a nagyobb telepeken, talán még a római idők óta megmaradt és lappangott a keresztény hit. Igen természetes volt föltenni, hogy a szláv alattvalók első sorban buzgólkodnak uraik megtérítésén. E nézet megerősítésére szolgál az a tény, hogy számos egyházi vonatkozású szó az ó-szlovén nyelv közvetítésével jutott át a magyarra.

Közelebbről megnézve a dolgot, ezt a belföldi szláv térítést nem ítélnéjük valami nagy terjedelműnek és fontosnak. A kereszténység még a morvák közt nem vert elég mély gyökeret, és semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Konstantinos császár Moraviát, «melynek egykor Sfen-doplokos volt az uralkodója,» keresztületlennek nevezi.*) És ha talán túlzott is a bajor püspökök vádja, hogy a morvák, mihelyt a magyarok jöttek, hozzájuk csatlakoztak, velök esküdtek pogány módon, sokkal inkább föltehető, hogy a magyar pelda vonzotta a hitben még épen nem szilárd morvákat, mint megfordítva. A mi kereszténység itt volt is, az elcsenevészett. Általában senki sem alkalmatlanabb arra, hogy egy győztes,

---

*) *De admin. imp.* 40.

büszke nemzetet megtérítsen, mint levert, lenézett alattvalója. Az angolt sem alattvalója, a britt, térítette meg, hanem a szövetséges frank nemzet és a pápa.

A pannoniai műveletlenebb fél-pogány szlávnál bizonyára nagyobb volt a számos német, olasz, francia, görög fogolynak térítő hatása. Nem csak azért, mert magok is jobb keresztyének voltak, és közülök bizonyára kevés esett vissza urai példájára a pogányságba, hanem különösen mert ügyesebb, tanultabb lévén bejuthattak az előkelők sátrába és tanácsába. Közülök kerültek ki a tolmácsok, mint az a pap, ki Szent-Gallenben járt a magyarokkal; csak ők lehettek az íródéakok, és külföldi követségekben és kémlélsnél bajosan lehetett őket nélkülözni. Arra, hogy őket vallásuktól megfoszsza, senki sem gondolt, legfőlebb abban akadályozták meg őket, hogy gyermekeiket nyilvánosan megkereszteljék. *) Azt hitték felölök, hogy a lakosságnak ők képezik nagyobb részét. **) Ha a férfiak nem is igen hallgattak reájok, szavuk, példájuk nem maradt bizonyára hatás nélkül az otthon maradt nőkre és gyermekekre.

Mindezek a támadások azonban csak fölszínesen, részletekben érték az ősi hitet, annak uralmát a kedély és a gondolkodás módja fölött meg nem tántoríthatták. Az igazi halálos csapást ellene a nemzeti fegyver szerencsétlensége mérte. Mert a hívó a balsorsban is meghajlik Isten akarata előtt, de a pogány, ha áldozatot hozott, a szertartásokat megtartotta, az ígézéseket elmondta, csak istenségeinek gyöngeségét vagy rossz akaratát vádolhatja, ha azok még sem segítik. Az ősi vallás volt a nyugatot romba döntő magyar hadvezetésnek éltető lelke; mihelyt ez a hadvezetés kudarczot vallott, a világ ostorozására biztató hit nem maradhatott menten. A pogányság és a folytonos harcz egymással szervesen össze voltak növe és minthogy emennek meg kellett szünnie, amarra is ki volt mondva az ítélet.

Ezeken az átalakulásokon mehetett át a magyarok lelkét biztató és erősítő eszme, ezeket a változásokat ejthették magának a nemzetnek alkatán és összetételén a 900-tól 970-ig végbe menő események. Alig van egyenes adatunk a nemzet belsejé-

---

*) Piligrin, passauai püspök, levele a pápához.

**) U. o.

ben lefolyó erjedési és vegyi folyam felől: csak előzményei és következései után igyekezzünk azt, a tényleges viszonyok útbaigazítása mellett, lehetőleg rekonstruálni.

Főeredmény gyanánt két igen fontos tényt nyerünk. Először azt, hogy a más nemzetbeliekkel való sokszoros érintkezés és a katonai érdek túlnyomó volta miatt már ekkor meggyöngült a nemzetségi szervezet és a vele kapcsolatos ősi erkölcs és fegyelem. Másodsor, hogy a külföldi hadmeneteknek szerencsétlen fordulata nemcsak a nemzet anyagi erejét gyöngítette, hanem szívében támadta meg hitét, vallását. De mindez nem hirtelen történik, nem valami katastropha következése, hanem az életviszonyok fokozatos változásának lassan érlelődő gyümölcse. A régi alapok inognak, megdőlnék, azt a vegyfolyamot látjuk eddig, mely a hunnoknál, az avaroknál végső fölbomláshoz vezetett. Nálunk azonban a nemzetségi szervezeten és valláson kívül volt más eleven erő is, mely alapjául szolgálhatott a nemzet további haladásának, fejlődésének.

III.

Árpád után alig hallunk valamit a magyar fejedelmekről. Se a történelem, se a monda nem jegyezte föl semmi kiváló tetteket. Csak azt tudjuk, hogy méltóságuk megmaradt és hogy a gyula és a karkhász, meg a többi törzsfő ez időben osztozott velök a nemzet igazgatásának munkájában és a hadak vezetésének dicsőségében. Némelyiknek csak nevét tudjuk, még azt sem pontosan, némelyiknek még talán neve sem maradt fenn. Személyes kiválóságuk hiánya okozhatta, hogy ez időben Magyarországot nem nézik monarchiának, mint a honfoglalás korában. A görög császár kettős arany súlyú arany pecsétes leveleit a «turkok fejedelmeihez» intézte.*)

Nagyon egyoldalú, modern fölfogás az, mely a hadi szervezet túlnyomóságával egy népben, azonosítja a hatalomnak egy kézben való egyesítését. Se a spartaiak, se a rómaiak harcros republicái nem ismerték a monarchiát, és még

---

*) Konstantin. *Az udvar szertartásairól* II. 48. bonni kiadás. l. 691. Azt hiszem, ez archonok alatt már nemcsak a fejedelem, a gülasz és karkhasz értendők, hanem a törzsök is. Mert Konstantin, ki az

a középkorban is a legkatonásabb állam, Aragonia, volt egyuttal az, melyben leginkább volt korlátozva a királynak hatalma. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon a tényen, hogy a magyar nemzet első, tisztán katonai korszaka, némileg oligarchiai kormányformához volt kötve.

Taksony, ki ifjú korában maga vezetett sereget Olaszországba, volt a nemzet fejedelme azon időben, midőn a német, olasz és görög hadjáratok szerencsétlen fordulata és másrészt a Konstantinápoly felől az országba hatoló és a Gyulában hatalmas pártfogót nyerő térítés új utakat irt elő a magyar nemzet sorsának. Felőle csak igen kétes hagyomány maradt, hogy kegyes jó úr volt, kihez a világ minden tájékról sereglettek a vendégek, és hogy kún, tehát nem magyar, de nem is keresztyén nőtől született fia, Géza.*) Hitelesebben tudták temetése helyét, mert midőn már túlnyomó volt a magyarok közt a keresztyénség, az utolsó pogány Árpádfi, Levente, őse, az utolsó pogány magyar fejedelem, sírja mellett jelölte ki a maga nyugvó helyét.**) Halála évét nem tudjuk, csak az akkor föltűnő új irányból következtethetjük, hogy 972-ben vagy 973 elején húnyt el és temették el őt, «pogány szertartás» szerint, az utána nevezett helyen, a Duna mellett.

Árpád ivadékai nem voltak hosszú életűek. Géza, Taksony fia, alig lépett a férfikorba, midőn reá szállott atyjának méltósága. Valószínű, hogy már volt neje, Gyulának leánya, Sarolt (a szöke), kiről azután azt mondták, hogy urát és az egész országot kezében tartotta.***) «Szép fejedelemasszony-nak» is nevezték, de az a híre volt, hogy szerfölött ivott, katona módjára megülte a lovat és egyszer dühös indulatában megölt egy embert. «Bizony pedig illőbb lett volna, ha ez a fertőzött kéz az orsóval vesződik.» †) Szépsége, vad erélye által nagy befolyást gyakorolt férjére, úgy hogy annak birtoka, uralma

---

Etelközben vajdáknak nevezi a törzsfőket, az új hazában «archonnak» nevezi őket. Pedig, ha egyébhez nem, czímezéshez csakugyan értett. *ἔχει δὲ ἐκάστην γερῆν ἄρχοντα.* A czímezés ugyanaz, mint a besenyők-höz intézett levelekben.

*) Személyleírása, mint a többi Anonymusnál, a trójai hősök képéből átvett. *Anon.* 55 és 57.

**) *Budai krónika.*

***) Bruno *Vita Sti Adalberti* 23. fej. *Scr. IV. k. 607.*

†) Thietmar, *Krónika VIII. k. 3.*

voltakép az övé volt. *) E befolyás és talán még inkább származása, keresztyén hite magyarázzák meg, hogy neki oly fontos szerepet tulajdonítottak a Géza alatt végbemenő nagy átalakulás intézésére. Mindenesetre ő az első magyar nő, ki nevét eltörölhetetlenül bevéste nemzetünk történetébe. **)

Ez a női uralom, a népvándorlás és a kezdődő államalakulás korszakában, épen nem volt ritka tünemény. Nem kell épen az akkori olasz romlottság által előidézett római és lombardiai cselszövényekre, vagy Byzánzcra gondolni, hol kéjvágyó, hatalomra sóvár császárnék sorban összeesküdtek férjeik ellen és azon voltak, hogy a szerencsés, bíboros gyilkos aztán velök ossza meg a trónt. Közelebb esik a frank Klotildisnak, Brunhildának, Fredegundának, az angolszász Edburgának példája. Hogy a királynőnek nagy, gyakran túlnyomó befolyása nemcsak családi, hanem országos ügyekre is, nem tétellezi föl épen férjének gyöngeségét és tehetetlenségét, arra nézve világos példát mutatnak a hatalmas szász királyok, Henrik és Ottó. Az úrasszonynak hatásköre rendes viszonyok közt is igen nagy volt, sokban átnyúlt a szoroson vett családi korlátból a politikába. A király többnyire útban, hadjáratban van, távolléte alatt neje nemcsak a királyi kincsek öre, hanem a királyi jószágoknak kezelője. Az ő rendelkezése alatt áll a cselédség, az a mit akkor familiának neveztek, vagvis az udvari életnek igazi csirája. Ha e tevékenységében erőt, igazságosságot mutatott, meg tudta nyerni a híveket és elrettenteni a pártosokat, ha az uralkodás gyakorlatában megjött az ahhoz való kedv is, személyes tekintélye bizonyára vetekedhetett férjével, ha épen fölül nem múlta amazét. — Ilyesnek kell képzelnünk Géza és Sarolt viszonyát is. A férj nem gyöngeségből engedi

---

*) Bruno, u. o.

**) Saroltát mondják Géza nejének az összes magyar krónikák és az Anonymus, ki Gyulát erdélyi vajdának nevezi, a miben őt még a genealogiai tekintetben oly óvatos Pauler is követi. Később, a XII. század óta állítják csak, hogy Adelheid, Miczisláv lengyel herceg testvére, lett volna Szent István anyja. Thietmar nem mond nevet, de előadása szerint Géza neje magyar volt, és ő a leghitelesebb. Nehézséget csak az okoz, hogy ő szláv névvel, (Bela Knegina) nevezi a fejedelemasszonyt. A lengyel rokonság tényleg megvolt: Géza nővére neje volt Boleszlávnak, Miczisláv fiának, és ennek része lehetett a későbbi fölcserélésben.

át nejjének az uralkodást, hanem épen mert egyforma természetű, megosztja azt vele. Neki marad a tett, a végrehajtás, nejjének a tanács, az előkészítés. Mert Géza hatalmas, erősza-
kos, sőt kegyetlen férfiú vala. «Fölötte kegyetlen ember volt, és sokat ölt meg hirtelen haragjában. Midőn keresztyén lett, dühöngött vonakodó alattvalói ellen.»*) A hazai hagyomány is véres kezűnek mondja a fejedelmet, ki vérontás által méltatlanná vált arra, hogy a keresztyénség szelíd uralmának megkezdése az ő nevéhez fűződjek.**)

Uralkodása első tetteinek vehetjük követek küldését Szászországba, Ottó császár udvarába, 973 elején. Tizenkét magyar főember járt akkor Quedlinburgban, hol ugyanazon időben görög, bolgár, dán és orosz követségek is járultak a császár elé.***) Ottó, hosszú küzdelmekben és diadalokban egyaránt gazdag uralom után, akkor hatalomban, tekintélyben első fejedelme volt Európának. Birodalma az Éjszaki tengertől Nápolyig, a Maastól a Rábaig terjedt és ez óriási területen már mindenki meghajlott erélye és szerencséje előtt. Nemcsak a római császárságot vívta ki magának és családjának, még pedig a római pápa ellenére, kit koronázásra kényszerített, azután meg elűzött, hanem e méltóság elismerését a régibb tekintélyű görög császároktól is, kikkel családi összeköttetésbe lépett. Akkor már fiát, II. Ottót, is megkoronáztatta utódjának: országaiban mindenütt rendet teremtve várhatta nemsokára bekövetkező halálát. A magyarok már tizenhét esztendeje nem mérték össze vele fegyvereket, békén, de függetlenül maradtak. Ha tehát Gézának csakugyan szándéka volt minden szomszédjával a béke felől figyelmesen tárgyalni, melynek pedig azelőtt nem volt kedvelője,†) nem megalázás volt, hanem a tényleges viszonyok fölismerése, ha az európai akkori államrendszer nagy tekintélyű előljárójához fordult. Ottó viszonzta a barátságos üzenetet. Brunó verdeni püspököt küldte Magyarország «királyához», meghagyva a passai püspöknek, hogy

*) Thietmar i. h.

**) Hartvik, *Szent István legendája*, kiadta Mátyás Flórián, 36. l.

***) *Hildesheimi évkönyvek* SS. III. 62. l. az elveszett hersfeldi évkönyvekből. A magyar követek számát és rangját az altaichi évkönyvek közlik.

†) Hartvik, i. h. 35. l.

lássá el küldöttjét minden szükségessel egész a magyar határig. *) A császárnak már ugyanazon év májusban történt halála a jó szomszédságot nem zavarta meg. Fia, II. Ottó, leginkább Olaszországban, azután a dánok és francziák felé volt elfoglalva: a keleti ügyekkel aránylag keveset törődött.

Az ágostai csata idejében a királysággal oly szoros kapcsolatban álló Bajorország volt, Henrik herceg alatt, a magyarellenes irány legkövetkezetesebb és legerősebb előharcosa.

Ez most megváltozott. Henrik fia, a «veszekedő» II. Henrik, a cseh és lengyel hercegekkel összeesküdött rokona, II. Ottó ellen és e miatt egy ideig el is vesztette országát. E viszonyok nem voltak alkalmasak sem arra, hogy a bajorok Magyarország ellen forduljanak, sem pedig arra, hogy a császár őket a magyarok karjaiba üzze, mint az a század elején történt. II. Ottó a bajor hercezség gyöngítésére elválasztotta tőle az újra alakuló, talán a bécsi erdőig terjedő keleti örgrófságot és azt egy hű frank úrra, Leopoldra ruházta, kinek családját később a régi, híres Babenbergiekkal fűzték össze. (966.) Ez Ausztria igazi megalapítása. E határgrófság tehát eredetileg nem hogy gyöngítette volna, hanem inkább erősítette a magyar positiót nyugot felé. Viszont igen valószínű, hogy Henrik herceg a császár ellen igénybe vette a magyarok segítségét. Erre mutat legalább a passauai püspök, a császár híve, jószágainak pusztítása, melyről egy 985-diki oklevél emlékezik meg.**)

A bajor hercegségnek ez a különállása magyarázza meg, hogy Henrik herceg, miután országát visszanyerte, jó viszonyba igyekezett lépni a szomszéd és még mindig félelmes magyar uralkodóval. E közös törekvés nyert kifejezést azon házasságban, mely valószínűleg 995-ben kötöttett Henrik leánya Gizella és Géza legidősebb fia Vajk közt, kit azután mint keresztyént Istvánnak neveztek.***) A német hercegasszonyt Magyarország

*) *Mabillon vetera Analecta*. 434. l. A levél nincs datálva. Brunó 976-ban meghalt, tehát útazása nem sokkal a magyar követség fogadása után történhetett.

***) *Dümmler Pilgrim von Passau und das Erzbisthum Lorch*. 181. l.

***) *Herm. Contractus Chronicon*. Script. V. 117—18. l. 995. Huius soror Gisela, Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Christi converteret, quasi vere iuxta nomen suum in conjugium data.

trónján mintegy túsznak (Geisel) tekintették a két nemzet jó barátságára és a keresztyénség elterjedésére nézve. Géza diplomatiájának fő diadalául ez tekinthető. Családja összeköttetésbe lépett a nyugoti keresztyénség legfényesebb dynastiájával. Ezzel a házassággal kezdődik az a szoros összeköttetés a német nemzettel békében és háborúban, mely akkor mindjárt a nemzeti élet gyökeres megváltozásához vezetett, mely nem egyszer létében támadta meg a magyarságot, de a mely másrészt a legválságosabb időszakban anyagilag erősítette, szellemileg támogatta nemzetünket. E házasságnak békéltető hatása tükröződik vissza az épen ez időben, Bajorországban, valószínűleg a passauai püspök udvarában, először írásba foglalt nagy német hőskölteményben, a *Nibelungok énekében*. A német menyasszony hű kíséretével indul hatalmas férjéhez, a húnok országába, jól érzik, hogy a két nemzetet sok minden elválasztja, de azért mindegyik megbecsüli a másikat és még mikor véres, irtó harcra kerül is köztük a dolog, azt nem országos, nemzeti motívumok idézik elő, hanem személyes szenvedélyek. Attila és udvara keresztyénnek tünnek föl, de számos ott még a vad pogány, úgy mint ez 995-ben valóban lehetett.

Az Árpádház fölvétele az európai uralkodóházak záródni kezdő sorába, Géza külső politikájának legfőbb eredménye. Kettős tény nyer benne kifejezést: először az, hogy a magyar fejedelemség, még mindig számot tevő hatalmasságot képvisel a külfölddel szemben, másodsor az, hogy magában az országban igen erős, a külföldön is imponáló tekintélynek és befolyásnak kellett örvendenie.

Géza korszakot alkotó érintkezéseiről a külfölddel nem tudunk többet, mint azok megkezdését: a quedlinburgi követiséget, és azok befejezését: a bajor házasságot. Arról, mit tett, mit végzett az ország belsejében, még anyyi pontos adat sem maradt reánk. Csak arra vagyunk utalva: mi volt előtte, milyen állapot mutatkozik utána. Összevetés, következtetés útján talán megjelölhetjük, milyen rész illeti meg őt az államalkotás és kormányrendezés azon munkájában, melynek fáradságában és küzdelmében ő kétségtelenül megosztzott híresebb fiával, melyben épen őt illeti meg a kezdet nehézségeivel való megbirkózás érdeme, de melynek dicsősége mégis inkább Istvánnak szent fejét sugározza körül.

IV.

Nagy és hatalmas úr volt a magyarok fejedelme, Árpád ivadéka, Géza előtt is. Kincstárában összefolyt éveken át Európa minden országának aranya, drágaköve, éke, akár adó vagy sarcz, akár ajándék vagy zsákmány formájában, ezernyi fogoly- és szolgálhad őrizte országrészeket ellepő méneseit, gulyáit, nyájait, kísérte őt vadászaton, töltötte be lakóházaiknak folyosóit, várta otthon vagy az úton parancsát. Népének áhítatos tiszteletet parancsolt származása, méltósága, a külföld fejedelmei pedig nem mulasztották el követséggel, ajándékkal halmozni el azt a férfiút, kinek legfőbb részt tulajdonítottak az országukat egyre fenyegető rombolás intézésében vagy távol maradásában. Akár lóháton maga vezette a sereget, akár tanácsot ült a nemzet született és választott előjáróival, felé fordult a magyarnak és szomszédjainak reménye, aggodalma.

Még a mai időben is, minden alkotmány, törvényezikk, eskü, szerződés mellett, mindazon korlátok ellenére, melyeket egy sokoldalúan fejlett civilisatio vont, minő nevezetes szerep jut még a legparlamentárisabb államban is az uralkodó személyének, egyéniségének! Minő más volt még e szerep akkor, midőn alig van jog, csak szokás, midőn a természetes, rendes állapot a háború és midőn a fejedelem első sorban hadvezér. A magyar fejedelemség Árpád kiválóságának köszönhette létét. Gyöngébb utódai alatt is főnmarad, de jelentőségében hatalmában mások is osztoznak, részben személyes érdemök, részben méltóságuk révén. A gyula és karkhász szinte önállóknak látszanak, és hogy modern szóval jelöljünk egy eltérő állapotot, a föntség a fegyveres községre szállott. Gézát kell azon uralkodónknak tekinteni, ki kifejtette és teljes virágzásra vezette a fejedelmi hatalom azon csiráit, melyek elejétől fogva megvoltak, és, bár idegen alkotások részben elborították őket, nem szüntek meg élni.

Nagyon félreértenők a kornak és az embernek szellemét, ha Gézának, ki kiválóan a tettnek embere, valami tudatos, következetes, elméleten alapuló tervet tulajdonítnánk a fejedelmi hatalom megszilárdítása és az alkotmánynak ebből következő sarkalatos megváltoztatására. Neki nem volt, nem lehetett

más szándéka, mint saját tekintélyét, erejét emelni, családjának jövőjét, méltóságát biztosítani. A vele élő embereket erre akarta fölhasználni, vagy ha szembe szálltak vele, megsemmisíteni, az egyes főnforgó kérdéseket ebből a szempontból igyekezett megoldani. Az eljárás részletes, gyakorlati, csak a sok egyes ténynek végleges eredménye az, mi általános, a nemzet velejéig menő, szinte rendszeres átalakítást mutat föl.

A főnforgó kérdések közt egyik sem lehetett életbevágóbb annál: mi történjék az eddig más országok prédáján élő, a hadat, pusztítást megszokott, rendes foglalkozás gyanánt üző magyar vitézekkel? Tényleg béke volt minden szomszéd állammal. Az erőszakos lefegyverzés szinte lehetetlen, de mégha megtörténnék is, megbénítja a nemzet erejét és idegen udvarok szolgálatába kergeti fiainak javát.

Szinte általános törvénye a népvándorlásoknak hogy a midőn a népek át nem törhető akadályra bukkannak, megállapodni, megtelepedni kényszerülnek. Így jártak a germánok a római limesnél. Törzseik akkor jegeczesednek a frankok, alemannok burgundok királyságaivá. A magyar nemzet is ily limesre talál 955 óta, nem kerülhette el többé a szorosabb központosítást, a telepedést, a nyugoti szomszéd behatását.

Tudom, hogy ellenmondással fogok találkozni. De én nem birom másként elképzelni Géza szerepét és a magyar monarchia megalapítását, mint úgy, hogy ő az, ki a kalandok régi hőseit és azok fiait, szolgálatába fogadja, rólok gondoskodik, nekik a válságos, veszélyes portyázás helyett biztos otthont nyújt e szép hazában, egyszóval elősegíti megtelepedésüket. Mihelyt a magyarok nagy ura, mert a külföldiek így nevezték Gézát,*) hívja őket szolgálatba, a magyar vitézek magasabb tekintélyt ismernek, mint a minő eddigi vezéreiké, előljáróiké volt. Vagy még inkább: a magyar csapatvezérek természetes uruknak ajánlották föl kardjokat és a magok meg társaik hűségét, a helyett hogy más fejedelmeknek állottak volna zsoldjába, vagy a magok szakállára folytatták volna a portyázást. A fejedelem pedig részint a végekre telepíti őket, melyeket akkor kezdtek megerősíteni és a hol szükség volt erős őrizetre, részint maga körül tartja őket mint fegyveres cseléd-

---

*) Bruno, i. h. Adalbert életében. Ungrorum magnus senior. Így nevezték a török szultánt is: grand seigneur.

ségét, részint pedig az ország belsejében ad nekik alattvalókat és örök birtokot. Ezért ők és utódaik kötelesek hadba menni Gézáért és utódaiért. Így jött létre a vitézeknek (milites), a király szolgáinak (servientes) hatalmas rendje, a későbbi magyar nemességnek forrása, melyet Sz. István törvényeiben megtalálunk, de melynek eredetét legnagyobb valószínűséggel Géza kormányára és az akkor szükségessé vált intézkedésekre vihethük vissza.*)

A harcosoknak letelepítése ezek sorában nehezebben keltett nagyobb ellenállást. Ha valakinek, a fejedelemnek parancsa szent volt a magyar előtt: fegyelmet is inkább szenvedett el tőle, mint mástól. Ha az új alap valami kalandos hősnek nem tetszett, mehetett világgá, mint a hogy abban az időben kóbor német és olasz lovagok viszont Géza zsoldjába szegődnek. Az alattvalókra nézve sem jelölt ez a telepítés valami nagy változást, legföljebb urat cseréltek. De mivel a község, a fejedelem, a törzs és az egyes földje még sehogy sem volt elkülönítve, igen erősen sújtotta az ország legnagyobb részét közlegelőnek használó, még vándor törzseket. Ezekre nézve a vitézek letelepítése, magánbirtokkal való fölruházása igazi jog- és birtokfosztás volt, mely nem mehetett végbe véres harcok és azok kegyetlen elfojtása nélkül. E harcok és annyi magyarnak elveszése vagy elszegényítése homályosították el Géza emlékét a hazai hagyományban. E korszak távoli visszhangjának látszik az az elszigetelt tudósítás, mely szerint az ágostai csatából menekültek haza jöve, urai lettek az országnak. Szolgaságba hajtották az egész népet, mely nem ment velök háborúba, és csak a tőlük eredők nemesek mostanában a magyarok földjén, bár nemességök kemény szolgaság alatt nyög.**)

Lényegében ebben állott az a nagy alkotmányos, társadalmi és gazdasági változás, melyet történetíróink rendszeren «a nemzeti szervezeti megdöntésének nevével» jelölnek. Azon voltunk, hogy e névnek megfelelő tartalmat találjunk.

---

*) Az ország határainak kitűzését az Anonymus Zoltán idejére teszi, a mikor annak semmi értelme. Freisingi Ottó az ágostai csata után említi. «Azóta kezdi ez az ocsmány nemzet mocsaras helyeit ellenünk sáncokkal és palánkokkal megvédelmezni.» *Chron.* IV. 20.

**) *Albericus Trium Fontium. Chronicon*, ed. Leibnitz 1698. 957. 291. l.

Míg a nemzetség rendje egy volt a katonai szerkezettel, szilárdan állott; az alkotta a nemzetet. Láttuk, hogy a honfoglalás és a kalandozások korában bizonyos megoszlásnak kellett végbemennie a kettő közt. Géza nagy fejedelmi cselekedete abban állott, hogy az életképes, védelemre és támadásra képes hadi rendet magához és a földhöz kötötte és szembe állította a törzseknek és nemzetségeknek a régi pogány hagyományt és erkölcsöt képviselő tömegével és annak jogával. E küzdelem eldőlésétől függött egyuttal: monarchikussá, letelepedetté, keresztyénné válhatik-e a magyar nemzet, vagy pedig törzsekre oszolva, a földhöz nem kötve folytatja-e haladás nélkül létét, míg el nem vész belső háború, a szomszédok fegyvere, vagy megvetett rabszolgáinak gyilka által. Nemzetünk európai létere nézve Gézának és hadának győzelme volt az első, talán a legfontosabb lépés.

A dolog természetéből folyik, hogy ez a deposedálás, ez a megtelepedés, nem ment végbe egyszerre az egész széles országban. Bizonyára először a végeken szállottak meg a fejedelem fegyveres szolgálói, őrei, meg Dunántúl, hol az ő törzse tanyázott, hol legtöbb volt az ő birtoka. Valószínű, hogy a Tiszán túl még jó soká, Géza után is megmaradt a régi életmód, ott még a pásztornak állott a világ. De az elhatározó lépés megtörtént. A magyar nemzet azon részét, mely háborúban és békében legtöbbet nyomott, már nem igazgatták aggjai, született előljárói, hanem vezérei, tisztjei, kik a fejedelemnek voltak emberei, annak nevében sáfárkodtak. És a fejedelmi had már nem élt portyázásból, nem is a nyájak hasznából, hanem abból, mit a fejedelem neki a föld műveléséből és birtoklásából juttatott.

Íróink úgy szokták föltüntetni a dolgot, mintha a nemzetségi szerkezet megdöntésével együtt Géza az ősi alkotmányt, a gyula és karkhász méltóságát is megszüntette volna. Láttuk, hogy a nemzetségek és törzsek már Géza előtt sem állottak fönn teljes régi erejökben. Megjegyeztük, hogy megszűnésök nem történt egyszerre, sem az ország minden részében. Nem is törekedhetett Géza többre, mint harcosai ellátására, megdöntötte, mi annak útját állotta és a mi magában véve is kemény föladat lehetett, de semmi oka nem volt erejét oly intézmények megsemmisítésére fordítani, melyek őt nem korlátozták, sőt hasznára lehettek. Ne feledjük, hogy a gyula

és a karkász csak oly nemzeti — és nem törzsi — méltóságok, mint maga a fejedelemség. Valószínű, hogy a gyula, mint a fejedelem rokona, az ő pártján állott. Semmi esetre sem szűnt meg ez a méltóság, hisz Istvánnak még meg kellett küzdenie vele. Épen úgy megmaradt a karkász is, mint kisebb bírói méltóság; még Sz. László korában is előfordul. *) A történeti fejlődés nem megy oly egyenletesen és rendszeresen, mint valami matematikai haladvány. Azzal, hogy a fejedelmi hatalom, képviselőjének erős egyénisége által előtérbe nyomul, még korántsem egyértelmű a vele egyívású, növekedését egyideig tartóztató, többi nemzeti intézménynek rögtöni eltörlése.

Inkább modern alkotmányos és közjogi szempontok, mint magoknak a tényeknek pontos vizsgálata vezette íróinkat ama viszony jellemzésében, mely a fejedelem és a község közt fönnállott.

Mi volt a község? a fegyveresen, nemek és ágak szerint fejedelmei körül csoportosuló fegyveres magyarság. Összehívásának a legtöbb esetben nem lehetett más célja, mint a gyűlésről egyenesen háborúba menni. Az ok megszűnt: a nemzetnek Géza kormányzása idejében nem volt egyetlen nagyobb háborúja sem, a község összehívása fölöslegessé lön. Hadával maga a fejedelem rendelkezett. Így krónikáink egész helyesen Géza idejére teszik a község hatalmának megszűnését. Nem is kellett azt eltörölni: a viszonyok változásával magától múlt ki.

Így kezdődött az az átalakulás, mely a magyar nemzetet pásztorkodó, patriarchalis kormányú, némileg demokratikus törzsekből monarchikus, aristokratikus, katonai állammá tette és mint ilyet beillesztette az európai országok sorába. Már nem lobogott szerte a világban a koronás turulmadár, mely a zaklatott népeket Etelére emlékeztette, a magyar nép otthonot talált, hazát foglalt. Eljött az idő, midőn a pogány erények félelmes jelképe helyébe a keresztyénségnek szelídebb erkölcsöt mutató lobogója lép.

---

*) *Judicis Sarchas nomine Decr. S. Ladisl. III. 2.*

V.

A X. század második felében mindenfelé a keresztyén egyházi és politikai rendszer haladása tűnik elénk, az attól még idegen ősi vallásokkal és népekkel szemben. Spanyolországban 960 körül kezdődik a khalifátus megoszlása és ennek következtében a keresztyén fejedelemségek terjeszkedése. A Franciaországba telepedett normanok megtértek és otthon maradt törzsrakonaik is lassanként elfogadták a hittérítők tanait. Épen 1000 körül alakulnak meg Norvégia, Dánia és Svédország mint keresztyén királyságok. Ugyanakkor a német hódítással karöltve előrehalad a térítés is az elbai szlávok közt, végkép urává lesz a cseheknek és eléri a lengyeleket, kiknek Mieszko, Géza sógora, volt az első keresztyén fejedelmök. Mindez kapcsolatban volt a római császárságnak a szász királyok által való megújításával. De a mellett — és ez különbözteti meg ezt a kort a későbbiektől — a keresztyénségnek és a római császárságnak Konstantinápolyban kifejlődött alakja sem vesztette még el hódító, beolvasztó hatását. Vladimir alatt a konstantinápolyi térítők tanait fogadják el az oroszok. Már előbb, 970 körül végbe megy Bolgárország végleges meghódítása és egyuttal addig a rómaihoz szító autonóm egyházának a konstantinápolyi patriarcha alá vetése. Az új hatalomra ébredt császárság diadalmasan folytatja a harczot az arabok ellen Arméniában és déli Itáliában. Láttuk, hogy ha nem is politikai, de egyházi hatása mi mélyen benyúlik a magyarok közé is. Ugyanazon időben, midőn egyrészt a németek, másrészt a görögök egyre szűkebbre szorítják a magyarokat, keleten az orosz hatalom méri az első döntő csapásokat a keleti, pusztai népeknek még mindig leghatalmasbika, a kozár ellen. Szvjatoszláv már 964-ben fölszabadította adójok alól az Oka és Don melléki vjeticseket, 965-ben pedig nagy csatában legyőzte magát a kozár khákánt és elfoglalta Szarkel híres várát (Bjela vezse). Úgy látszik, már ekkor a Kaukázusig és a krimi félszigetig törtek előre az orosz hadak. Vladimir pedig 985-ben legyőzte a Volga melléki bolgárokat.

Korántsem elszigetelt tény tehát a magyar pogányságnak és hadi rendszerének visszaszorítása. Géza, ha túlnézett országai

határain, mindenfelől új alakulásokat láthatott, melyekben a keresztyénség volt már túlnyomó. Másrészt hanyatlani látta azokat az államokat és vallási rendszereket, melyeket bizonyos faji közösség vagy hasonlóság csatolt a magyarhoz, mint például a kozárokét. A IX. század végén a magyarság előre tolt éles éke volt a pusztai népek egész sokaságának, melyek messze Ázsiától kezdve az Alpeselegig betöltötték a rónaságot és pusztulással, veszélylyel fenyegették a még megmaradt európai culturát. Száz évvel később ez a viszony megfordult. Magyarországot mindenfelé idegen jellegű, előrehaladó hatalmak környezik. Csak kelet felé, a besenyők oldalán függ még össze régi rokonaival, szövetségeseivel. De ezeknek sem példája, sem hatalma már vonzó, csábító nem lehetett.

Géza e helyzetből levonta a következtést. A keresztyénségnek és a vele kapcsolatos állami rendnek előrenyomulását e földre megakadályozni elszigetelt, meggyöngült népével lehetetlen volt. Szabad utat kellett tehát engedni, sőt előmozdítani a térítést, a mennyiben hatalmát nem csökkenti, hanem inkább növeli. Úgy kellett eljárnia, mint Klodvignak, vagy mint az ő korában a cseh, lengyel, dán, orosz, norvég fejedelmeknek, kik a keresztyénség befogadása által egyuttal az addig ősi pogány szokás és gyakorlat által korlátolt hatalmukat hasonlóvá tették e keresztyén, fölkent uralkodókéhoz. Más, akár erkölcsi, akár miveltségi szempont, őt alig vezette. Hiszen épen abban nyilatkozik az igazi politikai érzés és belátás, hogy a közvetlen cél elérése által egyuttal elősegíti más kívánatos és hasznos eszméknek diadalát.

Gézának helyzete sokban hasonlított e tekintetben Szvatoplukéhoz. Egyénisége abban nyilatkozott, hogy a kétféle politikai és vallási rendszer közt, mely birodalmát érintette és már-már abba hatolt, ő tudatosan inkább a nyugotihoz, a szász császárok által képviselthez tartotta magát.

Mihelyt Magyarország nyugoti szomszédjaihoz közeledett és a pogányok barlangjának rettegett kapui megnyíltak, eljött ide a svábföldről, Wolfkang, a Sz. Udalrik tanítványa, jámbor és tudós férfiú. «Csekély kíséretével jött a régi tévedések csaltitjait kiirtani és a korhadt szívek meddő mezejét evangéliumi kapával feltörni, hiába fáradt a hit magjának elvetésén.»*)

*) *Othloni Vita S. Wolfkangi Scr.* VI. 530. 31.

Későbbi életírói aztán dicsőítették, hogy ő térítette meg a magyarokat és királyukat,*) valójában ő még nehezen járhatott távol a bajor határtól, midőn Piligrim, passauai püspök, őt visszahívta és a további térítéstől eltiltotta.**)

A híres passauai püspöknek sokkal messzebb menő tervei voltak, semhogy bárki által zavarni engedte volna köreit. Lelkét egészen elfoglalta az az eszme, hogy új életre kelti a régi, római időbeli laureacumi (lorchi) egyházat, melyet ő — elég merészen — minden alap nélkül érsekséggé emelt és mint annak főpapja, függetlenül minden más egyházi hatóságtól, különösen egyházi metropolitájától, a salzburgi érsektől, kiterjeszti hatalmát Pannoniára, melynek püspökségei hajdan a laureacumi diocesishez tartoztak. Olyanféle állást akart a keletkezendő magyar egyházban, minő a magdeburgi érsekséget, a szász uralkodók e kedvencz alkotását, illetve meg az Elba mentén, a szlávok közt. E célra szolgált a régi oklevelek tudatos hamisítása, az igények elismertetése a császári kancelláriával, folytonos levelezés a pápával, egy szóval egy egész, részben koholt, részben kiigazított levéltár, melynek megmaradt részei a mai napig is rémei a pontos kutatóknak.***) Nagy befolyása a császári udvarnál, különösen II. Ottónál, kinek a bajor herczeg ellen mindig párthíve volt, még inkább a német birodalomra nézve tervei megvalósításától várható haszon, ott is sokat megnyertek szándékainak, kik aztán működését szóval, tettel, hamisítással előmozdították. Reá nézve nem lehetett jobb mód igényei elismerésére es a pápai szék hatóság támogatásának megnyerésére, mintha késedelem nélkül, mihelyt a politikai viszonyok megengedték, kezébe veszi a magyarok térítésének művét. Ezért Wolfkangot magánál tartja, azután elősegíti a regensburgi püspöki székbe való emeltetést, a pannoniai missióra pedig, melyre őt úgy látszik már II. Ottó császár is föl hívta verdeni Brunó által, a maga embereit küldötte el.

E missiónak eredményéről számol be valószínűleg 974-ben kelt, VI. Benedek pápához intézett levelében.

*) U. o. bevezetés 525. l.

**) *Prohibitus sit ab adducenda ad Deum Pannoniorum gente.* Arnoldi, de St. Emmerammo libri II. 556. l. u. o. Arnold Sz. István korában maga is járt Esztergomban.

***) Ld. Dümmler i. m.

A «laureacumi egyház alázatos szolgája» először is hódolatát és hűségét fejezi ki az egyetemes római szék fölként főpapjának. Szívesen látogatta volna már meg személyesen az apostolok küszöbét és jelent volna meg a pápa színe előtt, de ebben a magyarok újonnan megtérő népe gátolta őt. «A béke alkalmával szerződést kötve e néppel, bizalommal foghatunk a hittanítás munkájához, mert azon nép elől való félelem hosszú időn át távol tartotta megyémtől más tartománybeliek oktatóit, a jelen pillanat alkalmatossága pedig oda hívott. Most a mindenható Isten, ki szokott kegyességében mindig összeszedi a szétszórtakat, megnyitni méltóztatott szívöknek sokáig zárt ajtaját, hogy széttépve makacsságuk takaróját és letéve vadállati kegyetlenségökről, az Úr szelíd igájába hajtsák nyakukat. Az említett magyar nép sok kéréssel hívott meg, jöjjenek oda magam, vagy utasítsam oda küldötteimet az evangelium munkája végett. Küldtem is hozzájok nagyon alkalmas szerzeteseket és kánoni papokat és minden egyházi rendből klerikusokat, úgy igazítva egész életöket, és társalgásukat, a mint ezt az angolok történetéből tanultam.*) Az isteni kegyelem azonnal oly nagy sikert szerzett, hogy csak a mindkét nembeli előbbkelő magyarok közül körülbelül 5000-en nyeretnek meg Krisztusnak, a katholika hit tanítása és a szent keresztség tisztítása által. A keresztyének pedig, kik a népesség nagyobb részét teszik, a kik, mint foglyok, a világ minden tájékáról oda hurczoltattak a rabságba, és kik eddig csak lopva szentelheték gyermekeiket az Úrnak, most vetekedve minden akadály nélkül viszik őket a keresztelésre. Mindnyájan örvendenek, mintegy zarándoklásból visszatérve a hazába, mert most már keresztyén módra építhetnek imaházat és szabad már nekik eddig megkötött nyelvöket a megváltó dicsőítésére megoldani.»

«Magok a barbárok, a mindenható Isten csudálatos kegyelme folytán, bár némelyeket még fogva tart a pogányság, nem tiltják el alattvalóiknak a keresztelést, és a papoknak megengedik köztök a szabad járás-kelest. Annyira egyetennek a pogányok és keresztyének, oly benső köztök a barát-

---

*) Beda műve az angolszászok megtéréséről, mely azután a többi térítésre nézve is irányt szabott, annál is inkább, mert azon nemzet megnyerése első sorban magának N. Gergely pápának volt műve.

ság, hogy beteltnek látszik Ézsaiás jóslása: együtt legelnek a farkas és a bárány, az oroszlán és az ökör szénát esznek. Majdnem az egész magyar nemzet kész a szent hit befogadására, sőt még más szláv tartományok is hinni készülnek: sok ott az aratás, de kevés a munkás.»

E levélben három adat történeti értékű: az, hogy a Passauból kiinduló térítést valami szerződésféle előzte meg; a titkos keresztyének nagy száma; végre a magyarok nagy vallásos közönbössége. A többi adatot bizvást oda tehetjük Piligrim termékeny agya többi koholmányaihoz. Maga levele mutatja, miért festi oly rózsás színben missiójának eddigi eredményét.

«Szükséges tehát, így folytatja, hogy Szentséged parancsoljon oda néhány püspököt rendelni, mert a rómaiak és gepidák idejében hét főpapja volt a keleti Pannoniának és Moesiának, kik mind az én sz. laureacumi egyháznak voltak alája rendelve, melynek én méltatlanul szolgálók. Ezek közül négyen meg is maradtak mindaddig Morvában, míg a magyarok Bajorországba nem nyomultak. Nekem nagyon nehéz és terhes volna ennyi kerületet egyedül bejárnom, és azért, hogy az említett nép megtérését ne késleltessem, még a szentséged elé való borulást is elhalasztottam. Kérem tehát Szentségedet, küldje el követeimtől a palliumot (érseki palástot) és a főpapi infulát, melyeket csak azon szék szokott elküldeni a metropolitáknak és melyet elődeim is meg szoktak kapni az első egyház (a római) dicső előjáróitól.» A magyar térítés a nagyra-vágyó és ügyes férfiúnak csak lépcső az érseki palást elnyeréséhez, koholt igények elismeréséhez.

Piligrim jól tudta, minő nehézségeket támasztott száz évvel azelőtt Methodius érsekének korában, a görög hittérítők hitvallása. Épen a salzburgi érsek, tehát az ő fölebbvalója, vonta kétségbe a morvák szent érsekének orthodoxyáját és Methodiusnak e miatt még börtönben is kellett sinylődnie. A lehető kétségek és aggodalmak eloszlatására Piligrim teljes, kimerítő hitvallását mutatja be a pápának. «Hiszem, hogy a szent és kimondhatatlan háromság, Atya, fiú és szentlélek, természet szerint egy Isten, egy állagú, egy természetű egy fölségű.» Hisz a szentháromság, a Krisztus születésének és mennybemenetelének mysteriumaiban. Hiszi, hogy a megváltó a világ végén eljő és ítélni fog az élők és holtak fölött. Hiszi.

hogy a katolikus egyház, melyet Ő vére árán megváltott, vele uralkodni fog, mindörökké. Hiszi, hogy az egy keresztesel által megbocsátatnak minden bűnök. E hitvallás mellett még minden tekintetben való szolgálatát is fölajánlja és várja a pápa válaszát.*)

A nagyravágyó püspök nem érte el célját: a pápa a salzburgi érseket erősítette meg metropolitanus jogaiban. De Piligrim azért nem mondott le terveiről: oly pápai oklevélnek állította ki tervezetét, mely szerint a salzburgi érsek hatósága alá tartozik Felső-Pannonia, de Alsó-Pannonia és Moesia, azaz Magyarország, a laureacumi megye alá rendeltessék, melynek előljárója palástot és infulát nyer és apostoli helyettesnek neveztetik ki megyéjében. Foganatja azonban mind e mesterkedésnek nem volt. A passauai szék tovább is alárendelve maradt a salzburginak. De a német egyházak e vetélkedése a magyar egyház vezetése felől — mielőtt még az valóban meg lett volna alapítva, — kétségtelenül javára vált a magyar egyház függetlenségének. Nem kellett ennek, mindjárt elejétől fogva, oly politikai nehézségekkel megküzdeni, mint azelőtt a morva-szláv egyháznak. Hiába, a magyar nemzet elejétől fogva független volt és így egyházilag sem volt beilleszthető a német igazgatás keretébe.

Piligrim minden adatának nyilvános irányzatossága és nagyon is kétséges hitelessége megakadályozza, hogy pontosan szemügyre vehessük, mekkora rész illeti meg a passauai püspököt és egyházát a magyaroknak és különösen a fejedelmi háznak megtérésében. Mert, hogy volt része, és pedig lényeges, azt csak egy tény bizonyítja: István neve. Sz. István, az első vértanú, volt ugyanis védszentje a passauai egyháznak. Bizonyos, hogy ez a térítés nem történt mindjárt Géza uralkodása elején: mert különben, hogy hallgatott volna el Piligrim egy reá és terveire nézve annyira kívánatos eseményt.***) Úgy

---

*) Piligrim levelét kiadta: Endlicher, *Monumenta Arpádiana*. 129—133. l., a hitvallás nélkül. Összehasonlítottam a kölni és bécsi kéziratokat. A levél, Dümmler szerint, 973 végén vagy 974 elején íratott.

***) Pauler Géza megtérését 974-re teszi (24. l. i. m.), és azt hiszi, hogy a keresztyénségben az István nevet kapta. De egyik állításnak sincs semmi alapja. Egyedül a XI. századi chabannesi Adhemárnak egy teljesen interpolált XII. sz. i. kézírata közli. Ez pedig Gouz

kellett lenni, hogy a bajor herczeggel folytatott küzdelmek között a magyar térítés vezetése kisiklott kezéből és 991-ben bekövetkezett halála teljesen véget vetett Sz. István egyháza metropolitanus törekvéseinek.

A magyarok térítése így szabadabban, külső politikai indokok nélkül mehetett végbe, még a pápa sem avatkozott be. Közreműködtek benne azok a férfiak, kiket hivatás, áldozatkészség, az a remény, hogy itt, a vad nép közt, Krisztus tanát terjesztve, a vértanúság koszorúját nyerhetik — vontak ide. A politikai vezetés, mihelyt a fejedelem megtért, egészen annak kezében maradt. És csak is ez a kettős eredet magyarázza meg egyrészt, hogy az új egyház elejétől fogva hasonlíthatatlanul magasabb erkölcsi színvonalon állott, mint más hasonló alkotások, másrészt azt is, hogy, legalább eleinte nemzeti feltékenyseget nem igen kelthetett, mert a nemzet első emberétől indult ki.

Azon férfiak közt, kik a magyar egyház apostolai voltak, hírre, állásra, de még inkább jellemre és erkölcsre nézve a legkiválóbb Adalbert (Vojtech) prágai püspök. Előkelő családból származott, mely rokonságban állott a cseh hercegekkel, sőt a német királyokkal is. Szülei egy fogadalom következtében papi pályára szánták. Magdeburgban tanult, aztán pappá szenteltetett. De még mindég örömét találta a világi gyönyörökben és nem igen különbözött a korabeli többi előkelő származású paptól. Csak midőn tanúja volt az első prágai püspök, a kegyes Thietmár halálának, ki utolsó pillanatában is panaszkodott, hogy az ő bűnei miatt nem szünt még meg a pogányság az országban, ébredt hivatása tudatára. Őt választották meg püspöknek és ekkor élete, példája, tanítása, kerlelhetetlen fegyelme által új szellemet igyekezett belehelni a tespedő cseh egyházba. Üldözte a még divó soknejséget, a házas papokat, kétségbe ejtette őt a rabszolgakereskedés, és minthogy meggyőződésével, követelésével szinte egyedül állott, mindenkivel összetűzött. Elhagyta tehát püspöki székét, hogy mint zarándok menjen Jeruzsálembe. Rómába ment, ott egy klastromban nyugalmat talált és letette a szerzetesi fogadalmat. De Prágában ezalatt fölbomlott a rend, a herczeg és a

---

megtérését és keresztelését III. Ottónak tulajdonítja, ki 983-ban mint két éves gyermek jutott a trónra.

mainzi érsek követelték visszatérését és Adalbertnek végre engednie kellett, midőn a pápa parancsolt. De jelenléte nem bírta egyszerre megváltoztatni az erkölcsöket. Ismét visszatért kedves klastromába az Aventinus hegyére. De ott egy látomány a vértanúság jutalmát ígerte neki. A császári sereggel visszament Németországba, hatalmas egyénisége megragadta, meghódította a fiatal III. Ottó császár fogékony lelkét. Itt sem volt maradása, elment a lengyelekhez, onnét a pogány poroszokhoz a Keleti tenger partjára. Itt találta az annyira óhajtott martyromságot 997 április 23-án.*) Ottó 1000-ben elzarándokolt sírjához Gnesenbe. Sírjához, nevéhez fűződik a lengyel egyház megalapítása.

Maga az esztergomi érsekség Adalbertben tiszteli véd-szentjét. Nem csuda, alapítása azon időbe esik, midőn e szent élete és a sírjánál történő csudák betöltötték a keresztyén világot. Később egyenesen a nagy cseh hitvallónak tulajdonították forrásaink az Árpádok megkeresztelését, Sz. Istvánnak nevelését.**)

Hanem egykori, hiteles kútfőkből csak az tűnik ki, hogy sok érintkezése volt Magyarországgal, hogy e nemzet új keresztyénsége őt nagyon érdekelte, de valami nagy eredményt e földön nem ért el. Második püspöksége idején 994 körül, «majd követeket küld a szomszéd magyarokhoz, majd személyesen is megjelent köztök és kevésben megváltoztatva tévedésöket, a keresztyénségnek valami árnyékát nyomta reájok.»***) Midőn pedig másodszor tartózkodott Rómában, 996 körül, Sarolttal, a fejedelemasszony-nyal kezdett levelezést. «E nő vezetése alatt kezdődött ott a hit, de a pogánysággal összevegyült ott a megfertőzött vallás és a lagymatag, ernyedtt keresztyénség alábbvaló kezdett lenni a barbárságnál.» Egy bizalmas emberét, ki a magyar fejedelmi udvarnál volt, talán Asztrikot, onnét visszahívta.+ Inkább ment a vad pogányok közé, hol dicső halál várta, mint félkeresztyénekhez, kik nem bántották, de nem hallgattak reá.††)

*) Giesebrecht 1. m. i. 683—690.

**) *Vita S. Stephani (Maior)* M. Flor. 14. Hartvik. u. o. 38. l. *Bud. Kr.* ed. Podhr. 47. l.

***) Bruno *V. S. Adalb. Scr.* IV. 603. c. 16.

†) Csak így érthetem Bruno zavaros elbeszélését u. o. c. 23.

††) Később a XIII. században összeírt csudái közt van egy, a

Hogy Adalbert életírója ily kevés sikert és kedvet tulajdonít a szent férfúnak a magyar térítés dolgában, annál figyelemre méltóbb, mert ő maga is nem sokkal mesterének halála után, szintén ide jött, mint a pápa által kinevezett érsek, az úr szavát hirdetni. Querfurti Brunó, előkelő szász, vallásosságban, önmehtagadásban, alázatosságban méltó követője volt nagy mintaképének, kinek életmódját mindenben utánozta és kinek vértanúi dicsőségében sikerült végre osztoznia. De úgy látszik, hiányzott benne az az egyensúly, az a fönség, mely Adalbert személyét oly tiszteletreméltóvá, oktatását oly kívánatosná tette. Magyarországon, mint bevallja, «hosszú időn át (1004—1007) hiába ült», onnét Lengyelországba, majd a besenyőkhöz ment, végre a poroszokhoz, kik őt 1009-ben megölték.*) Egy későbbi irat az ő érdemének tulajdonítja Sz. István megtérését.**) de mint látjuk, ezt semmi hitelesebb adat nem támogatja, és maga a szentnek élete ellenmond e véleménynek, mert ő csak akkor jött Magyarországra, midőn István már király volt.

Csak egy központot tudunk, hol folytonosan gondoltak e nevezetes ország megtérítésére: ðPereóban, Ravenna mellett, Sz. Romuald híres klastromában. Maga a szent útnak indúlt ide 24 tanítványával, kik közt kettőt érsekké szenteltek. Ő maga nem jutott ide: útközben beteg lett, de 15 tanítványa terjesztette itt az ígét sok fáradalommal és bajjal, de nem érve el a vértanúságot.***) De e nagy missió, melynek kétségtelenül nagy volt a hatása a magyar egyház fejlődésére és fölvirágoztatására, későbbi, alig indulhatott útnak 1010 előtt, vagyis mielőtt Brunó halálát megtudták és új érsekről gondoskodtak.

Ha tehát így egyenként vesszük szemügyre a valóban hiteles adatokat, arra a következésre jutunk, hogy Piligrim, Adalbert, Brunó, Romuáld, társaik és tanítványaik mind

---

mely arról szól, hogy mint égettek el a magyar fővárosban egy jósló bálványt. De ez sok más legenda mintájára készült monda. *Mirac. S. Adalb. Martiris. Scr.* (IV. 3. p.)

*) Bruno levele II. Henrik császárhoz. Giesebrecht, i. m. II. 689—692.

**) Ademar Cabanensis interpolatioja.

***) *Vita Romualdi, Petrus Damianustól. Surius Vita Sanctorum* III. 705.

közreműködtek ugyan Magyarország megtérítésében, de voltaképp egyiknek sem lehet annak sikerében valami jelentékeny részt kiszabni. Ez tehát az egyik, meglehetősen negatív eredmény.

A másik az, hogy mindazon értesítések, melyek még a Géza alatti állapotról szólnak, valami közömbös, látszólagos keresztyénséget mutatnak, «mely rosszabb a barbárságnál». Ebben az egy pontban, abban, hogy pogány és keresztyén közt akkor itt nem volt valami nagy különbség, egyetértenek mindannyian: Piligrim, Brunó, Thietmar.

De ez nem is lehetett másként. Mint minden más szellemi és erkölcsi mozgalomnak, a keresztyénségnek is, bárhová jutott el történetében, számolnia kellett a tehetetlenség törvényeivel, a közeg ellenállásával. Elfogadták sokan ezt az idegenen hangzó tant, mert fejedelmök, úrok ezt jónak látták, alávetettek magokat a keresztyénségnek, mert ajándékot kaptak, mert talán egy új, hatalmasabb istenség segítségét remélték, elmondták a hiszekegyet vagy a miatyánkot, mint a hogy annyi más varázsló szót, jós ígét szoktak elimádkozni. A kétféle vallás egy lélekben összeforrt: csak kevesen juthattak talán tudatára annak, hogy egyik a másikat kizárja. A keresztyén pap reájok nézve új fajta, talán tudósabb táltos volt, a szentek tisztelete nagyon összefért azzal a hagyományos cultussal, melylyel ők hős apáik, őseik emlékét ünnepelték. Erkölcsre, életmódra, a szív és lélek nemesítésére, mindennek édes kevés hatása lehetett. Hogyan is hasson a prédikáció idegen nyelven, hogy nemesedjék az erkölcs, mielőtt akár tanításon, akár, mi több, példán épülhetne a lélek? Ne feledjük, minő soká maradt meg pogánynak a római birodalom vidéki népeisége, akkor, midőn a városokban már rég uralkodott a kereszt. Hisz paganus nevét is onnét vette, hogy falusi volt. Ez értelemben pedig pogány volt még majdnem az egész magyar nemzet. Különkülön éltek, alig érintkeztek egymással máskor mint vásárkor, vagy ha hadjáratba kellett menni. Soká, igen soká kellett hogy tartson, míg a keresztyénség külső jeleinek elfogadásához valami tartalom is járult, még sokkal több idő kellett ahhoz, míg ez az új tartalom többé-kevésbé kiküszöbölné a régi pogány babonák erjesztőjét. Hisz ha valamit ki bírt mutatni a népszokások szeretetteljes, szorgalmas gyűjtése és összeállítása, bizonyára azt tette láthatóvá, mennyi pogány fölfogás

lappang még manapság is közömbösnek látszó, vagy épenséggel vallásos szertartások és mondások átlátszó meze alatt.

Miután nagy események megrendítették az ősi hitet, miután majdnem egy századja körülfolyta őt az európai élet áramlása, a magyar meg tudta változtatni vallását, nem belső lelki szükségből — ezt ritka nép tette — hanem politikai czélszerűségéből, vezére, ura iránti hódolatból, engedelmességből.

És mint e politikai érzék, e tisztán világi fölfogás megtestesülése áll előttünk és vívta ki helyét a történelemben, Géza fejedelem, Taksony fia. Nem tudjuk mikor, ki által vette föl a keresztséget, valószínű, hogy Sarolt óhajására, és mert ebben a pontban is hasonló akart lenni más uralkdókhoz. De azt tudjuk, hogy az új hit sem változtatott lényén. Nem szünt meg ezután sem áldozni a régi isteneknek, kiknek atyái áldoztak, és midőn papja e miatt kérdőre vonta, nagyúri egykedvűséggel válaszolta: elég gazdag és hatalmas vagyok ahhoz, hogy megtehessem!*) Azt a nagy haragját és dühöngését azok irányában, kik pogányok maradtak, eléggé megmagyarázza az a fölfogása, hogy azok parancsának szegültek ellene. A magyar egyház történetében az a hely illeti őt meg, mint Nagy Konstantint a római egyházban. Mindegyik legfőbb eszköze volt az új hit uralomra jutásának, de lelkét, politikai létét e diadalhoz egyik sem kötötte: a térítés hatalmi, dynasztikus eszköz volt, nem más.

Ha a magyar fejedelmi családban, és így a nemzetben, kizárólagos uralomra jutott volna ez a tisztán czélszerűségi irány, Magyarország hasonlóvá válik azon országokhoz, melyek már magasabb fejlettségű nemzetek intézményeit, szokásait, életmódját készen átveszik, de a műveltség közös munkájában részt nem vesznek. Ez esetben Géza uralma folytatása, betetőzése lett volna a magyar nemzet belső fölbomlásának, mert a régi, veszendő alap helyébe nem lépett volna más, és a dynastia külső hatalma és annak elismerése csak rövid ideig fődhetne volna el annak belső gyöngeségét.

Nemzetünk szerencséjére a fejedelem családjában képviselve kellett lenni azon iránynak is, mely a keresztyén vallásban és a vele kapcsolatos erkölcsben többet látott egyszerű politikai eszköznél, mely nem csak megkeresztelni akarta a

*) Thietmar i. m. VI. 3. p.

magyart, hanem keresztyénné is tenni. Talán nem tévedünk, ha Sarolt környezetében, mely már régóta volt buzgóbb keresztyén, keressük ennek a törekvésnek gyámolait. Mert az bizonyos, hogy Géza és Sarolt fiának, Vajknak, nevelésénél oly befolyás észlelhető, minőt abban az időben a híres tudós Gerbert gyakorolt III. Ottó császárára, Theophanó császárné fölügyelete alatt. A keresztyén hit iránti lelkesedés, az a meggyőződés, hogy ez a hit az egyedüli üdvös, hogy annak terjesztése a legfőbb kötelesség, de egyúttal az a fölfogás is, hogy a hit karöltve jár a régi latin tudománnyal, melynek megmaradt gyér sugarai is annyi világosságot terjesztettek; az az egész életnézet, mely az 1000 körüli időszakot a középkor egyik legfényesebb, legreményteljesebb epochájává teszi, már korán kellett, hogy apostolokra találjon a vallásilag oly alacsonyán álló Géza családjában. Kütfőink Sz. Adalbertet és Deodát sanseverinói grófot említik, mint Sz. István nevelőit. *) A nevek és személyek nehezen történetiek, de az elbeszélésnek van történeti magva. Akkor különösen két iskolában lobogott a vallásos tűz lángja, két központja volt az egyházi propagandának: hogy úgy mondjuk, két próféta-iskola, melyek ifjai a vértanúságban keresték földi pályájok legméltóbb megkoszorúzását: az egyik Németországon, a császári udvarral kapcsolatban, és ebből került ki Adalbert, a másik Olaszországban, Monte Casinónak és a Monte Garganonak ősi klastromaiban. És ez a két iskola összefolyt: német, francia, görög, cseh, olasz együtt készült missionáriusnak a pogányok közé a keresztyén világ központjában, Rómában, az apostolok sírja körül, Nagy Gergely, Sz. Nilus, Sz. Alexis példájából nyerve ihletet. A magyar térítés folytatása ennek a római propagandának műve, mely valóban internacionális volt, mint a keresztyén egyház lényege megköveteli, mely nem megsemmisíteni akarta a nemzetek különállását, hanem szép összhangban egyesíteni valamennyinek nyelvét, hangját, az istenség és annak földi helytartói a császár és a pápa körül. Meglehetősen hiú kérdés az: milyen nemzetűek voltak a magyar nemzet első hitoktatói. Volt biz ott minden nemzetbeli, de megbízását, irányát Rómától vette; működése tiszta volt minden politikai mellékíztől.

Sokkal fontosabb kérdés, következtéseinek fogva: miért

---

*) *Bud. Kr.* II. 40.

csatlakozott Magyarország, a hol az első nevezetes térítéseket a görög egyház végezte, utoljára mégis a nyugoti római egyházhoz?

Minthogy a keresztyénség befogadása, terjedésének előmozdítása Géza szemében kizárólagosan politikai jelentőséggel bírt, világos, hogy azon nemzet térítőinek nyitotta meg országát, melyhez leginkább közeledett, és melynek barátságától legtöbbet remélt. Olyanforma a viszony, mintha mostanában politikai szövetségben levő államok, gazdasági, kereskedelmi, vámconventiók által is kifejezik és föntartják a kölcsönös barátságot. E tisztán külső okhoz járult még a nyugoti egyháznak akkorilendülete, hasonlíthatatlanul nagyobb expansiv ereje. Úgy látszik, mintha a görögök ebben az időben a Theophylaktos patriarcha idejében megkezdett magyar missióról egészen lemondtak, azt egészen sorsára bízták volna.

Abban az időben még a két egyház dogmában, kormányban nem volt egészen elválasztva. Déli Itáliában folyton érintkeztek. Sz. Nilus, kinek klastromában érte el akkor a legmagasabb szárnyalását a római szerzetesi szellem, maga is görög volt. Még kétséges lehetett akkor, a római egyház melyik ágazatának lesz-e fényesebb jövője: azé-e, mely kezdettől fogva a legszorosabb összeköttetésben maradt a római császársággal, vagy azé, mely sorsát inkább a nyugoti barbár, új keresztyén népekével fűzte össze? Még talán Konstantinápolyban van, a nagyobb gazdagság mellett, a nagyobb tudomány, és a patriarcha alárendelése a császárság alá, politikai tekintetben kétségtelenül sok előnnyel dicsekedett. De ép a X. században megy végbe nyugaton, Clunyból kiindulva, a szerzetesség nagy reformja, mely 1000 körül már meghódította a világot és addig páratlan szellemi és erkölcsi erőt állít a pápaság rendelkezésére. Ez a mozgalom helyreállítja a klastromi fegyelmet, fönséges erkölcsi példákat nyújt szegénynek, gazdagnak egyaránt, kivonja az egyházi ügyeket és azok kezelését a durva világi karok igazgatása alól, hadat indít annak a lealázó, erkölcstelenítő befolyásnak, melyre a világi elemek a püspöki székek betöltése, az egyházi javadalmak eladása és a papok házassága révén tettek szert, és az egész új világrend öre gyanánt az egyelőre még csak eszményi hatalommal fölruházott papságot állítja föl. A mellett, hogy együttesen megújítja a már régebben keresztyén országok vallásos

és erkölcsi életét, hogy hadat izen minden lanyhaságnak, habozásnak, ingadozásnak a hit és a pogányság közt, elég erővel bír, hogy újra meg újra a Krisztusért élni-halni óhajtó, példa és szónoklat által egyaránt ható, térítő raját küldje a még pogány vagy fél-keresztyén országokba. Ez a mozgalom teremti meg voltaképp a szellemi egységet az addig nemzeti egyházakra oszlott, egymással gyéren érintkező keresztyén népek közt, kiindulását is épen Franciaországból vette, mely azon korban legkevésbé örvendett politikai egységnek, nemzeti hatalomnak. És az így szívben- lélekben egyesített, a pápa és a császár által egy értelemben igazgatott keresztyénség elé kitűzi már a nagy czélt, melynek elérésén századokon át fáradozott: a pogányok, mohamedánusok elleni küzdelmet, a szent föld, Krisztus sírja fölszabadítását, a keresztes háborút. Ily módon elkészülve, megtisztulva, megújítva fejben és tagjaiban, várta az egyház az ezredik évet, melyhez régi szent jóslások fűzték a világ végét, Isten birodalmának bekövetkezését.

Ez a részben mystikus, de valójában igen gyakorlati, mindenek fölött erkölcsi irány, melynek diadalához nemcsak az egyház, hanem az egész nyugoti emberiség haladása volt fűzve, mely szentekké tette az uralkodókat és fejedelmekké a papokat, utat nyitott magának a magyar fejedelmi családnak körébe. Nem tudjuk pontosan, kik voltak itt hirdetői, de István művein, tettein megismerjük szellemök lehelletét.

Kétféle, egymástól nagyon különböző, befolyás olvadt szerves egységgé Géza fiának fogékony ifjú lelkében. Keresztyén akart lenni, mint Adalbert, mint Romuald, mint a hitnek annyi hőse, kik nemcsak e földön nyertek dicsőséget, hanem magoknak és másoknak mennyei koronát is szereztek. Ismernie kellett már Nagy Károlyt, ott állott mintaképp gyanánt Nagy Ottó is. Ezeknek példája vonzotta, de nem feledkezhetett meg atyjáról, őseiről sem. Mennél hatalmasabb, annál inkább vezetheti népét jó úton, mennél dicsőbb és hősebb, annál szívesebben fogadja el népe vezetését. A kétféle eszmény: az általános egyházi és a magyar politikai, benne összefolyt: egyesülésökből született meg a magyar keresztyén királyság.

Bár mennyire különbözött is a fiú atyjától, egyet kellett hogy ertsenek a nyugoti keresztyén népekhez való közeledés óhajlásában. Alig lehetett István 18—20 éves, midőn nejevé

lett a legkeresztyénebb császári ház sarjadéka, Gizella. E házasság létesítette az első rendes összeköttetést a magyar és a német udvarok közt: ennek volt következése, hogy Magyarország átalakulásában, ezután, épen német, bajor lovagok és szerzetesek vettek oly kiváló részt.*)

MARCZALI HENRIK.

---

*) Későbbi német írók, kiket sok modern is követett, túlságos befolyást tulajdonítottak e házasságnak. Herm. Contr. szerint István csak akkor, 995-ben tért meg. Aurai Ekkehard szerint (*Script.* VI. 192. 1001-hez), nem is nyerhette el Gizelát, míg meg nem ígérte megtérését és népe megtérítését. Az egykorú Thietmar, ki egyedül ismeri István pogány Vajk nevét, erről nem tud. István egész lelkülete, élete mutatja, hogy gyermekkorától fogva szigorúan keresztyén nevelésben részesült.

AZ 1848—49. SZERB FÖLKELESRŐL.

Második közlemény. *)

IV.

A karlóczi gyűlés kebeléből került ki a főbizottság (glavn odbor), mely olyan francia convent-féle intézmény. Tagja száma 8—15-re rúgott és változtak. Elnöke a patriarcha volt. E főbizottságnak a kerületi odborok valának alárendelve, melyek többnyire városokban székelték, vagy falun és akkor több falu fölött hatósági jogot gyakoroltak. Híressé vált különösen a pancsovai és zimonyi odbor. A karlóczi főodbor vitte tulajdonképen az összes politikai és közigazgatási ügyeket. Az Innsbruckba utazó küldöttség összeállított és határozatba ment, hogy a mennyiben ez idő alatt a magyarok támadnának, a szerbek fegyveresen fognak ellentállani. A prágai küldöttség megalakítása az előbbi hatáskörébe utaltatott, s vezetőkül Grujics Nikanor és Sztamatovics Pál újvidéki esperes jelöltettek ki; feladatuk volt a cseheket megnyerni, hogy egy külön küldöttség útján a császárt a szerb óhajok teljesítésére rávegyék. A patriarcha megérkeztéig Sztratimirovics György vette át a főodbori elnökséget. A *Vjesznik* (Hírnök) hivatalos lapul fogadtatott el és Pestről Karlóczára hozatott le. A főodbor alapszabályai kidolgoztattak és igazgatóbizottsággá alakult a szerb vajda megérkeztéig. Egy fölhívást tízezer példányban adtak ki, mely a szerbeket fegyverre hívta föl. Jellacsichhoz pedig egy bizalmi férfiút küldöttek, hogy a hadi működés terve megállapíttassék.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 214. számában.

A magyarokhoz, németekhez és oláhokhoz kiáltványt intéztek, hogy ők csak jogaikat akarják érvényesíteni és számukra a jogegyenlőséget föntartják.

Sztratimirovics a szerbeket május 24-én hívta föl először fegyverre, jún. 4-én Karlóczára szállította őket, 12-én pedig általános népfölkelést rendezett.

Politikai tüntetésekben sem volt hiány. Május 17-én a horvát küldöttség, Kukuljevics Iván vezetése alatt, Karlóczán járt, s Sztamatovics Pál és Kosztics Sándor lelkesen üdvözölték. Pavlovics Tivadart pedig, a *Szerb nemzeti ujság* (Szrpszke narodne novine) szerkesztőjét, a ki a forradalmi föllépést elítélte, Újvidéken egy remekül sikerült macskazenével tisztelték meg.

Az események ily rohamos haladásához bizonyára nagyban hozzájárult Rajacsics távolléte, s az ifjú Sztratimirovics gyors cselekvésének némileg conservatív ellensúlyozást adott volna a főpap jelenléte.

Sztratimirovics György kiváló képzettségű katona volt; szerette az irodalmat is, főleg Uhlandot és Kantot, sőt német verseket is írt. Mint huszonegy éves hadnagy beleszeretett egy földbirtokos leányába és megszöktette. Gazdaságában érték a karlóczai események és a karlóczai gyűlésen előkelő állásánál fogva is föltűnt. A nemzeti haladó szerb párt föltétlen híve volt, s mint ilyen lön 1848 május 18-án odbori elnök. Rajongott a nemzeteért, s azon okból ragadott fegyvert hazája ellen, mert faji érzete erősebb volt jogi érzelmeinél. Jellemben ellentéte Rajacsicsnak, ki saját egyéni érdekeit sohasem felejtette el. A mikor a szerb forradalmat svarczgelbbé tették, élete kockáztatásával állást foglalt ez ellen, de utóvégre mindenkitől elhagyatva, megtámadva, kénytelen volt meghajolni. Jeles, eszes katona volt, s nélküle a szerb fölkelés talán csúfos véget ért volna, a ki akkor is küzdött nemzete érdekében, mikor annak egyházi feje elejtette a nemzeti ügyet. Orosz egyenruhában járt, melyet Karagyorgyevics Sándor fejedelemtől kapott ajándékba.

A magyar kormány a szerbek fölkelésekor már nem bízott a békés elintézésben és szeretett volna Csernovics helyébe mást kinevezni, nem merte azonban lemondadni, mert a szerb aristokratia eddig még hú maradt a hazához. Erély pótlása végett tehát kinevezte melléje Vukovics Sebőt, a kinek a kormány erényéül számította be, hogy a verseczietek kivéve,

Temesmegyében minden község csendesen viselte magát. Vukovics május 24-én neveztetett ki. Ellenzéki volt, de elvhű, nem is szerb már, hanem magyar. Tehetséges, jeles képzettségű. Szónoki előadása élénk, hangja kellemes, közönségesen az országgyűlés csengetyűjének nevezték. A szerb forradalom kitörésekor már sűrű levelezésben állott Kossuthtal és Szemerével. Kineveztetésekor Bács teljesen Csernovicsra hagyatott, míg a Bánságban Vukovics működött. Ő kíméletlenül kezdte üldözni a szerb lapokat. A belgrádi hivatalos lap tényleg tele volt lázító cikkekkel. Neki köszönhető, hogy a fölkelés majdnem tisztán a Szerémségbe szorult. Úgy látszik, az ő tanácsára állított föl a kormány a miniszteriumban egy külön osztályt a görög-keleti egyházi ügyek részére és annak főnökévé Atanaczkovics Pláto budai püspököt nevezte ki. Ezenkívül számos szerb vétetett föl az egyes miniszteriumokba. Mindez azonban legföljebb a hű szerb főurak kedvéért történt és a szerb állást kereső urak zsebére hozott hasznot, magára a fölkelésre nem volt befolyással.

A harmadik biztos Hrabovszky József péterváradi parancsnok volt, a ki Horvát-Szlavonországokra és a Szerémségre neveztetett ki, még május 11-én. Az ő parancsa alá rendeltetett a határőrvidéki katonaság s fölhatalmaztatott rögtönítélő szezék fölállításával is. A szerbek ettől annyira megrettentek, hogy küldöttséget menesztettek Bécsbe, hogy a hatalom tőle megvonassék. Az altábornagy azonban Jellacsicssal fiascot vallott és a szerbekkel sem tudott boldogulni. A haza hű fiának bizonyult. Róla nyilatkozott Kossuth az önvédelmi harez leveletése után: «Istenem! hová lett a szemem, hogy nem őt neveztem ki Mészáros helyébe». Hogy jó katona volt, megmutatta a lipcsei csatában. A szerbek nem szerették eleinte sem. A nép «Grabovszkinak» csúfolta és nevetve fogadta, mikor június 1-én kijelentette, hogy a kormány kész a szerbek jogos kívánságainak eleget tenni. Pedig akkor már írta Szemerének, hogy a szerbek elszakadási szándéka tetteles lázadásá fajult. A szerbek a megnyerésén is fáradoztak és május 30-án egy küldöttséget menesztettek hozzá, hogy őt színvallásra bírják. A fődobor azon hírre, hogy Bács és Bánság egyes helyein nemzetőrök gyűjtetnek össze, Hrabovszkyhoz fordult, hogy védené meg a szerbeket a magyar fenyegetés ellen. Ekkor jelentette ki, hogy ő «szerb nemzetet nem ismer Magyarországon», s ha azok

akarnak lenni, menjenek át a Száván. A karlóczai főodbor emiatt egy emlékiratban be is vádolta ő felségénél és kérte a biztos mihamarabbi eltávolítását. Június 10-én pedig egy fölhívást intézett a határőrökhöz, hogy Hrabovszky nemcsak a szerbek ellensége, hanem a császáré is, és fegyverre szólította föl őket. Hrabovszky másnap küldöttséget küldött Karlóczára újabb tárgyalás miatt, de az odbor őt kérelmével elutasította, a mi az ősz katona türelmét végre kimerítette.

V.

Az első szerb tábor Karlóczán alakult meg, melyet Hrabovszky Pétervádról fenyegetett. Karlóczára tódultak Szerémből, Bács-Bánságból, sőt Szerbiából is száz önkéntes. A péterváradi ezred szintén a fölkelőkhöz csatlakozott. Az első zászlóalj Olaszthonban harczolt, a második is oda rendeltetett, de ez megtagadta az engedelmességet és a szerb fölkeléshez pártolt. Nemsokára a harmadik zászlóalj is a fölkeléshez csatlakozott, mely a várba való bejövetelét is megkísérlette, de a hazafias Don Miguelek ellentállásán meghiusult a tervök. A karlóczai támadáskor Karlóczán 3000 főre rúgott a tábor harczképes népe, mely később 15,000-re szaporodott. A második nevezetes tábor a római sánczokban alakult, mely hadi tekintetben kiváló jelentőségű volt. Csurogon bizonyos Jovánovics Izsák állott. A római sánczokba 150 szerbiai jött. Titelt és a karlóczai tábor a *Duna* gőzös kötötte össze. A titeli sajkászred már április közepén forrongott. Jovánovics Zakár már június 6-án több ágyút foglalt el Titelen, s ismét a római sánczokba vonult. A dunai flotilla Zimonyból Karlóczára evezett és ott a főodbornak hódolt. Június 15-én Sztratimirovics Titelen elfogta az ellenszegülő Molinárit és az egész fegyvertárt elvitte; a sajkások hozzá pártoltak. Szerémségben június közepén Kameniczen, Bukovczen, Csereviczen és Illokon alakultak kisebb táborok. Szent-Tamásra, melyet a szerbek Szerbovárnak (szerbek védője) neveztek, Bosznics Tódor szervezte a fölkelést; Bácskában ezenkívül Szurducski, Titel környékén Kresztics nemzeti biztos, Mitroviczán Radoszavlyevics Tódor hadbíró, Bánságban föllázadt a német és az illir bánsági ezred, Vranjován egy kis csapat foglalt állást, a pancsovai ezred zöme. Per-

laszon június 1-én, mikor a főhadi parancsnokság leirata olvasgatott föl, hogy az ezred a magyar kormány alá helyeztetik, Drakulics lőn a tábor parancsnoka; vele voltak Petrovics István, a szerbiai tűzérek parancsnoka és a szerbiaiak vezére, Jandresa kapitány, ki Várnánál a törökök ellen is harczolt. Pancsova, Tamasovác és Botos számos fegyverest küldött Karlóczára. Az alibunári tábor Versecz ellen alakult; Sztanimirovics Dömötör szervezte. Hadereje 5—6000 ember. Fehértemplom hű maradt. A karlóczai tábor Pétervárad, a római sánczok és Szent-Tamás, a Bácska, a perlaszi Nagy-Becserek, és az alibunári Versecz ellen készült.

A szerbek harczy intézkedéseikkel szemben a kormány Bács-Bánság egyes helyeit erősítette meg csapataival. Ó-Becsén Pongrácz alezredes állott négyezer emberrel. Adán, Petrovoszelen és Moholyon rendes katonaság feküdt. Eszéken ötezer ember vonatott össze. Ujvidékre lerendeltetett az Estei ezred, a megyébe elszórva a János főherczeg lovasezred. Szegeden egy tizezer főből álló nemzetőrség gyülekezett, Péterváradon kevés őrség védte a várat.

Bácskában a nemzetőrséget Rudics József főispán szervezte, a ki kevés erélyű ember volt s később a megyét elhagyván, általában mit sem tett a nemzeti ügy védelmére. Alatta állott Knézy Antal alispán, egy lassú, tétovázó ember. Gavalérok voltak, régi kaliberű tisztviselők, örökké kártyáztak s egy cseppet sem bántották őket a hadi rendeletek. Csakis a hanyag megyei gazdálkodás és nyomorult administratio következtében üthetett ki Bácskában a szerb fölkelés. A június 17-iki megyei közgyűlés Zákó István és Mártonffy Károly szolgabíró indítványára húszezer nemzetőrt az ókéri táborban határozott rendelni. Különösen Tolnából és Baranyából jött sok nemzetőr, velök Forster ezredes, ifj. Majláth György, a későbbi országbíró, Perczel Miklós.

Bánságban feküdt a Hannover huszárezred, Verseczen négy század a Rukavina ezredből; három század a Ferencz Károly ezredből, négy század Don Miguel, ugyanannyi a Lipót ezredből. Összesen kétezeröttszáz, Bácsban kétezerkétszáz ember. Torontál kettő, Temes kettő, Krassó három nemzetőr zászlóaljat köteleztetett fölállítani. Torontálba Rohonczy Lipót, Temesbe Bajzátth Bertalan, Krassóba Pánczély Károly nevezettek ki parancsnokokul.

A kormány Délmagyarországon tizenötezer emberrel rendelkezett, de úgy szétszórva, hogy semmiféle actióba sem bocsátkozhatott. Ha ez a sereg egyesített idejekorán, a szerb fölkelés csirájában egy kardcsapással lett volna elfojtható, gyors mozdulatokkal. E helyett meghagyattak a katonai főhadi székek, a melyek fölültették a csapatparancsnokokat.

Ilyen viszonyok között támadta meg Hrabovszky Karlóczát, június 12-én. A magyar kormány nyomásának engedett mert ő azt írta föl, hogy ha erőszakkal lép föl, egy borzasztó polgárháború tör ki. Hrabovszky azonban a rövidebbet húzta és visszaveretett. A szerb odbor győzelmi mámorea leírhatatlan vala, de félt újabb támadástól és Belgrádra készült; ekkor jött a zimonyi hajóhad, mire a karlóczei tábor védelmét elhatározta. A császári tisztek fölszólították a szerbek soraiba lépni. Hrabovszkyt fölségárulónak nyilatkoztatták. A péterváradi ezred tiszti kara egy részének kivételével, mind a szerbekhez pártolt. Hrabovszky ilyen tények után magára maradt, a királyi biztos, Csernovics pedig 10-én Pestre utazott.

A magyar kormány ezalatt győzött — ha látszólag is — Innsbruckban és leküldötte az Ó Felsége által aláírt, a határörvidékekhez és sajkásokhoz intézett kiáltványokat, melyben a király őket engedelmessegre szólítja föl. A szerb nép eleinte hitelt adott ezeknek, de a főodbor kijelentette, hogy hamisítványai a forradalmi magyar kormánynak. Csernovics, mikor harmadizben lejött Újvidékre, a királyi kéziratokra hivatkozva, fölhívást bocsátott ki a megtérésre, de bizony nem volt fogamatja.

Mindazonáltal a szerb vezetők bizonytalanul érezték magokat. A királyi leiratok, Jellacsics letétele, a prágai szláv congressus gyászos vége, az innsbrucki küldöttség hosszas elmaradása, arra bírták őket, hogy a magyarokkal fegyverszünetet kössenek. Egy szerb küldöttség tényleg a kir. biztosnál látta Ferdinánd király eredeti aláírását, s annyira fölbosszankodott, hogy Nugent grófnak kijelentették egyesek: nekik most már a császár sem kell és ők Szerbiával egyesülnek, Vucsicsot vajdának veszik. Erre Nugent újból hangsúlyozta, hogy csakis Jellacsics útján érhetik el majd céljaikat.

A fegyverszünet által a magyar kormány került kelepcebe, mert a szerb főodbor időt nyert az innsbrucki küldöttség visszatéréig a szervezkedésre. A magyar kormány pedig ez-

alatt tétlen maradt és ragaszkodott a szerencsétlen «kordon»-hoz, melylyel a fölkelőket el akarták «vágni» az anyaországtól. Valóban nem tudni ez a stratégiai esztelenség, vagy a fegyverszünet volt-e a nagyobb baklövés? Míg ellenben 15,000-nyi összpontosított sereggel a fölkelest teljesen el lehetett volna nyomni.

E fegyverszünet alatt választották meg az 1848. júliusi országgyűlésre a követeket. A szerbek passive viselték magokat. A fegyverszünet azonban nem iolyt le csendesén; Újvidéken és Szent-Mihályon véres zendülések zavarták meg.

VI.

Jellacsics horvát bánt a magyar kormány szorgalmazására Innsbruckba idézte a király, s pártütőnek is nyilvánította. A bán azonban, a helyett, hogy hajlott volna a királyi szóra, Horvát- és Szlavonországot útazta be és mindenütt fölizgatta a népet. Június 4-dikén Zágrábba érve, a magyar kormány tilalma ellenére megnyitotta a horvát tartománygyűlést. A szerb küldöttség május 25-dikén utazott el Zimonyból és 29-dikén Zágrábban volt. Midőn hajójuk Belgrád mellett elhaladt, a belgrádi pasa üdvözlésekkel üdvözölte őket, az osztrák consul pedig a fekete-sárga zászlót tűzte ki. Zágrábban a bán Rajacsics kezébe tette le az esküt saját akarata ellenére. Gáj kijelentette ugyanis, ha ez meg nem történik, nem állhat jót a bekövetkezendő botrányokért. A míg az ügy kimenetele bizonytalan volt, a metropolita betegnek tetette magát, s mikor javára dőlt el, hirtelen egészségessé lön. Az itteni gyűlésen kevés híja, hogy a szerbek és horvátok a Szerémség miatt össze nem veszték; a kérdés megoldatlan maradt, mert a horvátok tovább is magokénak tarták Szerémet, míg a szerbek a vajdasághoz sorolták. A horvát-szerb szövetség ennek ellenére megkötött. A horvát-szerb küldöttség június 19-dikén ért Innsbruckba.

Rajacsics tényleg Zágrábban határozta el magát a harcra, miután Jellacsics neki az udvartól kapott bizonyítékokat fölmutatta. A szerb közelet egyik kiváló embere mondotta nekem, ha Rajacsics Buda-Pesten keresztül utazott volna Bécsbe, illetve Innsbruckba, a fölkelés talán meg sem történt volna.

A szerb küldöttség a horvátok után adta elő kérelmeit. Ő Felsége egy levélpapírosról olvasta föl a kitérő választ. Ezalatt ugyanezen szobában Eszterházy herczeg jelen volt, a zárt ablakon kinézett és egy szót sem szólt.

A lehangolt küldöttség azután Jellacsics biztatására Ferencz Károlynál és Zsófia főherczegasszonynál tisztelegett. «Pejesics orvos oly szépen beszélt — írja egy kortárs, hogy a felségek könnyekre fakadtak és eleget ígértek». Pejesics zimonyi orvos volt, s mikor Bécsen át hazatért a küldöttség egy részével, az ottani aula üdvözlésére köszönő beszédet tartott. Kissé szeretett demagognak látszatni.

János főherczeg még szívesebben fogadta őket, sőt egy határőrvidéki katonával kezét is szorított, mondván: önökre, testvérek, szép föladat vár. Károly főherczeg megígérte, hogy a temesvári és pétervárad-i parancsnokságokat szerbekkel, utóbbit Suplyikáccal töltik be, s újabban János főherczeghez utasította őket. A szerbeknek ez a kérelme nem teljesült. «A bának nem tetszik — írja Vukajlovics — hogy Suplyikác a pétervárad-i főparancsnokságra kineveztessék, és nekem személyesen említette, hogy magának fogja megtartani.»

Az udvari környezet fölvilágosította Rajacsicsot, hogy a királyi válasz formalitás. Ígéret adatott bővében és az udvarral megkötötték a szövetséget, melynek összekötő vaskapcsa Jellacsics bán volt.

A szerb fölkelést a király lázadásnak bélyegezte — környezete a mozgalmat a legloyálisabbnak ismerte el. Batthyány ezek után fölismerte a veszélyt, hangosan követelte Rajacsics megfenyítését, de süket fülekre talált, sőt ugyanakkor Schaffgotsch tábornokot utasították, hogy Rajacsicsnak ágyúkat és löszert küldjön.

A szerb küldöttség ezután Rajacsicscsal Zágrábba ment, hol kilencz napig volt, és csak július első felében tért haza. Rajacsics állítólag beteg volt.

Az innsbrucki küldöttség eseményeivel párhuzamosan egy másik fontos kísérlet történt az Obrenovicsok részéről, tudniillik a szerb trón elfoglalására, mire nagyon alkalmasnak látszott az 1848-ki zavaros állapot. Petrovics Milivoj 1848 május 22-dikén azt írta a patriarchának, hogy előtte Milos fejedelem nyilatkozott négy szemközt és a leghatározottabban Vuicsics, Nenádovics prota, Vukicsévics stb. útján trónját visszanyerni

reméli. Milosnak a karlóczi főodborban is több híve volt, úgy mint Sztankovics, Karamuta; s mikor egyszer híre járt, hogy Milos Iregen jár, az odbor elhatározta agyonütését, s csak föntiek erélyes protestálásán múlt, hogy a határozat nem mondatott ki. Szerencsére Milos sohasem járt Iregen. Sajátságos, hogy Suplyikàc az Obrenovicsok iránt vonzalommal viseltetett, s nagyon rosszalotta elűzetésöket.

A vajdavasztás előtt Milos jelöltsége is szóba került; a pesti szerb lapok nyiltan cikkeztek róla. A szerb kormány még őszszel is tartott tőle; mikor a karlóczi odbor egy ízben ellentétes állást foglalt el Szerbiával, úgy hogy Sztefánovics István, az államtanács elnöke, követelte a Milos-pártiaknak az odborból való kiűzetését.

Milos nagy reményeket helyezett a horvátokba is. Már minden rendben volt, hogy Szerbiába megy, Garasanin Mihály Győrben várta, Zuban Lázár és Nenádovics prota Újvidéken, de Petrovics Milivoj, a későbbi Blaznavác rútúl rászedte és Zágrábba csalta. Petrovics ugyanis a szerb kormány titkos fizetett kéme volt és magát Obrenovics-pártinak mondotta, hogy az Obrenovicsok terveit megtudhassa. Milos 1848 május 21-dikén Zágrábban volt. Bámulatos, hogy Sztratimirovics György már 16-dikán tudott lejöveteléről.

Zágrábban Gáj letartóztatta, katonasággal őriztette, megszarolta 17,000 forinttal és 2000 arannyal s aztán Laibachba küldette. A horvát bán ezt megtudván, Gájjal összeveszett, a horvát szerbek is fölzúdultak, de Rajacsics védelmébe vette Gájt és igyekezett a zsarolást elsimítani.

Obrenovics Mihály egyidejűleg Újvidékre utazott, hol május 29 dikiég tartózkodott.

A szerb kormány nyiltan leleplezte az Obrenovicsok terveit s azt írta a hivatalos szerb lap, hogy Boszniába akarnak törni és onnét Szerbiába. Hogy a magyarországi szerbek el ne tántorodhassanak, a segélyt emelték. Milos ártalmatlanná tévése után a szerb kormány Mihály ellen fordult. A török pasa, Danilyevszki orosz consul, Mayerhofer osztrák consul közbelépése folytán Mihály el is távozott, mert közben értesült Milos szerencsétlenségéről.

Obrenovics Milós a magyar kormánnyal összeköttetésben állott; úgy látszik politikailag megállapodott hazánkkal; Eszterházy Pállal is érintkezett.

Néhány hónap múlva Szabó Imre ezredes kereste föl Milost Münchenben, a ki közlé vele, hogy Szerbiában javára forradalom készül. Egy belgrádi szerb (Petrovics?) járt Pesten és kért 6000 aranyat e czélra, ígéretet tevén, hogy a Magyarországra jött szerbiai harcosok vissza fognak térni a forradalom alatt. Kossuth Atanaczkovics Plátó budai püspöknek adta át a 6000 aranyat, hogy vigye le Péterváradra és adja át a szerbek titkos bizalmi férfjának. A püspök uram el is utazott, de nem Péterváradra, hanem Újvidékre és az aranyokat megtartotta. Kossuth öt kolportálta Rajacsicscsal szemben, mert Budán a szerb templomban hazafias színben prédikált, s még azt is mondta volna, hogy «restelli, hogy szerb», — később meg Újvidéken az ellenkezőt tette. Rajacsics a forradalom után nyakára is ment és a 6000 aranyat követelte; — szorultságában a püspök az osztrák kormánynak adta az aranyakat — és semmi baja sem történt, maradt püspöknek és legkegyetlenebb ellenségét, a patriarchát is kijátszotta.

Ha az Obrenovicsoknak sikerült volna Szerbiába nyomulni, a szerb fölkelés egészen más irányba tereltetett volna és talán a magyar viszonyok is.

Említettem, hogy Sándor fejedelem kétszeresen támogatta ezentúl a magyarországi szerbeket, mert érdekében állott szövetséges viszonyuk; annál inkább, mert Szerbiában a testvérek segélyezése népszerűvé vált. Különösen a haladó-pártiak hangoztatták ezt, mert az esetleges politikai egyesülést sem tartották lehetetlennek.

Alakult Belgrádban más politikai párt is, mely ide a kudarccsal végződött prágai szláv congressus után telepedett le. E politikai elemek Oroszország kizárásával a négyes foederatiót hangoztatták, melynek egyes tagjai lettek volna: 1. Lengyelország, 2. Csehország, 3. Magyarország, 4. Balkán tartományok. Látni való, hogy a szláv érzésű lengyelek terve volt ez. A magyarországi szerbek vonakodtak ebbe belemenni.

A hivatalos Magyarország minden szerb külső beavatkozás ellen protestált, s ily irányban megkereste a portát és a francia consult, a szerbiai önkéntesek visszahívását követelve; ekkor az orosz consul, Danilyevszki, is a semlegesség felé hajolt, ép úgy Mayerhofer. Sándor, szerb fejedelem, erre Kragujevárcra nemzetgyűlést hívott össze, melyen kimondatott Szerbia semlegessége, miről a porta és a szomszéd államok értesített-

tek. «Szerbia eddig mint az ottomán birodalom kiegészítő része szerepelt — írja Taillandier, — de ekkor már mint állam lépett föl.» A szerb kormány azonban e határozat ellenére átengedte a Száván a szerb önkénteseket és az ellenintézkedések tisztán színlegesek valának. Az «előnyös kragujeváci határozatok», melyekről Péterváradról értesítették a kormányt, csak félrevezetésre szolgáltak. Hiszen Garasin belügyminiszter május 29-dikén világosan írta: «mi az egy törzsből eredt magyarországi szerb testvérek ügyét, melyet önök (Karlóczán) ismét oly derekasan védenek, magunkévá teszszük; semmiféle áldozattól sem riadunk vissza». E segítségnek azonban ára is volt: «Mihály és Milos, a szerbek közös ellenségeinek, elűzése». Ugyanekkor a Vuicsics által kiszorított szerb vezérférfiak, mint Knityanin Petrovics István, Zuban Lázár, Jankovics Elek távozni kényszerültek és elmentek Magyarországra. Knityanin államtanácsosi rangjáról lemondván, ezredessé neveztetett ki.

Ausztria képviselője, Mayerhofer, nem jó szemmel nézte e mozgalmat, tartott a két testvér-nép egyesülésétől; e miatt komolyan tiltakozott a szerb kormánynál a szerbek átkeleése ellen, úgy hogy a szerb kormány kénytelen volt egy ellenintézkedést kiadni és Nikolics Atanáz, belügyi osztályfőnököt Karlóczára küldeni a szerb csapatokat visszahívó levéllel. Nikolics Karlóczán és Perlaszon föl is olvasta a levelet, de titokban értesítette az egyes csapatok vezetőit, hogy maradjanak Magyarországon továbbra is. Az egész intézkedés csak színleges volt. Midőn egy ízben Mayerhofer Innsbruckból visszajött az olasz győzelmek után, egész váratlanul kijelentette, hogy nincs ellenvetése a szerbiai segélycsapatok ellen.

A júliusi pesti országgyűlés ekkor hivatalosan kimondotta a szerbek elleni fegyveres harcot. A királyi megnyitó beszéd is kárhoztatta a szerb mozgalmat; s midőn Kossuth kijelentette, hogy a haza veszélyben van, és a 200,000 ujoncz megszavaztatott, az utolsó remény is megdőlt arra nézve, hogy a szerb fölkelés békés úton elintéztessék.

VII.

A szerb-magyar polgárháború tulajdonképen július havában indult meg. A szerbek kezében, Pétervárad kivételével,

volt egész Szerémség; Karlócza góczponttal. De itt sem voltak az állapotok oly rózsásak. A katolikus és más vallásúak nem akarták elismerni a szerb suprematiát. Mitroviczán véres harcra kerültek a szerbekkel, úgy hogy Rasztics parancsnok Szerbiába menekült. A második pétervárad-i zászlóalj elűzte tiszti karát és Szent-Tamásra vonult a fölkelőkhez. Bosznics Tódor őrmester lőn a vezetőjök. Erre Mitroviczára Jellacsics kinevezte ezredparancsnokul Radoszavlyevics hadbíró őrnagyot, kit később a patriarcha a Szerémség polgári részébe biztosul választott. A bródi ezred eleinte a szerb ügyhöz pártolt, a horvát bán személyes intervenciója következtében, de aztán a magyar érzelmű tiszti kar rábeszelésére ismét a magyarokhoz szított. A vukovári nép abban a hitben volt, hogy mindenki tartozik ezentúl a szerb vallást fölvenni. A szerb patriarcha ezért Orelj Demetert küldte ki, kétszáz szerezsánnal a nép lecsillapítására, vele mentek Miletics Szvetozár és Milinovics. Csereviczen Vukajlovics, a ki Innsbruckban a vajdánál járt, szervezte a fölkelést; Futak megtámadásakor elesett. Titkára volt a belgádi titkos rendőrségnek. Zimonyban egy erélyes odbor alakult.

Bácskában Újvidék kénytelenségéből, Baja, Zombor és Szabadka önként hazafiásan viselkedett. Hadi tekintetben különösen a verbász-ókéri tábor említendő. Ókéren inkább helyi színezete volt; Verbászon azonban csak úgy pezsgett az élet, a hova nyalka császári és Ferdinánd huszárok érkeztek. Eleinte a polgári elem múlta fölül a katonait. A valódi szállást a két polgári főnök lakása képezte. Rudics József — a legerélytelenebb főispán — jónak látta félrevonulni és helyét Horváth Antal foglalta el. Alispánja Knézy József volt. Horváthnál gyűlt össze a gavallérok társasága. Más se folyt nála, mint dorbélozás, kártya és poharazás. Egy bácskai tudósító ezt írja július 18-án a kormányhoz intézett jelentésében: «a bácskai tisztviselő reggel részeg, délután részeg.» Horváth a közigazgatással egyáltalán nem törődött, ő — reпреzentált.

A vármegye alsó nemességéből származó alispán, Knézy József, a polgársággal és tisztviselői karral barátkozott. Kifogástalan becsületű ember, de azon kívül semmi más. Megcsalták őt lépten-nyomon. Marhasült, paprikás mindig füstölgött asztalán, bor is volt elég. Mindenki ismerte az ő csizma alakú literes nagyságú poharát, melyet a szép Evicza szobalyány töl-

tögetett. Mindenről többet beszéltek itt — mint Szent-Tamásról. Az alispán fiai ezalatt sportszerűen fogdostak «rácokat», sőt akasztottak is.

Általában a bácskai nemesség hazafiasan viselte magát, de azért igen sokan a reactio hívei voltak, oly bélyeg, melyet akarva sem tudnék lemosni. Ugyan akadhattak-e jobb barátai Bechtoldnak, mint ezek a megyei urak?!

Bechtoldot Mészáros fedezte föl, kiról tudta, hogy anyai ágról Batthyány Lajos gróffal rokon. Rövid idő alatt hihetetlen nagy népszerűsége tett szert nyilatkozataival s mindenki benne látta a haza megmentőjét. Jellemző intézkedéseire, hogy a csapatokat Szt-Tamás előtt ide-oda hurcolta hónapokig — és a drága időt elszalasztva, mit sem végzett. — Kiss Ernő, a bán-sági hadak vezére, hazafias, becsületes ember volt. Ő azonban a hazát eleinte veszve látta — és hat ezer főnyi seregében nem bízott, hogy megküzdhet a szerbekkel. Bán-ságban állott Verseczen Blomberg, a ki az előtt Zomborban és Pécskán állomásozott. Fehértemplomban Dreyhan ezredes parancsnokolt, a ki titokban egyetértett a szerbekkel.

A pancsovai ezred a szerbek kezében volt. Pancsován tekintélyes odbor állott, székhelye volt Stanimirovics Deme-ter teljhatalmú szerb biztosnak. Debelyács, Uzdin, Padina Novacsica és Antalfalva a kormányhoz híven maradtak. Glogon, Franzfeld és Jabuka semlegesek. A fehértemplomi kerületben Károlyfalva maradt hű a magyar ügyhöz.

A szerbek a magyar hadi készülétekkel szemben azonban nem valának tétlenek. Sztratimirovics kezébe vette a fővezérletet; a községi és megyei hatóságokat föloszlatta, s helyébe odborokat nevezett ki. Említettem, hogy Radoszávlyevics a Szerémségre neveztetett ki; a sajkás kerületbe Ivánovics Zarija, a pancsovai ezredbe Drakulics.

A főodbor kebelében egy titkos hadi tanács állítottatott föl, mely Bécsből a hadügyminiszteriumtól kapta meg a tábor-kari földabroszt. A nemzeti biztosok a parancsnokok mellé adattak, kiket az alodborok kötelesek valának támogatni.

Rajacsics, midőn hazatért, a főodborban két ellentétes pártot talált és saját hatalmát gyöngítve. Népszerűsége emelése végett beutazta Szerémséget és Bán-ságot, mindenütt izgatva a magyarok ellen. A főodbor e behatások alatt meg is tette «nemzeti főigazgatónak», míg Sztratimirovics kezében csakis

a hadügy hagyatott meg. A hadjárathoz szükséges hadi szereket Horvát- és Szerbországból nyerték. Nyilvános gyűjtést indítottak meg, még a távoli Csehországban is keringtek ilyen ívek; a nemzeti alapok fölhasználattak. Mayerhofer osztrák consul a szerb kormánynál Ausztria nevében jót állott, hogy a magyarországi szerbeknek adott hadi szerek megtérítettnek, mit legkevésbbé sem gátolt az osztrák birodalmi gyűlés des-avuálása.

Az első szenttamási támadás a szerbek jól készülsége következtében kudarcot vallott, párosúlva Bechtold gyanús intézkedéseivel. Bechtold a július 14-diki támadás előtt Szent-Tamáson járt, és itt fogadta a szerb küldöttséget, mely kijelentette, hogy csak a «császári seregnek» hódol, mire Bechtold felelé: «így jól van». A kudarcz után a megye fölriadt tétlenségéből és a kormányhoz fordult segítségért, a mulatásnak is vége volt.

Bánságban kisebb harcokat nem tekintve, csakis az alibunári tábor megsemmisítése említendő, mi által Versecz és környéke fölszabadult.

VIII.

A magyar kormány e harcok ellenére a békés kiegyenlítést lehetőnek tartotta. Július 17-dikén Csernovics által fölhívatta Rajacsicsot, hogy a szerb nemzet mocsoktalan becsületét állítsa helyre. Rajacsics azonban nem volt hajlandó tárgyalni. Helyette Bécsben báró Doblhoff miniszternél Szubotics és Ivácskovics archimandrita által szorgalmazta a karlóczi határozatok elismertetését. A magyar kormány újabb küldötte, Egressy Gábor, is csak azt jelentette, hogy a szerbek határozataiktól nem állanak el.

A kormány tehetetlenségében Rajacsics József metropolitát rendeletileg fölfüggesztette állásától és helyébe Atanakovics Plátó, budai püspököt, nevezte ki, augusztus 2-dikán. Hét napra rá a dályai uradalmat Jankovich, verőczei főispán, által lefoglaltatta. Ez az intézkedés hasonlít az osztrák kormányéhoz, mikor 1849-ben a menekült magyar férfiakat in effigie fölakasztatta — az akasztott urak egyébiránt jó egészségnek örvendettek. Rajacsics is maradt tovább metropolitának.

Atanackovics püspök nem valami fényes jellemű ember volt. A közoktatásügyi miniszteriumban a szerb egyházügyek osztályának főnöke volt, mely állásáról júniusban leköszönt, mert attól tartott, hogy a szerbek «mint magyar tisztviselőt» el fogják ítélni. 1848 június 13-dikán Ferdinánd bácsi püspökké nevezte ki. Kicsapongó, ravasz volt. A Kossuth által politikai czélokra neki átadott 6000 aranyat zsebre vágta. Budán annyira magyar volt eleinte, hogy a szószekről is emígyen kezdé egyik beszédét: «Restellem, hogy a mai napon szerb vagyok . . .» 1849 január havában pedig Újvidéken — de ekkor a 6000 arany már a zsebében volt s bácsi püspök is volt — a magyarokat árulóknak nevezte.

A kormány ezután a gyöngye Csernovicsot távolította el szép szerével és helyébe július 24-dikén Szentkirályi Móriczot nevezte ki. Vukovics maradt továbbra is függetlenül a Bánságban. Szentkirályi nem volt ugyan a kormány híve, de hazafiasága sugallatának engedett, midőn ez állást elfogadta. Törvényes úton járt ugyan, de kíméletlenül; jellem, mely önmagával is meghasonlott. A ki a haza ellen fegyvert fogott, leölette, s neve rövid idő alatt a szerbek között rettegettebbé lőn, mint később Perczelé. Legtöbb port vert föl Baderlica táblabíró fölakasztása. Szubotics azt írja, hogy Baderlica szolgálatokat is tett a hazának; nem hihető ez, mert a belgrádi hivatalos lapban az okot olvashatni. «A magyaroknak hátán még dohányt fogunk vágni» — hangoztatta szélteben. Fölakasztatott még Futakon Nenádovics ügyvéd, Újvidéken Kamber fogott el. Tény, hogy egy meggondolatlan szó miatt egyesek a vérbírótság elé állítottak. Ilyen vérbírótság fönnállott Becsén, Becskereken, Kikindán, Verbászon. Ki tudná azok neveit föl-sorolni, a kik nemzetiségi gyűlölet következtében életüket vesztek?! E vérbíróságok akkor állottak föl, mikor a forradalom keletkezöben volt; de ezek sem mutatkoztak elegendőknek, mire egy szerb, Hadsics, július 22-dikén a vésztörvényszékek behozatalát indítványozta. Őt támogatták Zákó és Gorove István, Hunfalvy Pál az ostromállapotot követelte.

A szerbek hasonlóképen állítanak föl vérbírótságot. A karlóczai vérbírótság nemcsak magyar foglyok, hanem szerb papok, írók stb. fölött is ítélkezett, a kik a magyar kormányhoz hajlottak.

A hadbírótság ítéleteit mindig a fődobornak terjeszté

föl helybenhagyásúl, és az ítélet csak ennek utána lett jogérvényes.

Sztratimirovics, a ki Bánságban szervezte a katonai csapatokat, egyik kiáltványában kijelentette, hogy «a Bácska a mienk, melyet mi foglaltunk vissza a töröktől; a szerb népen kívül minden más nép telepes. A ki ellenünk föllép, az iszonyúan bűnhődik». — Így a népség két tűz közé került és akasztófa fenyegette két oldalról is.

Szerbek és magyarok is jól tudták, hogy a hatalom leveri a jogot és igazságot. Ez okból egész Bánságot és Bácskát elárasztotta a kormány rendes és nemzetőri csapatokkal, kivált a július 14-ki szerencsétlen szenttamási kudarcz után. Szerémségben a bródi ezred, mely eddig hű volt Hrabovszkyhoz, augusztus 17-dikén nyíltan megtagadta az engedelmességet. A szegény Hrabovszky ezt már 12-dikén tudta. «Nem gondolod, hogy mennyire szomorítanak el engem a bécsi reactionárius események» — írja ezen a napon Dahlen tábornoknak. «A kamarilla a jó, de gyöngé fejedelmet eszközül nyerte meg és ennek még rossz vége lesz. A mióta a bán köztünk járt, föllázadt az egész Határőrvidék». Hrabovszky nemsokára le is köszönt.

Bánságban az augusztusi harcok főleg Fehértemplom körül forogtak. Határozott előnyt egy fél sem ért el. Augusztus 19-dikén történt Szent-Tamás másodszeri megtámadása. Bechtold oly rendeleteket adott ki és oly intézkedéseket tett, melyek a bevétel meghiusítására törekedtek, mert ha csak néhány óráig a főhid ostroma tartott volna az őrség tekintélyes részének lekötésére, a Sándor zászlóalj bizonyosan bevonult volna Szent-Tamástra. Perczel Mór augusztus 21-dikén a képviselőházban Bechtoldot nyíltan árulónak nevezte el. Bechtold erre sietve mondott le, és akadt egy Chotek gróf, a ki e miatt Perczellel párbaft is vívott.

Mészáros nem merte az árulást elismerni. «Ha talán nem is illet egészen reá az árulói nevezet, legalább annyiban nem volt túlzó, hogy ő maga dicsekedni mondatott, mikép úgy intézte mozdulatait, hogy mi se váljék belőlök» — írja emlékirataiban. Batthyány miniszterelnök szintén a védelmére kelt, de szíve belsejében máskép érzett. Ugyanazon a napon írja a frankfurti követhoz : «a reactio már nyíltan lép föl s nem titkolja többé szándékait s terveit; Magyarország első áldozatul van kiszemelve.»

Perczel kifakadásának egyik következménye volt Szentkirályi lemondása is, kinek helyét Beöthy Ödönnel töltötték be. Pár nappal később Temerin és Járekről a magyar csapatok gyáván megfutottak és egy cseppet sem igaz Horváth Mihály azon állítása, hogy «hősiesen» harczoltak.

Sokkal szerencsésebb volt Kiss Ernő a Bánságban, a ki a perlaszi szerb tábornok földűlta. De ugyanekkor megmutatta, hogy nem hadvezérnek termett, mert ha e fényes győzelem után Pancsovára vagy Titelre indul, a szerbeknek hátába kerül, Isten tudja, nem vesz-e a harc más irányt. A szerbek időt nyerve, e csorbát hamarosan kiköszörülték. A patriarcha az egész Szerémségben a népfölkelést elrendelte, sőt még a 15 éveseket is besorozták. Drakulics ellen (a perlaszi tábor parancsnoka) vizsgálat indított, mert árulónak tartották a szerbek. Ez ugyan nem bizonyult be, hanem feleségénél egész csorda eltulajdonított jószágot találtak.

Megérkezett szeptember 21-dike is. Ekkor ostromolta Mészáros Szent-Tamást, és kudarcot vallott. A szerbek vitézül védtek magokat, Mészáros pedig téves intézkedéseket tett.

Néhány lap igyekezett a kudarc ellenére is eredményekről vezérczikkezni, de hiába. A magyar sereg hangoztatott dicsősége abból állott, hogy a szerbek állásából ki nem vertek; ez bizony nem nagy dicsőség volt. Kossuth *Hírlapja* nyíltan írta, hogy Jellacsics vagy Rajacsics sem ártott annyit, mint Mészáros tétlenségével.

IX.

Jellacsics és Rajacsics szövetsége az innsbrucki audientia óta vált ténynyé. A horvát bán mindazonáltal a szerbek előtt népszerűtlen volt; először mert a katolikus horvát mozgalom feje volt és Szerémséget, valamint a szerb mozgalom fölötti hegemoniát magának követelte, másodszor azért, mivel télen túl maradt hónapokig, és az egész harc a szerbek vállaira nehezedett.

A szerb patriarcha folyton zaklatta Jellacsicsot, hogy törjön be Magyarországba. Június 12-dikén azt írja neki, ha nem tör be, hát vége a szerb-horvát szövetségnek. Július 31-dikén Mayerhofer consul megnyugtatta őt, s közlé vele azt

is, hogy a bécsi udvar, a horvát és szerb invasió mellett döntött. Rajacsics várt újból; türelme augusztus 19-dikén véget ért és egyenesen fölszólítást intézett a bánhoz, a betörésre; négy napra rá pedig ezeket írja: «mi szerbek most odáig jutotunk, hogy Ön miatt elveszünk. Bocsásson meg, ha így írok, de az események kényszere sokkal nagyobb biztató szavainál, melyek csak ártalmunkra voltak.» A bán erre augusztus 25-dikén sietve felel. Szerinte Róth már Szlavóniába megy; Bécsből augusztus 25-dikén bizalmi férfiú érkezett le, a ki az udvar elismerését és a szerb-horvát mozgalomnak jogosultságát jelentette ki, s hogy a július 10-diki királyi kézirat visszavonatik. Rajacsics most sietve felelte, hogy a perlaszi tábor megsemmisült.

A patriarcha e kétes helyzetben a szentpétervári orosz synodushoz fordult; ó-szláv nyelven írott levelében azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy csak az oroszok czárja mentheti meg a szerbeket és ez okból segítségért esdekel. Szándékában volt a czárhoz egy küldöttséget is meneszteni, de tartott attól, hogy az európai viszonyok miatt lépését rossz néven vehetik.

Ezalatt a szerb, de különösen a belgrádi sajtó, a szerbek súlyos helyzetéért Jellacsicsot szidta, a reactió szövetségésének mondta. «A nép átka ez az ember, s a mint Thun tette tönkre a csehek érdekeit, úgy cselekszik Jellacsics a délszlávokéval.» A patriarcha azonban csakhamar kiengesztelődött, a mint Jellacsics az országba tört, és Jellacsicsnak Kussevics Szvetozárt ajánlotta bizalmi férfiúl, a ki őt a szerb viszonyokról állandóan értesíteni fogja.

A szerbek, kik örömmel látták a bánnt előnyomúlni, a bekövetkezett kudarcot meglepetve hallák. Sok hónapi reményök egyszerre füstbe ment, és szorúlt szívvel tekintének a jövőbe. A bécsi forradalom kitörése óta nem szenvedhetett többé kétséget, hogy Ausztria nem képes egyelőre a szerbeket támogatni, s így utóbbiak egy újabb hadjáratnak néztek elébe,

Az általános lehangoló hírek hatása alatt a szerbek sorai-ban is kitört az elégtelenség. Két erős párttá alakultak; az egyik Rajacsics vezetése alatt az udvar, Jellacsics és a hivatalos Szerbia által támogatott, a másik Sztratimirovics hadvezér vezérlete alatt, a nemzeti követelmények tántoríthatatlan híve volt. Rajacsics az udvar és Jellacsicscsal való szövetkezés

végett kénytelen volt a szerb nemzeti fölkelés forradalmi és exclusiv nemzeti jellegű színezetét dynasticus világitásban föltüntetni. Mikor Sztratimirovics a patriarcha akarata ellenére Beeskerek ellen indúlt, és kudarczot vallott, a patriarcha elérkezettnek látta az időt, hogy állásából elmozdítsa és vele a nemzeti követelményeket alább szállítsa. Vádolta továbbá a nemzeti javak eltékozlásával, a diktatorságra való törekvéssel, bujtogatással stb. Az odbor azonban a fővezér pártját fogta a császári sárga-fekete Rajacsicscsal szemben. Sztratimirovics népszerűsége nagy volt és a főpap most saját tekintélyét is látta veszélyeztetve. Egy újonnan összeállított odbori gyűlés keresztül vitte Sztratimirovics elfogatására czélzó indítványát és erről a szerb fejedelem külön értesítettetett.

A szerb hadügyeket most Mayerhofer vette át, állítólag a szerb vajda megérkezteig. Egy szeptember 30-diki nyilatkozata szerint őt Jellacsics horvát bán bízta meg a fővezérlettel és a határőrvidéki ezredek reorganisatiójával. A nemzeti Sztratimirovics tehát meg lőn fosztva a fővezérlettől és helyét az osztrák alezredes foglalta el. Ez volt a reactio első sikere a nemzeti szerb mozgalommal szemben. Knityánin, mikor megkérdezte, hogy kit ajánlna ő fővezérül — ismételten Sztratimirovicsot nevezte meg.

A szerb fővezér Karlóczáról az elfogatas elől megszökött, a tanuló ifjúság segítsége mellett. Erre a patriarcha Orelj Demetert küldötte utána, de a szurduki nép és közlegényseg megtagadta az engedelmességet és így Sztratimirovics Tomasoóczra, Knityáninhoz menekült. Szeptember 22-dikén levelet intézett a patriarchához, kérvén őt az üldözés megszüntetésére, mert lelkiismerete és kezei tiszták, és ő nem akar a szerb nemzet kebelében szakadást előidézni.

Knityánin őt állandó őrizet alá helyezte és becsületszavát vette, hogy semmiféle lépést sem fog tenni, mely a szerbekeket szakadásra bírná. Sztratimirovics azonban megfeledkezett adott szaváról, mert 27-dikén Titelre szökött és a sajkásokat a maga pártjára hódítá.

A patriarcha e miatt Knityáninra neheztelt, hogy nem fogta el. Sértett önérzetében Belgrádba fordúlt, és az államtanácsához intézett soraiban világosan írja, hogy csakis az «engedetlen» szerbországiak mentették meg a fővezért, fölkéri tehát a tanácsot, hogy fogassa el, s ha nem tenné,

kénytelen lenne más hova fordulni, s itt Ausztriára célozhatott.

A patriarcha most szeptember 28-dikán hajóra ült és Titelre indult; de itt a nép lövésekkel fogadta, mire sietve visszament. Keserűen panaszkodik e miatt Karagyorgyevics Sándorhoz intézett levelében; «tönkrementünk», írja továbbá, «a horvát bán elveszi most tőlünk Szerémet, a magyarok a Bácságot és Bácskát, a szerb nép pedig a császár ellen kel föl. Csak úgy menekülhetünk meg, ha a szerbek fejedelme Knityáninnak Sztratimirovics elfogatását hagyná meg». A szerb államtanács Petronijevics Avram és Sztefánovics István aláírásával ellátott rendeletében most meghagyta Knityáninnak Sztratimirovics elfogatását. Hangsúlyozta, hogy a segédcapatok nem a császári dynastia ellen küldettek, és hogy a császár ellen fölkelteket nem fogják támogatni.

Egyidejűleg Perisics Gábor, a szerb fővezér és a főpap közötti viszály kiegyenlítése végett Karlóczára küldetett, a ki itt kijelenté a patriarchának, hogy Sztratimirovics kész meghajolni, ha az élete ellen törő Mayerhofer eltávolíttatik. Innét Kátyra ment Sztratimirovicshez és átadta neki Petronijevics levelét, melyben előadattak a következmények, ha phantastikus terveiről le nem mond, és az osztrák jogar alatt megteremtendő szerb királyságról még tovább álmodoznék.

Mayerhofer mindent megtett Sztratimirovics ellen. A szerb kormányval tudatta, hogy Lamberg gróf tábornok elhatározta a szerbiai segélycsapatok megsemmisítését, mert ezek szítják a forradalmat és elégtelenséget. A patriarchát fölszólította, hogy küldje haza a segélycsapatokat. Knityánin csellel akarta a szerb fővezért «hadi tanácskozás» czimén Belgrádba csalni, de mint maga bevallja, ez nem sikerült.

Petronijevicsnak, a szerb fővezérhez intézett leveléből láttuk, hogy utóbbinak politikai programja volt, melyet, azt hiszem, legjobban megismerhetünk, ha egyik, bizonyos Koszticshez intézett levelét ide iktatom. «Ausztria csak mint szláv állam létezhetik, miből önként foly a germanizáló törekvések kiirtása. A szlávok jogait alkotmányos alapokra kell fektetni és ez okból vagyok ellensége a cs. kir. osztrák tiszteteknek, és nem az uralkodó családnak. Ellensége vagyok a német elemnek, mely veszélyes a nemzetünkre nézve, plane a Habsburg-ház német kormányrendszere alatt. A republicában ilyesmi

lehetetlen. Fenn kell tartani a Szerbiával való szövetséget, nem azért, hogy a vajdaságot az államból kiszakítsuk, hanem hogy Szerbiát a török uralom alól fölszabadítva, a szláv lothringi dynastia jogara alá hozzuk.» Levelében állítja, hogy sok szerb osztrák tiszt így gondolkodik, sőt ha kell, a horvát bán ellen is indúlnának, ha ez a «svábok» és a reactio szolgálatába állna. Egy másik levelében, melyet Sztankovics, zimonyi biztoshoz intézett, hangsúlyozza, hogy «egy politikai főt okvetlen kell választani, például a szerb fejedelmet vagy . . . s e gondolatjelek alatt, úgy látszik, Milost vagy a respubicát érti. Sztratimirovics tehát szláv vajdaságot akart Habsburg hegemonia alatt. Milyen ellentéte volt neki a patriarcha! a ki a nemzeti elveket cserben hagyta, a szerb nemzeti sereget az osztrákoknak kiszolgáltatta, csakhogy egyéni aspiratiói csorbát ne szenvedjenek, és október 2-dikán egy Sztratimirovics elleni kiáltványában a császár iránti hűséget mindenek előtt hangsúlyozta. A szerb kormány utóbbihoz csatlakozott és nézetét a Sztratimirovicshez intézett levele e sorai ecsetelik legjobban. «Jól tudja, hogy Szerbia csak azon föltétel alatt küldé Ausztriába segélycsapatait, ha a szerbek a császár érdekében fognak fegyvert, kivíván ily módon nemzeti önállóságukat is. Ha tehát a császárság és a szerb nemzetiség érdekeitől a szerbek elállanak, akkor a szerb kormány azonnal visszahívja csapatait.»

A bánági és szerémi odborok erre kijelentették, hogy ők hívek maradnak a császárhoz és patriarchához. S miután a sajkások és némely bácskai szerben kívül kire sem támaszkodhatott Sztratimirovics, jónak látta engedni és kibékülni, és a patriarcha kijelentette, hogy «fiaként fogja fogadni». Sztratimirovics visszanyerte a hadügyek vezetését, de ki kellett jelentenie, hogy Ausztriának és a császárnak hű alattvalója.

A szerbek tulajdonképeni fejül azonban sem Rajacsicsot, sem Sztratimirovicsot, hanem a távollevő Suplyikácot tekintették, s folyton követelték lejövetelét. A patriarcha még augusztus 18-dikán irt Radetzkyhez, ki azonban csakis a hadügyminiszter és az udvar engedelmével ígerte őt elengedni. Sajátoságos, hogy az agg Radetzky e válaszában Rajacsicsnak lelkére kötö a magyarokkal való kibékülést! Midőn a korona nyílt harciba került Magyarországgal, Suplyikác haladéktalanul leküldetett. Október 6-án délután három óraker ért a legnagyobb pompa között Karlóczára. Az osztrák generális diadalívек alatt

haladt el, melyeknek fölirata emígyen hangzott: «a szerb nemzet szabadságának föltámadása» — pedig Suplyikác ártatlan volt a szerb nemzeti szabadság elnyerésében. Sztratimirovics most kezébe tette le a fővezéri hatalmat és ismét az odborban foglalta el helyét.

De a vajda csak névlegesen vitte a fővezérletet, elhomályosult az ő neve Knityánin bátorsága és hősiessége mellett. Knityánin igazi neve Petrovics István, Knityen született; innét mellékneve. Apját Komadinovics Péternek hívták, birkakereskedő volt. Milos fejedelem halálos ellensége lön, mert egy elrablott leány miatt megverette. 1842-ben már államtanácsossá lön. Melléje adatott a szerb forradalom kitörésekor Petrovics Mlivoj, Sándor fejedelem szárnysegéde. Utóbbinak föltétlen híve volt. Gyűlölte a németeket, sőt Mayerhofert is. Nem nagy ész, de bátor katona. Legelőször az augusztus 19-diki Fehértemplom melletti harczban vett részt. Nemes szívű ember is volt. Nem igaz, hogy barbár volt, milyennek írónk föltüntetik. A hadjárat alatt és után számos foglyot bocsátott szabadon. Csernovics Péter által magának lovakat küldetett, hogy Teleki Sándor es Bethlen Gergely grófokat, kik kocsisoknak öltöztek, megmentse. A szabadságharcz leveretése után, mikor a szerbek Ausztriában annyira megcsalódtak, a belgrádi szerb magyarbarát párt egyik legőszintébb híve volt, de már 1854-ben meghalt.

THIM JÓZSEF.

PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK.

Negyedik közlemény.*)

IV. PETŐFI ÉS BURNS.

In all but his poetry his was a defeated life, sad and heart depressing to contemplate, beyond the lives even of most poets.

Shairp *R. Burns*. 1. 2.

Meglepő hasonlatosságot találunk némely költők arcai közt, legalább a fő vonásokra s az általános kifejezésre nézve. Ha egymás mellé állítjuk Petőfi és Burns, meg Shelley és Byron arcképeit és oda gondoljuk életök történetét, korai váratlan halálokat, be nem fejezhetett föladatokat, ki nem fejlődhetett jellemöket, mintha mind ugyanazon végzet nyomása alatt szenvedtek és haltak volna el! Mintha csak az előkészület évei lettek volna az övéik, mintha az a sok becses, a mit adtak, csak ígéret vagy előleg, vagy csak mutatvány lett volna az egészhez! Mintha valami panaszos vagy fájdalmas volna kinyomva arczokon. Mint Virgilnél találták az alvilágban Marcellus arczán, arczon, mely még nem volt az övé, csak lehetett volna... *Si quâ fata aspera rumpat!* Legalább így esik a költést és költőket szerető ember lelkének.

És ezt ha keresnök, több költőnél is föltalálnók, ezt az élet befejezetlenségét, a fájdalmas emlékezetet, melyet magok után hagytak. Föl a magyar Ányos, Dayka, Csokonai, Czákó s több másnál, föl az angol Keatsnál, az olasz Leopardinál és többnél. Többről elmondhatni, a mit egy derék angol tanár és

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 212., 213. és 214. számaiban.

æsthetikus mond Burns-ról, hogy élete semmit sem ér, csak költése értékes.

Hogy ez Burns-ról határozottan áll, ezt biztosan állíthatjuk, de talán azt is, hogy emberileg szólván, Petőfinek is tovább kellett volna élnie. Szép nemes alakja áll előttünk így is, annál szebb, mivel ifjúságában, ifjúi módon halt el, de se élete, se működése nem egész, nem teljes. Műve így is sok, nagy értékű, egy hosszú életre is elég volna; de mintha többre lett volna hivatva. Adta az ifjú költő és szabadsághős műveit, hallatta, a mit korában a legjobbat hallathatott; de mily szép volna azt is hallanunk tőle, a mit a kivított szabadság keblén élő, élvező, eszmélő, de folyvást előre néző, följobb irányzó, a szabadságot visszaéléstől és ellenségeitől védő nagy költő adhat; olyformán, mint a mit öregségökben Goethe, Tennyson, Browning adtak! Szólt az érzésnek, szenvedélynek szavával: szólt volna az ész erejével is, a mint ez az érzéssel párosulva tanít, nemesít, följobb emel. Ezt elgondolva, úgy tetszik, mintha nem elég volna tőle, a mit reánk hagyott és a sors nagyon megkárosította a nemzetet, midőn a tőle várható nagy kincstől megfosztotta.

Burns is csak alig kezdett élni. Vagy csak készült, csak előfájdalmait szenvedte s éretlen örömeiben részesült, bár tíz évvel tovább élt, mint a mi dalosunk és elérte azt a célt, hogy hazájának, sőt sok jeles műbíráló szerint a világnak egyik legnagyobb lyrikusává legyen. De biztos, nyugodt helyzetbe, csak rövid időre is alig juthatott; hányatott életben, kapkodás közben, sietve, lelkendezve, vagy épen túlhangolt kedv s mámor hatása alatt énekelhetett; művein a szenvedélyek tajtékzása, kiforratlan szellem, mohó vágyások, irányt nem tarthatott kedély és ész nyomai látszanak a legszebb és legvalódibb költői genius mellett is.

Kazinczy és Schiller születése évének (1759) elején született Burns Róbert egy tisztas eredetű, nemes gondolkodású, de szegényes földművesnek földházában. Első üdvözlője — mint maga beszéli — egy téli zivatar volt, mely nem sokkal születése után ledönté a házok födelét és családjokat idegen hajlékba kergeté. Maga teszi hozzá: nem csoda, hogy a ki ily zivatarban lép a világra, maga is a szenvedélyek dulásának volt martaleka.

Atyja tisztas, komoly, sőt rideg erkölcsű, de vallásos és szeretettel teljes volt, mint Skótországban, Knox hazájában,

találhatni. Családi élete szebb óráit magasztosan írja le Róbert fia a *Földműves gazda szombat-estéjében*, gyönyörű költeményben, melyben maga a fiú, ki atyjának oly kevéssé volt erkölcsi és szellemi örököse, mintegy megszentelődve szól, oly lélekkel, mint Petőfi rendszeren szüleiről, oly lágy, elegiai hangon, mint Petőfi, Arany szoktak ily családi tartalmú költeményeikben.

Sanyarú volt családja élete, mint a magyar költő családjáé. Rossz termések, veszteségek, csalódások gyötörték léptenyomon, különböző vállalataiban a szegény apát, ki utoljára is belehalt bajaiba, vagyon nélkül hagyva özvegyét és gyermekeit. Ily állapotban annyi iskolázásban nem részesülhetett a fiú, mint a magyar költő. Egyelőre Róbert nem is sokat ígért. Egy adat szerint, Gilbert öcsese inkább tanúsított költői tehetséget. Munka közt, magányban vagy csak munkások közt szellemileg korlátozottan foglalkozhatott. Előbb egy fogadott magános tanító oktatta, majd maga oktából tanult többfelét: földmérést és avval együtt járó ismereteket, majd a skót népköltést és utóbb az angol és skót irodalom jeleseit Anna királyné korából és valamit a francia nyelvből. A göröghöz nem értett, mint egy-két verseből láthatni. Első és legutolsó legkedvesebb foglalkozása volt a skót népköltés. Ily dalokat és balladákat énekelgetve, egyik kezében ilyek gyűjteményét, másikban az eke szarvát tartva, dúdolgatta némelyek dallamát és találgatott dalokat hozzájuk. Talán a legtermészetesebb s legigazibb módja a dalköltés kezdésének.

Mi élesztette föl benne más részről a költői lelket? Azt mondják egy kedves, széplelkű leány hatása, kivel skót szokás szerint párosan együtt munkált a mezőkön. Ez is igaz lehet, de maga mást is beszél el erről. «Gyermekkoromban — mondja — egy öreg asszony lakott a házunknál, tudatlansága, hivékenysége s babonáságáról nevezetes. Ennek az egész vidéken a legnagyobb és leggazdagabb gyűjteménye volt elbeszélésekből, dalokból, ördögök, rémek, tündérek, óriások, törpék, főljáró lelkek, bűvös várak, sárkányok, lidérczek és ilyfélékből. Ez mind a költés lappangó gyökerét tenyészttette bennem és oly erős hatást tett rám, hogy éjjeli bolyongásaim közben neha ma is erősen szétnézek ily rémektől gyanús vidéken és bár ily dolgokban akárkinél is kétkedőbb vagyok, mégis minden philosophiámat elő kell vennem, hogy el ne ijedjek.» Másféle első olvasmány a *Hannibál élete* volt, mely vele a harczt, háborút, toborzást és

annak kísérgetését megkedveltette. Másik *Wallace skót hős élete* és ez az ő skót vérével olyan pezsgésbe hozá, mely csak a végső lehelletével csillapodott meg. Tanulás, olvasgatás végett ifjú társaival néha rendes összejöveteleket tartott s így közölték egymással gondolataikat. Ezek vezetője Burns volt, ki tulajdon szorgalma által oda jutott, hogy később szép ismeretekkel, kivált irodalmiakkal és belátó éles elmével bírt.

E hatásokra már tizenöt éves korában fölbredtek nála a költő vágyásai, mutatkozott tehetsége. Maradt is fönn ez időből egy versecskéje, gyermekies s csekély értékű, de természetes s közvetlen kifejezésű. Majd szeszélyes verseket költ, szerelmi tárgyak mellett a papság ellen, melynek ridegségét és színlését korán kezdte megismerni. Ide tartoztak a *Két nyáj*, a legelsőik egyike, *Willi könyörgése*, a *Papszentelés*, a *Szent vásár* címűek. Mindezek, ha egyfelől az ő észbeli fejlettségét s fölvilágosodáson kapását tanúsítják, de másrészt a féktelenségre, kicsapongásra hajlandó lelkét is, melyről mindjárt kell szólanunk.

Költése tárgya másfelől a régi szép kedves haza (Auld Scotland). Erről mondja, hogy mélyen fáj neki, hogy Skótország más tájait megénekelték, csak az ő szülőföldét, az Ayre folyó megyéjét nem, holott ez a hazának legjelesebb része, hősök bölcsője és a lelki szabadság fészke. Ő magát erre gyöngének érzi, tehetség és műveltség tekintetéből. De fő kívánsága s törekvése ez marad. Ki is tünteti ezt sokszor, midőn anyagi nyomorúságai, számos csalódásai közben a költés vígasztalására szorúl. Így szólítja föl kartársait egy helyen: «Fel, dalra fel!» ez a fő kincs — legnagyobb, sőt egyedüli gyönyörűség — künn a mezőkön, munkában, nyugalomban. — Szegény leány az én Múzsám — Gyarló és habozó a lépése — de csak ritkán néma. — Másutt is elmondja mi vágyott lenni: «skót bárdnak neveztetni, ez az én legfőbb kevelységem, ezt megérdemelni legmagasabb törekvésem. Skót jeleneteket, történeteket akarok énekelni.» Vagy mint egy lord írta neki, magáról a költőről: meggyújtani lámpását népe szellemének tiszta tüzenél, a caledoniai ősi erény oltárán. De nem felejtí, mindig előtte tartja, hogy netalán vissza kell ténnie a költői magasságból a népéletbe; és ez jó részben teljesegett is.

Korán kezdődik nála a szerelmi kalandok után járás is. A skót parasztság kedvelte a lakomákat, társas időzéseket, melyek szerelmes érintkezésekre adtak alkalmat. Már korán

elkezdődött ez, de csak huszonhárom éves korában kezdett rosszabbirányt venni. Hozzá méltatlan ifjak társaságában, frivol sőt erkölcstelen hatás alá kerül, szerelmi viszonyokat köt, könynyelmű kihágásokra vetemedik. Így már atyja életében, de kivált annak halála után, több olyas történik rajta, a mit nem lehet elhallgatni annak, a ki a költő életéből, jelleméből komoly tanulságot akar kivonni. Maga vallja, hogy a leányoknak bolondja volt, hogy ezeknek tetszett, ezek miatt lelke nyugalomát és önbecsülését is fölládozá. Már mindjárt eleinte Armour Jeant titkos házassággal kötve magához, kettős gyermek anyjává teszi, egyszersmind végetlen szégyent és üldözést von reá, magára pedig egyházi fegyelmet, melyből lehetett ugyan csúfot üzni, de szégyenéből teljes lelki és testi nyugalommal végleg kimenekedni soha. Mert a szegény nőt, kit legalább úgy szeretett, mint más kedveltjét, atyjától elutasítva egy jó időre el kellett hagynia s csak évek múltával tehetette hitvesévé s valamennyire megnyugodottá. És gyarlóságát csak sokszor kifejezett esdeklő bűnbánataért, önvádolásáért, erkölcsi gyöngesége elismeréseért lehet inkább fájlalni, mint elfelejteni. Mert ki ne fájlalná, mikor a legnagyobb költők egyike erkölcsi tekintetben oly gyöngye, hogy egy alkalommal e szókra fakad: «hálára csak képes vagyok, de oly nyomorúan fogyatékos más erényben». És még ide kell adnunk, hogy azon sajnos esettel egy időben történik egy más leánynyal (Campbell v. Felföldi Mari) való viszonya is. Azt azonban meg kell említnünk, hogy az ő neve alatt levő szerelmi dalok és énekekben nagy részt csak átvett vagy utánczolt ábránd van és a nála említve levő nőnevek egy része, mint Horácz Pyrrháí, Glycerái stb. és Beranger Rosetteje, Margotja, Frétilleje, valóban költöttek, úgy mint sok más költőnél valók. Így vannak Burns-nál a Dunbar Tibbie, Adair Eppie és sok ilyen.

Korán kezdve folyást üldözik magát és családját az anyagi veszteségek, nehéz helyzet, őt magát még az elégtelenség izgalma is. Ezért kezd a mezei gazdálkodástól meguntakozni. Takarékoskodni nem tud, sőt mint némely költő társa, ki a türelmet «a birkák és szamarak erényének», a lelki ziláltságot, elszóródottságot pedig a längelme jelének tartja s így a szegénységet megszokja, nem is akar. Egy helyen (levél egy könyvkiadóhoz) így szeszélyeskedik: «Oh takarékoság, ezer meg ezer áldásnak anyja, meleg nadrágok, kényelmes felső öltönyök

gyártója, öreg jó házi asszony, te ki foltozod harisnyáidat ócska szemüveggel az orrodon, vezess el engemet összeszorított markoddal megfogva azon magasságokra, melyekhez járúlni vagy melyeken átmenni fáradtan, reszkető lábaimnak mindeddig lehetetlen volt, vezess ne a Parnassus szikla-ormaira, ... hol a dicsőség éhes tisztelői ég föld közt lebegve lelkendezve kapaszkodnak, hanem Potosi ragyogó szikláira, hol a mindent kielégítő istenség Kincs tartja gyönyörűségekben úszó udvarát...» Másutt a szegénységhez szól, nem megnyugvással, hanem kitörő haraggal: «Oh te, a halálnak féltestvére, a pokolnak vérokona...» Nehéz helyzetében Nyugat-Indiába készül menekülni. Ehhez való költség beszerzése végett, egy barátja tanácsára, már meglehetősen számú verseit adja ki egy vidéki városban, Kilmarnockban. Művei rendkívüli kedvességet nyernek; kapnak rajtok egyaránt alsó és fölsőbb osztálybeliek, tudósok, műveltek és az egyszerű nép. A költő híre, neve meg van alapítva. Kezdi a nemzet énekesének tartani s talán egyik ez az oka, hogy az Armour atyától indított és őt fenyegető per s talán annak következése, a börtönbe záratás is elhárult a feje felől. Némelyek már előbb ismerték, most méltányolják olyak is, kiknek bírálatától csak félni lehetett. Így az edinburgi nagynevű tanárok némelyike figyelmes lett a költőre, nem tagadva meg tőle nagyrabecsülését. Ekképen elmaradt az Indiába költözés, annyival inkább, mivel barátai munkálkodására sikerült neki egy szerény hivatalt nyerni az adókezelésnél (exciseman, előbb 50, majd 70 font sterling fizetéssel). Költői érdeme okozta, hogy előkelők társaságokra méltatják. Még eddig nem társalkodott ilyekkel, most egy lorddal találkozik egy ebédnél, mit aztán meg is énekel, — mint Petőfi megemlegette a legelső «élő» grófot, kivel életében találkozott. Majd találkozik más jeles emberrel is. És így s több más okból elhatározza, hogy a fővárosba költözik. Evvel talán eleget akart tenni önérzetének, a mennyiben vidéki köröknél magasabbra méltónak, sok előkelőnél és fővárosinál többre érdemesnek tartotta magát, másrészt menekedni kívánt vidéki bajaitól, ballépései emlékezésétől és következéseitől.

Edinburgban előkelők, irodalmi jeles emberek, tudósok és úri nők figyelme tárgyává lett. Elismerik nagy tehetségét. Nagy nemzeti költőnek tartották, vagy legalább mint a kétkezőbbek magyarázták, nagy népköltőnek, vagy csoda tehetségű

parasztnak, ki magát nagyra tartja, tehát legalább is «érdekes» embernek. Mert a vidéki és csaknem vad ember váratlanul ügyes, kedves társalkodónak bizonyúl, mi által leginkább a hölgyeket lepi meg. Lényegében önálló és az marad a mi volta-képen volt és lehetett; de külsejében alkalmazkodó; még öltö-zetét is megváltoztatja. A vidéki ember tulajdonsága csak néha előforduló föltünőbb szavaiban mutatkozik. Mert a művelt fővárosiak kedveért mind inkább igyekeznek az irodalmi angol nyelven írni verseket és folyóbeszédet; de ez inkább csak beszélgetésben sikerül, verseit ez az igyekezet szemlátomást bilincseli.

Egy tél kellemes és tisztességes eltelése, ezalatt sok jóakar-at és egy kevés barátság megnyerése után, útna megy néhány hétre Skótország szép vidékeire. Itt sok szép élménye van. Sok emlékezetes és szép tájat, helyet megtekint, sok jó és jeles, sőt legmagasabb rangú családnál megfordúl, szíves elfogadást nyer, többek közt két herczegnőnél is. Második télre ismét Edinburgba tér vissza. Ez azonban már nem oly kedvező volt, mint az előbbi. A magas világ kegye nem tartós. Hidegséget tapasztal itt-ott. Kellemetlen benyomást teszen alacsony és méltatlan körökhöz való vonzódása, ezekben időzéseit által. Mert legjobb helyzetében is bizodalmasai leginkább alacsony életű és jellemű emberek voltak; parasztok, úzerek, kicsapongó víg czimborák, csapszék-látogatók... Itt történt, hogy megismerkedett oly hőseivel verseinek, melyek a *Víg koldusok* (l. al.) *Poosie Nansiek*, *Sauter Jonniek* és sok más. Ilyek után sikerült újakat is alkotnia, mint *Tom O'Shanter* és a többi.

Helyzetét újra kellemetlennek érzi. Elhatározta magát, hogy a fővárost elhagyja. E végre egy szép fekvésű birtokot bérel ki: Ellislandot. Rá gondolja magát, hogy vétkesen elhagyott hitvesét törvényesen magáévá teszi, magához veszi s ezt némi habozás után, mert egy Clarinda név alatt megénekelt özvegy vonja; meg is cselekszi, teljesítvén, a mit az ész és kötelesség kívánt. Ismét bérlővé és földművessé lesz, maga is szántott, vetett s elkezdette előbbi gyötrelmeit. Nem védte meg ettől egykori tisztelőinek, még most meglevő előkelő jóakaróinak részvéte, kik a nagy nemzeti költőt hálájokra vagy nagyobb részvétre nem méltatták, sőt nem kevéssé sértett önérzettel bocsátották el és látták alább-alább sülyedni.

Ellislandban, mintha egészen régi értelemben akart volna

családot és gazdálkodást alapítani. Régies szertartással (egy biblia és azon só előlvtelével) vonúlt hajlékába. Esténként énekléssel, imádsággal, tehát családi istentisztelettel rekesztve be a munkanapot. Folytatta adótiszti hivatalát és költői munkásságát. A múzsák — maga mondja — mint angyalok rövid perczekre ellátogattak hozzá, költői gondolatokat, ötleteket gyakran ihlettek lelkebe. Hogyan költötte ilyenkor egyik-másik művét, mutatja egy példa. Szántás-vetés közben lövést hall és egy megsebesült nyúl halad el mellette. Megáll, meglátja a vadászt, a szomszéd bérlő fiát, megsziðja azt és elgondolkozva egy szép verset költ a megsebesült nyúlhoz. Melegen érzett az alsóbb rendű teremtesek iránt a most említett dalban azt kesergi, hogy az ember fölsősége az állatok fölött, így okoz sérelmet! Kitetszik ez az egerhez, a földmívelő búcsúzásáról öreg lovához, a téli éjrről stb. írt műveiből.

De élete e szakaszában is megmaradtak ősi hajlamai, tehát gyarlóságai is. Az egykori művelt társaságok hatása, tulajdon lelke emelkedettsége, egykori vétkeinek megbánása sem tartóztatják vissza, hogy szilaj mulató társaságokban rendén tul részt ne vegyen és egy és más ilyen fajta jelenetet meg ne énekeljen — a min alig is csodálkozhatni. Ilyek közül valók és eléggé mérsékeltek: *Willi sert főzött* . . . (W. brewed a peck o'mout.) A ser főzője és a lakoma szerzője Nicol Willi edinburgi tanár volt, Burnsnek bizodalmas pajtása. Ilyen dal a *Síp* (Whistle). Tartózkodás nélkül való diákos kedv szilaj kitörései, nem erősebbek, mint Petőfi kedvmagja, mely bízös virágot nem termett, inkább erőset, de jó illatút. Az itt fölhozottak is elég szerények. De a *Sípnak* története van. Most itt három úrfi (laird) versenyez érte. Különben régi időből, VI. Jakab király korából való; akkoriban került Skótországba Dániából es három nap és három éjjel tartott erős tobzódás emlékeül jutott Laurie úr birtokába. (Ilyen lakomák voltak minálunk is. Egy hétig tartó lakomák tartattak, nemesak Erdélyben annak «aranykorá»-ban nagyurainál, hanem némely kiválón magyar megyékben utóbb is. Volt kitűzött díja is a jó evő-ívónak, például Teleki Mihálnál, mint a történetírókból tudjuk.)

Költői szeszélye változó volt. Egyik sarktól egy perczben a másikig esett át. Ma dözsölt, holnap Felföldi Mariját siratta, úgy látszik lelke mélyéből és meghatólag. Költői kedve hivatalan szokott jöni, akarva nem. Másoktól adott gondolatot vagy

tárgyat alig fogadott el valaha. Ellentétei is bámulatosak: bánatos lehangoltság, teljes levertség, dalköltői lengéssel szemben. Itt Ellislandban is föllekesedett néha dalköltésre. Régi dalokat gyűjteni segített, némely ilyeket elővett, javított vagy utánzott, néha egészen eredetieket szerzett. Kivált miután utóbb említendő gyűjtők ilyenre fölkérték. Dalait e korban és általában páratlanoknak tartották; és rendkívüli becsök van ma is. Hiszen népének hű tolmácsa ezekben, nemzete szellemének eszményítője, a mi abban nemes és érdeklő van, hű kifejezője. Általában pedig, mint költői művek attól nyernek örök értéket, hogy nincs bennök semmi, a mit szerzőjük nem érzett volna s vele más is nem érezhetne; semmi affectális vagy erőltetés. Szellemök, formájok által világirodalmi jelentőségűek; az összes emberiségnek is szólnak. Így *John Anderson* és sok más.

Élete harminczadik évében már kezd egészsége gyöngülni. Maga panaszolja ezt leghívebb barátjának, Dunlopnének, az ő imádott hőse Bruce egy késő-kori unokájának, egy fia keresztanyjának. De előbbi életét folytatnia kell: az adószedést és szántás-vetést. Néha az eke szarvánál lepi meg a dalköltés kedve, majd víg lakomázás közben. Majd félig hívő, félig kételkedő, mindig mély érzelmű elmélkedésekhez, beszélgetésekhez jó kedve erkölcsről, vallásról, Krisztusról. «Mi az ember?» kérdi egyszer Dunlopnéhoz írt levelében, miután elmondta, hogy kóros idegrendszer gyötrelmeit szenved, hogy az idegrendszer állapota tényezi vagy boldogságunkat vagy nyomorúságunkat, mindezek fölött pedig, hogy három hét óta ideges főfájásban szenved, hogy egy idő óta nem kezelheti adókönyvét, alig bírja fejét fölemelni, annyival kevésbbé több mint tíz adóközségbe ellovagolni... Földbérleése, gazdálkodása nem fér össze hivatásával; e mellett gazdálkodásában szerencsétlen. Több évi terméketlenség következik és e miatt elcsüggedés. Méltatlan munkára szorúl, hírlapi csekélységek és választási balladák írására. Egy év alatt alig ad magához méltót. Mégis ez időből való *Kóbor Tamás* (Tom O'Shanter), melynek megszületése érdekes. Egy régiségbúvár (Grose kapitány, kihez több verset írt) járta föl Skótország egy részét, hogy történelmi maradványaiból némelyeket tanulmányozzon és leírjon. Evvel megismerkedett Burns és megkérte, hogy a neki rég kedves Alloway kápolnát, atyja temető helyét, rajzolná le

és tenné műtárgyai közé. A tudós föltételül tűzte, hogy Burns verset írjon a képhez. A költő megegyezett s a költemény meglett egy napon, a melyen őt hitvese és két kis gyermeke fölkeresvén, magában sóhajtozva, dúdolván látták járni a folyam mentén. Karjaival sokat és vadúl hadonázott, szülemelő balladájának némely sorát fönhangon szavalta s az öröm kitörésétől, csaknem magán kívül vonaglott. E közben — mint rejtek helyből övéi szemlélték — könnyek peregtek alá orcáján némely verséhez, melyet épen akkor talált ki. Ez volt ebben a nembn első és utolsó kísérlete. (Magyarúl több fordításból ismerjük.)

Helyzetét mind gyötrőbbnek érzi. Földművelése nem sikerül, hivatala csekély jövedelmet ad. Reménye jövedelmesebb álláshoz, mely előbbi években támadt, megcsalódik. Adótiszti járása s kelésében legfőlebb annyi haszna van, hogy embereket ismer és tapasztalásokat szerez; de sajnos! az is lesz a következő, hogy sok különféle, köztök előkelő víg czimborákkal is időzgetett, semmiképen sem előnyére. Skót előkelők közül egyet találunk, ki ez időben háláját komoly szívességeért, benső vonzalmáért megerdemelte: Glencairn lordot, kinek halálát a költő szép szomorú sorokban gyászolta meg forró hálával és örök megemlékezés fogadásával. Háláját tanúsítá avval, hogy egy fiát nevére keresztelteté.

Gondolkozó, tanulgató ember volt. Már korábban is, magányosan vagy többekkel társaságban tanulgatót, megismerkedett hazája és Anglia nagy íróival. Úgy vélte, hogy ez szükséges a költőnek. Vallotta, hogy a költő tehetsége úgy terem, fölsőbb ajándék; de azért a tanulmány is mellőzhetetlen. Így szól egy helyen: «Erősen hiszem, hogy a költő művészetében való kitűnés, szorgalom, gond, munka és fáradság gyümölcse.» És méltán mondja róla egy ismertetője: lelke nem aelhárfa volt, mely szenvedőleg adta volna a természet illetésére a hangokat: esze ép oly fejlett volt, mint érzése. Művei valóban nem széles körből valók, nem sok nembeliek; csak alkatra nézve nem egyformák. A legtisztább alkatú, legnemesebb tűzű dalok után apróságok, szikrázó ötletek. De a költő ihlete, a művész keze mindeniken látszik. Drámaírástra gondolta egy időben magát; hőse Bruce, a nagy hős lett volna. Scott Walter, a nagy történelmi regényíró szerint, ez nem sikerülhetett neki, mert középkori lovag és hős megszemélyesíté-

séhez se vonzódása, se ízlése nem lehetett; bár ez ellen a *Víg koldusok* című művére mutattak, melyben a drámai alakításhoz való tehetség eltagadhatatlan. De volt bölcselésre, szép-próza írására is némi tehetsége. Alison, skót tudós, az ízlésről írott művét elküldé Burnsnek ajándéknak és ez némi észrevételek kíséretében köszönte meg es a tudós szerző nem kevéssé csodálta a művére tett és emelkedett fölfogásról tanúskodó észrevételeket. Elmondhatni általában, hogy azok a philosophiai megjegyzések, fejtegetések, melyeket leveleiben néhol találunk, rendesen helyes észjárásra, emelkedett gondolkodóra és ön-bíráló őszinteségre mutatnak. Így ha az életről, mulandóságról, egyenlőtlenségről, takarekosságról stb. szól, vagy a biblia szép szavait érzéssel, belátással alkalmazza, vagy némely bölcselkedésre gúnyosan válaszol.

Ellislandból anyagilag megkárosodva, megpusztulva, egy fokkal elhangoltabban költözik Dumfriesbe. E hely még veszélyesebb lett nekik. E kis város lakosainak egy része — mint egykori nemes uraink az egykori nemes fészkekben — tétlen életet folytatott, lakomázásban és dévajkodásban. Ezek közé vegyült a költő és mélyebben mint valaha. E körökben e hitvány nép közt, ennek gyönyörködtetésében fecsérli el nemesebb erejét és életét. Sokszor megtörténik, hogy jártában-keltében a lairdok megvendéglik, hogy megmámorosítsák és a ladyk gyakran megszegyenítik, hogy ittas korában az illetet megsérti. (Mint egykor nálunk is; de nem tudjuk, hogy a lairdok oda jutottak-e anyagilag, hová némely vidékeken a miénk.) Valóban Sámson szolgálja a philisteusokat (mondja Shairp), mulattatván őket. Ezeknek rögtönzött verseket, ezeket ünnepli a szegény könnyelmű s különben oly önérző költő; ezeknek súlyydt nálunk is bohóczává némely verselő. (De érdekes tünemény, hogy az ilyestől, mi Franciaországban is előfordult, az mentette meg jobb költőinket, hogy becsületünkre mondva, a költés és irodalmi munkálkodás sok ideig a nemesi osztály komoly szerepe volt.) Ezek kedveért írhatta választások alkalmával verseit; ezek hatása tette még elégtlenebbé, politikában mohóbbá, radicalisabbá s ez által gyanúsabbá, humorát élesebbé s gyakran egészen alnépiessé. Ez időben találkozott Delilákkal és irt némelyikhez, rendesen méltatlanul vagy képzelt szerelemről dalokat. E tekintetben, mintha alább esnék. Megújította volna ekkor tájon némely tisztos nőekkel régibb ismeretségét; a jele-

sebbek részéről sikeretlenül. Nemesebb ismerősei idegenkedtek tőle a nők miatt, kikkel társalkodott és maga szegény jó hitvese is nehezen bírt eléggé türelmes lenni a költő méltatlan érintkezései miatt.

Politikai nézetei és nyilatkozásai is változtak, kivált az utóbbi években, életének vége felé. Voltaképp Ó-Skótországnak volt híve; tehát jakobita. A Stuart királyokhoz, Skótország függetlenségének tényezőihez vonzódott, elégedetlen az 1707-diki unióval, hazája függetlenségének elvesztésével. A Stuartok történetét komolyan tanulta s jegyezte is, mint megmaradt jegyzéseiből láthatni. Ily értelemben vágyik Károlyhoz (Charlie), a skót királyság követelőjéhez, és éljenzi távollétében, és így hívja haza Jakabot: Jakab jöjj haza (Jamie come hame!) kezdetű dalában. Így többször, például ott a hol igazolja, miért nem tudta eltűrni, hogy egy lelkész katedrájából szidta a Stuartokat. Elismeri, hogy vérengzők, zsarnokok voltak, hálálja az égnek, hogy gonoszsaigaiktól megszabadultak, de ilyek voltak a Tudorok közt és másutt is, és szidni bukások után nem illik. — De az idők telnek; most már több is forog szóban, mint az elűzött királyi család ügye. A francia forradalom világrendítő hatását itt is megérezték. (Voltak Skótországnak Franciaországgal régi érintkezései.) A Globe és más csárdában lelkesedtek, vitatkoztak, reményltek, terveztek a skót hazafiak. Így a jacobitismusból nem sokára jacobinismus lett. Az elégtelen, a független skót hazafi tüzet elesztette a költőben mellőztetésének érzése. Meg volt győződve a maga előnyeiről és érdeméről. Elismerték ezt az előkelők is, de mit sem tettek érte. Kegyeltek, de csak szóval, legföljebb házi gazdai és ilyes szívességgel. A miniszterelnöknek ajánlották, el is ismerte nagy érdemét; de az ilyen érdem nem volt ok a jutalomra vagy tisztességre; az emberek gyakorlatiak voltak. A költés és a költők nem adtak tényleges hasznot, nem voltak a szó valódi értelmében hasznosak és érdemesek. Ez a tapasztalás nyomta Burns lelkét. Ezért elragadtatással üdvözlé, mint több más angol költő is, a francia forradalmat, a napot, melyről remélték, hogy a nép fiának lángelméjét illető magasságba fogja fölemelni. Ábrándoztak, mint költők szokták. Így történt Burnssal egy jellemző furcsa kalandja. A skót partokat ez időben csempész hajók járták körül. A költő mint adótiszt és hivatalos fölügyelője az ilyfelének, czirkálás közben itt járva, többekkel együtt elfogott

egy hajót és ennek tehertartalmát másnap elárvereztették. Ekkor a költő nagyot gondolt, a hajón levő dolgok közül megveszen négy löszert (talán ágyút) s ezeket egy levél kíséretében Párisba, a francia nemzeti törvényhozó gyűlésnek, elküldi ajándékkul, rokonszenve meleg kifejezésével. A küldemény nem jutott el, de Burns gyanússá lett. — A francziák kedvelése tovább is tartott és többre is ment. Egyesületek alakultak Skótország városaiban, a francia szabadelvűség terjesztésére. Majd mikor a rémuralom beáll, sokan elidegenülnek a francia szabadságtól és annak hőseitől, de Burns hű marad ekkor is. Némely ügyben a hazai kormány ellen van és azt ki is mondja. Egy alkalommal egy lakomában egy politikus felköszöntőjére ily megjegyzést tesz: most játszódik a királyok könyvének utolsó szakasza. E miatt hivatalban maradhatása kétségessé vált és a költő kénytelen volt költői erős önérzetét egy kevésbé megtagadni és szegénysége jogczímén eszközölni hivatalban maradhatását. Így megmaradt s úgy látszik mérsékelni igyekezett magát. Legalább Dunlopnéhoz írott egy levelében fölfogadta, hogy a boldogtalan politikától elzárja ajakát. De rendes szokás szerint következtelenné lett. Megtette, hogy egy vidgó társaságban, hol Pitt miniszter egészségére ittak, poharat kért és így szölt: igyunk egy különb emberért, Washingtonért! Ennek sem lett komolyabb rossz következése, talán csak az, hogy előbb nem léphetett és magát mind gyötrelmesebb állapotban kellett éreznie. Nem tekintették talán fontos dolognak itt sem a költöt; rosszban úgy mint jóban.

Utolsó éveiben gyakran voltak komor, elcsüggedt órái; de lantja ekkor sem némült el. Egy útjában zivatar közepett költötte egy harcra hívó dalát: *Skótok, kik Wallace-vel vértette-tek* (Scots wha hae whi' Wallace bled) a nemzeti hős Bruce egyjeles indulóját. Rövid, delelékkel és erővel teljes. Méltó összevetni más ily műveivel, s mások, például Petöfi, ily nemű dalai-
val; de nehéz hozzá hasonlót találni. E dalról mondja Carlyle: míg a skótban élet melegsége lesz, ez a dal fölízgatja, fölriasztja a lelkét. Úgy látszik, a skót önérzet és lelki elevenség sohasem hagyta el. Kétség kívül egyfelöl a maga nyomorúsága, elhagyatottsága, másfelöl a francia mozgalmak izgatják, ezek tartják fönn lelkének régi hangulatát. Úgy érzi magát, mint oroszán, melyet se a kalitkába zártság, se a szájkosár meg nem némíthat, hogy ne kiáltson zsarnoka ellen.

Mert kínzó dolog lehet a költő ily élete, sőt kínzó dolog annak elbeszélése is. Egy nemesen érző és ítélő elme lehetetlen, hogy martirságot ne lásson benne, melynek maga előadása is súlyos dolog. Mert nem az a fő dolog, hogy meggondoljuk, mit szenvedett, hanem azt elgondolni, hogy van alkotva a szenvedéshez. Képzeld egy embert — mondja a költő — egy nőhöz írt levelében, adj neki erős képzelődést, kényes érzékenységet, és azt a mit ezek szülnek, kormányozhatatlan szenvedélyeket, milyenek másféle embernél nincsenek, adj neki ellenállhatatlan ösztönt a csapongásra, tűzz elébe oly életezélt, mely a földi haszontól, érdektől mindig messze járjon, add neki továbbá átkül az erősebb élvezetekre vágyást, mint a milyennel rendes ember bírhat, a melyeket egyedül csak földi kincsen vásárolhat meg, és tetőzd be minden nyomorúságát avval, hogy egy, örökké izgató, sarkaló öntudat éreztesse vele a maga méltóságát és a percenkénti félreismertetését: így megalkottad egy olyan forma nyomorú való képét, minő a poeta.

És mégis van egy hatalom, egy rejtélyes erő, mely a költő tűzét kialudni nem engedi. Burns élete kedvezőtlen szakaszai-ban is voltak lelkének virágai, származtak költeményei. Nemcsak azok a folyvást ki-kifakadó szerelmi versecskék, dalok, melyekből talán több is van, mint elég, a melyekből Johnson *Musical Museum*ába 184-et, Thomson költő gyűjtésébe 60-at adott, melyek egy, talán nagyobb része csak idomítása, nem alkotása, hanem azok a nemesebb férfiasabb ének- vagy óda-félék, melyek a legigazibb költői hév és jeles gondolkozó elme közös szüleményei. Halála előtti évben kettőt költött ilyet. Egyik: *Kevéssel beérve, többnek is örülve* (Contented wi' little and cantie wi' mair . . .) Ebben magát nyugodtabb óráiban akarta kifejezni, bemutatni. Erre nézve hagyta meg Thomsonnak, hogy a vers elébe a képét tettesse, hogy a maga testi alakja a kép, és elméjének képe: a vers együtt legyenek, együtt váljanak az idő áldozataivá. A másik ezt is meghaladja értékre, kivált pedig kaposságára nézve. Oly valamit fejez ki, a mi Burnsnek és más democrata költőnek s embernek teljesen adja a képmását, és ezt a legjobb stílusban. Béranger és Goethe szerették, emlegették. Oly dal, mely eszünkbe jut, mihelyt a költő nevét halljuk: előnkbe áll egy önérzetes, délczeg magatartású, nem kevély és nem durva alak. A társadalmi elnyomatás erejéből, emberi egyenlőség megérdemlése tudatából fakadt szózat,

szenvedélyből, mely a francia mozgalmak befolyása által lesz izzóvá, de itt nem salakját mutatja, mint nála is többször előfordúl, Petőfinél még többször, hanem életnézetté higgadni kezdő kristályát. Méltán mondják róla, hogy minden időnek van mondva, ha részben kissé keserűen is. Kezdeté hatalmas: Hát tisztes szegénységedért csüggeszted le fejed...? (Is there for honest poverty that hangs his head...?)

Egészsége mind inkább gyöngül és ezt többször panasolja leveleiben. Így a Dunopnéhoz írtakon kívül egy hivatalbeli társához, Mitchellhez, intézettben, ki helyette betegségében egy ideig folytatta hivatalát, kihez egy szíves verset is címezett: *Költő barátja* kezdettel (Friend of poet). Szíves köszönete mellett kimondja ebben, hogy annak segítsége nélkül betegsége és a hivatal terhei miatt tönkre jutott volna. Egy-két más jóakarótól is veszen segítséget, például Peyster ezredestől, kinek hasonlóan mond köszönetet. — De ingatag, könnyelmű visellete által megrongálja egészségét. Egy éjjeli lakoma alkalmával mámorosan kapott erős meghülés baját végzetessé teszi, huzamos időre leveri, sőt helyre jönni többé nem engedi. Még a következő (1796.) év elején sőt utóbb is költ egy-két dalt; elmésége, ötletei nem könnyen maradtak el, bár sokat küzd a múlt gyarlósága emlékezetével, a közelgő véggel és övei sorsával. Levelet is irogat még július hóban is, mely élete végét elhozta. Mert július 21-dikén hűnyt el 37 és fél éves korában. Halálának híre egész Skótországot gyorsan átfutotta, áthatotta mint nemzeti nagy veszteség. Mert az volt a közvélemény s az ma is, hogy se előtte, se utána nem volt a skótok hazájának olyan fia s költője, ki a népet úgy szerette, annak ízlésével, humorával oly mértékben birt, a nemzeti ősi és jellemző tulajdonokat oly híven és nemesen tudta volna kifejezni, tehát minden tekintetben olyan valódi nemzeti nagy költő volt volna.

Egész költése oly eredeti és sajátos, oly valódi értékű, a milyen kevés található az összes világirodalomban. Ereje, értéke abban áll, hogy a természetben és embervilág jelenetei között mély érdekeltséggel forog, élvez, eszmélkedik, a közel és távol szemlélteteket és tapasztaltakat előadva hű és tárgyias, mindig élénk és magasan járó; hű és természetes a maga érzései, gondolatai kifejezésében is, szabad a megelőzött költők fölfogásától és a költői művek és irodalmi műveltség conventiojától, szabad gondolkozást és nyelvezetet terhelő fogásaitól. Burns

a költői genius teljes szabadságában élt es szabadon nyilatkozott, és mindig is nyilatkozott. Egy sora sincs, mely nem-költés volna.

Egy szegény földmívelő és munkás házacskájából és annak közeleből szemléli a természetet, a maga környezetét, ezt a kis világot, melyben született, élni, gondolkozni kezdett és tanult; majd kiebb tekint, szemléli a nagyobb társaságot, a munkásokat és munka különféle nemét, a felsőbbeket és alsóbbakat, a szegényt és gazdagot, a különböző kötelességek teljesítését, és közvetlen szemléletből, maga tapasztalásából, szenvedéseiből ismeri meg a jót, rosszat, szépet, rútat, mindinkább fölmelegedő szívvel, mélyebb belátással, élesedő elmével, ítélő észszel szemlélget és okoskodik. Száz meg száz ponton érinti az élet, okoznak örömet vagy fájdalmat lelkének a világ bújás bánatja, szenvedése vagy jólléte, bohóságai és örömei. És erre hívatott, ehhez ihletett lelke fölérez, megszólal, kifejezi a mit megérzett, nem a könyvek és hagyomány megrögzött szólásaival, hanem a magával született érzéseivel együtt termő, folytonos érzelés, gondolkozás közben gyarapodó szólásokkal, a család és faj sajátjaival, a bölcső és tűzhely mellett, beszédben, dalban vagy a szentírás olvasásában hangzottakkal, étellel, erővel teljességekkel. Midőn aztán ezeket innen ki a nagyobb világ elé vitte, midőn szólásait a műveltebb vagy irodalmi nyelv tulajdonaivá tette, meggazdagítá azt a magasabb nyelvezetet nem csupán szókkal és szóformákkal, de sokkal inkább erővel, étellel, az élet hangjával és színezetével. És megtanítá a mármár elbádjadozni kezdő költést az egyszerű ember örömeire, élvezetére, gondolkodása és érzése módjára, nemes lelkesedésére, lágy és szerető szívének nyilatkozásaira, másfelől büszkeségre, önérzetre, a felsőbbek gyarlóságaira, a mint a nép irányában nyilatkoznak, a mint a nép azokat megérzi és szenved.

A természetben él, avval foglalkozik. Érzései és esze ott találják tárgyát, tért, onnan indultak ki kezdetben is. Mintegy anyai kebelből úgy száll ki az ember az anyagi természetből, melynek hatalma alatt szorong a mezőn élő kis család; ebből kél ki a dalos mindenestől. Itt talál utóbb is helyet, melyen kél-fekszik, munkálkodik. Ez határozza meg lelke, teste munkálkodását, mozgásait, ez ad érzéseinek első és maradandó tárgyakat, gondolatainak ösztönt és képeket. A fűben a fák és virágok közt, az árpa és rozs tábláinál, a zöldelő sás látásán,

állatok környezetében, majd a hegyek oldalain az erdőségekben, a felföldön, hegyormokon szelek zúgásában, viharok harczában, madarak éneklésében, a vadak üldözésében, a nyíresben és a folyamok partjain és vidékein jár és kalandoz. Itt ébred föl, erősödik és foglalkozik képzelődése; itt elmélkedik, itt gondol viszonyokra, okokra, figyelmez az évszakokra és a szép tavaszra, májusra, a meleg nyárra és a rideg télre, — a ködre, a napfényre, ez utóbbinak áldásaira, és így ezer másra.

Ezek közt folyik az élete. Ezekről indul ki költeményeiben, ezek adják a háttérrel vagy a hangulatot hozzájuk; néha ezek adják, ezek gerjesztik a lelkesedést a költemények megszületéséhez, mint láttuk. Mert sok helytt világosan látszik, hogy dalai ezek hatására szülemlettek, a napfény vagy tenyésző zöltség, vidám tavasz vagy rideg téli szél stb., hatván a kedélyre. Ilyek összehatása alatt ismerkedik meg az étellel, az emberekkel, a korlátlan szabadsággal, mely a természetben található, melynek csak egy hatalom szab rendet és határt: az a ki «a villámos egen túl» mennydörög.

Aztán inkább a belső vagy élő természettel: az emberek kivált a maga népe kisebbjei és nagyobbjai dolgával, sőt az ember hű segédei, az állatok életével. Hűséggel írja le a szegényt és gazdagot, midőn a kétfélének természetét, szokásait az ismeretes *Két eb* szájába adva, egészen tárgyiasan, csendes, szelíd reflexióval adja elő, úgy mint két hű és jóakaró állathoz illik és meghagyva mindenik állatnak a maga mivoltát, a mint illik. Mindezt híven, de találó észrevételekkel: a gazdag esztelen fényűzését, duskálását, a szegény hiányait amannak vétkeivel szemben, és boldogságát s erkölcsi előnyeit. Amazok elveit kivált azoktól a soroktól kezdve, melyek az operákról és játékokról szólnak. Így midőn a régi skót nép szilaj mulatását és csendes ünneplését írja le *Mindszent estéjében* (Halloween) és a már említett *Földműves szombat estéjében*. Itt, midőn a tulajdon atyja vezetése alatt vallásos csendben örvendő ünneplő családot írja le, oly mély és szent érzéssel szól, mely őtet sok gyarlósága ellenében igazolja és alapjában jó érzésű, nemes léleknek bizonyítja.

E mellett távolabbra, föntebbiekre is elérkezik. Népe nemzeties önérzetét, kegyeleteit akarná újra élesíteni, régibb szokásait kedveltetni, oly időkben, mikor Skótország tudósai és művelt osztályának nagy része izlésében, nyelvében korcso-

sodni kezdett, beszéde sajátosság nélkül való és színetlen, és a közönség a régítől elidegenedve, felejtteni kezdett sokat és sokat újított. Félt a régít megtartani és használni, hogy ósdiinak ne csúfolják és kezdett újítani és idegenesedni, a művelődésnek sok értékest föláladozni, csakhogy a hatalmas szomszéd nemzetnek tessenék. A költő csekély iskolázás, de szíves tanulgatás által megismerkedett népe történelmével, egykori függetlenségével és a régi állapot felé fordul, a régi költöket és azokból a dalokat és az egyszerűbb lelket ismeri meg és tanútatja hazafi társaival.

Hazafias, de egyszersmind emberies is volt. Nem mindig skótról szól, többször csak emberről. Így mielőtt a szegényt a gazdaggal szembe állítja és amazt önérzetre biztatja; mikor a francziák szabadsághirdető szavainak lelkét föltárja. Kiterjeszti szeretetét s ezzel együtt az élet és épség jogát az ember ellenében az állatokra is. Látjuk, hogy szól a lóról, melyhez gazdája igaz szeretettel beszél. Látjuk, hogy szól az egerhez, mely az eke előtt ijedtében elalél, a melynek irányában fájdalmasan mentegeti az állatok fölött való fölsőségével visszaélő embert s így mintegy fájlalja azt a fölsőséget. Így mikor egy anyajuh búcsúzik bárányaitól, vagy a meglőtt nyúl fölött ő boszankodik. Emberiségi érdekűeknek találom olykori ötleteit, erkölcsi nézeteit, kivált színmutatás nélkül jó lélekből fakadottaknak tartom önbírálatát, önvádoló gyakori vallomásaít s a mi legtöbb, rövid de szép könyörgéseit, melyek épen oly őszinték, mint vonzók.

Hogy hazája népének tolmácsolásában, a nép dolgai emlegetésében, leírásában sokszor vastag vonásokkal, néha eltaszító torz vagy piszkos alakok fölmutatásával, a népies beszéd legalsóbb nemű idiotismusaival, parasztos szókkal találkozunk, nem tagadhatni. A költőnek ez is szabad, a népköltőnek még inkább. Mert ez a nép eszejárásának ízlésének színvonalára teszi magát, ha nem naivül szól is, követeli, hogy úgy szólhasson. És ötet tárgya és szólásai választásában csak a szép vagy érdekes és a jellemző vezetik s ugyan ezek határozzák meg. A nép pedig sokat elmond, előmutat, saját neven nevez, öntudatos rosszaság vagy épen rossz ízlés nélkül, a mit a műveltek megegyezése és szokása másképp lát és nevez. Nem is tudni, meddig szabad menni a népélet ily realismusának költői visszaadásában vagy követésében. Addig-e, a meddig a francia finomság akarta, vagy a meddig a francia naturalismus akarja

és cselekszi. Csak az erkölcsi és világbeli förtelmekben való öntudatos kedvtelés, a csábítás vagy cynismus ítélhető el határozottan és tartózkodás nélkül. A többire nézve óvakodjék az elítélő.

Most tartsuk egymás mellé a két költőt. Mind a kettő valódi költői lélek, őszinte és nagy, mondhatjuk örök hatású.

Ez is szegény, vidéki, valaha módos, de lassanként elszegényedett szülőktől származott, vallásos de nem oly buzgó szülőktől és atyától, milyennel a *Földművelő szombati éjjelében* találkozunk. Neveltetése is hasonló volt egy ideig; de őt nem csak úgy akadt, rendetlenül alkalmazott tanító, táncz- és földmérés iskolák, hanem rendes iskolák tanították, módszeresen fejtvé elméjét, megismertetvén vele nemzete nagy költőit, élesztvén tehetségeit és költői tehetségének szabad tért engedve. Önképzésben is több módja volt és pályatársaiban jeles példányai és segítsége. Elég szilaj ifjú a magyar költő is, mégis türelmesebb és szelídebb. Kevesebbet vétkezett, bár kalandozott és csapongott eleget. Ifjúságában nem adott nagy okot a későbbi ifjúságnak az önvádásra, vezeklésre. Nem jutott atyjával rossz tettei által oly összeütközésbe; leginkább csak színészsége által, melyet az egyszerű szülők nem érthettek s nem tarthattak «istenes» dolognak. De mind a kettő hálásan emlékezik szüleiről és mind a kettő segíti anyját. Ifjúsági bolondságai, valóságos vétkei súlyosabbak Burnsnek, mint emennek; Petőfinek nem volt oka szegényre, büntetéstől rettegésre. Ha amaz földicséri családja belső életének szép és nemes voltát, atyja emelkedett lelkét, melyet ő csak később tisztelt, ez is hol fájdalommal, hol reménynyel és humorral emlékezik a sok kárt szenvedett apáról, a későbbi öreg jó korcsmárosról és majd zászlótartóról. És midőn a haza közelgető végveszte legmélyebben leverte is, maradt könnye és gyászoló szava a hazában legdrágábbak, a szülők halálára.

Mindenik a nép kebléből állott elő; első sorban nép költője volt; lelkét és költését az foglalta el, a mi a nép lelkét. Azért volt mindenik oly kedves a maga feleinek, a népnek, mely már nálunk nemzetté erősödött, amott pedig egy nagy műveltségű nemzet ellenében kellett föntartania nemzeti voltát és lelki önállóságát, még pedig saját költése által. Ezért lett mindenik hazája legnagyobb lantosa. Mindkettő dalokat költ, mert a nép és nemzet búját, örömét ebben lehet főképen tolná-

csolni és éreztetni. Gazdagok voltak oly gondolatokban, melyek a nép lelkét lefoglalják, oly szóokban, hangokban, melyekben az apái módjára élő nép lelke szól és közlekedik. Mindketten mindenütt a nép elméjével, ha nem minden alkalommal annak nyelvével is, szólnak; ha néha kissé távolabb jártak is, dalok mellett ódákat, s olyanféléket, naiv népies gondolatok mellett a modern szabadság tanait hirdetik, vagy szerelmi érzésekben nagyon is túl csaponganak.

Tulajdon hazájok földéhez erősen vonzódnak. Burns sokszor emlékezik¹⁴ az Ayr, Devon és Nith tájáról, mint Petőfi a kanyargó Tisza vidékeiről; amaz a felföld hegyeiről és ormai-ról, emez az alföldről, melyet a hegyes bérczes tájak ellenében magasztal, annak gólya madaráról, a neki oly kedves madár-ról, «hírös» városairól, faluiról stb., melyekben való népeletet sok kisebb-nagyobb képben mutatja föl. Mindenik a maga hazája egyes tárgyaihoz vagy tájaihoz köti érzéseit és azokat kifejező dalait; így tevéen azokat összerűbbekké. Burns például a már említett folyamok vidékein kívül szól a Doon Tweed Dee partjáról, Machline leányairól, Aberfeldy nyireséről, a Willi malmáról, a Willi főzte sörről stb. (Willi jó czimbora volt, mint Allan és többek). Énekel Edinburgról is. Érdekes két dala, melyek mintha csak a magyarokkal együtt voltak volna kitalálta. Egyik a lisztes molnáron kezdi (dusty miller), másik a «Már én kendnél korecsmárosné nem iszom» s «Rójja föl kend a fokosom nyelére . . .» kezdetűekhez hasonlít (Landlady count the lawin' — the day is near the dowing). De mintha szülőföldre tájáról többet tudna Petőfi mondani: a Dunáról, a pusztáról, a betyárról, a cigány-karavánról, csárdáról, csárdabeli szép asszonyról, bojtárról stb. És kivált a már kihaló félben levő zsványságról, annak kalandjairól. Egyes helyek említettnek itt is, mint amott: a Betekincs, a hortobágyi csárda, a Kutyakaparó. Minden ilyesről írt költeményeknek pedig koronája a *Csárda romjai*, minden művei között a legtökéletesebbek egyike, mely a tárgyát alacsonyságából kiemeli s a költés legmagasabb tárgyai közé teszi, mely a szelíd humora és komolysága által a *Téli este* vagy *Fekszem hanyatt* mellé sorozható. Ilyenné teszi Burns az Alloway kirket, *Kóbor Tamás* kalandjának helyét. De a csárdabeli dinomdánomnak alig van olyan leírása, vad vígsággal és keserű gúnnyal megéneklése, mint a Petőfi sokkal gyöngébb cigány-

karavánjának is némileg megfelelő: *Víg koldusok* (Jolly beggars). E költeményét némelyek remekének tartják. Ha a költő remeke oly mű, mely lehetőleg híven és teljesen ismerteti, jellemzi a költő lelkét, humorát, úgy mi ezt nem mondanók annak. Ebben csaknem kirekesztőleg éles, cynismussal határos kedvesapongás van, mely Burnsnek művészetét jellemezheti, de egész értékét híven nem jellemzi. Megismerését fontosnak tartjuk; legyen szabad tartalmából egy keveset ide csatolnunk. *Poosie Nansie* (Peczkes Náni?) korcsmájában egybegyűlt hatalmas garázda czimborákról ad egy dalfüzért, dramatizálva magoktól elmondott elettörténetét különböző csavargóknak. Ehhez hasonlót nem kísértett meg többet adni maga a költő sem, Petőfi sem. Azt hiszszük pedig, hogy sikerrel tehetne volna. Mert néhány komikus hőse azt gyaníttatja, hogy ilyekkel találkozhatott valaha a skót is bolyongásaiban, a magyar költő is vándor színész korában. Tehát vándorló gézengúzok, hasonlók némely mezővárosi korcsmákban vásárok estéjén összegyülekező kupeczekhez, zsebtolvajokhoz, orgiát tartanak egy rideg őszi napon az előbb nevezett Náncsi rossz hírű csapszékében. Vadúl dőzsölve, kurjongatva röhögnek, tombolnak, örjöngenek s utóbb énekléshez kezdenek, kiki magáról mondván el valamit. Előbb egy vén katona, undok nőbarátját ölelve, dalolja el élete történetét, hogy sok csatában volt valaha, most mankójánál nincs egyebe. A társak kara ráordít, mire a ház megrendül, még a patkányok is ijedten vonúltak lyukaikba. Azután egy vénasszony gyűjt énekekre. Ennek cynismusa legeltaszítóbb, legarczátlanabb. Leány voltam, mondja, nem tudom mikor, most is csak ifjakban gyönyörködnem; egy dragonyos csapatbeli volt az apám, (mint Tóti Dorkának a *Peleskei nótáriusban*); ezért lettem katonák szeretője, előbb egy dobosé, azután egy kápláné (hogyan? lásd ott) aztán meguntam a szent legényt és az egész ezredé lettem . . . Mióta béke van, koldulnia kellett s e közben egy vidéki vásáran meglelte régi kedvesét rongyosan, de pompás rongyokban és vígan. Újra hozzá szegődött s míg két kezét bírja, csak is reá köszönti poharát. — Még öt-hat mond kisebb-nagyobb mértékben cynikus fölköszöntőt, melyek közül csak a költőét vagy bárdét ismertetjük, a hogy tudjuk.

I am a bard — of no regard — wi gentle folks-an' a' that
 But Homer-like — the glowran byke, — frae town to town I draw
 that stb.

I. Én bard vagyok — ismeretlen a nemeseknek s minden ilyfélének — De Homérként bolygok e jeles vándorrajjal városról városra. Kar: Hát azért, mind azért, meg kétszer annyiért, csak egyet vesztettem, hétannyit megnyertem, van elég nő meg minden. — II. Nem ittam a Múza bűvös vizéből, Castali forrásból meg minden, de itt folyik, áradozik az én Helikonom ez az igazi. Kar: Hát azért, mind azért stb. Szeretem a szépet, szolgálom is őtet; de úr kényének igáját soha sem emelem . . . stb. Így tovább. Az egész mű hosszú, kifogyhatatlan a gúnyban, szeszélyben, de a lyrai ilyféle mű minden jelességeiben is. Rakva van sajátos skót népies kifejezésekkel, melyek miatt fordítani igen kínos dolog. Az egészet egy kicsi, de érdekes refrain forma versecskével fejezi be: A fig to those by law protected: fittyet hányunk a törvény védenzeinek (kiváltságos), a szabadság dicső ünneplés; ítélőszék a gyáváknak áll, templom a papok kedvéért stb.

A kósza cigányélet, a társadalmon kívül élő, az ellen törzsönködő vadság és embergyűlölet szilaj életének olyan képe, melyet nem sokat találunk, melyhez Béranger *Gueuxjét* hasonlítani sem lehet; talán inkább némely részletet Hugo Viktor *Notre damejából*. Bámulatatos lyrikusi hivatással, erélylyel s oly válogatott s ide illő szókkal, mint legjobb műveiben találhatni.

Ezekhez aztán az is kellett «a mi a lelket adja»: magyarnak bor, skótnak sör (és csak ritkán bor), mely «minden gondnak gyógyszere», melytől állítólag sokszor megmámorosodtak, és a skót költő rossz következéssel. Bor- vagy sördala vagy lakomai víg dala mindeniknek van elég. Burns néha panaszkodik, hogy mindenét ez vitte el, másszor általános gyógyszernek vallja. Mindenikre nézve nevezetes tényező: vígság, lelkesedés, a kedély megszabadulása s szabad csapongásának eszköze. És ezt sok változatban sokképen láthatni verseikben. Úgy látszik mindketten lelkesen tudnak szólni, ábrándozni elmélkedni a bor vagy sör hatása alatt, s az ital a szerelemmel vagy szeretettel, haza, barátok szeretetével, egy hatalmas bálványúl szolgál, melynek szolgálatában egész életükön át ábrándozhatnak.

Mindennek koronája vagy kiegészítője pedig náluk a szerelem. Ennek mind a kettő kezdettől fogva rabja, a skót költő sokkal erősebben és kevésbé nemesen. Érthető ez a

különbség abból, a mit előbb nagyjából elmondánk. De gyarlóságából a világ, már az ő világa is, a skót közönség, sokat elengedett; a becsesért a kevésbé becses elengedte; a belső indokokat, sokszor a rossz tartalmat, a megróhatót mellőzte a külsőért, a szépért, a játszi kedvért, a varázs szépségű hangzatért. Szánni, szeretni akarta a valóban erre méltó költőt inkább, mint ítélni, elkárhozatni. Az utókor is jól teszi, ha a költő életére, költeményei némelyikének alkalmára fátyolt borít s a költeményeknek nem tekinti tárgyas vagy érzéki, hanem csak eszmei oldalát. Már a korabeliek is így tettek. Megtisztelték a költőt, legalább néhány nemesebb lélek, társaságokkal; barátságával is egy-kettő.

Szerelemről számtalan változatban dalol. Az a százakra menő dal, melyet említett módon közölt vagy költött, melyek a művei közt ma találhatók, melyek közül legalább száznak látom fölébe írva a dallamot, melyre énekelhető, csaknem mind erről szól, tárgya főképen az; komolyan vagy gúnyolva, vagy játszian, mindig melegen, érdekesen, művészi csinnal, — habár az érzés, melyet tolmácsolnak, nem mindig elég nemes és salaktalan. Szerelmi nyilatkozás, fölhívás és elutasítás vagy elfogadás. Családi bajok, a férfi és nő panasza: ifjú nőé öreg férj ellen, férjé rossz nő ellen. Régi szeretőhöz annak házassága után. Nők jogairól az újabb korban. Törvénytelen gyermekhez. Hütlén pénzvágó vőlegényhez. Öreg hitves elaggott férjéhez az élet végén (*John Anderson*) stb.

A népeletből vett költői motivumok és tárgyak közé tartozik a vallás is, és hogy ezt Burns-nál sokszor találjuk, már észrevettük. Petőfinél sokkal kevésbé vagy csak halványan; az ellenkezőt, a vallás tagadását vagy kételkedést is csak ritkán; nem tüzetesen, nem bőven tárgyalva, nem szeretettel dolgozva. Lehetetlen nem érezni, hogy ez nála nagyon mellékes dolog; ez ötlet nem emeli, nem nyugtatja és ellenkezőleg nem is bántja és nem foglalkoztatja. És ez mutatja a nevelés vagy talán maga a nemzeti szellem különböző voltát. Költésében csak egy párszor kerül reá a sor elég szokásosan, köznapiasan, a conventio nyelvén. Vagy talán inkább vérében van ez, erkölcsébe lelki valójába benőve, nem külön fölfogható s megkülönböztethető tényező, mint a test szervezetében a vérképződés vagy más hallgatag működés, melyről rendszeren alig lehet tudni s jobb nem gondolkozni. Nem így amott. Burns gyakran

szól vagy ellene vagy mellette, leveleiben és költeményeiben vagy imádságaiban és minden szilajsága mellett is mindig melegen, sohasem csúfosan, bár néha kétkedőleg. Csak a theologia ellen van elméleti s a papság ellen gyakorlati észrevétele. Vallást akar talán theologia és pap (mint egy végrehajtó hatalom) nélkül, mely így talán még erősebb. Istenhez több helyen s egész bensőséggel imádkozik. Egy vezeklő imádságában így szól: félek hozzád jutni megbántott Istenem s fenyítő vessződnek sújtásit érzenem, valódi hívő keresztyén lelkével. Vétkeim többször bánkódik. Az egy igaz Isten hitét vallja. Egy helyen, mint nevelésbeli elvét mondja ki, hogy fiát vallásosnak neveli, mert meg van győződve, hogy a vallás tanainak hivése mellözhetetlenül szükséges. Volt egy nagybátyja, mint maga beszéli, ki évek során át élt vakon sírdogálva; ennek egyedüli éltetője és vigasztalója az volt, hogy testvére (Burns anyja) mellette énekelgetett. Az ének tartalma, a vallás tanai és törvényei szomorúak lehetnek, de a vallást végtelenül becsessé tették és teszik vigasztalásai az emberek fiainak, kivált a szegénynek és nyomorútnak. Ha csupa csalódás is, mely csak a lelkesült képzelődésben létezik, de mi oly kedves az embernek, mint a csalódás! Okoskodásaim — mondja — néha kételkedővé tesznek, de szívem szükségei meghazudtolják a hideg bölcselkedést. Különösen a halhatatlanság hitét, melyet természetesen hihetőnek talál, ajánlja vigasztalóul. Petőfi ilyfélekérről hallgat. Talán az említett okból, vagy mivel nálunk a szabadelvűség vallásos közönnyel járt, és a mi szabadabb irányú keresztyénségünk, míg elnyomatása ellen harczolt, túl ment a határon . . .

De a papoknak nem volt Burns barátjok. Ezek közül némelyek erősen hívők voltak, ridegek, szigorúk a vallási, inkább az egyházi kötelességek megkívánásában; büntettek hatalommal, kevélyen. Hihető, hogy egy ilyen hajtottá végre az egyház büntetését a leánycsábító költő ellen. A másfélékből szelídebb embereket ismert; volt egy jó czimborája is. Elég az, hogy azt az osztályt, kivált ifjabb éveiben gyűlölte. Erős gúny van ellenök némely verseiben: a *Szent vásárban* (Holy fair), mely maga szerint első költői művei közül való és két presbyterianus pap vitáját adja elő és a *Papszentelés* (Ordination) címűben. Egy jóakaróját üdvözli, mint a papi paróka és fekete öltönyök ellenségét, sőt ijedelmét. Egy paphoz igen lelkesen ír a maga vallásáról és a papok ellen. Petőfi alig egy helyen szól

egy papról, ki a nép és a szellem fölszabadítója (*Apostol*) ellen papol s egy másik helyen mond ellenök egy adatot, fajtalanságot és egy sújtó szólást. Nem sok baja volt velök. Ezek nem a belső életre, tehát vallásos fegyelemre gondoltak, inkább a felekezeti érdekekre: térítésre, üldözésre és ezek eszközeire, politikai hatalomra, vagyonra vagy védelemre. Gazdák, kik szerznek, de nem művelnek földet, a kerítést erősítik, a mi azon belől van, arra nem gondolnak. Nem érzik erkölcsi súlyokat, és utoljára elvesztik; orthodoxyájok nem volt türelmetlen s lassanként nem is volt az sem, kevesebb sem. Nem volt ok bántani őket, a mi pedig mozgalmas időkben másutt elkerülhetetlen volt.

Még kevésbé találni Petőfinél babonafélét, melyet Burns műveiben gyakran. Egy neme ennek az éjszakai népek közt szembetűnően gyakori. Az ős pogánykori agyrémek itt is másutt is megmaradtak a nép képzeletében, sőt maig tenyésznek. Nem a középkori keresztyén mondák, a keresztyén hitet elsötétítő csudák hite ez, hanem ókori alakok, többször komikus boszorkány és ördögfelek, ritkábban tündérek. Ezek között a legfölsőbb alak az ördög, az embernek az az ős ellensége, melyet Burns, mint utóbb Byron is, Miltontól tanultak, utána alakítottak, de tréfásan szerepeltettek. Ilyet sokszor állít előnkbe vagy ráczélozva hoz emlékezetünkbe Burns. Így egy boszorkány-csapatot *Kóbor Tamás*ban, ki ilyentől veszi el bűnhődését az ó kápolna táján. Ilyennel jár tánczot az adótiszt és ez viszi el a nép, kivált a nők nagy öröme. Ez a szerepe van a halálnak is, ki a doktorral verseng és arra panaszkodik, hogy eljárásában szereit által gátolja. A mi költőinknél ilyfélenek általán véve kevés a nyoma. Népünknel több, de aligha annyi, mint némely műveltebb népnél. Meghonosodott itt a középkori vagy keresztyén babona is, a mellett hogy a pogánykori is bejött vagy nagyban megmaradt. Van kuruzslás, de kevésbé a szentek, mint csudás szerek segítségével. Van rostavetés, bodza-aristálás, holtakból és más jelekből magyarázás, de inkább pogány, mint középkori mysticismus alapján. Irodalmunk pedig általában és minden időben idegen volt tőle. Még a XVII. század-végi restauratio költői sem vakbuzgók vagy mystikus írók. Majd a folyó század elején jelentkezik valami ilynemű romanticismus a Kisfaludyaknál, utóbb Garaynál; de igen kevésbé. Annnyival kevésbé ihlette vagy érdekelte az ilyféle

Petőfit, ki a józanúl szenvedélyes, legalább ily rajongásra épen nem képes költés képviselője. Az ő képzelmét inkább a kisebb-nagyobb, olykor a képtelenségig nagyított és torzított természeti képek érdekelték és foglalták el. Ezeket eltanulta másoktól is, de szaporította magától is. Ezek alakulnak meg vagy lebegnek és suhannak el lelki szemei előtt, de maradandó és formás alakokká nem válnak. S talán olyan hatást sem tesznek, mint amazok. Azonban kisebb hatást aligha tesznek a mai józanabb időkben.

A családon s jóbarátok körén túl az állam van, vagy inkább a haza. Mint Petőfi úgy Burns is korán megtanulják ezt ismerni és szeretni; történelméből a szépet, nagyot becsülni, emlegetni, a jelennek hiányait fölismerni, az idegeneket gyűlölni. A régiek erényeit, amott Bruce és Wallace, emitt Bánkban, Rákóczi hősi lelkét korán énekelni. Így Burns skót indulót, nemzeti dalt énekel, még mielőtt a francia események fölizzgatták volna. Nem is akar gyöngé korától fogva soha más lenni, mint a régi szegény Skótország költője. Így írja egy úrnőnek: Se nemzet, se helyzet nem ébreszti vágyásom, mindig skót, bár csekély pont, maradvány, nem ismerék nagyobb dicsőséget. Egy remek hangzású dalban így szól: Óh Jakab hívei halljatok, halljatok! Vádolom dolgotok, vádoló eszeteik... A whikeket szidja. Caledonia dicsőségét épen úgy fájlatja, a skót önállóság visszaszerzésére épen úgy ösztönöz, mint Petőfi dicséri a magyar őseket, óhajtja hogy ezer év előtt született volna s az önálló hazáért él és hal. De Burns nem talál bűnét az őseknek, annyi léhaságát, tehetetlenségét a mostani nemeseknek, a Pinty úrfiaknak s másoknak. Harezi dalai elég lelkesek, fölriasztók, de nem oly szenvedélyesek, mint emezé. Petőfi keményebb, vadabb democrat. Ez tűnik ki az előkelők iránti viseletökből. Burns a nagyuraktól több elismerést nyert; többször is közeledett hozzájuk. Herczegek fogadták vendégül, lordokkal érintkezett, levelezett; egynémelyiket jótevőjének «patron»-jának, magát annak szegény költőjének nevezi. Azonban pártfogásoknak kevés hasznát veszi: fáradozni, szűkölködni, elepedni hagyták. Csalódott bennök, mégis kímélőbb hozzájuk. Petőfi nem ismeri őket egyenként; csak általánosságban gyűlöli, elítéli. Okát már említettük: a haza ellenségeinek tekintette őket. Amaz is panaszkodott eleget, de így elvadulva nem lehetett. Engesztelhetőbb természettel bírt, szelidebb volt. Ez

okozza, hogy jakobita sőt jacobinus létére is imádkozik György királyért és családjáért és a francziák ellen indulót szerez. Különben a politika mindeniket érdekelte és épen a választások is. Egyenesen csak Petőfit, Burnst csak mellékesen (Bérannger elutasította magától).

Burns, mint látjuk, népszerűtő vagy democratata költő (nevezzük így, bár e néven magát nem nevezé és ez a jelző nem volt akkor divatos) és pedig épen úgy, mint Petőfi, épen nem tanulmány vagy kicsinált nézetek szerint. Ilyen volt helyzeténél, természeténél és élményeinél fogva. Különben Angliában és Skótországbán nem voltak hallatlanok a szabadabb társadalmi elvek. Megvoltak ezek a földesurak és földmívelők hazájában, ha nem oly kitörők és világrendítők is, mint a tengerszoroson túl. Burnst megelőzték többen, kiket ő is már előbb megismert, szabadelvűek, ha nem democraták. De nálók a társadalmi élet nem volt idegentől elnyomva, a nép teste lelke idegentől fölhasználva, a nemzet ügye tulajdon előkelőitől úgy elhagyva, mint itt. Szelídebben szólhatott hát, ha erről szólott, nem oly lángolón és vadul, csaknem vérengző nyelven, mint az a ki «a szent háború»-ra készült, indúlt és vezette kortársait. De hogy Burns is nyíltan mert szólni, hogy vadul is tud beszélni, az előbbiekből is gyaníthatni, de példák is tanúsítják. Óhajtaná egy helyen, hogy ő maga erős vad ember (vigorous savage) lehetne, a világ lehelletétől, függéstől, megalázódástól menekedhetnék, hogy ne látna oly embert, ki mint munkás egy nap nyolcz fillért megkeresni nem tudna, kinek teste-lelke 2—3 fillért nem ér, tiszteletet élvezni, melyet a lángelmű szegénytől megtagadtak. Egy urat, kinek jobbágjai az iga elöl Canadába menekültek s ezért őket üldözni akarja, megfenyeget, mint költő társa az előkelőket, a nép bosszújával, mondván: egykor fölgyúri tartánját (zeke) ez a nép, övébe dugja szuronyát s tövig meríti bosszuló vasát a megtaláló úr mellébe. Megénekeli a Bastille terén fölállított szabadságfát, mondván: ezen a fán különös gyümölcs terem, ez az embert a barom fölébe emeli és megismerteti önönmagával. Adj belőle a parasztnak, izlelje meg egy kevésbé: nagyobbá lesz tőle, mint egy lord. Lajos király le akarta e fát csemete korában vágatni; de ezért a fa öre, a nép, koronáját törte össze és fejet vágta le.

Petőfi népszerűtetete és democratata indulatai ilyen erede-

tüek és természetök is hasonló. Valamint egy hóban, a télközép zivatarai közt születtek, egy életkorban, tizenötévesek, kezdtek költeni, szerelemmel ábrándozni: úgy hasonló irányúak is. Petőfi még korábban, többet és kétségbeejtőbbet szenvedett; éhség, szükség nagyobb gyötrelmét, csak hogy maga okoztából és ifjúsága kezdetén; de mindeniknek érzései gondolkozása, szeretete és gyűlölete ugyan oly szenvedélyes a magok érdeme nélkül a bővölködők és hatalmasok ellen, mindenik daczol a könyörülettel s nagyítva látja a maga érdemet. És mind ezt aligha nem nagyobb mértékben a miénk ki háborgósabb időben elt, kinek több tanítója volt az ilyenbe, a forradalmak prófétái. Ezért biztatja a kunyhó lakosát avval hogy ott születnek a nagyok, a megváltók ide küldetnek. Ne féljete — mondja — tiétek a jövő. És fenyegeti a palotát. «Annak kincsei mind rablottak, meg vannak számlálva napjai . . . ő minél előbb látni kívánja a palota omladékait és hitvány lakói összezúzott csontjait». És kitűzi a célt és az időt is. Ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet, a jognak asztalánál mindenki egyaránt foglal helyet . . . akkor lesz a megállapodás . . . Addig Dózsát állítja elő ijesztőül. És szörnyűbbeket mond, mint skót társa, megfelelőket a francia szólásmódnak.

A demócrata törekvéseket táplálta költői önérzetök is. Mert a költőről és kivált a maga költő voltáról meg-megemlékezett Burns épen oly sokszor, mint Petőfi, ki már tizennyolcz éves korában álmodik költői nagy jövőjéről, sőt örök életéről, a hazáról, mint az ő költése fő tárgyáról, melyért énekelget és nagyot tenni vagy halni készül. Ha nem ily erősen is, de költői hivatását megérzi előre Burns is, kiben a vele született szilajság, önérzet, önálló gondolkozás, ahhoz tanulmány által készülgetés a költőiséget kifejleni segítette. Első művét átadta, a többit is át szokta adni ismerőseinek, hogy megítéljék; de még mielőtt legelső esetben az ítéletet bevárta volna, megérezte s erősen elhitte, hogy munkájának van értéke. Ezért mondja maga: még mikor pauvre inconnu valek, már körülbelől olyan véleménynyel voltam verseimről, mint ma vagyok. Művei első kiadása bevezetésében kimondja, hogy magát úgy tekinti, mint a kinek a természettől költői ajándék adatott. Petőfi is korán érzi ezt és vallja, hogy az Isten kertében nem lesz ő gyom, hanem virág. Utóbb mind erősebben és önérzetesebben.

A költőt függetlenség illeti meg. Ezt követeli magának mindenik. Burns, midőn egy valakit ajánl egy ismerősének, így szól: Oh legyen inkább az ember otromba, vad, függetlenségében és önálló volta érzetében rideg, magános életű remete, bolyongjon vadakkal pusztákban inkább, mint polgárosult életben elhagyatva, segélytelenül kelljen esengenie megélhetésére és ez csak esdekléstől függjön, mint úgynevezett jöltevéjének, teremtménye társának kegye vagy szeszélye. Ezek a gondolatok és ez a fölfogás, mely pedig érthető, sokszor vad, kemény szókban törtek ki, hozzájuk sokszor belső nyugtalanság, talán vádlódás mellett a szegénységtől okozott lehangoltság is járult. És Burnst ez csaknem egész életén át gyötörte. (Petőfit utolsó éveiben alig!); ez elégedetlenség fészke mélyen meg volt lelkében állandón és kiirthatatlanul. És ezen segíteni nem tud. Egy helyt úgy írja le magát, mint pénzt csinálni vagy meggazdálkodni csekély embert, de azért eszest, nagy mértékben becsületest, határtalanul jóakarót minden eszes és nem eszes állat iránt. Másutt mondja, hogy a szolgasághoz igen sok kevélység van benne, az önzéshez kevély eszesség. Ismét: Nálam különb költők hízelegtek azoknak, a kik esetleg gazdagok voltak; épen ezért el vagyok határozva, hogy teremtett állatnak nem hízelgek se prózában, se versben. Petőfi sem szokta ezt s még talán annyiszor sem tette, mint Burns. Gyermekek-ifjú korának csapongásai néhányszor kényszerítették alimizsnát kérni vagy szívességet igényelni: érettebb korában büszke volt, mértéken túl is. Igaz hogy nem is érezte, vagy csak ifjúi könnyelműséggel és megérdemelve, tehát tűrhetőbben a költők legnagyobb ellensége, a szegénység üldözését; a kinzó szükségét! a nagy család terhét, gondját pedig sohasem. Így megalázódni sem tanúlt meg. Ezt nem akarta megismerni ő se, amaz se; legalább elismerni annak hatalmát fölöttök sohasem. Egy helyen mondja, hogy egyedüli bűne ez a büszke önértet. Másutt, midőn a dalaiért ajánlott díjat visszautasítja, Thomsonhoz írja, «minden további ilyen adás-vevési üzlet legkisebb jelensége esetében, esküszöm arra a becsületre, mely Burns Róbertnek büszkén föltartott fővel álló szobra épségét megkoszorúzza, megsemmisítem egyességünket és a percztől kezdve, idegen leszek önre nézve. Ily büszkeséggel utasítja vissza azt a gyűjtést is, melyet egy időben egy tisztas férfi az ő számára

meg akart indítani. Petőfin megtörtént, hogy barátitól illet elfogadott.

Mint legtöbb költő, türelmetlenek voltak ezek is a kritika iránt s harczoltak a kritikások ellen. Burns egy sok indulattal s erős gúnynyal írt versében fájlalja, hogy a természet védelmez minden valót, csak a szegény bardot nem. «A természet kegyéből oroszlán, az ökor fegyverekkel bírnak az erdőt megrendíteni, a földet földültni; a számárnak vastag bőre, a csigáknak házok van. A természet kegyencei, a királyok, hatalommal, hívekkel környezve, ha tetszik, benyelnek mindent: de oh természet, a te védtelen árva gyermeked, a bard világi ügyességre nem tanítható, a világban forgáshoz félig tompa elméjű és segélytelen, semmi fegyvere, ha csak szarva nincs, melyet neki a csalóka Hymen teszen a fejére — és ez nem Amalthea szarva... Mindenfelől sérelmet szenved: a vampyr könyváru-sok szívébe szűrnak és megcsapolják, a scorio kritikások tartózkodás nélkül megmérgezik, ezek a nyakvágó haramiák a dicsőség útján; vérengző fölkonczolók, rosszabbak, mint a bonczoló orvosok, mert ezek tanítás végett cselekszik az ilyfélé» stb. Ilyformán tiszteli Petőfi is az övéit, kik nem értik a költés földadatát, hogy az a nép temploma tartozik lenni, hová a nép imádkozni és tanulni jár, kik mint sziszegő kígyók ijesztik útjában, mint «kóczlegények» veszettül zúgnak ellene, kik ötöt «a természet vad virágát» és «rongyos vitézeit» és «magyar csikó» természetű Pegazusát nem méltányolják. Ezeket ő keményen, sőt gyakran durván utasítja el és szidja le. Ebből azt is látjuk, hogy mind a kettő a genus irritabile vatumhoz tartozik, de az is eszünkbe juthat, hogy a költőket méltányosan bírálni legnehezebb dolog, alig levén lehetséges a költőnek természetből ábrándos és szeszelyes lelke minden mozzanatát fölfogni, a miért egy helyen Burns is óhajtozik, hogy bár lehetne úgy látni őket, mint ők magok látják. Innen az a sok ellenmondás a kritikában, innen a kritika gyakori megszegyenülése, mint épen Burns és Petőfi irányában is.

Mind a kettő a néptől vagy a nép szellemében alkotó költőktől tanulta el a formákat is. Verszakaszokat, melyeket legtöbbször találtak a nép dalaiban; tehát a népdal legkönnyebb vagy legszokottabb stropháit, rövidebb és hosszabb sorokkal (*Hortobágyi korcsmárosné — Mihaszna hogy a csoroszlya — A nap lement...*) a sorok számát, terjedtségét sokképen változ-

tátja a nép is, ezek a költők is. Majd szabadon vegyíti, röviden, néha egy-két szótagból alkotva egy sort vagy egy hangzatot, mely egy sornak felel meg (*Ezrivel terem a fán a meggy*). Mindig megérzi a sorok tartalmának a hangzathoz illő voltát, valamint a szótagok lejtését vagy egyenkénti értékét is; a hevesebb tartalomhoz gyorsabb lejtésű, könnyebb folyású, az elegiai hangulatúakhoz lágyabb hangzású, lassúbb menésű és szelíd kifejezésű szótagokat, hangokat talál. Így teszen ösztönszerűen a nép naiv művészete, így kell tenni a költőnek is. Így igyekeztek gyűjtésekben s alakításaikban Burns és Thomson, mint levelezések tanúsítja. A formákon, a néppel együtt szabadon uralkodik a nagy költő, de sohasem úgy, hogy ferdítne vagy a hangzatot rontaná. Kiválón figyelmet érdemelnek itt a rövidebb és hosszabb soroknak, szabadabb folyású compositiókban élénk és vegyes használása, némely félprózának vélt, de magokhoz vagy tartalmokhoz képest egészen természetes folyású és legjobb nemű versei (*Laczi te! Hejh Debreczen* stb.) Ilyet Burns-nál nem találunk; Petőfi-nek egyik érdeme, hogy az ilyet is merte alkalmazni, pedig csaknem minden irodalmi előzmény nélkül. Mert a német formák uralkodtak az ó-classikaiak mellett; és az egy Bacsányinak ilyen alkatú nagy becsű ódait ellenfelei eltemették. De vannak nála szabályosabb strophák is, ismert irodalmi alakok (*En nem panaszklok sorsom ellen — Szerelmem zúgó tenger — Lchel* stb.) Németből vettek már rég és meghonosodtak sok más formával. A magyar népdalnak szorosán megszabott alakja alig is van; a nép megszokta a most levőket régi időktől fogva és ilyekben költi dalait. Inkább a lejtés («a szép toborzó és lengedező») és a dal szerkezete és tartalma a népé. Meg a képek és hangulat.

A rímek szigorát enyhítette; a nép ebbeli gyakorlatát, az assonanszok alkalmazását hozta szokásba, még mielőtt Arany előadta volna elméletét. De néha túlzott: igen szabad volt és hanyag a népdalaiban is, egyebütt is. Azonban ez a lazaság is tűrhetőbb volt, mint az előbbi szigorúság, mely a költő szabad mozgását gátolta és a költői elmét és tüzet a hangzás virtuositásának fölládozta. Itt nem tett egyebet, mint a nép teszen, melynek szép és pontos rímeit szabadabb hangzások váltják föl — és a mit a középkortól fogva (lásd *Katalin legenda*) az utóbbi századok tettek, míg a XVIII. század végén a külföldieket utánzótt pedánszág ezt a módot eltiltotta.

Burns, mint dalköltő, szintén a néptől indul el. Van nála sokféle alak, rendesen mértékes, legtöbbször jambusi eséssel — a mi a nép ízlését előnyösen jellemzi — mindig szabályos és teljes rímekkel, rövid sorok is közép rímekkel, sohasem erőltetve, mi ismét bámulatosan mutatja hivatását és sokképen változtatva. Van egy kedves és gyakran előforduló versalakja, elég mesterkéltséges; egy-egy szakaszban elől három sor négy sorszakasszal vagy lábbal, azután egy kis sor öt szótaggal, utánok egy hosszabb és egy rövid sor, mint az előbbieket, összesen két rimmel, a hosszabbakéval s a rövidekével, általában jambusi lejtéssel. Van ugyan ennek több más alakja, hasonlóan rendezett, de hosszabb vagy rövidebb sorokkal. Van igen sok más, mindig szabályos és hangzatos. Hagyományos formák lehetnek régi dallamokkal. Mert a kettőt, a formát és dallamot, mint mondók, szorosán számon tartják Thomsonnal, mikor gyűjtenek és idomítgatnak, a zenére tekintettel vannak, zenész társok is van. Dalaik nagy számúak, minden lépten refrainekkel, érthetőkkel és nem érthetőkkel, természethangokból vagy ó-kori szólásokból és különféleképp helyezett ismétlések. Csengőbongó, csörgő-csattogó hangzatok, sokszor a tánclejteket is utánzóik vagy kísérők, mint néha a mieinkben. Ezek természetesen a dal naivságának, nem annyira a tartalomra, mint hangzatra czélzó voltának szüleményei. Ősidőkből valók, énekekben is honosak: a keleti énekekben, zsoltárokban, majd a középkori zárdai latin versekben kedvelt alakok és arra valók, hogy a dal mintegy magával hordozza dallamát, hogy mint Carlyle állítja Burns dalairól, dallam nélkül is dalok legyenek. De megjegyezzük, hogy ily vagy más külső tulajdonok mellett, ily eszközökkel is lehetnek a dalok tökéletlenek. Még ezek által az utódok révén sok oly dal jöhetett (nem jön-e?) létre, melyeket ugyan az a műbölcselő «üres kongó hangzatoknak, borszülte madrigaloknak, rímes szónoklatoknak» tart. A kik ezeket költik s dalolják (mint nálunk a Petőfi-utánzóik), «legnagyobb részben csak a torokból és legjobb esetben is oly tájékról szólnak, mely a lélektől távol van». (Carlyle.)

A magyar dallás is ismételt eleget, ismeri a refraint is; de dúskálkodást a hanggal festésben, hangjátékokban nálunk nem találni. Ebben Burns hasonlíthatatlanul nagyobb művész és olyan, a ki itt sem tesz erőlködve, mesterkélve semmit.

Még egy dologban van előnye Burnsnek, a mi költőink

föliött. Mint jelzém, a skótnak még az ő korától visszafelé menve nem rég, alig többel, mint félszázaddal önálló állami élete, önerejéből fejlett, ön emberségéből szép műveltségre jutott tulajdon nemzete, nemzetisége s tulajdon népelete volt és ennek megfelelő nyelve szép és kivált a nép szellemi és kedélyéletéhez elég gazdag. Volt kivált tulajdon dal- és ballada-költése, mely Scott WALTER-t ihlette; voltak tulajdon hősmondái, regéi. És Burns-nak nagy előnye, hogy korán egy ily sajátos gazdag gyűjteményét találta a népköltésnek, hogy ezek tanulásában utánzásában társai lettek s ezeket tanulgatva és idomítgatva, még a zenéjökre is figyelmet fordítva, a népies költésbe bele okulhatott, a régiek legjobb példányai szerint alkothatott. Volt nekünk is elég népdalunk már Petőfi fölléptekor, volt jó magyaros nyelvünk a dalköltéshez; de oly eredeti, oly gazdag és tisztán saját jellemű alig lehetett, már csak vidékeink vegyes ajkú volta, összehatása, kivált a nép elnyomott állapotja miatt, mely nem engedte, hogy terjeszkedhesék a gondolkozás országában. Nem a történelem terén, melyet előle a censura, a jobbágyi helyzet és fegyelem elzárt, nem a vallásos gondolkozás terén, melynek csak megmerevült tantételeire tanították, csak szertartásaiban gyakorolták. De másfelől külön nyelvezet sem volt, mely a műveltek nyelvének változata, vagy régi eredetű más fajbéli szókkal gazdagított dialectusa lett volna. Nem állott a nép nyelve elkülönzötten, mint az angol irodalmi nyelvtől a skót tájbeszéd állott. Itt kevésbbé az volt a teendő, hogy a nép szavait, szólásait gazdagítás végett fölszedjék a költés nyelvébe, mint inkább, hogy a nép lelkét, ősi és naiv műízlését műveljék és híven ismertessék meg a felsőbbekkel, így a nemzeti lelket terjeszszék, tovább is működtessek, a veszélyben forgó nemzetiség megmentésére és megerősítésére. És itt kevésbbé volt fontos a nép néhány saját szava és nem kevés szólása módja, mint a lélek, a mely a népben élt. A pusztá, betyár, csikós, csárda stb. mellékes dolgok, a nép bátor, becsületes, hű lelke, hazaszeretete, izlése volt a fő. Amazok a háttér vagy mellékes dolgok: ez az erő, a lélek, mely megelevenít. Ezt kellett fölmutatni, megszerettetni. Így volt ez Burns-nál is; de ott a nyelv sajáttsága volt a fő eszköz. Ott is eszméket, a nép eszméit keresik, és annak szellemét; de ott főkép a nyelvben találják meg. Egy egész sora van ott, talán százai vagy ezre a nép szavainak, melyek az újabb nemzedékre

idegenek ellenében védelmül szolgálnak, mint saját eszmék, fogalmak burkai. Nálunk nem szolgált a nyelv különössége ily eszközüül. A népnek tulajdon külön nyelvezete nem volt; csak kevés szólása mezei életéhez képest. Régi megjegyzés, hogy itt minden osztály egyformán beszél. Csak az kellett, hogy a meglevő költői és irodalmi beszédbe a népéletből fűjanak életet, melegséget.

A népdalok ráhatását a magyar költőnél az is gátolta, hogy még az ő fölléptekor dalgyűjteményünk is alig volt. Legfőljebb kéziratokban, diákos embereknél; azok is inkább történelmiek vagy diákosok voltak, nem népiesek. És az életben kevesebb alkalma volt az ilyféléket tanulni, kivált idegen ajkú nép közt, mint a skótnak családjában, szántóföldén és pajtásai közt. Ezért lett annak több dala, dalainak többféle tárgya, beszédében a népéletből több jelenet, több sajátság. Széjjelebb láthatott a költés világában, többfélében válogathatott és általok nagyobb hatást tehetett. Mert egy különböző nép, jóval különböző nyelve ellenére megszerettette a skót népdalt Skót- és Angolország legfelsőbb embereivel.

Van a magyarnak is költői népies szava elég, van Petőfi-nél s utódainál is elég sok, ha annyi nincs is, mint ott: egy egész nyelvezet vagy népnyelv. Ha följegyeznök a skót népnek ilyen fajta szavait a költés tárgyai szerint (apa, anya, legény, leány, szerető, ördög, szellemek, jó és rossz tulajdonok stb.), ha ezeket más nyelvbellekkel összevetnök, átlátnök, mily különbség van közöttök, mily sok kifejező, a természettől adott, hangzatos és élénk és erős szólás van ott, a mi másutt hiányzik. Viszont, ha fölkeresnök Petőfi, Arany s társaik műveiben a náluk levő szép szokat és szólásokat: megértenök, miként bővült az irodalmi nyelv a nép szelleme által, szók szaporítása nélkül is akkor, midőn a költők és közönség izlésökkel alább (?) szállottak, itt a földszínen megerősödtek, a szabad levegőben fölélenkültek, a nép lelkétől fölmelegültek s fölhevülve természetesebben magyarabbúl és régiesebben szólottak. Azt is: miben különbözik mai prózánk és költésünk a jobbak tolla alatt, az egy század előttitől; mennyivel több erő és élet van benne, épen ez ok miatt. És éreznök, hogy a költő ereje nem a pusztai vagy mezei élet idiotismusaiban van, hanem főkép a népi vagy ős-nemzeti szellemben, mely szépen nyilatkozik az ősi egyszerű élet szólásaiban, melyek apáink szájából hangzottak,

a jobbak szájából ma is kedvesen hangzanak és jó ízűek, melyeket féltenuünk kell, hogy az újabb majmolódások, tudós erőlködések, hirlapi rögtönzések miatt kivesznek vagy eltorzulnak.

A mi költőnk és társai nem változtatták, ha valamenynyire módosították is, a költés nyelvét; ellenben Burns a skót szótlások s alakok behozása által nagy mértékben módosította, átalakította annak az előbb divatozott költői nyelvezetnek színét és formáját — legalább egy időre és szűkebb kör számára. Ő maga nemcsak önkénytelenül, de szándékosan és akarva tette ezt. Ezért mondja erről: «*célszerű volna minden dalba a skót szók egy bizonyos mennyiségét fölvenni, oly szókat, melyek a dallamokhoz is alkalmasak. Valami naivság, pásztori egyszerűség van a skót szók és szólásmódok bevegítésében, mely az én nézetem és más igaz caledoniai ízlésű emberé szerint sokkal inkább összehangzik a mi hazai zenénknek egyszerű pathosával, népies élénkségével, mint akárminő angol vers.*» És ezeknek a szavaknak alakjaik is tetszők, költőiek. Rendesen rövidek, idegen (latin, francia) képzők nélkül, csaknem tiszta gyökerek, úgy mint a természet zenéjéből kiszakadtak vagy könnyű zengésű képzők által formálódtak szókká. Ily szók árja borítja el Burns legjobb műveit, dalait, balladáit, ily nyelvezet által hódította meg a nagy és hatalmas angol költés barátait, még Shakespere tisztelőit is, kinél a népdalnak sok remekével találkozunk, olyforma dícséretet érdelve, mint a mi legnagyobb lyrikusunk, hogy új éneket kezdett nekünk, hallatlant és örökre elvarázslót. Amazt a belső nagy erő mellett a nyelv, ezt a nyelv hajlékony volta mellett a páratlan tűz és lélek tetté azzá, a mivé lett.

Burns nyelvének jelességeit jellemezni nem akarom; talán nem is ide való. Csak röviden, kevés pontban említem meg, hogy az a szép nyelv, melyet beszél (legtöbb versében, de prózájában soha sem), 1. gazdag a természetből vett hangutánzókkal, melyek a magyar népnyelvben is igen számosak. 2. szóbősége egytagú alakokban rendkívüli, kivált a közelebről érdeklő dolognevekben. 3. számosak régi szavai. 4. változtatott alakú angol szók. 5. különösen kedves lágyszó hangzású kicsinyítők. 6. nagy a rímek bősége és azok könnyed fölhalálása, a honnan van a rövid sorocskák sokszoros lengése.

Ezek és több ilyek ellenében van Petőfinek egy tulaj-

donsága, mely ha mindent ki nem pótol is, kivált a mit a nyelv rendszerének alakulása megtagadott tőlünk, de valami férfiasabb és nemesebb szépséget okoz. Ez a gondolatok természetes mivoltának megfelelő hangzatok szólások könnyed kiérzése, önkénytelen alkalmazása. Ha például a fülemile énekléséről vagy a szélnek a fákkal beszéléséről, vagy a vasúton először ülőt körülvevő «tengerkéjről» stb. van szó, vagy szeptember végén «a völgyben nyíló virágról», vagy az «elhulló virágról és eliramló életről» szól, a legédesebben, leglágyabban hangzó szavainkat föltalálja s páratlan tapintattal alkalmazza. Ha ezt halljuk és elgondoljuk: Kazinczyra emlékezünk, ki oly barátja volt a szép hangzásnak, ki ezeket hallva örömeiben fölsikoltott s talán még többet is tett volna...

Burns avval a remek, de utóljára is csak tájnyelvvel, bármint elterjedtek is dalai, ha becsöket gyarapította is, de élvezeteket korlátozta. Petőfi dalai élvezésére nem nagyon kellett meghajlani az előkelőknek, se nagyon fölerölködni a népnek, még arra sem, hogy másféle énekeit megérthesse. És így versei, kivált dalai, eltanulásában könnyen megegyezhetett, emlékezetében egyesülhetett az összes nemzet. Egyik fél, ha ugyan még fél, a demokrata nyersséget a türelmetlen szeretet féltékenységének és lángoló haragjának, a szörnyű idők rettegésének elengedhette. A nemzetnek pedig, mely egyfelől ő benne egyesült és általa erősödött meg, örök időre tanítója marad, mint skót költő-társa abban: mi az önzetlen hazaszeretet és emberiség és miben áll az embernek valódi becse és értéke. Míg amannak és ennek számos dalaiból csak egy-kettő is él a nemzet ajakán, addig ők is élnek és hatnak.

IMRE SÁNDOR.

A BOTRÁNY.

Regény.

Nyolczadik közlemény.*)

V. *Ég és föld közt.*

Azon ajtón át egy szűkebb fülkébe lépett az ember, mely teljesen bútorzatlanul állt s melynek közepén egy csigalépcső meredt, fából és vasból: ennek felső részéről némi világosság szűrődött alá. Fábián fölment e lépcsőn s újabb fülkébe jutott, mely szintén bútorzatlan volt. A padlón égő lámpa állt, egymásik ajtócska mellett, melynek zárjában benne volt a kulcs.

Bár lelkét elég komoly dolgok tartották most elfoglalva, mégis az egykori kéjencznek bizonyára eszébe jutott az az élénk kíváncsiság, melyet régente a ház e része keltett volt benne és Diegóban, valamint annak emléke, hányszor és hányféleképen találgatták, magyarázták, mi mindent tartogathat itt Lazaro elrejtve. Tény, hogy némileg babonás tisztelettel pillantott ez ajtócskára s így szólt:

— Mindennek végére ér egyszer az ember! . . . Elvégre e felől is megbizonyosodhatom!

Ezzel hirtelen megfordította a kulcsot a zárban s belépett.

De a kép, mely itt szeme elé tárult, annyira elkápráztatta, hogy egy pillanatig gyökeret vertek lábai s egy lépést sem bírt előbbre tenni.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 208., 209., 210., 211., 212., 213. és 214. füzetében.

Mintha rengeteg méretű kristály urna lett volna az egész, melyet a hold fénye előzőnlött, s mely egyszersmind gyémántszőgekkel látszott kiverve lenni mindazon bolygókból s állócsillagokból, melyek szép tiszta este láthatók. A mélabús égi testnek tündöklése végig folyt az üvegfalakon, egyikről át a másikra, s ezen fölül egész csapat fényben égő tüzes gömböt meg lángoló arany oszlopot engedett látni. Mert, hogy világosan szóljunk, nem volt egyéb, mint egy üvegterem, mely egy háztető terrasse-án, illetve egy torony felső lapján épült s mely nem csak tetőzetén, de egyszersmind négy falán át is látni engedte az eget. Más szóval annak rendje és módja szerinti csillagvizsgáló torony volt ez, s azon titokzatos fénygömbök meg lángoló aranyoszlopok nem voltak egyebek, mint rengeteg nagy sideralis órák, chronometerek, messzelátók, investigatorok, heliometerek, theodolitok, éggömbök, délkörök s más ilyen szerszámok, melyekkel az ég geographusai a csillagokat keresik, követik, tanulmányozzák, kimérik, physikai alkatukat kutatják, súlyukat meghatározzák, szabatos fogalmat szereznek magoknak mozgásaikról, pályájokról, helyökről s egyáltalán természetök és rendeltetésök minden törvényéről.

Ez a légben lebegni látszó czella tehát oly helyiség volt, mely mintha teljességgel külön állt volna a mi világunktól, — mintha kívül állt volna a földön, az égnek lett volna előcsarnoka. Közepében ott állt Lazaro bő azurkék blouseba öltözve, mint valami munkás, egy rengeteg æquatorialis távesőre támaszkodott, mely nagy részében kinyúlt az üvegfal megfelelő nyílásán át, mint valami hatalmas hajó orrára odaszegezzett ágyú.

Mint említettük, Fábíán megdöbbenve állt meg e kép láttára.

Lazaro mosolyogva, nyájasan tekintett hajdani barátjára, míg félkezét szívére nyomta.

— Jöjj beljebb, Fábíán! — szólalt meg végre a kitagadott, mélabús, szelíd nyugalmat tanúsító hangon, minő a lábadozó betegeké szokott lenni. — Már egy év óta várnak rád barátod karjai!

— Lazaro! — kiáltott föl Fábíán s karjai közé rohant. — Te épen olyan nagylelkű vagy, mint a milyen boldogtalan én vagyok.

Lazaro mit sem felelt, hideg s merev maradt. Azt lehe-

tett magatartásából következtetni, hogy megbocsát ugyan, de immár vége baráti szeretetének.

Fábián is így magyarázta s kissé hátra lépett, miközben ezt mormolá :

— Tudom, hogy itt járt Diego . . . De esküszöm neked, ártatlan vagyok.

— Tudom! — felelte Lazaro komolyan. — S épen abból következtetem ezt, mert fölkerestél. Midőn az imént kopogtatál házam kapuján, már nem tudom hányadikszor szoltam így magamban: «Ha, a mint fölteszem, ártatlan Fábián, úgy hozzám fordul balsorsában. Ha ellenben netalán mégis elkövette volna a bűnt, melylyel Diego őt vádolja, úgy engem semmi áron föl nem keres.» Íme ez az oka, miért nem mentem rögtön le hozzád, mihelyt Diego távozott tőlem.

— Nos te ismered szívemet! — tört ki Fábián, ismét közelebb lépve Lazaróhoz s megfogva felkezét.

— Ismerlek téged s ismerem Diegót is. Ezért jósoltam meg én nektek akkor, hogy «majd fölkerestek még engem!» S ez minden szerényselenség nélkül legyen mondva, annál is inkább, mert a viszontlátással én többet nyerek, mint ti!

— Bocsáss meg Lazaro! — sóhajtott Fábián, kinek görcsösen összekulcsolódó kezeiben élettelenül hevert a barátjáié. — Bocsásd meg összes egykori igazságtalanságaimat. Bocsásd meg, hogy félreismertem fönséges erényedet!

Lazaro látható bágyadtsággal hajtá le fejét s keserűen szólt:

— Látom, testvérem mindent elbeszért neked.

— Mindent, de mindent, édes jó Lazaróm!

— Isten látja, mennyire fájlalom!

— Miért? Nem vagyok-e én is testvéred? Vagy azt képzeled talán, valami önző érdekből jöttem hozzád?

— Nos miért jöttél tehát, mielőtt még ismerted volna történetem?

— Azért jöttem, mert midőn rágalmazva láttam magam, és pedig a védekezés minden lehetőségétől megfosztottan, szívem hinni kezdett a te szívedben . . . Így esett, hogy az elmúlt éjjel két-három ízben is itt álltam kapud előtt, de nem mertem bezörgetni hozzád. Azért jöttem, mert szükségét éreztem annak, hogy hígyek, — hogy aztán nekem is hígyeknek mások, — égek a vágytól, hogy hígyek, — mert oly édes

hinni, kedves testvérem, — s mert én már sokkal többet hiszek, mintsem te képzeled! . . . Szóval azért jöttem, mert elbeszéltem életem történetét egy lelki atyának, a nagyhírű Manrique atyának, kinek az imént hat órát töltöttem egy folytában társaságában: ez pedig azt mondta nekem, hogy te mindig csak üdvös tanácsokat adtál nekem, hogy rosszul cselekedtem, midőn nem követtem tanácsaidat, azon este, midőn te annyi igazi okkal ellenezted, hogy atyám ügyét illetőleg úgy tévútra vezessem a közvéleményt, — azt mondta, hogy mindent számbavéve kötelességem fölkeresni téged és bocsánatot kérni tőled. Ezért jöttem én Lazaro, semmi egyébért, csak ezért, mielőtt még tudtam volna, mint most már tényekből tudom, hogy te előzetesen mindazt magad végrehajtottad, a mit nekem s Diegónak tanácsoltál volt, s hogy te nemcsak ugyanazon sárból vagy gyúrva, mint a szentek, hanem épen olyan szent vagy, mint magok az égiek!

Lazaro ezúttal először szorította meg Fábían kezét s áthatón tekintve rá, kérdé:

— Tehát meggyóntál?

— Nem gyóntam meg a szónak egyházi értelmében. De igenis elmondtam egész életemet azon vallás papjának, melyben születtem és nevelkedtem; azon vallást értem, melynek isteni megalapítója a kereszten halt meg, rágalmazva, félreismerve.

— Nos és ez a pap mi egyebet tanácsolt még neked, hogy cselekedjél? Mit szándékos tenni, ha tőlem távoztál, magaddal vive bocsánatomat, melyet az első perczen megadtam neked, s bizalmamat, melyet nem tagadok meg tőled s hiszek ártatlanságodban? Kétségkívül tudod, hogy Diego őrzöng dühében, hogy lehetetlenség lecsillapítani őt, hogy minden látszat ellened szól s ő rettentő bosszút akar állni rajtad?

— Tudom! — felelte Fábían.

— Hiába kíséreltem meg, lebeszélni őt, lecsillapítani, itt visszatartani. Annál marad, hogy még ma megöl téged. «Nos akkor minek jöttél hozzám, ha úgy sem akarsz az én tanácsomra hallgatni?» — kérdém tőle valóságos méltatlankodással, bár nem hagytam figyelmen kívül, mit tehetek esetleg majd arra nézve, hogy megakadályozzam köztetek a párbajt. Mire ő egészen bambán felelte: «Tudom is én! . . . Azért jöttem ide, mert mindenüvé elmegyek, hogy mindenütt lerántsam a Fábían

Conde álarczát!» Tehát veszve vagy, szegény barátom, legalább a világ szemében. Mondd, mi a szándéked?

— Nekem? — felelte a kérdezett oly magasztos egyszerűséggel, hogy Lazaro egész elragadtatással kezdte őt szemlélni. — Nekem semmi szándékom nincs már ezen a világon, legföljebb azt a kötelességet kell teljesítenem, mit Manrique atya szabott reám, s azt, mit még Diego mér reám. Ha innen távoztam, már nem leszek gróf, se gazdag, nem fogok Gabriela kezére igényt tartani. Most mindjárt ide jön a jószágkormányzó és egy közjegyző; előttök lemondok rangczímemről, a szegényeknek adom atyám vagyonát, írok Gabrielának, tudatva vele, hogy visszalepek egységünktől, végül pedig Diegóhoz megyek, kezeibe szolgáltatom magam, hogy öljön meg, tiporjon lábbal, adjon át a törvénynek, szóval múltam összes bűneiért megbüntessen, miután őt választotta a Mindenható büntető igazságszolgáltatásának eszközéül velem szemben.

— Te mindezt megteszed? — kiáltott föl Lazaro, majdnem magánkívül s reszketve a gyönyörtől.

— És vajon nem többet tettél-e te? — felelte Fábián Conde.

— Most tehát megölelhetlek! — kiáltott a másik, könnybe lábbadt szemekkel. — Most már élsz! Most már sebezhetetlen vagy! Nincs mit félned többé Diegótól! Isten lesz föntartója és védelmezője ártatlanságodnak!

— Édes Lazaróm! — nyögte Fábián kétségbeesetten.

-- Hogyan? Hát még mindig ingadozik a föld sara benned? Fájdalmat okoz neked az áldozat?

— Igen nagy fájdalmat, én édes barátom. Hisz annyira imádom Gabrielát! Ez a részleges öngyilkosság, mire kárhóztatva látom magam, borzasztó kegyetlen! Mivé leszek én e nő nélkül e világban?

— Ő nélküle? Mit beszélsz? Hiszen ki tépheti ki őt lelkedből? Ki akadályozhatja meg, hogy övé legyen szíved? Hallgass meg Fábián, kénytelen vagyok magamról beszélni, magamról, ki szerettem annyira édes atyámat, mint a mennyire te szeretheted Gabrieládat. Halld tehát azt, miről senkinek sem szóltam még s a miről sohasem is gondoltam, hogy valakinek még szólni fogok. (S itt arra figyelmeztetek, hogy Diego teljeséggel nem ismeri az én történetemet; nagyon megköszönöm tehát neked, ha nem mondod el neki, mikor vele beszélsz...

Oh a boldogtalan, szenvedélyének önzésében meg nem is sejtette, mintha emlékeznek rá, minő vádakkal illetett engem hajdanában!) Tudd meg tehát, ismétlem, minő csodákra képes az emberi lélek, ha fölszabadítja magát az anyag kötelekeiből! Tudd meg tehát, mily fokig képes emelkedni az ember ereje! Tudd meg, ki vagy, illetve ki lehetsz, s ámulj, hogy egész mostanáig nem ismerted föl magadat! Tudd meg, szóval, miként élek én s győződjél meg róla, hogy még te is lehetsz boldog, nagyon boldog!

Lazaro az átlátszó terem egyik szögletébe vezette Fábiánt, hol asztal és szék állt; kényszerítette, hogy üljön le, ő maga pedig az asztalra támaszkodva oly hangon szólalt meg, mely lelke mélyéből látszott jönni:

— Oly dolgokról akarok veled szólni, melyeket sok s igen híres könyvben megtalálhatsz, melyeknek irodalmi formája ugyan még mindig közcsodálat tárgya, de halhatatlan tartalma immár kezd semmi értelemmel sem bírni a modern Babylonban... Azon kimondhatatlan gyönyörökről akarok beszélni neked, melyeket az emberi lélek érez, ha előlegezni tudja magának a halált, elkülönítve magát a testtől s közvetlen érintkezésbe és közlekedésbe lépve az összes látható és láthatatlan dolgok Teremtőjével.

Nagyon jól tudom, hogy tagadni szokták e gyönyörök lehetőségét és valóságát azok az emberek, kik a nagy világ zajában élnek, csak a kultársadalom mozgalmaira fordítják tekintetüket, soha eszökbe nem jut meghitt beszélgetésbe bocsátkozni lelkökkel, egy perczre sem méltatják figyelmökre lelkiismeretök jajkiáltásait... Természetee és érthető, hogy annak, a ki szívében sárral telve megy haza, a ki színházból, lakomáról, estélyről tér meg, földi bálványok, világi szépségek imadásától vagy nagyravágyás lázától hevülő lélekkel, — annak, a ki imént vérezte be magát felebarátai vérével, ennek vagy annak a politikai klubnak, gyülekezetnek arénáján folytatott vitában; végre, a ki imént fosztotta meg őket arányaiktól a játékbarlangban, nejük szívetől a tánczestélyen, életöktől a párbajban, becsületöktől rágalmaival, hatalmuktól a hírlapok fegyvere segélyével, irodalmi dicsőségüktől a szemlék bírálatai által, hivatalaiktól a miniszterek előszobájában kullogások révén: mondom, az ilyenek nem elegendő álomhozó gyanánt, közvetlen elalvás előtt lapozgatnia egy-egy ily mysticus könyvet,

hogy azonnal megvetést érezzen az élet iránt, melyet él s továbbra is élni szándékozik, hogy beismerje, miként van egy más magasabb rangú, méltóbb és boldogabb élet, mely épen abban áll, hogy mindarról lemondjunk, a mit itt e földön boldogságnak hívnak... Épen ezért, kedves Fábián, míg én téged botrányról botrányra haladni láttalak, sohsem beszéltem hozzád azon a nyelven, melyen most teszem, hanem csak arra szorítottam, hogy kérjelek, vess számot tenmagaddal, távolodjál el a rossztól, minthogy meg voltam győződve róla, hogy aztán vajmi könnyű lesz neked, szintúgy lemondanod e földi lét csalékony javairól is... De ma, midőn a könyörületes Isten különös kegyét tanúsította irántad, nem saját érdemeid következtében, hanem azon jó szándéokra való tekintetből, melynek néhányszor már jelét adtad, s kegyeskedett megcselekedni értetted azt, mit tenmagad vonakodtál megcselekedni; ma midőn a Gondviselés Gabriela közvetítésével oda vezérelte szabad akaratodat, hogy eltávolodjál a rossztól, Diego révén pedig arra bírt, hogy foszd meg magad a hazug földi javaktól; ma ismétlem, midőn azzá lettél, mit a világ «szerencsétlennek» szokott nevezni s következőleg immár képes vagy értéke szerint becslülni és óhajtani az igazi boldogságot: ezennel föltárom előtted lelkem mélyét, megmutatom neked fájdalomaim örvényét, hogy lásd, itt lent, az örvény fenekének legalján is, mily édes enyhet nyújtólag érintkezik örökzöld közt a nagy Isten minden órában a te rágalmazott barátoddal, azzal a boldog kitagadottal, ki most veled beszél.

«Legelőbb is képzeld el Fábián, milyen lehetett az en helyzetem, mielőtt e gyönyört megismertem volna! Azt mondtad az imént, nagy fájdalmat okoz neked az az áldozat, melyet ma végre készülsz hajtani. Ah nekem is nagy kint okozott az az áldozat, melyet a gyermeki kegyelet oltárán bemutatam. Az is öngyilkossághoz hasonló cselekedet volt ám! Mint tudod, ártatlan voltam azon vétektől, melylyel mostohám vádolt, de ha csak őt viszont nem akartam vádolni, nem védekezhettem a rágalom ellen, már pedig az ő vádolása egyértelmű lett volna azzal, hogy ketté hasítsam szívét azon embernek, ki nekem életet adott; azt kellett volna tudtára adnom, hogy a nő, kit ő örülésig szeretett, nem viszonzozza vonzalmát s egyáltalán méltatlan e vonzalomra; azt kellett volna szemem elé tárnom, hogy meg van gyalázva; a világ gúnyának szolgáltattam volna ki nevét: szó-

val föláldoztam volna atyámat, még pedig azért, hogy én boldog lehessenek, a helyett hogy magam áldozzam föl atyámért, ki így tovább is becsülettől és szeretettől környezettnek hihette magát... Önmagam föláldozását választottam tehát inkább s az volt első lépésem, hogy örökre megfosztottam magam szeretetétől, társaságától, úgy távoztam tőle, hogy minden látszat hálátlanságomat bizonyította... Aztán elviseltem rettentő átkát, testvérem gyűlöletét s a legkegyetlenebb rágalom súlyát. Végül eltűrtem azt az örökké égető csapást is, hogy kitagadjon atyám, bár e kitagadás valósággal egész létem megsemmisítésével volt azonos, miután száműzött a társadalom és a család kötelékeiből, megfosztott attól a jogtól, hogy nevemet viseljem, azt kiáltotta fülembé, hogy bitorlom a vért, mely ereimben forr, a levegőt, melyet szívok, az árnyékot, mely testem kíséri! Positív létezés nélkül levőnek éreztem miatta magam, mint valami megtagadott tévelygés, mint egy kiégetett seb, mint egy gonosztevő, kinek hamvait szélnek szórta a hóhér, mint egy járvány, melyet a szél fuvallása eloszlatt!

«Nos tehát, én a rágalmazott, a védtelen, kit testvérem bántalmakkal illetett, atyám kitagadott, ti meg sértegetéssel halmoztatok el, én kiszakítottam magam az emberek világából. Nem lettem talán öngyilkossá, se kolostorba nem vonultam, hanem ide, erre az elhagyatott szigetre menekültem, mely az élet óceánjába szögellik be s honnan csakis a végtelennel érintkeztem azután. Kolostorba vonulni nagyon is színpadias lett volna az én helyzetemben, valósággal botrányt keltett volna, mert némely esetekben az ájtatossági cselekedetek is botrányt kelthetnek; inkább arra határoztam tehát magam, hogy ezt a csillagvizsgáló tornyot építtettem, hol minden búbaj és minden renyheség nélkül élhettem, a mint már öt éve élek is, az égnek és saját lelkemnek szemlélésében. Az a rettenetes tragédia, mely száműzni kényszerített magamat a társadalom köréből, csakhamar megfogadtatta velem ünnepélyesen, hogy soha többé nőre rá nem vetem szemem, szerelem nélkül élek és halok meg. Kitagadott létemre azt is beláttam, hogy szintúgy nem tarthatok jóbarátokat, kik idővel majd szegyenkezni legyeknek kénytelenek, a miért kezet nyújtottak nekem; s ha mégis e pontban egy napon gyöngé voltam, azon napon, melyen téged s Diegót megismertelek, emlékezni fogsz, mily kegyetlen kínokat okozott végül lelkemnek barátságok! Aztán újra elzárkóztam

tehát és örökre, e menhelyre; ismét arra szorítkoztam, hogy saját magamból éljek, mit sem várva többé az emberektől.

«Mi hiányát is éreztem volna vigaszaiknak? Mikor atyám írásban megküldötte átkát, mikor értesültem róla, mily borzasztó rágalom nehezedik fejemre, — midőn beláttam, hogy ha boldognak akarom tudni atyámat, ártatlan testvéremet, sőt magát rágalmazómat is, okvetlenül bele kell nyugodnom ebbe a remítő igazságtalanságba: akkor úgy tetszett nekem, hogy egyszerre csak ketté nyílik az ég s így szól hozzám Isten: «Tudom, hogy ártatlan vagy; fogadd köszönetem áldozatodért; büszke vagyok rád, hogy teremtettelek; örök szeretetemmel foglak kárpótolni érte!» Mikor azután arról értesültem, hogy atyám meghalt, miután ismét megátkozott s kitagadott, térdre rogytam e szoba közepén s szememet az égboltozatra szegezve, így kiáltottam: «Én édes jó atyám, immár olvashatsz szívemben! Most már tudhatod, mennyire szerettelek!» S ugyanazon pillanatban könnyeimen át atyám arcát pillantottam meg, a mint a megmérhetetlen magasságból le rám mosolyog, karját nyújtva felém s így szól: «Hála neked, fiam, hála! Áldalak téged! Bocsáss meg nekem, kérve kérek! Itt várok reád, hogy mindazon szeretetben és gyöngédségben bőven részesítsenek, mit megtagadtam volt tőled a földön!» Végül, midőn először jött ide öcsém s oly könyörtelenül megsértett engem, mikor te és Diego hasonlóan sértegettetek, szintűgy segítségemre voltak s megvigasztaltak Isten és atyám, onnan fölülről, túl azon világokon, melyeket fejünk fölött látsz fényleni!... Így történt, Fábián barátom, hogy én magasztos éjjeleket élveztem itt át, melyeken lelkem kikelt földi burkából s az égi úton végig szálldogált, leírhatatlan kéjjel töltve el szívem, oly békével s boldogsággal, melyet emberi szó ki nem fejezhet, s melyet csakis azon csodás látományokhoz lehet hasonlítani, melyek a nagy mysticusoknak jutottak osztályrészül az örök boldogságból.

«Az emberek azt mondanák erre, hogy mindez csak elmém hallucinációja, hogy se Isten nem mozdult meg helyéről az égből, se atyám az ő sírjából; hogy az én kedvemért a legcsekélyebb változás sem esett bizony a világ sorrendjén, hogy őrzöngtem, hogy álmodtam! Pedig Fábián, se delirium, se álom nem volt az a vigasztalás és az a boldogság, mit én éreztem, miként nem volt az amaz erő, mit e látományok öntöttek belém, hogy továbbra is folytathassam önfeláldozásomat, atyám és testvérem

érdekében. Engedjék meg nekem legalább azt, hogy mind ez intuitio volt, lelkiismeretem előérzete, figyelmeztetése. Rám nézve különben a dolog teljesen mindegy: tény az, hogy ha egyszer az ember le tud mondani az önzésről embertársai javára vagy kötelességei teljesíthetése végett, titokzatos örömet érez, végtelen vígasz érzete hatja át, úgy hiszi, hogy Isten dicsőséggel koszorúzza meg őt, s nagyobb méltóságban és tekintélyben él, mint addig bármikor. A mi mind annyit jelent lényegében véve, hogy a lélek közvetlen érintkezik az örök igazságszolgáltatással, a nélkül hogy érzeinknek, sőt a nélkül, hogy bár elménknek közbenjárására volna szüksége. Annyit jelent, hogy a lélek számára is létezik egy világ, hogy van még egy másik élet is, túl ezen az anyagin, hogy lelkiismeretünk előre érzi ez életet; hogy Isten eszméje velünk született, legbensőbb lényünkkel összeforrt, természetből fogva belénk van oltva s mintegy legnagyobb lelki szükségletünknek kielégítése. Nos tehát, ebbe a világba hívlak téged én, bár nem vagyok Manrique atya, ez életet ajánlom én föl neked, ez Isten az, ki téged ott vár!

Fábián valóságos elragadtatással hallgatta e hosszú ömlengéseket, a csillagos boltozatra függesztve szemeit, melyen a sáppadt hold fénye áradt szét. S midőn Lazaro megszűnt beszélni, e szavakat mormolta, mintha a túlvilágról felelne beszédére:

— Igen, Lazaro. Én fölfogom Öt, látom, kezeimmel érintem! Manrique atyának igaza volt! Van valami erősebb, mint a rágalom, — van valami hatalmasabb, mint az igazságtalanság; van valami, a mi fölötte áll Diego haragjának. Létezik Isten!

E szavakat a mint kiejtette, papirost s tintát látva maga előtt, azonnal tollat ragadott és sietve írni kezdett.

Lazaro ekkor el akart távozni az asztal mellől, de Fábián e kérdéssel tartóztatta:

— És szólj csak, továbbra is szándékos viselni e vértanúságot?

— Miért ne?

— Mert rehabilitálva vagy! Mostohád nyíltan megvallotta ártatlanságodat halálos ágyán, következőleg teljes joggal veheted vissza igazi nevedet, még pedig nemcsak az O'Lein báró nevet, de a Pinos marquès címet is, atyád vagyónának felével együtt.

— Mindezt csak azon az áron tehetném, ha meggyaláznám atyámat s mostohámat haláluk után s boldogságomat a szegény öcséménél többre becsülném. Jobbnak találtam írni azon hét tanúnak, arra kérve őket és öcsémet, hogy fődje örök hallgatásuk azon vallomást, melynek nyilvánosságra hozatala a módozatokkal együtt úgy is az én belátásomra volt bízva.

— Öcséd nem fog beleegyezni, hogy te ilyen újabb áldozatot hozz! Ezt elvárom nemes lelkétől.

— Meg is kísérelte, de meggyőződött róla, hogy nincs joga ellenszegülni, tekintve, hogy ő is lemond atyánk örökségéről . . .

— Tehát senki sem örökli e szerint Pinos marquèsnek vagyonát, sem rangját?

— A vagyont a szegények fogják örökölni, — felelte Lazaro.

— Eleget tudok! — válaszolt ünnepélyesen Fábián.

S ezzel folytatta az írást.

Lazaro pedig egy investigator-távcsőhöz lépett s útazni kezdett a végtelen térségekben.

Éjfél után egy óra volt.

VI. A hajótöröttek kincsei.

Másfél órával később az observatorium ajtaján kopogtatás verte föl a két fiatal embert, kik közül az egyik a föld minden javáról lemondani készült, a másik pedig távoli világok közt keresett magának vigaszt és feledést azon bajok ellenében, melyeket a mi világunkban szenvedett.

A kopogtatók ezek voltak: az öreg kapus, Lazaro testvére, Fábián jószágigazgatója és egy közjegyző.

Az, ki megszünendő volt Umbria grófja lenni, mindannyiukat arra kérte, figyeljenek szavaira, s e kérdést intézte jószágigazgatójához:

— Mennyire rugott vagyonom, mielőtt atyám örökségét átvettem?

— Ötvenezer durót tett a gróf úr vagyona!

— Mennyit költhettem el belőle e naptól kezdve, úgy Madridban mint Londonban, beleértve az esküvőmre tett előkészületek költségeit is?

— Húszezer durót.

— Tehát marad még harmincz ezerem. Ebből hat ezer itt van tárczámban, készpénzben. A többi huszonnégyet szíveskedjék ön megőrizni számomra, még pedig úgy, hogy számítsa bele nekem a napokban általam vásárolt menyasszonyi ajándékokat valamint azt a kis falusi lakot, hol szegény anyám meghalt; aztán adja át összes birtokaim jegyzékét a jegyző úrnak, hogy még ma éjjel elkészíthesse róla azt az írást, melynek értelmében mindannyit a madridi talált gyermekek javára átengedem. Még ma virradatkor ez írás egyik másolatának Manrique atya kezében kell lennie, ki a paulinusok kolostorában lakik.

— Gróf úr! — jegyezte meg felénken a jószágigazgató, — ön két millióval szaporította azt a nyolcz milliót, melyet boldogult atyjától örökölt!

— Azokról is lemondok — viszonzá Fábián s aztán a jegyzőhöz fordult. — Jegyző úr, kérem, szíveskedjék még ma éjjel kiállítani egy okíratot, melynek értelmében én, Fábián Fernandez de Lara y Alvarez Conde a magam s utódaim nevében lemondok Umbria grófságáról. Ön pedig, jószágigazgató úr, szíveskedjék ez okíratnak hiteles másolatát reggel elküldeni az igazságügyi miniszteriumba, a megfelelő okiratokkal ellátva. Foglalja továbbá írásba lemondásomat a londoni követségnél elfoglalt titkári állásomról, valamint azt is, hogy visszavonulok a képviselő-jelöltségtől; mind a kettő hivatalos formában legyen kiállítva s még hajnal előtt kezeim közt legyen, hogy aláírhasam. — Majd a kapushoz, Juanhoz és Lazaróhoz fordúlva szólt: — Uraim, önök legyenek tanúim!

— Jegyző úr — szólalt meg most Lazaro. — Szíveskedjék holnap hozzám is ide elfáradni, mert én szintén ki akarok állíttatni egy ilyen lemondási íratot.

— Együttal szintén kérem, szíveskedjék engem is meglátogatni lakosztályomban, mert magamnak is ilyen természetű ügyekről kell önnel beszélnem — jegyezte meg Juan.

A jegyző és a jószágigazgató elámultan tekintettek egymásra. A kapus imádkozott. Lazaro, Juan és Fábián, a mint ott álltak, melegen szorongatva egymás kezét, megható baráti csoportozatot képeztek.

Az imént jöttek, nemsokára aztán távoztak, s ismét magára maradt Lazaro és Fábián.

— Most már hallgasd meg azon íratokat, melyeket imént szerkesztettem — szól emez.

«Bíró úr!»

— Ne folytasd! — szakítá felbe Lazaró. — Úgy-e az a nyilatkozat akar lenni, melyben bevádolod magad, minő csalafaságot követtél el Gutiérrez társaságában?

— Az.

— Úgy tépd össze. Már fölösleges. Diego nem használhatja többé ellened e fegyvert. Ma este dühtől emésztve valotta meg előttem, hogy Gutiérrezt, kinek sikerült elvégre kitudnia tartózkodási helyét, mintegy két héttel ezelőtt meggyilkolták valamilyes játékbarlangban s a bírói vizsgálatból az tűnt ki, hogy Juan Lopeznek hívták. Minden okirata erről tanúskodik s lehetetlen az ellenkezőt bizonyítani be. Ezzel legalább a gályától megmenekültél, mivel egykori ellenfelem azon vitában fenyegetett téged.

— Nagyon sajnálom, hogy meghalt Gutiérrez — felelte Fábían büszke magatartással. — De a fél elismerő vallomása minden bizonyítást fölöslegessé tesz. Én így is följelentem magam. Egyetlen egy eszköztől sem akarom megfosztani Diegót, a melylyel árthat nekem. Önként fogom átszolgáltatni neki vallomásomat, hogy aztán ő a törvényszék elé terjeszthesse. Mit törődöm én a gályával, ha Gabrieláról le kell mondanom? Mert íme mit írtam vizont Don Jaime de le Guardiának:

«Igen tisztelt uram!

«Méltatlan vagyok arra, hogy az Ön családjába lépjek. Ön maga sem fog másképen ítélni, ha megtudja, hogy meggyaláztam egykor a néhai Guardia tábornok becsületét, bűnös viszonyt folytatva nejével.

«Bocsássa meg ön, hogy mind maig eltitkoltam Ön előtt e gyalázatos körülményt, mely méltatlanná tesz arra, hogy Gabriela férjévé lehessenek.

«Maradtam alázatos tisztelettel

Fábían Conde, Umbria volt grófja.»

— Bátorság, testvér! — szól Lazaro, a mint észre vette, mily halálos sápadtság borítja el Fábían arcát.

— Van bátorságom! — vizonzá emez. — Hallgasd meg, mit írtam Gabrielának.

«Gabriela!

«Diego visszavonta kezességet tőlem. Diego azzal vádol, hogy férji becsületében meg akartam őt gyalázni, szerelmi ajánlatokkal ostromolván nejét. Isten a tanúm, hogy ez nem igaz; Diego is megtudja majd a másvilágon. De én nem bizonyíthatom be, nem igazolhatom magam ezen a világon. Múltam összes bűnei és botrányai mind ellenem vallanak most.

«Ez okból és még más okokból, melyek közül a legfontosabbat kedves atyádnak írt levelemben fölfejtettem, lemondok kezedről esedezem a könyörületes Istenhez, adja meg neked mindazt a boldogságot, melyet tetőled várt Fábíán Conde.»

— Légy erős, Fábíán! — ismétlé Lazaro, látva, mint szivárog végig a boldogtalan szerető arcán két hosszú könnycsík.

— Erős vagyok! — felelte ismét a szerencsétlen, fölállva helyéből. — E két levelet légy szíves nappal aztán rendeltetése helyére juttatni. Most pedig, ha tetszik, vonúlj el te is nyugodni. Én itt várom meg, míg megvirrad; aláírom azon okiratokat, melyeket megrendeltem s aztán haza megyek, hogy bevárjam Diego segédeit, a kik után kétségkívül ő maga is hozzám fog sietni, ha majd hallja, hogy nem akarok megverekedni. Ekkorra kell összes erőmet, bátorságomat összeszednem. Diego természete alapján véve nemtelen; ő arczomra fogja emelni kezét. Nem emlékszel, hogy öcséddel is ugyan így akart cselekedni azon szerencsétlen éjjel, midőn megismerkedtünk vele? De mindegy, el fogom tűrni, el fogom tűrni . . . Nem mondtam-e le Gabrieláról? Nos képes leszek enenmagamról is lemondani!

Míg Fábíán így beszélt, Lazaro elgondolkozva járt föl s alá. Végre megállt s így szólt:

— Reméltem Istentől, hogy Diego és te nem fogtok ennyire a végsőkhöz jutni. Majd én másként intézem el azt a dolgot, föltéve hogy az esztelen nem örült még meg teljesen. Ül le ide s írj neki egy levélkét; tudasd benne vele mindazt, mit cselekedtél és szándékok cselekedni, Manrique atya tanácsából. Én majd elviszem neki, mihelyt megreggeledik. S Isten majd végez!

Fábíán vakon engedelmeskedett s rögtön írni kezdett.

Lazaro pedig visszatért távcsövéhez és a csillagokhoz, miközben mélabúsan mormoló:

— Addig lássuk, merre forognak a többi világok!

Egy óra telt így el.

Hajnali négyre járt az idő s a földön semmi más zaj nem hallszott, mint a Fábían tollának serczegése. Lazaro egy emelvényre lépett, hol gépezet segélyével egy rengeteg messzelátót irányított maga előtt, majd egyik, majd másik csillagnak szegezve azt; koronként rá-rátekintett barátjára, bár szót sem szólt hozzá, mígnem egyszerre csak megszűnt a toll serczegésének zaja s ő azt vette észre, hogy Fábían fejével az asztalra borúltan alszik.

— Boldogtalan — mormolá Lazaro. — Mennyi ideje nem pihenhetett!

Nagy óvatossággal leszállt az emelvényről s Gabriela imádójához ment halkan. — Az utolsó lapon ott volt névalírása, tehát a levél kész volt. — Lazaro óvatosan fölemelte s elolvasta.

A levél így szólt:

«Szeretett, kedves Diegóm!

«Immár hajnalodóban van a mi életünk válságos, ünneplés napja, mely talán az én halálomnak, talán a tiednek létszen napja; szóval az a nap, melyről neked s nekem a leg-szomorúbban kell számot adnunk Isten előtt, majd ha a vég-ítelet napján maga elé idéz bennünket. — Hallgass meg tehát, úgy, mintha egy haldoklónak hallgatnád szavait. Bármi törté-
né kis, minden körülmények közt, ez lesz az utolsó eset, hogy hozzád intezi szavát Fábían Conde, — a te egyetlen barátod, az az ember, ki téged annyira szeretett s még mindig szeret, az, ki neked annyi sok szívességet köszön s ki téged ma inkább, mint bármikor, áld azon végtelen boldogságért, melyben részesü-
lését te mozdítottad elő.

«Igen, kedves Diegóm. Isten téged az én javamra terem-
tett. Te elkísértél engem a tévelygés ösvényein, mint gondos testvérhez illett, számon tartva bűneimet s vétkeimet, te helyet-
tesítetted az én apathikussá és érzéketlenné vált lelkiismeretem, s te az utolsó perczen megállítottál engem a végveszély útján, szigorú ítéletet tartottál életem fölött, megsuhogtattad fejem
fölött a mennyei harag kardját s térdre rognom kényszerítettél a könyörület Istene előtt, hogy bocsánatot kérjek tőle hi-
báimért . . .

«Isten meghallgatott engem! Isten meg fog bocsátani nekem, mint imént jelentette ki előttem egy szent életű lelki atya. Mert én már egészen Istené vagyok, kiben való hitemet te költéd föl, s kinek karjai közé te kényszerítél menekülnöm, midőn úgy eltaszítál kebledről. A te igazságtalanságod irányomban tehát gondviselészerű volt. Dühöd megtisztított engem, üldözésed megváltott; ártatlanságom ellen elkövetett kegyetlen sértéseid (mely ártatlanságnál tisztább nem képzelhető azon vétkekkel szemben, a melylyel vádolsz) lelkem egész méltóságát öntudatra ébresztették, — arra bírtak, hogy enmagamba szálljak, s íme most már mint olyan lépek eléd, ki közvetlen érintkezésben áll Istennel, megszabadult minden szorongástól és rettegéstől; nincs szükségem többé tanúkra, kik engem védjenek, mit sem félek többé haragodtól! Köszönöm ezt, Diego, köszönöm neked!

«Ép ezért tehát nem is kérlek arra többé, hogy hígy nekem. Lehet, hogy erre talán neked szükséged lesz; nekem nincs rá szükségem. Miért is volna? A legfőbb ítélőbíró ott fönt tudja, hogy ártatlan vagyok. Szintoly kevéssé kérlek arra, hogy ne sújtson le rám karod. Ellenkezőleg, én magam szolgáltatom át neked a fegyvert, melylyel engem lesújts. Szükségem van rá, hogy büntetést szenvedjek, még pedig a te közvetítéssel, nem mintha ezzel azon gaztettet akarnám megbűnhödni, mit te nekem tulajdonítasz, s a mit én el nem követtem, hanem mert meg akarom bűnhödni azon számtalan más bűnömet, melyekkel én vádolom magam s melyeket szánok-bánok. Miután a te kezéd méri reám, sokkal jobban fog fájni a büntetés s ugyanez okból eredményesebb lesz az ég színe előtt, lelkemnek annál nagyobb üdvére fog válni.

«Ne gondold, hogy azért beszélek ily alázattal, mert talán ki akarom engesztelni haragodat. Szegény Diegóm! Te már semmi kárt nem okozhatsz én bennem! Mindazon fegyvereket, melyekkel múlt este fenyegettél, saját magam fordítottam magam ellen. Egyik e fegyvereid közül összetört kezédben, ezt is épségben nyújtom vissza neked ez írásban, — mint már mondám — még pedig sokkal jobban kiélesítve, semmint a te gyűlöleted tehette volna. Mert íme sajátkezűleg írt és aláírással hitelesített nyilatkozatot találsz ide mellékelve, mely kellően pótolhatja a törvényszék előtt azt a vallomást, mivel az immár elhunyt Gutiérrez nem szolgálhat többé neked.

Mutasd föl a bíróság előtt az okíratot, melyet itt küldök, s a nélkül, hogy további bizonyíték kellene hozzá még, én menthetetlenül gályára kerülök.

«Egyébiránt, mint ezt Lazaro is megmondhatja, ez órában odaajándékoztam a madridi kitett gyermekeknek atyám összes vagyonát; lemondtam Umbria grófjának címéről, visszaléptem a képviselőjelöltségtől; levelet írtam Don Jaime de la Guardiának, tudatva vele, hogy meggyaláztam testvérét, s következőleg nem lehetek Gabriela férjévé; továbbá ugyancsak Gabriélának is írtam, értésére adva, hogy immár megszüntél kezesem lenni; hogy azzal vádolsz, mintha szerelmi ajánlatokkal ostromoltam volna nődet; hogy nincs eszközem e vád ellen védekezni, s következőleg visszalépek a tervezett házasságtól . . .

«A mi pedig téged illet, vagyis azt a párbajt illeti, mire te kényszeríteni akarsz, el vagyok szánva minden áron kikerülni azt. Mindazonáltal otthon leszek reggeli kilenczkor, habár csak azért, hogy tudtára adjam segédeidnek, a párbaj el nem fogadását; aztán továbbra is otthon maradok, vagy ha neked tetszik, oda megyek, hol kezed ügyében lehetek, hogy arczúl üthess, meggyilkolj, végig hurczolj az útezakon és tereken, egész biztos lehetvén a felől, hogy mindezt megadással, sőt büszkén és vidáman fogom túrni, ép úgy miként válasz nélkül eltúrném azon sértegetéseket, melyekkel a hírlapok révén halmoznál el. Szintügy enszántamból elmegyek majd minden nyilvános helyre, hol a tömeg kifütyüljön s lehurrogasson . . . Isten be fogja nekem számítani mindazt a szenvedést, melyet te okozasz nekem. S föltéve, hogy életben engedsz maradnom, s lemondasz engem a törvénynek átszolgáltató szándékozlól, Ázsiába utazom el hittedítőnek, mint a Jézus-társaság tagja.

«Ennyi arról, a mi az én személyemet illeti. Most pedig azon szeretettől vezérelve, melylyel mindig viseltetem irántad és sohasem is szünöm meg viseltetni, valamint azon megmérhetetlen hálától, melyre veled szemben kötelezve vagyok, tenmagadról akarok pár szót szólni, minthogy engem sokkal inkább érdekel a te földi s földöntúli boldogságod, semhogy kétségbeesve engedjelek meghalni, s engedjem, hogy majdan vádold magad, miként okvelenül tennéd, tekintve, milyen állapotban van lelked.

«Diego, készülj a halálra! közeledik utolsó órád! Akár higj akár nem az én ártatlanságomban, a te szerencsétlen nőd által kovácsolt rágalom életedbe fog kerülni! Ha sikerül belátnod, hogy igaztalanul kínoztál engem; hogy hálátlan s kegyetlen voltál legjobb barátoddal szemben, lelkiismereted furdalásai ölnék majd meg. Ha pedig továbbra is megmaradva tévedésedben, rám sújtasz és azt látod, hogy én nem sújtok vissza, megölsz engem s azt látod, hogy én végperczemben is csak áldalak: iszonynak, kétségnek, kétségbeesésnek leszesz martaléka, s bele halsz vagy beleőrülsz . . . Bizonyára bele halsz, miután egészséged úgy is erősen meg van már támadva.

«E két halálnem közül rád nézve kétségkívül az lenne az édesebbik, valamint lelkedre az üdvösebbik, ha a lelkiismeret furdalásai emésztenének el, miután meggyőződted ártatlanságomról; mert ha nagy fájdalmat fog is neked okozni az a tudat, hogy nőd hazudott s e hazugsággal neked halálot okozta, engem pedig Gabrielától elszakított, mégis vígaszodra fog szolgálhatni az a gondolat, hogy ő mindezt alapjában véve csak irántad való szerelméből cselekedte . . .

«Valóban így van, édes Diegóm. A te nőd (most már tisztán látok; sokat töprenkedtem rajta; halld meg a teljes igazságot!) . . . A te nőd, mondom, azt óhajtotta, hogy én beléje szeressem s te azt megtudd; még pedig első sorban azért, hogy érdemesnek tarthasd őt végtelen szerelmed egész tüzére, mint olyat, ki bennem is vágyat tudott kelteni; másodsor pedig azért, hogy szétválasszon bennünket s meggátolja, hogy reád is átragadjon rólam az a mély ellenszenv, mit e nő bennem tényleg keltett, s mit ő azonnal észrevett nálam, a legelső alkalommal, midőn találkoztunk. Mindennek ellenére is azon vasárnap, midőn a te távollétedben meglátogattam őt (a mit most mondani fogok, borzasztó, de Isten parancsolja, hogy fölvilágosítsam elmédet s megigazítsam tévelygésed, hogy távol maradhass a vétectől!); azon vasárnap Gregoriának az a balhit szökkent agyába, egy s más végzetszerű látszattól támogatva, hogy talán mégis képes leszek megfeledezni rólad egy perczre, s őt is diadalaim szekéréhez fogom lánczolni akarni . . . Azért mondom ezt, mert jól emlékszem, mily kihívón és ingerlőn viselkedett akkor ismételten irántam, mindegyre főlhánytorgatva egykori kalandjaimat s gúnyos fejtegetésükbe bocsálkozva. Én tettem magam, hogy nem értem

el őt: kijátszta pokoli ármánykodását, ebből támadt viszálykodásunk, ezért ingerült így föl ellenem, s ragadta bosszús haragja oly vad rágalomra.

«Én megbocsátok Gregoriának. Mondd meg neki! Az én vétkem, az én botrányos kihágásaimnak következménye volt az, ha oly zavarodást idéztem elő kezdettől fogva lelkében, s ha mindannyian azon helyzetbe jutottunk, melyben jelenleg vagyunk! Bocsáss meg neki te is, ha ugyan képes vagy hitelt adni szavaimnak.

«Nem merem remélni, hogy ez megtörténhessék. Úgy vélem, a te végzetes vakságodnak nincs többé gyógyszere. De úgy zárom be leveletem, mintha elfogadnám e föltevést s annak eshetőségéről szólok pár szót.

«Diego! Föltéve, hogy az igazság fénye ma föltündökle-
nék szemeid előtt s belátnád, mily ártatlan vagyok azon bűntől, melylyel vádolsz; föltéve, hogy bocsánatot kérnél tőlem s mindent ismét abba a régi állapotba akarnál visszahelyezni, melyben e tévelygésed előtt álltak a dolgok; én ennek lelkem egész erejéből ellene szegülnék. Nem, én nem kívánok más jutalmat, más hasznót e kemény tusában, melyet most vívok, mint azon végtelen boldogságot, melyet immár elértem; vagyis azt, hogy visszanyertem lelkemet s színről színre láthatom Istent. Elannyira, hogy még ha te magad térden állva esedeznél is érte, nem bírhatnál rá, hogy vissza vegyem atyám czímét és vagyonát; s bár ismét kezességet vállalnál érettem Gabriela előtt, s Gabriela meggyőződven arról, hogy ártatlan vagyok, maga nyújtaná nekem kezét, nem venném nőül már don Jaime nemes leányát, hanem megmaradnék azon szándékom mellett, miszerint Ázsiába megyek s a Megfeszített hitét hirdetem!

«Többet mondok! (S ebből láthatod, mennyire nem ére-
dektől vezéreltetve írtam e sorokat!) Én te rólad, magadról is lemondok. Következőleg, ha majd egy napon sikerül hinned tisztaságomban, ha ugyan Isten ez enyhe büntetést szánta neked, ne keress föl engem, hogy elégtételt szolgáltatass nekem s bocsánatomat kérd! Reám nézve te meghaltál. Barátságunk ha nem is, de egymással való érinkezésünk immár teljesen véget ért! Mi ketten nem találkozunk többé ez életben egymással. Nem akarok többé a földi gyönyörűségekből! Nem barátkozom többé mással, csak a magam lelkiismeretével! Nem

lesz többé szeretet szívemben, csak Isten számára. Nem akarom annak tenni ki magam, hogy valaha valaki megint kételkedni találhasson legnemesebb érzelmeimben is!

«Ennek ellenében viszont meghívlak a másik életre! Ott látni fogod szívemet; ott látni fogod ártatlanságomat, melyet te úgy keresztre feszítettél elhagyatott lelkem mélyén! Ott végül majd megtudod, mennyire igaz érzéssel szerettelek, s szeretlek továbbra is, bár sohasem foglak többé látni, én, hálás barátod

Fábián Conde.»

Lazaro, midőn elolvasta a levelet, ajkához emelte s megcsókolta. Aztán oly gyöngédséggel és tisztelettel szemlélte Fábiánt, melyet a boldogtalanok alvása szokott kelteni bennünk, majd összeszedte az asztalon levő többi levelet is, valamint a bíróhoz intézett önvallomást, s lábujjhegyen távozott a csillagvizsgálóból, hogy föl ne ébressze az elszenderült fiatal embert.

Megint egy óra telt el s lenyugodott a hold, az egész helyet koromsötétségbe merítve. De nem sokára szürkülni kezdett s kevés vártatva megérkezett a nappal is, mely a távoli szemhatáron aztán megvonta a határvonalat ég és föld között.

Egy kakas harsány hangja üdvözölte s majdnem ugyanazon perczen néhány veréb csiripelése hangzott föl. Keleten halvány rózsaszínnel vonta be a hajnal az eget, majd csakhamar az egész azur boltozaton végig áradt, kioltva útjában a csillagokat. Most már meg lehetett különböztetni egymástól a földi tárgyakat; néhány templomból misére hívó harangszó volt hallható; tornyok s kupolák hirtelen megaranyozódtak valamint a távoli hegyek ormai; mígnem legvégül fölkelte a nap is a birodalom egész fővárosa fölött s fénytengert zúdított az observatoriumra.

Fábián e perczen kinyitotta szemét. Tekintete Manrique atya arczával találkozott, ki mosolygva szemlélte őt.

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

T. I.

ÚTCZÁN.

Hogy épül Pest minden soron,
Hogy sürr-forr benn' a néptömeg!
Ki lakta, látta egykoron,
Immár alig ösméri meg.

Ez utcza is megváltozott,
Hol ifjuságom idején,
Sok szép órát, sok víg napot,
Barátim közt, töltöttem én.

Eltűnt a régi ház emitt,
Gazdája is már föld alatt,
De hűn őrzöm emlékeit,
A múltból már csak ez maradt.

Hijába áll szép palota
Az egyszerű kis ház helyén,
Nem léphetek be én oda,
A múlt emlékét sérteném.

Megállok és eszembe jut,
Ha elmegyek mellette még:
Az idő mily rohanva fut,
És mily közel a messze vég.

Fut-fárad, küzd-vív a világ,
Sok földi kincset esdve kér;
Vidám kedély és ifjúság
Minden más kincsnél többet ér.

GYULAI PÁL.

ARTEMIS ÉS A NYMPHÁK.

I.

ARTEMIS.

Az erdők áradó, ingerlő illata
Kitágította, szép vadásznő, orrlyukad' ;
Alakod szűzies s férfi erélyt mutat
S hátravetett hajjal büszkén haladsz tova.

Míg le nem száll az éj, egész nap üldözöd
Az Orthygiában ordító párduczot,
S vérharmatos fűvön szökelsz az átkozott
Hajsztától lihegő vadászebek között.

Sőt a mi több, neked istennő, tetszik az,
Tövis ha meghasít, ha megmar a csikasz,
Karod bár villogó vasat hord fegyverül ;

Mert szívedet szilaj édesség tölti el,
Ha a leölt vadak fekete vérivel,
E játékban, bibor halhatlan vér vegyül.

II.

A VADÁSZAT.

A négy fehér ménnel száguldó tűzfogat
Az ég ormára hág s a forró lehelet
Arany hullám gyanánt rezeget a sík felett,
A szörnyü láng a föld legmélyéig behat.

Bár összevonta az erdő a lombokat,
A sűrű ernyőn át a fény és napmeleg
Az árny közé, a hol ezüst forrás csereg,
Nyilalva besuhan s ott játszik, ott mulat,

E fényes órában, indákon és gazon
Kopó-falkája közt, mint büszke amazon,
Vér, lárma és halál között előre ront,

S röpítve gyors nyilát, míg fürtje is repül,
Lihegve, lázasan és győzhetetlenül
Vadászik Artemis, fölverve a vadont.

III.

A FÜRDŐ NYMPHÁK.

Vad völgy, de éjszokról nagy erdős bércz fedí ;
Sötét forrás fölé zöld borostyán hajol
S a karcsu nympaha, egy ágba fogózva jól,
Lábát a hűs vízhez csak félve érteti.

Társnője mind, magát gyorsan beléveti,
Fehér testük fölött a hullám összefoly,
S arany haj, kar, csipő, a habtajték alól,
Vagy egy rózsás kebel merül felszínre ki.

Isteni vígságtól visszhangzik a pagony.
De két vad szem tüze tűz át a lombokon.
A satyr! . . . Játékuk' kaczaj zavarja meg ;

Elfutnak, mintha a havas folyamon át,
Egy holló rémesen elkárogya magát
S riadtan fölrebben rá a hattyusereg.

HEREDIA után, *francziából*

VARGHA GYULA-

VÉGSZÓ A ZÓNADIJSZABÁS ÜGYÉBEN.

Sajnálom, hogy Tisza István úr egy a zónadijszabásra vonatkozó ténykérdés kivételével visszavonult a polemiától, melyet *Baross Gábor rendszere és művei* felől írt tanulmányom ellen a *Budapesti Szemle* augusztusi füzetében megindított. Közönyös lehet, hogy mint a *Budapesti Szemle* októberi füzetében magyarázatul adja, «valamely részletet, illetőleg X-nek vagy Y-nak van-e igaza», de én is a szíves olvasóra bízhatom annak megítélését, hogy csakugyan részletkérdések voltak-e azok, a melyek körül a vita forgott s hogy a vitatott keretben akár a történeti igazságnak, akár a közérdek követelményének melyikünk fölfogása felel meg jobban?

Mellesleg Tisza István egy kis «helyreigazítást» is tett válaszóra, erre azonban személyes szempontból nem volt szükség, mert én nem állítottam, hogy ő a vezérigazgatósági æra üzlet-eredményeit a mindenkori «megelőző évvel» hasonlította össze, hanem csak azt mondtam, hogy a megelőző évvel, nem pedig a budget-vel való összehasonlítás lehet mérvadó.

A helyreigazítás tárgyát képező vitás «részlet» szempontjából pedig való igaz ugyan, hogy 1884-ben a megelőző évvel szemben, jelentékeny vonalszaporulat ellenére is mintegy 300.000 frt visszaesés volt a tiszta jövedelemben; de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a vasútállamosítások az államnak már az 1886-dik évi üzleteredményekből is évi három millió frt hasznot hoztak, a mint ez a kereskedelmi miniszter 1887-dik évi működéséről szóló jelentés 407—440. lapjain, a vonalszaporulatok jövedelmének kihatásával s egyáltalában minden tényező figyelembe vételével alaposan ki van mutatva.

Az említett visszaesés nélkül természetesen a haszon még nagyobb lett volna, de ily visszaesések az emelkedő irányzat közben is előfordulnak s az illető évi zárszámadási jelentésből kivehető, hogy mily rendkívüli körülmények idézték azt elő.

Baross érdemét a jobb költség-előirányozás körül én ép úgy készséggel elismertem, mint azt is, hogy ennek volt bizonyos befolyása a törvényhozás kedvezőbb hangulatára, de elvégre is a merészebb vasúti és díjszabási politika újból fölvetését nem a költségvetések és a zárszámadások közti jobb összhangzat, hanem az tette lehetővé, hogy a korábbi nagyszabású kezdeményezések, a rossz költség-előirányozások által keltett ellenkező látszat ellenére is meghozták gyümölcseiket.

A ténykérdés, melyre nézve Tisza István fölveszi nem is annyira a polemia, mint az eszmecsere fonalát, az: hogy helyes-e vagy sem amaz állításom, miszerint a zónadíjszabás behozatalát megelőző tizenöt évi pangást a személyforgalomban a szállítási adó idézte elő.

Én ezt az állítástomot bebizonyítottam véltem az által, hogy kimutattam, miszerint a szállítási adó behozatalát megelőző 1872—1874. évek egy-egy kilométerre eső bevételi átlagát (2430 frt) még a zónadíjszabás alatti 1890/92. évi bevételi átlag (2160 frt) sem érte utól, annál kevésbé a szállítási adó hatálya alá eső korszak bármely egy vagy több évi bevétele, illetve bevételi átlaga. Tisza István kétségbe vonta, hogy egyenlő személyforgalmi belértekű vonalcsoportokat hasonlítottam volna össze, mire én kimutattam, hogy a később államosított vasúttak az 1872/74. évi átlag szerint szintén többet (2290 frtot) jövedelmeztek, mint az összhálózat 1890/92-ben; ezek tehát az összhálózat átlagát nem vonhatták. Sajnos, hogy ugyanez az 1874 óta épült új vonalakról statisztika hiányában számszerűleg ki nem mutatható, de a helyzet ismerete alapján bátran állíthattam, hogy ezek az új vonalak (Kelenföld—Bruck stb.) a személyforgalom tekintetében, úgy az államosított, mint a régi (1874-diki) vonalakkal kiállják a versenyt.

Igaz ugyan, hogy ezek az adatok első sorban más kérdésekre adják meg a feleletet, de közvetve megvilágítják a Tisza István által külön eszmecsere tárgyává tett kérdést is. Tisza István jobban szereti a közvetlen bizonyítás módszerét s nekem ez ellen sem lehet kifogásom. Ő abban a nézetben van, hogy

a szállítási adónak a zónadijszabás behozatalát megelőzőt pangás előidézése körül csak nagyon másodlagos szerep jutott s ezt a fölfogását azzal igyekeznek bizonyítani, hogy a kilométeres bevételek visszaesése tulajdonképen nem a szállítási adó behozatalával, tehát 1875-ben, hanem már előbb, 1873-ban vette kezdetét s hogy se a szállítási adó első behozatala, se annak későbbi emelése az illető évek kilométeres bevételére föltűnő hatást elő nem idéztek.

Tényleg 1872-ről, mely évben a kilométeres bevétel a 2892 frt legnagyobb magasságot elérte, 1873-ra 349 frt, 1874-re pedig nem kevesebb mint 798 frt, együtt tehát 1147 frt visszaesést látunk. Közelebbről megtekintve azonban, az 1873-diki visszaesés nemcsak pangást, hanem tulajdonképen még visszaesést sem jelent, hanem csak nagyon gyöngé új vonalak megnyitásának Tisza István által is említett zavaró hatását és csakis ezt, mert hiszen az 1874-ben megindult nagy pénzügyi és közgazdasági válságnak csak nem lehetett visszaható ereje 1873-ra. E visszaesés — ellentétben a látszattal — a régi vonaloknál jelentékeny további emelkedést rejt magában, kitűnik ez abból, hogy a személyforgalmi összevételek 1872-ről 1873-ra 1.554,000 frtról 1.833,000 frtra, vagyis kereken 280,000 frttal szaporodtak, mely szaporulatból az új vonalakra kilométerenként legfőlebb 1000 frtot, együtt 170 kilométer után 170,000 frtot lehet számítani, a régi vonalakra (529 kilométer) tehát még mindig 200 frtot meghaladó emelkedés marad. S ha figyelembe vesszük, hogy ugyanabban az időben a duna-drávai vasút 525 frtot, a magyar-gácsországi 800 frtot, a magyar-nyugati pedig 1000 frtot jövedelmezett kilométerjére: mindenki, a ki a viszonyokat ismeri, meg fogja erősíteni, hogy számításom az ez időben nagy részt töredékesen megnyílt gömöri, hatvan-szolnoki, füzesabony-egri, károlyváros-fiumei és zólyom-ruttkai vonalak első éveire inkább nagyon is bőnek, mint szűkre szabottnak mondható. Itt tehát ellenére a látszatnak, szó sem lehet a pangási korszak kezdetéről; de a nagy európai gazdasági krízis kezdetét jelző 1874. évi 798 frtnyi óriási visszaesés sem minősíthető pangási jelenségnek, mert e válság egy acut baj volt, annak kezdő éve a monarchia s részben a külföld összes vasútjainak legszerencsétlenebb üzletéve, mely az akkori magyar államvasútak személyforgalmában, a hálózat több mint 40%-os emelkedése ellenére (700 kilométerről 1000 kilomé-

terre), még az összbevételeknél is közel 30,000 frt csökkenéssel végződött.

Ily múltó bajok és átmeneti jelenségek nem változtatják meg a helyzet általános képét s azért Tisza Istvánnak az a sokat mondani látszó számcsoportosítása, mely szerint a kilométerenkénti bevételnek 1873—1878. évi 1618 frtnyi csökkenéséből a szállítási adót megelőző két évre 1147 frt, a szállítási adó idejére pedig csak 471 frt esik, tulajdonkép semmit nem mond s nem czáfoljameg azt az állításomat, miszerint a szállítási adó behozatala előtt a forgalom szépen, a bevételek még szebben alakultak.

A mi a szállítási adónak a bevételek alakulására való hatását illeti: addig míg csak a nyomban mutatkozó hatásról van szó, közttem és Tisza István közt nem lehet nagy eltérés, mert a szállítási adó hatása azonos a rendes díjemelés hatásával s ha a szükség mértéke alá szállított tarifát ér, akkor a pénzügyi előny teljesen érvényesül, ha pedig túl magas díjszabáshoz csatlakozik, akkor a forgalom apad, de a díjemelés bizonyos fokig ellensúlyozza a forgalom apadásának csökkentő hatását a bevételekre. S nálunk az utóbbi volt az eset, kiteszik ez abból, hogy a nyugati külföld díjtételei a Baross-féle zónadíjszabás behozatalát megelőző időben, a mi személydíjszabásunknál átlagosan nem kevesebb, mint 48%-kal alacsonyabbak voltak. Ez az oka, hogy a pénzügyi előny nem érvényesült.

A szállítási adó behozatala évében a visszaesés (236 frt) jelentékeny volt ugyan, ezt azonban nézetem szerint sem lehet egészen, sőt csak kisebbik részében lehet az adónak beszámítani, mert az időben még a közgazdasági válság mindent fölülmúlt, sőt föltehető, hogy éppen a válság még fokozta is azt a hátrányos hatást, melyet a szállítási adó behozatala normális viszonyok közt előidézett volna. A szállítási adó 1881. évi emelésének hátrányos hatása csak abban nyilvánult, hogy a már megindult javulás 47 frtről 22 frtra hanyatlott; ne felejtjük azonban, hogy ez évben a közgazdasági lendület nagy léptekkel megindult s jogosan föltehető, hogy ellenkező esetben a hanyatlás lényegesen nagyobb lett volna. Végre a szállítási adó 1887. évi csekély emelését a következő évben 116 frtnyi szintén jelentékenynek mondható visszaesés követte ugyan, de igaza van Tisza Istvánnak, hogy e visszaesés nincs arányban az

adó mérsékelt emelésével, az előbbire tehát más körülmények is közre hatottak. E körülmény az volt, hogy akkor még Baross díjszabási politikájának conservatív korszakát éltük s ő nemcsak, mint tanulmányomban érintettem, az 1881. évi árúdíjszabásnak némely túlságosan alacsony tételeit, hanem ennek nyomán az úgyis túl magas személydíjszabás tételeit is jelentékenyen emelte, nevezetesen a gyorsvonatok tételeit az I. osztályban 6·02 kr.-ról 6·94 kr.-ra, a II. osztályban 4·2 kr.-ról 4·92 kr.-ra, a III. osztályban 3 kr.-ról 3·48 kr.-ra, tehát átlag 16⁰/₀-kal, a személyvonatok tételeit pedig az I. osztályban 5·4 kr.-ról 6 kr.-ra = 12⁰/₀-kal, a II. osztályban 3·6 kr.-ról 4·2 kr.-ra = 17·3⁰/₀-kal, a III. osztályban 1·8 kr.-ról 3 kr.-ra = 69·5⁰/₀-kal, végre a vegyes-és omnibus-vonatok III. osztályának tételeit 1·8 kr.-ról 2·16 kr.-ra, vagyis 20⁰/₀-kal, mely emelésekbe már a szállítási adó emelése is be van számítva. Az 1887. évi 3⁰/₀ adóemelés tehát tényleg csak egy atomja volt a csöppnek, mely a csordultig telt pohárba hullott.

Egy szóval a szállítási adó behozatalának nyomban mutatkozó hátrányai egyszer a közgazdasági válság, másszor a közgazdasági lendület, utolsó esetben az egyidejű díjemelés miatt nem állapíthatók meg tisztán, de ecclatánsak már csak azért sem lehettek, mert az adó csak fokozatosan emeltetett a későbbi magasságra. Idáig tehát egyezem Tisza Istvánnal, sőt tovább megyek és azt is elismerem, hogy a szállítási adónak egyáltalában csak másodlagos szerep juthatott addig, míg nemcsak a nagy közgazdasági válság, hanem a vasútállamosítások és új vonalak zavaró hatásai is el nem enyésztek. Mert hiszen a dolog természetében fekszik, hogy múló bajok, vagy fontos átmeneti intézkedések nagyobb hatást gyakorolhatnak az egyes évek üzleteredményeire, mint hasonló elhibázott adózási rendszabályok. S egyáltalában az ecclatáns hatás nem is criteriuma a pangásnak, mely az emberi szervezetet megtámadó chronikus bajok módjára gyakran szelíden lép föl s csak később érezteti roncsoló hatását. Ily criteriumnak teljesen elegendő akár a már megvolt lendületnek tartós megakasztása, akár pedig ha erre vagy a bekövetkezett visszaesésre más múló bajok vagy átmeneti körülmények is közrehatottak, ezek elmúltával a jogosan várható újabb kielégítő lendület elmaradása.

Itt azonban hézag és némi ellentmondás van Tisza István okoskodásában. A nagy közgazdasági válság a hetvenes évek

vége felé megszűnt s a nyolczvanas évek elején nemcsak «erőteljesebb közgazdasági javulás» hanem épen vasúti politikánk nagy vívmányainak következményekép soha nem remélt közgazdasági lendület vette kezdetét. Várni lehetett volna tehát nemcsak azt, hogy a korábbi években szenvedett visszaesések helyreütésével és a több éven át elmaradt természetes emelkedés pótlásával a további természetes emelkedés is visszalép jogaiba, hanem azt is, hogy az emelkedési irányzat a nagy közgazdasági lendületnek megfelelő rohamos menetet vesz. De mi történt? Az, hogy mint Tisza mondja, «1879-től 1882-ig lassú, azontúl gyorsabb emelkedést észlelhetünk» ugyan (de hiszen ha még ez sem történt volna, ez a nagy közgazdasági lendülettel szemben valóban a csodával lett volna határos); mindazonáltal ez úgynevezett gyorsabb emelkedés által még a korábbi évek óriási visszaeséseiből is csak 323 frt üttetett helyre, tehát még a visszaeséseknek is túlnyomó része maradt pótlás nélkül, az elmaradt természetes emelkedés pótlásának, további természetes emelkedésnek vagy épen rohamosabb irányzatnak pedig nyoma sincs. De sőt még a zónadíjszabás alatti bevétel sem érte utól, bárha csak a visszaesés mértékét sem. Ez határozottan föltűnő jelenség, mely előtt Tisza István sem hunyhat szemet s később maga is bevallja, hogy tulajdonkép a helyzet még mindig pangást jelent.

Ez a föltűnő jelenség képezi a hézagot Tisza István okoskodásában, mely hézagot, illetve jelenséget lehetetlen máskép megmagyarázni, mint vagy a vasútállamosítások s új vonalmegnyitások zavaró hatásával, vagy a szállítási adó által előidézett pangással. Tertium non datur.

Tisza István, a már említett 1888-diki visszaeséshez fűzve, megkíséرتi ugyan a magyarázatot s ezt az államvasútak díjszabási intézkedéseiben, nevezetesen pedig a hivatalos díjszabás keretén kívül nyújtott különféle díjkedvezmények félrendszabályában keresi, mert ezek csekélyek voltak arra, hogy a személyforgalomra valóban élénkítő hatást gyakoroljanak s azért, mint mondja, «az eredmény az utolsó előtti négy évben pangás, 1888-ban pedig a bevételek újabb visszaesése volt». Erre azonos egyszerű a felelet: bizonyos ugyan, hogy azok a díjkedvezmények félrendszabályok voltak, de annak már még sem volna értelme, hogy a forgalomnak bármily kis szabású élénkítése meg pangást okozzon s hozzá még oly nagy fokú pangást, mint

a minőt észleltünk. Részemről hajlandó vagyok a föntebbi érvelést inkább csak komolyabb bírálatra igényt nem tartó átmenetnek tekinteni arra a következtetésre, hogy: «Ez győzte meg Barosszt is arról, hogy az orvoslást ne félrendszabályok, de oly merész kezdeményezés terén keresse, mely forgalmat teremthet azokban a relációkban, a melyekben az eddig mondhatni nem létezett». S ez igaz is oly értelemben, hogy Baross saját tényeinek és kísérleteinek hatásaiból is meggyőződhetett arról, miszerint a baj sokkal komolyabb, hogysen azt félrendszabályokkal orvosolni lehetne.

E díjkedvezményeknek, ha volt egyáltalában valami hatásuk a zónadíjszabás előtti üzleteredményekre, az csak előnyös lehetett s Tisza István sokkal több joggal hivatkozhatott volna Barosznak az 1887-diki adóemelés kapcsán általam föntebb felsorolt nagyfokú díjmeléseire, melyeket talán az elhunyt miniszter iránti kíméletből elhallgatott. Mint kimutattam, e díjmeléseknek tulajdonítható főleg az 1888-diki visszaesés s rontották azok már az előző év eredményeit is. Barosznak e díjmelésekre alapított 1887-diki személydíjszabása már nem félrendszabály, hanem valóságos hiba volt. Ki ne venné észre, különösen a személy-, vegyes- és omnibus-vonati III. kocsiosztályok díjainak a «szegény embert» oly érzékenyen sújtó nem kevesebb, mint 69·5 illetve 20⁰/o-os emeléseit; melyek épen azt a népréteget sújtották legjobban, mely a IV. kocsiosztály előleges megszüntetése által már úgyis annyira megkárosodott. Fokozta e károsodást még az is, hogy épen ez idő óta Baross mindent elkövetett arra, hogy a IV. kocsiosztályt a magán vasútaknál is kiküszöbölje. S kinek ne tünnék föl, hogy Baross maga is 1887-diki személydíjszabásával mily nagy mértékben segített emelni azt a díjszabási gátat, melynek a zónadíjszabással való lerombolása később oly nagy tényezőjévé vált a megindult forgalmi áradatnak s ezzel annyi vizet hajtott a Baross-cultus malmára. De tanulmányom figyelmes olvasójának talán még az az analogia sem fogja figyelmét elkerülni, mely Baross 1887-diki és 1889/91-diki díjszabási reformjai közt fönnáll, hogy tudniillik a mi 1887-ben igen szépen bevált a teher-forgalomban, nem vált he a személyforgalomban, 1889/91-ben pedig épen megfordítva. Bis idem non fuit idem, mert mint említettük, a díjmelések hatása egészen más túlalacsony s megint más, túl magas tarifákra alkalmazva.

Mennyi kapkodás és ferdeség és még a humanismus szempontjából is mily kevéssé emelő világítás rejlik Baross díjszabási politikájára nézve már csak e néhány kérdésben is!

Valóban az 1887-diki díjmelések oly már úgyszólván prohibitív jelleget adtak a személydíjszabásnak, hogy inkább még a fölött kell csodálkoznunk, hogy a forgalom még nagyobb visszaesést nem szenvedett; ezt még a közgazdasági lendület fokozódása sem magyarázza meg eléggé, hanem csak az, miszerint a közönség már előbb hozzászólt ahhoz, hogy útazásait a legszükségesebb, az elkerülhetetlen mértékre szorítsa.

De ha e prohibitív intézkedés megmagyarázza is az 1887. és a következő év eredményének kedvezőtlen alakulását: hol találjuk a kutatott föltűnő jelenség magyarázatát a közgazdasági válság megszűnte, illetve az 1881. évi adóemelés és az 1887-iki díjmelések közé eső időszakra, hol találjuk ezt másutt, mint vagy a vonalszaporulatban, vagy a szállítási adóban?

A Tisza István által szóba hozott díjkezdvezvények kérdésére még visszatérek, lássuk most a vonalszaporulatok, nevezetesen a vasútállamosítások és az új vonalmegnyitások zavaró hatását. Az 1890/92-diki hálózatra alkalmazva, előző cikkemben már kimutattam, hogy ily zavaró hatásról nem lehet szó. Tisza István nem tér vissza erre a pontra, lehet hogy meggyőztem, lehet hogy nem; föltételezem azonban az utóbbit s azért visszatérek én e kérdésre és pedig az 1886/88. évi hálózatra alkalmazva. Ezt a három évet azért választottam, mert a vasútállamosításoknak és új vonalmegnyitásoknak nemcsak az üzletátvétel, illetve a megnyitás éveire szóló átmeneti, de a későbbi évekre is kiható, tehát állandó hatásaik is vannak, e három évben azonban se újabb üzletátvétel, se új vonalmegnyitás nem volt s így még csak az állandó hatással kell számolnunk.

Az államosítások átmeneti zavaró hatását Tisza István maga kiküszöbölte az általa közölt táblázatos adatokban s ezért köszönettel tartozunk neki, mert ez által lehetővé tette, hogy az államosítások utókövetkezményeinek zavaró vagy nem zavaró hatását is a contrario könnyű szerivel megállapíthassuk. Így például látjuk, hogy a tiszavidéki vasút államosítása évében 209 frttal javult a kilométeres bevétel mérlege, de ebből 22 frt természetes emelkedésre, helyesebben a korábbi visszaesések részbeni csökkentésére esik; megállapíthatjuk tehát, hogy az akkori államvasúti hálózat a személyforgalmi belérték

tekintetében a tiszavidéki vasút államosítása következtében kilométeregység szerint 187 frttal javult. Ugyanily alapon Tisza adatai nyomán, viszont a keleti, erdélyi, duna-drávai és alföldi vasútak államosításából folyólag 239 frt rosszabbodás állapítható meg s így a rosszabbulási egyenleg 52 frt. Ez a rosszabbodás bizonyára jelentéktelen s a felsorolt államosítások hatása körülbelől megközelíti azt az eredményt, melyet az 1872/74 és 1890/92. évek közti párhuzam alapján már az osztrák magyar államvasút, a budapest pécsi, magyar-éjszak-keleti és arad-temesvári vasútak bevonásával kimutattam, s melyből kitűnik, hogy az államosított vasútak csoportja az államvasúti hálózat személyforgalmi belértékére számba vehető zavaró hatással nem bír.

Az 1874 óta megnyílt új vonalakat illetőleg (ide számítva az államosítottak közt föl nem sorolt új szöny-brucki és zágráb-károlyvárosi vonalakat is), sajnálatomra statisztikai adatok hiányában ezúttal sem vonhatok számszerű következtetést, de figyelembe véve, hogy a hasonló megbíralás alá eső vonalak az 1874-diki hálózatnak csaknem felét, ellenben az 1888-diki hálózatnak csak negyedrészt képviselik: elegendőnek tartom az 1874 óta kiépült s részben vétel, illetve csere útján, megszerzett vonalakat (budapesti összekötő vasút, Kelenföld-Bruck, Rákos-Újszász, Zágráb-Károlyváros, Budapest-Zimony, Brassó-Tömös, Munkács-Beszkid, határőrvidéki vonalak), csak meg is nevezni, hogy megítélhessük, hogy azok kiállják a versenyt az összhálózat másik két csoportjával, tehát zavaró hatással szintén nem bírnak.

Ne felejtjük, hogy ha nem is oly mértékben, mint a teherforgalomban, de az államosítások ténye a régi törzsvonalak személyforgalmában is bizonyos többletet idézett elő. Ugyanily hatás vindikálható — a korábbi szekérfuvarral szemben mutatkozó többletet illetőleg — az új vonalaknak is. Lehetetlen például a rákos-újszászi vonal ilyenmű hatását a keleti és éjszaki csoport forgalmában, a zágráb károlyvárosi vonal hasonló hatását a déli vonalak forgalmában stb. félreismereni. Ha tehát ezt a két rendbeli többletet — a mint jogos — az államosított, illetve az új vonalak javára reklamáljuk: az előbbieket fönt kimutatott csekély és az utóbbiak esetleges, de szintén csak csekély disparitása bizonyára teljesen elenyészik.

De még föltéve, megengedve is az ellenkezőt: egy 50—100 frtig menő zavaró hatást nem lehet komolyan venni akkor,

mikor az 1872-diki culminatióval szemben még 1295 frt, az 1873-diki állapottal szemben pedig 945 frtnyi visszaesés helyreállításáról van szó. Vagy ha az 1874-diki kilométeres bevételt akarnák kiindulási pontul venni, akkor ezt a nagy gazdasági válság zavaró hatásától mentesítve, a régi vonalakra további 200 frt emelkedés, az új vonalakra pedig egyaránt 1000 frt fölvétele alapján mintegy 2140 frttal számíthatjuk, s így még ezzel szemben is több mint 600 frtot kellett volna 1888-ig helyreütni; az államosított és a későbbi új vonalak esetleges zavaró hatása tehát még ezzel szemben is eltűnő.

Az 1886., 1887. és 1888. évek bevételi eredményében kiküszöbölve látjuk tehát mind a közgazdasági válság, mind az államosított vonalak, mind az új vonalak zavaró hatását, mi az oka tehát annak, hogy e három év kilométeres bevételi átlaga (1630 frt) mégis 800 frttal alatta marad az 1872—74-diki átlagnak, az elmaradt természetes emelkedés utánpótlásáról, újabb természetes emelkedésről és a közgazdasági lendületnek megfelelő rohamos irányzatról nem is szólva? S ha még mindig vannak kétségei Tisza Istvánnak: akkor hasonlítsa össze az 1874. évet, a bécsi világtárlatot követő nagy nemzetgazdasági válság s ezen fölül még a leggyöngébb vonalak megnyitásának ezt az évét, a magyar országos tárlat évével, 1885-tel, melynek személyforgalmát még Baross föntemlitett díjemelése sem érintették, s feleljen magának arra a kérdésre, hogy mi lehet az oka annak, hogy még ez utóbbi — a kedvező személyforgalom minden előfeltételével bírt — tárlati év kilométeres bevételi egységtétele is csak 6 mondd hat forintra haladt túl amaz oly példátlanul rossz év bevételét?

A felelet nem vezethet vissza másra, mint a szállítási adóra. Mint legtöbb chronikussá váló baj, ez is aránylag szeliden, sőt egyéb acut bajok által takarva, majdnem észrevétlenül lépett föl s csak később — fokozatosan emelve — érezttette lankasztó, sőt roncsoló hatását. A nagy közgazdasági válság elmúlt, az államosítások és új vonalmegnyitások is elvesztették lassanként zavaró hatásukat, sőt nagyszabásu közgazdasági lendület következett be, de a pangás a zónadíjszabást megelőző egész tizenöt éven vörös fonálként húzódik keresztül: a már különben is magas díjszabáshoz csatolt szállítási adó állandó hatása!

Más kérdés az, hogy helyes-e Tisza Istvánnak az 1888-diki visszaesés magyarázatához fűzött amaz állítása, miszerint az

általam husz százalékra becsült díjkedvezmények «ez időben, és pedig úgy a vezérigazgatói æra alatt, mint Baross első éveiben» hozattak be? Mert ha ez igaz, akkor ebből azt lehetne következtetni, hogy e kedvezmények a szállítási adó behozatala előtt fönn nem állottak s így tanulmányomnak az az álláspontja, hogy Baross zónadijszabása a forgalom zömét illetőleg csak a szállítási adó kiküszöbölésére szorítkozott, már csak a zóna behozatalát közvetlenül megelőző idővel szemben volna helytálló, nem pedig a szállítási adó előtti idővel szemben is. Ez következtethető Tisza azon szavaiból is, hogy «Ime e kedvezményekben megadatott az in integrum restitutió, melyet Szabó szükségesnek és elegendőnek talál s az eredmény igazolta, hogy az orvosság absolute nem vált be».

Ez az állítás, illetve a belőle folyó következtetés azonban téves, mert tudomásom szerint a kérdésben forgó kedvezmények közül csak a bérleti és az értékjegyek képeztek magyar specialitást, az előbbieket 1885-ben hozattak be, de legmagasabb évi eredményök 1500 eladott jegy volt, 370,000 frt bevétellel, az értékjegyek pedig csak 1888 márczius 1-én, tehát számbavehető kifejlődést már nem is nyerhettek. A többi kedvezmények a számos évtizedek óta szellőztetett reformeszme európai surrogatumát képezik, s már 1875 előtt fönnállottak, habár talán csak később codifikáltattak rendszeresebben.

Változatlanul föntarthatom tehát tanulmányomnak Tisza István által ezúttal megtámadott tételeit is s azokból vont összes következtetéseimet. E szerint a zóna behozatalát megelőző tizenöt évi pangást — igenis — a szállítási adó idézte elő s Baross az e károsnak bizonyult szállítási adónak megfelelő díjemelést a forgalom zömére nézve épen csak eliminálta, s csakis a szomszéd és nagy távolsági forgalomban ment ennél tovább. Az eredmény általában a forgalmi és pénzügyi pangás megszüntetése, tehát egy tagadhatatlan érdem, melynek fényoldalát képezi az, hogy főleg a szomszédos viszonylatokban, de talán a nagy távolsági viszonylatokban is az útasforgalom lendülete nagyobb, mint az egyszerű restitutio in integrum esetében lett volna, de árnyoldala az, hogy ez az útasforgalmi többlet az országnak lucrum cessans czímén mintegy két millió frtjába került. Főleg pedig árnyoldalai a rendszernek: a statisztika fölforgatása, az utazó közönség demoralizálása, a személyzet elcsigázása, a forgalmi rend megingatása

s a kiadásoknak részint közvetlen, részint csak esetleges, de mindkét esetben nagy mérvű szaporítása. Ez árnyoldalak kiküszöbölésének, a zónadijszabás annyira szükséges revisiójának útjában állanak a «pénzügyi beválás», «úttörő forgalom-teremtés», «gyökeres reform» és «merész kezdeményezés» folytonos hangoztatásai.» Pénzügyi beválásról csak a pangás állapotával szemben lehet szó, az újból teremtett forgalom pedig egyedül arra a forgalmi többletre redukálódik, mely a pangás megszüntetésének mértékét és természetes eredményét meghaladja s mely különösen a szomszéd forgalmi szakasznál nagyon is kétes értékű, a XIV. zóna 725,000 útas számában pedig nem lehet jelentékeny, mert ez a szám magában sem jelentékeny s ezenfölül annak nem csekély része, mint kijátszási contingens, a középtávolsági forgalom javára esik. Gyökeres reformról a forgalom zömére nézve (középtávolsági forgalom) szintén nem lehet szó, a portorendszer elemeinek a szomszéd forgalommal és XIV. zónával történt beillesztése pedig inkább csak érdekes kísérletnek minősíthető, s még kérdéses, hogy akár egyenletesen növekedő alacsony egységtételek, akár a távolsággal csökkenő egységi díjrendszer alapján ugyanoly pénzügyi eredménnyel nem lehetett volna-e talán kevésbé érdekes, de gyökeresebb reformot létesíteni. Merész kezdeményezés lett volna a XIV. zóna behozatala, de csak akkor, ha lett volna mit kockáztatni. Annál merészebbnek bizonyult utólag a szomszéd forgalom behozatala, de csakis utólag, a kiadások nagy mérvű fokozása s a középtávolsági díjtételek devalválása által; behozatala alkalmával nem látszott a dolog merésznek s a jelszó az volt, hogy ha beválik, jó, ha nem, az sem baj. Az időpont sem volt merészen megválasztva, mert a közgazdasági lendület magaslatán álltunk s a vasútállamosítások 7—10 millió frt évi hasznából esetleg áldozni is lehetett volna valamit. A merészség epithetonja egyszerűen a külföldnek szóló, a portorendszerrel tett kísérlet követésére unszó reambulól ment át a közszólásba s a nemzeti hiúságnak hizelegvén, fönmaradt annak ellenére is, hogy a külföld nem adta meg a várt satisfactiót. A hangzatos epithetonok megvonása után persze, a zóna barátai előtt talán gúnynak néz ki, de nem gúny, ha azt állítom, hogy a zónadijszabás — figyelembe véve annak a Baross-cultus által állandóan elvégre is nem compromittálható reparabilitását — a nem

legendaszerű, de tényleg élt Barossnak még így is egyik legjobb érdemét képezi.

Tisza István ismételve utal arra, hogy szerintem egyszerűen csak a szállítási adót — mint a bajok forrását — kellett volna megszüntetni s reform helyett elegendő lett volna in integrum restitutiót alkalmazni. Ezzel szemben hivatkozhatom a t. olvasó emlékezetére, hogy már csak a zónadíjszabás egyszerű kiigazításának álláspontjáról is. a szomszéd forgalom és a XIV. zónának a restitutio in integrum mértékét jóval meghaladó különféle pótlásain felül, épen a legfontosabb közep-távolsági díjtételeknek további 10%-kal való leszállítását javasoltam. Ez kizárja a nekem tulajdonított egyoldalú és szűkeblű fiskális álláspontot. Igaz ugyan, hogy a Nyugathoz való közeledést tartva szem előtt, még gyökeresebb reformra is van tér,*) de mindenki be fogja látni, hogy a XIV. zónáról a távol-

---

*) Tekintve, hogy a zónadíjszabás előtt személyforgalmi díjtételeink átlagosan 48%-kkal voltak magasabbak, mint a külföldi díjszabások s tekintve, hogy a II—XIII. zónákban az átlagos mérséklés 40%, — ma a disparitás, a zónadíjszabás eme legfőbb alkateleme hátrányára látszólag csak 8% ugyan; ha azonban figyelembe vesszük, hogy külföldön a hivatalos díjszabáson kívül fennálló díjkedvezmények még ma is 20% további díjmérséklést képviselnek, nálunk azonban e kedvezmények mintegy 10%-ra restringáltattak: a ma még fennálló valódi disparitást mintegy 18%-kal lehet fölvennünk, nem is említve pl. a belga díjszabásokat, melyek átlagban nem kevesebb, mint 88%-kal alacsonyabbak a mi régi díjtételeinknél, de melyek rendszere nálunk pénzügyi okokból ez idő szerint még nem alkalmazható.

Fontos számítások alapján a mi mai kilométeres egységtételeink a köztávolsági zónákban következőleg állapíthatók meg és pedig I., II. és III. osztályra a gyorsvonatoknál 3.98, 3.27 és 1.97 kr., személyvonatoknál pedig 3.29, 2.63 és 1.65 kr. Különösen a III. osztályú, egyes és gyorsvonatokra is egyaránt alkalmazott tétel más országokéhoz viszonyítva még mindig magas, nemcsak a porosz és bajor vasúton fennálló IV. osztály 1 krajczáros díjtételével, hanem főleg az osztrák krajczár-zónadíjszabásnak a III. kocsiosztályra alkalmazott szintén 1 krajczáros, mondhatni túlalacsony tételéhez viszonyítva. A másutt s részben nálunk is, pl. a déli vasútnál munkások számára fennálló nagy szabású díjmérsékléseket nem is említve. A sokat emlegetett «szegény emberről» tehát — legalább legitim módon — a zónadíjszabás sem gondoskodott eléggé s ez az oka annak, hogy főleg ez a népréteg oly nagy mértékben utalva van a visszaélésekre. Mellesleg még megjegyzem, hogy az 1 krajczáros osztrák díjtétel valóban túlalacsony, mert eddig még a belgák sem mentek az 1.5 kr. alá s bizo-

sággal egyenletesen emelkedő olcsó díjegyiség rendszerére visszatérni — legalább közvetlenül visszatérni — egyszerűen lehetetlen, hanem a pótlást csakis egy igen erélyes és kiadós díjegyiség-csökkenési skála adhatja, melynek alkalmazásánál azonban ép úgy, mint a bizonyos távolságon túli díjszedés megszakításánál, viszont a legjövedelmezőbb középtávolságok díjtételeihez «bölcös óvatossággal» kell nyúlni.

Én sem helyezem tehát legelső sorba a pénzügyi szempontot s nem abban keresem az eszményt, «hogy a szállítási adó eltörlése vagy ennek megfelelő díjleszállítás a személyforgalmi bevételeket az 1872/74. évek magaslatára vitte volna vissza». De az ellenem fölhozott tények és számcsoportok egész tömegével szemben helyt álló egyszerű logika erejével állítom s bizonyítom, hogy csakugyan ez lett volna az eredmény, ha Baross a zónarendszer helyett egyszerűen az in integrum restitutióra szorított volna.

S ezzel a kérdésnek az az oldala, melyet a zónarendszernek «legalább pénzügyi szempontból» való megítélésére Tisza István is döntőnek tart, azt hiszem, kimerítően meg van világítva. Ő jogosan a közérdeket vélte szolgálni, midőn e ténykérdésre nézve az eszmecserét fölvette s meggyőződése szerint én sem követtem el rosszabbat, midőn a kérdést fölvettem.

Miután pedig ez alkalommal, azt hiszem, utoljára szólok a zónadíjszabás kérdéséhez, legyen szabad még néhány futó pillantást vetnem annak közgazdasági oldalára.

Az útasforgalom nem függ ugyan oly szorosan és közvetlenül össze a közgazdasági étellel, mint az árúszállítás, de abban megegyez ez utóbbival, hogy az utazásoknak is nagy zöme a nélkülözhetetlen első szükségletre esik, egy részök a tág értelemben vett fényűzésnek szolgál s csak a legkisebbik rész alkot közvetlenül hasznos befektetést, mert az alsóbb néprétegeknek kenyérkeresetért való utazásait nem a hasznos befektetéshez, hanem az első szükséglethez kell számítani.

Baross zónadíjszabása, a szállítási adó hatálya alatti állapothoz mérve, mind a három irányban jótékony és áldásos

---

nyára ennek a körülménynek, nem pedig mint Baross túlbuzgó hívei elhitetni igyekeztek, a magyar rendszertől való eltérésnek tulajdonítandó, ha az osztrák díjszabás nem mutatott föl mindjárt oly bevételi emelkedéseket, mint a magyar zónadíjszabás.

volt, ezt mindig elismertem s hozzátehetem, hogy tudtommal sem a miniszteriumban, sem az államvasútaknál nem volt egyetlen egy szakember sem, ki őt a reformtól visszatartani igyekezett volna, sőt ellenkezőleg mindenki csak bátorította. A jótékony és áldásos hatás azonban egyedül a díjleszállításokban fekszik, nem pedig a rendszerben. Maga a rendszer a közgazdasági hatás szempontjából is elhibázott. Főhibája, hogy aránylag legmostohábban bánt el az első szükséglettel s legelőzékenyebben a fényűzésivel.

Midőn fényűzésről szólok, ez alatt nem valami általában elítélendő dolgot értek, hanem mindazt, a mi az első szükséglet és a hasznos befektetés közt fekszik. A közérdek követelménye mégis, hogy az útasforgalomban szintűgy, mint az áruforgalomban, az első szükségletnek olcsóbb s egyáltalában a legolcsóbb díjtételek álljanak rendelkezésére. E nélkülözhetetlen első utazási szükséglet zöme azonban összeesik az útasforgalom zömével, ez pedig a 25—225 kilométerek közt bonyolítottatik le s láttuk, hogy e középtávolsági forgalomban Baross zónadíjszabása nagyban és egészben csak a szállítási adó előtti statusquo helyreállítására, a Tisza által «nagynak» nevezett, de szerintem ki nem elégitő «adóelengedésre» szorítkozott. Különösen láttuk, hogy a zónadíjszabás mily kevéssé gondoskodott a kenyérkereset után járó szegény emberről.

A szomszéd forgalomban az a rész, mely a főváros és a nagyobb vidéki centrumok közelében vár kielégítésre, a közegészség, az élelmezési és munkás viszonyok végül a kulturális mozgalom, tehát túlnyomóan az első szükséglet körébe vág, de mint ilyen, a normális díjszabás keretén kívül olcsó helyi vonatokkal jobban, czélszerűbben és olcsóbban ellátható. A mi e mértéken fölül van, az túlnyomóan luxusforgalom, mely főleg az alsó néprétegek szórakozási hajlamaira támaszkodik, mire az egészséges falusi népnek legkevésbé van szüksége. Engem legalább a vasútak mentén oly népszerűvé vált «menjünk zónázni» fölkiáltás az elfajúlt római köznép «circenses» kiáltásaira emlékeztet. Ez a része a szomszéd forgalomnak nézetem szerint egyenesen káros s mint ilyen, vasútjövődéki érdekek által sem volna igazolható, még abban az esetben sem, ha a pénzügyi eredmény mellette szólana, minek ellelkezőjét pedig eléggé kimutattam. Különösen a szomszéd forgalomnak a távolsági vonatforgalommal

való egyesítése nemcsak a vele járó s bajosan leküzdhető viszásságok, de a közérdek követelményei szempontjából is ép oly elhibázott dolog, mint például elhibázott volna — ha ugyan szabad ily hasonlattal élni — a dalműszínház kormányzósága részéről, ha a jövedelmek fokozása érdekében a nézőtért 10—30 krajczáros belépti díj mellett a pajzán múzsa apró játékaival vagy a rendes előadások egyes részletei meghallgatásának is megnyitná. A hasonlat más tekintetben is találó: a látogatottság óriási mértékben emelkednék, de az intézet legfőbb érdekei veszélyeztetve volnának.

Hogy a XIV. zóna mily kis mértékben szolgál az első szükségletnek, azt mi sem mutatja jobban, mint az a csekély 60,000 útas-szám, melyet e nagy távolsági forgalomban a zóna behozatalát megelőző utolsó előtti évről ismerünk. De az 1892. évi 725,000 útas-szám is aránylag oly kevéssé jelentékeny, hogy abban az első szükségleti útazás emelkedése alig játszhatik nagyobb szerepet, ellenére azon szabad útazási præmiumnak, melyet a zónadíjzabás e része a 225 kilométert meghaladó bármily hosszú útra nyújt. A zöme az emelkedésnek minden esetre a luxus-forgalom javára esik. Igaz ugyan, hogy az említett præmium első sorban az ország peripheriáinak, de legnagyobb mértékben mégis a külföldnek, a transit forgalomnak szolgál láttuk is, hogy a budapesti metszőpont ellenére, a főváros idegen-forgalma nem emelkedik nagyobb szabásban, mi arra mutat, hogy a fővárost megkerülő transversalis vonalakon a közönség a XIV. zóna előnyeit teljesen kihasználja, s ki tudja, nem-e inkább Bécs, mint Buda-Pest javára? Mert hiszen a dolog természetében fekszik, hogy egy oly díjzabási rendszer, mely az útegység elvének negálására van alapítva, annak a központnak vonzó erejét fokozza leginkább, a melyhez való útban az útrövidítéssel egyértelmű említett pénzügyi előny legjobban kihasználható.

De egyéb részeiben is a zónadíjzabás túlnyomóan a luxus-forgalom érdekei szerint van berendezve: hiányzik a IV. kocsiosztály, vegyes és omnibus-vonatokra nincsenek olcsóbb díjtételek, a gyorsvonatok, úgyszintén az első és második kocsiosztályok árai a személyvonatokkal, illetve a III. osztálylyal viszonyítva alacsonyabbak, mint más országokban stb.

Az útasforgalomnak hasznos befektetési eleme, értve ez alatt a kereskedők, iparosok és gazdák regieutazásait, ép úgy

mint az első szükségleti útazás, túlnyomóan a középtávolságokra van utalva s így a XIV-es zónajegyekkel járt bécsi és budapesti útakon kívül szintén csak a restitutio in integrum jótéteményét élvezi. Egyedül a többször említett utazó ügynökök képeznek kivételt: ezekre nézve a középtávolsági forgalom magasabb díjtételei nem léteznek, mert üzleti útjokban állomásról-állomásra, illetve másod allomásra, tehát szomszédforgalmi jegyekkel, visszafelé pedig a XIV. zóna jegyeivel járják be az országot, lehet mondani, mintha csak a zónadíjszabás egyenesen reájok volna szabva. Ismétlem azonban, mint már egy alkalommal mondtam, hogy én részemről ez ügynökök elsokasodott forgalmában valami nagy közgazdasági előnyt nem látok.

S vajon hát a zónarendszernek tanulmányom során kimutatott egyéb hátrányai és veszélyei: a forgalmi rend megzavarása, az utazó közönség demoralizálása, az államvasúti intézmény esetleges kompromittálása stb., közgazdasági szempontból teljesen közönyösek volnának? Én erre csak határozott nem-mel felelhetek.

Egy szóval, Baross zónadíjszabása lényegesen megjavította ugyan a helyzetet a szállítási adó korszakával szemben, de fölötte távol áll az eszményi díjszabási reformtól. A portorendszer némely elemeivel tett kísérletekre nemcsak az ország áldoz évenként egy-két millió forintot az egyszerű restitutio in integrum álláspontjával szemben, hanem legalább ugyanannyit ráfizetnek a középtávolsági forgalom útasai is, a kor követelményeinek megfelelő méltányosabb elbánáshoz viszonyítva. S hiába is keressük mindaddig, míg a vasútnak nemcsak a kezelési költséget, hanem a befektetési tőkék bizonyos jaradékát is be kell hozniok, a személydíjszabási reform eszményét a portorendszerben, hanem még hosszú ideig a belga vasútnak személydíjszabása, különösen a III. osztályt tekintve pedig, az osztrák államvasútnak valóban merész kezdeményezése álland, mint eszménykép előttünk.

Ily reform kutatása nem képezte tanulmányom tárgyát, én csak Baross zónadíjszabása hibáinak kiküszöbölésére tettem javaslatokat. S úgy hiszem, hogy azok nemcsak a forgalmi rend megingatását, a statisztika megzavarását, az utazó közönség demoralizálását, a személyzet elcsigázását, szóval az államvasúti rendszer kompromittálásának veszélyeit, hanem

Baross zónadíjszabásának föntérintett közgazdasági hátrányait is alkalmasak volnának kiküszöbölni. A retrográd irányzat szemrehányása tehát javaslataimat jogosan nem érheti. Jól tudom én azt, hogy mily népszerű országszerte a szomszédforgalomban való zónázás s hogy különösen annak kijátszási kontingense fölötté népszerű módon pótolja az absolut korszak elvesztett «szűz dohányát», tudom azt is, hogy bár a XIV. zóna legitim jótéteményeit aránylag kevés ember veszi igénybe, de jól esik mindenkinek az a tudat, hogy egy bizonyos fizetett út használata után esetleg a megfizetett útat sokszorosan is meghaladó szabad úttazásra van igénye, ha abba a helyzetbe jön, hogy nagyobb útat tehessen. Elvégre azonban a portorendszerrel tett minikét rendbeli kísérletről, ha azokat megszüntetjük, el lesz mondható, hogy az ország egy illúzióval szegényebb, de egy tapasztalattal gazdagabb lett.

SZABÓ JENŐ.

GRENIER EMLÉKIRATAI.*)

A ki kételkednék abban, hogy a mai irodalomban annyira szereplő psychologok és symbolisták, decadansok és occultisták ellenére sem veszett ki a régi idők lettré-inek, a szép e lángoló papjainak faja, olvassa el Grenier emlékezéseit, melyek nem rég hagyták el a sajtót. Mellőzve azt, hogy szép és fölemelő képét nyújtja e kötet egy hosszú életnek, melyet mindvégig a költészet bálványozása és a nagy szellemek cultusa töltött be, egyszersmind érdekes pendentjét képezi a naturalismus nemrég elhunyt bajnoka, Maxime Du Camp emlékiratainak és a *Journal des Goncourts*nak. Az utolsó félszázad francia irodalmának szinfal mögötti történetéhez ezekből a könyvekből kell az adatokat meríteni; de míg Du Camp-nál és Goncourtéknél Flaubert, Gautier, Gavarni, Paul de Saint-Victor, Taine és Renan játszsza a legnagyobb szerepet, — addig Grenier könyvében azon alakokkal találkozunk, kik hiányoznak e sorozatból és a kiknek galériája magában foglal Lamartine-től kezdve Augierig annyi kiváló személyiséget, köztük külföldieket is, mint Heine és Bettina — a mi bizonyára csak még érdekesebbé teszi ez amúgy is tartalmas kötetet.

Szerzője, Grenier Edvárd, csak a francia irodalom legbeavatottabb ismerői előtt nem új alak. Jóllehet szerzője néhány kötet versnek, melyek nem egy nagyság elismerésével találkoztak, és a melyek tényleg megérdemlik, hogy szerzőjük nevét a gondolkodó és tiszta költészet művelőinek sorából ki ne felejtsék, hatása mindig csak kis körre szorítkozott, az általános népszerűség fokát soha még csak meg sem közelítette. Diplomátának készült, és mint ilyen többször volt Németországban. 1848-ban követségi titkár volt Berlinben, de a második császárság inaugurálása megakasztotta hivatalos

---

*) Grenier E. *Souvenirs littéraires*. Paris, 1894. Lemerre.

pályafutását. Egy ideig Ghyka herczegnek, Moldva hospodárjának volt a magántitkára, majd visszatérve Franciaországba, a császárság ellenségeinek táborában viselt csendes szerepet.

A Napoleonok iránti gyűlöletében hajthatatlan volt. Élete legnagyobb szerencsétlenségének mondja az államcsinyt és nem fogy ki a szavakból, hogy azt az elnyomást hangoztassa, melyet a császárság nehezített Franciaország irodalmi életére.

Körülményei és a véletlen, a sors akarata és egyéni törekvése összeköttetésbe hozta kora majd mindegyik kiváló szellemével; régi ismerősei és a szalonok, melyekben ellenzéki élete alatt megfordult, magokban foglalják a francia társadalom legkiválóbb alakjait, kik közül számosan barátságukkal, majd mindnyájan elismerésükkel tüntették ki. Noha beleártotta magát kissé a politikába és így gyakran találkozott Adam asszony szalonjában Dupont-White-tal és H. Carnot-val, kik együtt szoktak eltávozni, csöppet sem sejtve, hogy egykor gyermekeik fognak ülni a Napoleonok örökében és még kevésbbé gondolva, hogy e boldog létet egy anarchista őrült gaztette fogja összeomlasztani, — a relativ nyugalom ez időszaka csak még jobban kifejlesztette lelkének alapirányát, melyet maga jellemzett legjobban, midőn azt írta, hogy «szerelmes volt a költészetbe».

A fogékonyság azonban nagyobb volt nála, mint a teremtő erő, inkább receptív kedély volt, mint alkotó szellem és ezért a gyöngéd és a genialitást nélkülöző lelkek útjára lépett, kik ha már magok nem tudnak teremteni, vigasztalást és enyhülést a teremtő geniekek való közlekedésben keresnek. És mivel Grenier nemcsak a költészetbe volt szerelmes, de egyszersmind el volt telve a vallás és az erkölcs tanításaival is, a nagy szellemek azon árnyalatának szentelte hódolatát, a mely Chateaubriand-tól és utódjaitól képviselve, megalapította Franciaországban újra a vallás uralmát és új izlés eszméit hirdette. Mi sem érhet föl az élvezettel, melyet neki a bálványozott szellemekkel való érintkezés juttatott és ma is, midőn a sír homokja takarja őket már régen, emlékek felújítása benső öröm forrása számára. «Midőn e hírneves férfiakra gondolok», írja, «vidámság, benső öröm érzete fog el, a melyet a lélek csak nagyon ritka alkalmakból ismer, de a mely mindannyiszor feltámad, ha a szépség, jószág és nagyság van közelében.»

Az elmúlt idők letűnt nagyságainak szentelt e lapok közül a legszebbek talán azok, melyeket személyes barátainak emléke tölt meg. A költő Brizeux, a pantheista Laprade, a magyar költészet

nagy barátja : Saint-René Taillandier, a könyvkiadó Hekel, a journalista Lemoigne alakjai élettelenül domborodnak ki a magok saját-ságaikkal, melyeket közös gyűrűbe foglal az elhanyagolt Brizeux cultusa, kinek emléktömegül minden évben összejöttek. — Ezeknél nagyobb érdeklődésre tarthatnak azonban számot azok a lapok, melyek az irodalom valódi nagyságainak vannak szentelve : Chateaubriand, Lamennais, Lamartine, George Sand, Nodier, Sandeau, Musset, Ponsard és Prosper Mérimée neveit hordván fölirat gyanánt.

Chateaubriand-ról és Lamennais-ról különben nem sokat tud mondani. A velök való találkozás ideje visszanyúlék első ifjúságába és jóllehet Lamennaist gyakran kísérte haza egy orleanista szalonból, Chateaubriand-t mindössze kétszer látta. A második találkozás rejtélye még most sem hagyja nyugton Greniert-t, hogy egy nap metszete-
ket nézegetve állott a Quai Voltaire-on és mellette haladt el Chateaubriand. René költője és a vallás védelmezője ezuttal egy csöpp undorodásról sem tett tanúságot a polgárosodás hívságai irányában és még kevésbé látszott meg rajta, hogy megvetné a világfias külsőt. Kezében pálczikát tartott, fekete redingot simult öreges tagjaihoz, öltözete szerfölött gondosan volt rendezve és vidáman, ifjú hegy-
keséggel léptetett el Grenier mellett, a kiről midőn észrevette, hogy megismerte és köszönni akar neki, elfordította lángoló pillantását. Vajon hová mehetett? Valószínűleg azon légyottok egyikére, melyeket ez időtájban (1840) a Jardin des Plantes mellett szokott tartani.

A késői szerelem megvillanásának e töredékes rajza mellett annál többet beszél Grenier egy nagy szerelemről, George Sand és Musset híres szerelmi viszonyáról, melyről Musset egy levelében azt írta, hogy az utókor együtt fogja emlegetni nevöket a hallhatatlan szerelmesekével, Romeo és Julia, Heloise és Abelard nevével. A mi ez értesítésben az újság ingerével bír, az — Musset kiadatlan levelei nyomán vázolja — annak a fejlődésnek a rajza, míg Musset a féltékenység, a mellőzés, a vetélytárs szerencséje minden gyötrelmét átélve, a kétségbeesett szenvedély lángolásától a búskomolyság lassú mérgéig ér, hogy azután nagy tehetségét a szeszes italok gőzébe fulasztsza.

Midőn George Sand — a szakítás után — kiadta regényét : *Elle et Lui*, melyben szerelmök történetét beszéli el, Musset-nek is az a gondolata támad, hogy ugyanazt tárgyazó regénnyel feleljen reá. «Regényt fogok írni, nagy kedvem van elbeszélni a mi történetünket, írja. Azt hiszem, ez meggyógyítana és fölemelné szívemet. Oltárt fogok neked építeni, ha mindjárt csontjaimból is.» Egy más

levélben: «Nem akarok előbb meghalni, a míg rólam, különösen azonban rólad nem írtam egy könyvet. Nem, szép jegyesem, te sem fogsz a hideg földben nyugodni a nélkül, hogy tudnák, ki járt rajta. Ezt fogadom ifjúságomra és tehetségemre! . . .»

Majd nyugodtabb napok következnek. Musset belátja, hogy rosszat tett és megnyugszik benne, hogy viselje a következményeket. Elutazik Párisból, Badenba megy; de itt, a magányban seregestől támadnak reá a múlt emlékei, emészti a bánat és oly leveleket ír, melyek lángoló heve Mirabeau-nak a fogságból írt leveleire emlékeztet:

«Soha ember úgy nem szeretett, mint én téged szeretlek. Lásd, el vagyok vesztve, a szerelem megfojt, eláraszt . . . Szeretlek én testem, én lelkem, én vérem! Meghalok a szerelemtől, végtelen, név nélküli, esztelen, kétségbeesett, hiábavaló szerelemtől. Szeretlek, bálványozlak halálig. Nem, nem fogok kigyógyulni, nem, nem kísértem meg, hogy újra életre ébredjek. Azt mondják, hogy más szeretőd van! Jól tudom. Belehalok. De addig szeretlek, szeretlek, és senki sem fogja megakadályozni, hogy szeresselek! . . .»

Visszatér rövid időre Párisba, honnan a vidékre megy. Innen kér egy utolsó találkozást. Nem kapja meg. Párisba akar utazni, George Sand, egy ígéretre hivatkozva, nem engedi:

«Ha visszatérek Párisba kellemetlen lesz neked, neki is! Bevallom, nem akarok többé kímélni senkit. Hadd szenvedjen hát, szenvedjen, szenvedjen, ki megtanított engem szenvedni! . . .»

Bekövetkezik végre a resignatio, hosszú harcz után a csendes béke. Találkoztak és bucsút vettek egymástól. Ezt köszöni meg George Sand-nak Musset egy utolsó levelében, melynek szelid, lemondó hangja éles ellentétben áll az előbbiek szenvedélyével és lázongásával:

«Itt küldöm neked utolsó üdvözetemet, én édes szerelmem, bizalommal küldöm, nem fájdalom nélkül, de kétségbeeséssel sem. A kegyetlen fájdalmak, a gyilkos harczok, a keserű könnyek helyet adtak nálam egy kedves társnőnek, a halovány és édes melancholiának. Ma reggel, egy nyugodtan töltött éj után, ott találtam az ágyam fejénél, gyöngéd mosolylyal ajakán. Ez az a barátnő, ki velem fog utazni; homlokán hordja utolsó csókotat.»

George Sand nem az egyetlen nő, kivel Grenier visszaemlékezéseiben találkozunk. Ismeretségben állott D'Agoult grófnéval, Mad. Tastu-val, a francia akadémia által megkoszorúzott költővel, Ackermann asszonnyal, de egyikök sem tarthat számot annyira az

érdeklődésre, mint egy más nő: Bettina, a német romantikus költők muzsája.

Midőn mint követségi titkár időzött Berlinben, Grenier szeretett volna a különös asszonynyal megismerkedni. Heinétől volt ajánlólevele Varnhagen von Ense-hez és őt kérte meg, hogy mutassa be Goethe és Beethoven híres levelezőjének. Varnhagen azonban udvariasan kihúzta magát ez alól. Grenier elutazása előtt újból szóba jött a dolog és ekkor Varnhagen nevetve mondá Greniernek: «Rég adtam volna önnek ajánló-levelet Bettinához, ámde ő oly sajátságos, oly különcz, hogy képes volna önnel barátságtalanul bánni én miattam . . . nem tudom, hogyan van velem ebben a pillanatban. Hanem, tndja, ha én az ön helyében lennék, egész egyszerűen magam mutatnám be magamat neki, mint oly franczia, ki nem akarja elhagyni Berlint, a nélkül, hogy őt ne lássa.»

Grenier megfogadta a tanácsot és másnap csöngetett Arnim asszony lakásán: «unter den Zelten».

«Néhány perczig várakozóban maradtam, írja; végre az ajtó fölnyílt, jobban mondva megnyílt és egy kis öreg asszony állott előttem kóczos hajjal, nyugtalan és kérdező barna szemekkel, barátságtalanul megszólalva: «Mit akar?» Ruhája rendkívül egyszerű volt és nagyon hanyagúl fölvéve. Szerencsére, egy jellemző körülmény megmentett a tévedéstől, melybe könnyen beeshettem volna: a kicsi és oly szerényen öltözött asszony szájában egy tollat tartott keresztben. Jóllehet soha nem láttam Bettina arczképét, mégis azonnal reá ismertem.»

Meghajtotta magát és elmondta válogatott udvariasságú mondókáját. «A kis teremtés figyelmesen nézett végig rajtam egy kis darabig, aztán megszólalt: «Lépjjen be, én vagyok Bettina». Beléptek Bettina dolgozó szobájába, hol három óra hosszat halmozza el Greniert kérdéseivel Páris, Heine, Goethe felől. Ez alkalmat szolgál szerzőnknek, hogy mennyiben autentikusok Bettina nagy zajt csapott levelei Goethehez. A «gyermek» kitérőleg válaszol, végre megvallja, hogy e levelek nem olyanok, a mint írta őket, hanem a hogy írni akarta Goethehez szerelmi vallomásait. A látogatás is levélírás közben zavarta meg; de e levél a porosz királyhoz volt intézve, kit egy elszegényedett nemes történelmi emlékű kastélyának a megvételére akart rábírní. Végre Grenier távozni akart, hogy másnap elutazzék Berlinből. Bettina hirtelen kisurrant a szobából, hogy pár percz mulva egy halom könyvvel térjen vissza, műveivel, melyek egyikét kiválasztva, megajándékozza vele Gre-

niert, beleírva az ép oly kaczer és bizalmatlankodó, mint hízelgő és szívesnek magyarázható sorokat: «Egy még kevésbé ismert barátnak adom emlékül e könyvet: Bettina.»

Grenier azt hitte, hogy ez volt utolsó találkozása Bettinával; de nem így történt. Később ügyei újból Berlinbe szólítják és ekkor egyik lett az «unter den Zelten»-i ház leggyakoribb vendégeinek, egyformán látogatva mindkét szalont, melyre 1848-ban Bettina egykori tásasága megoszlott. Az egyikben most is Bettina volt a királynő és ez volt a demokratikus áramlatok fészke, míg a másik szalon monarchitsa árnyalattal bírt és benne Bettina három leánya uralkodott, kikhez a jó Grenier szonettet is írt, ép oly hízelgőt, és ép oly hideget, a milyen a francia szonettek legnagyobb része.

Bettina különcségeivel szemben Grenier a tréfálkozó hangot pendíti meg, annál komolyabb meggyőződés és annál igazabb érzelem hatja át azon lapokat, melyeket ifjúsága bálványának, egész élete mesterének: Lamartine-nak szentel.

Különösen érdekesek azon helyek Grenier emlékezéseiben, melyeket Lamartine aggkorának ecsetelése tölt be, midőn az egykori nagy dicsőségből nem maradt más, csak az emlék; az egykori fényből és gazdagságból a szegénység és az adósságok; a szabadon csapongó költői alkotás helyet adott az irodalmi napszámos munkának; az egykori fényes szónok, kinek ragyogó rögtönzései úgy elragadták a második köztársaság embereit, megfelejtkezettnek látszott a beszédről és komor hallgatásban örölte le szomorú napjait.

Keleti útazása, a mértéktelen jótékonyság és a még mértéktelenebb fényűzés tönkre tették a *Meditatiók* és *Jocelyn* költőjét. Mint egykor Walter Scott, úgy Lamartine is ekkor fölvette a harcot, hogy vagyoni tönkjét tollának munkájával pótolja helyre. Kiadta az *Entretiens littéraires*st, melynek kötetjei annyi páratlan szépen megírt lapot rejtenek magokban. Télen-nyáron öt óra-kor kelt és miután megivott egy csésze theát, munkához állt és dolgozott megszakitás nélkül egész ebédig. Az asztal, a padló csakhamar tele lett elegans és gyors betűivel teleírt lapokkal, melyeken soha nem volt törlés; az isteni forrás, mely benne volt, bőven outotta az eszméket és képeket. — Délben föl hagyott a munkával. ebédelt, elvégezte apró dolgait és vagy sétált vagy olvasott. Este soha sem távozott el, nem ment a színházba, melyért rajongott. hanem feleségének szalonjában lehetett látni, a mint hallgatagon «mintegy gyászban és szomorkodva» ült egy helyen, vagy nagy léptekkel járkált föl és alá, a jelenlevőkről csak annyiban véve

tudomást, hogy néha-néha nagy ritkán egy-egy megjegyzést tett. Korán tért nyugodni, mert korán kelt, noha a koránkelést soha meg nem tudta szokni. Midőn Grenier egyszer ebben a tárgyban kérdést intézett hozzá, azzal felelt, hogy a korai fölkelés ma is oly nehezebbre esik, mint az első nap.

Mindamellettt folytatta a küzdelmet utolsó órájáig. Nagy elégtelensége csak abban nyilvánult, hogy mindinkább ritkán és ritkábban nyitotta szóra ajkait. Így várta a halált, mely aztán elragadta ez élő romot; ha 1848-ban hal meg Lamartine, midőn zenith-jén állt dicsőségének, kétségtelenül, mint e mozgalmas idők egyik legnagyobb alakját kíséri nemzete a sírba, míg így kevesek csendes bánata, és a tömeg nagy közönye lett osztályrészévé.

A tisztelet és szeretet fűzte Greniert Lamartinehez; a barátság és szeretet kötötte össze korának egy másik kimagasló alakjával: Mériméével. Mint Lamartine-ről szólva, úgy Mérimée-nek is végső éveiről beszél el egyet-mást Grenier, kinek vázlatái szépen egészítik ki azt a képet, melyet e befejezett és tökéletes művészről Taine tanulmányából és Filon A. nemrég megjelent könyvéből nyerhetünk. Mérimée skeptikus külseje alatt mélyen érző lélek lakott és az angolos hidegség csak álarcz volt, melyet magára erőszakolt, hogy szívének túlradását elfojtsa — mindennél jobban félve attól, hogy nevetségessé lehet általa. Grenier sokat tud erről beszélni; legszebb jelenet azonban, midőn utolsó találkozását írja le vele.

Az 1870-iki háború kitörésekor történt. Mérimée tüdővészben szenvedett és noha minden telet Cannes-ben töltött, két öreg angol nővel, kiket könyörületből tartott magánál, egészsége hanyatlott. A háború előestéjén Grenier-t anyja Franche-Comté-ba hívja és ő elutazása előtt meglátogatja Mériméet. •Az ablak mellett találtam vízrajzon dolgozva, atyjának egy vázlata után. Kértem, hogy ne szakítsa félbe munkáját és melléje ülve beszélgetni kezdtünk. Szóba jött az akadémia, ez és amaz, majd rátértünk a háborúra. Ismervén Németországot, nem rejtettem el előle fájdalmamat és az aggodalmat, melyet Franciaország sorsa iránt éreztem. Nagy meglepetésemre Mérimée is osztozott félelemben és minden illusio nélkül, szomorúan nézett a bekövetkezendők elő. Úgy beszélt mint hazafi, és nem mint udvaronc . . . Ekkor már közel volt végéhez. Elnéztem csontos fejét, ritka, szürkés haját, beesett szeméit is azt kérdeztem magamban, meglátom-e még, ha visszatérek? Nem tudom eltalálta-e gondolatomat, de midőn fölemelkedtem és «a viszontlátásra» szóval elbucsuítam tőle, egy perczig szelíd és mosolygó tekintettel nézve

reám, így felelt. «Nem, istenhozzádot kell most mondanunk; ön nem fog többé itt találni.» Szabadkoztam és biztattam, mint azt hasonló esetben szokás tenni: «Nem, szolt nyugodtan, a vég előtt állok; látom közeledni a halált és el vagyok reá készülve. Isten önnel!» — Mérimée jól sejtett, mire Grenier visszatért, már a föld alatt pihent.

Grenier mindez ismeretségeit a költészet és szellemi nagyság tisztelétéből eredt becsülés hatja át. A genie bálványozása azonban Lamartine tisztelőjében és Mérimée barátjában a tisztesség emberének erkölcsi meggyőződésével párosul; az erkölcs kívánalma ép oly élénk volt benne, mint az irodalom iránt való rajongás, és a hol megbotránkozik erkölcsi érzéke, nem késik a megrovással. Irodalomtörténetileg is érdekes tanújele ennek az a másfél oldal, mely Ponsard-ról való emlékezései közé van szurva. — Az új-classikus reactio feje szenvedélyes kártyás volt és egy alkalommal nagy összeget vesztett a zöld asztalnál — adósságra. Hogy e szükséges összeget előteremthessék, Grenier és még hatan összerakták a mintegy hetven ezer frankot. Ponsard életének utolsó esztendeje volt ez (1867) és a költő nehéz betegen feküdt. Egyik új darabjának előadása után Grenier meglátogatta és ekkor Ponsard 10,000 frankot vett elő egy tárczából mondva, hogy ezzel két barátjával szemben letörleszthetné adósságának felét. Azt akarta, hogy az egyik barát Bixio, a másik Grenier legyen, kiknek először fizet. Grenier határozott tiltakozása közben lép be Jerôme-Napoleon herceg, a kölcsönadók egyike, mire Ponsard hozzá fordult a szavakkal, hogy szerencsésnek érzi magát midőn fizetni tud két barátjának és kérte a herceget, hogy fogadja el az ötezer frankot. A herceg cseppet sem vonakodott, hanem egyszerűen zsebre tette a bankjegyeket. «Elámultam ennek láttára, írja Grenier, és megbotránkozva távoztam. Hogy fogadhatta el a herceg a haldokló költő pénzét? Nem neki kellett-e volna a hitelezők kielégítésénél az utolsónak maradnia? Mit ér, hogy fenség a címe és a trón lépcsőin áll?»

Kevesebb komolysággal, de ugyanezen erkölcsi harag nyilvánul Grenier emlékiratainak azon helyein, melyek Heinere vonatkoznak. A német nyelv ismerete és a fordítói ügyesség nagyon közel hozta őt Heinehoz, ki nemcsak verseit fordíttatta vele francziára, hanem az *Auysburgi Allgemeine* számára írott párisi leveleit is, — hogy Belgiojoso hercegnőnek megmutassa őket, mint Heine mondta; hogy Guizot átnézhesse őket, mint Grenier véli.

Heine magán életéről, feleségéhez való viszonyáról, mérték-telen féltékenységéről, mely még azt is rossz szemmel nézte, ha Grenier, akkoriban fiatal tanuló, lakására jött -- sok érdekes adatot őrzött meg ez emlékezések szerzője; de legmeglepőbb az a szigorú ítélet, gúnyolódással fedett harag, melyet Heine iránt érez. «Jelleme nem állt egy magaslaton tehetségével», mondja róla és ezért idegenkedett tőle Grenier, ki mintegy kicsinyléssel néz reá. Ítéletében nem enyhíti Heine utolsó éveinek fájdalma sem és képtelen fölfogni, hogy a matrácz-sír lakója, hiúságának hozott minden áldozat ellenére is, minden kegyetlen gúnyja mellett, nemcsak a legvalódibb költők egyike volt, hanem tudott gyöngéd is lenni. Ennek félreismerése Grenier könyvében az egyetlen dissonans hang, a melyért azonban az olvasó könnyen megbocsát neki, tekintetbe véve azt a sok, valóban érdekes és értékes dolgot, melyekben könyve bővelkedik.

S. E.

É R T E S I T Ő.

Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei. A m. t. Akadémia megbízásából összeállította, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. I., II. kötet. (Összes művek VII. VIII.). Buda-Pest. Kiadja a m. tud. Akadémia. 1894.

Gr. Széchenyi István írói munkásságáról e folyóirat hasábjain már bővebben szolt összes műveinek kiadója. Most e tanulmányra utalva, csak röviden jelezni akarjuk, hogy ez írói munkásságnak egy jelentékeny s nagyon érdekes része látott napvilágot a Zichy kiadta új két Széchenyi-kötetben, melyek a hírlapi cikkeket foglalják magokban. Ötven-hatvan éves hírlapi cikke! Hány nagy zajt ütött dráma, regény kopik el ennyi idő alatt s később már alig hogy meg tudjuk érteni múlt divatok ízlését. Nos, Széchenyi hírlapi cikkei szívósabbak, mint régi drámák, regények élete. Széchenyi nagy egyénisége e kisebb iratokban is oly erős, változatos színeiben oly érdekes, hogy megragadja, nyugtalanítja, érdekli az olvasót. S talán legérdekesebbek polemikus cikkei. Az ilyenek kopnak leghamarabb; Széchenyi cikkeiről az ellenkező áll. — Az ő polemíája olyan, mint egy középkori lovagé, ki istenítéletre hívja föl ellenfelét. Nem egyes igazságokról van szó, nem pillanatnyi ellentétek megvilágításáról, hanem harczra teszi egész pályáját, mindazt, a mi neki életében becses, nagy meggyőződéseért. Széchenyi a legkomolyabb polemikusok egyike, s a jelesek közül való, ha nem aközvetlen hatást tekintjük, hanem azt a sok réttű erőt, melylyel ellenfelével szembe száll. Mert a közvetlen hatást sok körülmény csorbítja. Lelkének gyors dialektikája egy pillanat alatt összekapcsolja a látszólag csekélyet, azelső tekintetre figyelmet nem érdemlőt a legmagasabb érdekekkel, a jelen pillanatot el nem múló értékekkel. A közönséges ember, ki kis érde-

kén kívül mást nem ösmer s az orrán túl már a tárgyak eszmei körvonalait csak homályosan látja, Széchenyi fejtegetéseinél azonnal süppedékes talajra jut, elveszti a fonalat, nyugtalan lesz, mert valami kiszámíthatatlannal áll szemben. Érti ugyan, de nem érti a támadás hevét, s ha meg is van győződve a «nemes gróf» hazaszeregetéről, de érvelésének hullámos nyugtalanságától, néha dagályos pathosától s gunyos villámlásaitól inkább elkábul mint erősödik. Csak azt látja, hogy beszéde néha egy kis kavics előtt fehér habot verve föltornyosúl; csak azt érzi, hogy néha a hullám egy-egy sós cseppje szemét csípi, égeti. Hiányzik az íróval szemben pszichológiai kulcsa s nem érti a rázúduló gondolatáram törvényét. Hány józan magyar ember olvashatta fejcsóválva Széchenyi czikkeit a Duna-gőzhajózás körül, melyekben mint valami ballada refrainje, minduntalan visszatér az a leírás, hogy pökdösi le a dohányos magyar a gőzhajó pallóját. A gúny egész forgatagába sodorja Széchenyi azt a dolgot, s ezzel együtt ott forog a nemzeti műveletlenség, maradiság, élhetetlenség, gög és ostobaság. A pökdöső magyar előtte egy nagy symbolum lesz; symboluma annak, a mi ellen egész életében küzd, s a szenvedély hevével, a gúny legélesebb hangján beszél a kis dologról, mert a nagyot látja benne. Ha már a gondolatcsapongás, mely oly könnyen válik Széchenyinél ironikus humorrá, nem teszi könnyüvé polemiáját, a közvetetlen hatásnak árt az is, hogy támadásának — hogy úgy mondjuk — oekonomiájában, egyes érveinek összefűzésében nincs terv s logikai rend. Ilyenkor nem uralkodik gondolatain, hanem ideges természete ragadja s hangja mindjárt kezdetben oly élessé válik, hogy többé fokozni nem lehet. De másrészt ép a belső izgalom szítja tüzre szíve, esze minden tehetségét, s írásába beleviszi egész lényét, önbírálatát, emberismeretét, hazaszeregetét. Kéves példa van rá az irodalmakban, hogy valaki annyira belé öntötte volna — s oly leplezetlenül — egész értelmi s gondolatvilágát polemiába, mint Széchenyi. Hanem a mint ő egész egyéniségét kitarja ellenfele előtt, ép oly kíméletlen is ellenfelével szemben; elevenén akarja találni. Nem elégszik meg azzal, hogy állítások ellen harcoljon, hanem mögéjük kerül s azt az elmét s azt a lelkületet keresi, melyből a szerinte hamis állítás vagy helytelen cselekvés fakadhat. S valódi irtó háborút szeretne viselni az önszeretet s a hiú önámítás hol durvább, hol finomabb, majdnem önkéntelen nyilvánulásai ellen, melyeket, ő az önösség mámorából kijózanúlt oly jól ismer, mert magában annyira leküzdött. A legfönségesebb, de leglehetősebb dolgot akarja Széchenyi ellenfeleivel: rákényszeríteni

az önismeretre. Ily értelemben személyes és kíméletlen Széchenyi polemiája. Értzi az ember a mondás igazságát: «ne állj közém s haragom közé, mert van bennem valami veszedelmes». Nem állítás mérkőzik nála állítással, hanem ember emberrel, lélek lélekkel. Így mérkőzött Széchenyi Dessewffy-vel, így mérkőzött Kossuthtal.

De ha személyes volt polemiája, nem volt személyeskedő. Haragja a közélet emberét, nem a magán embert érte. Szenvedélyben nem volt salak; fürgeteg volt, mely tisztítani akart. Leghevesebb támadása közben is kész lett volna elmondani: «nézd, ez szíved, elméd férges része; vedd el magadtól, elj jobban a másik felével s hódolok neked».

l.

Fizetési valuta története. Irta Kohn Dávid. A magy. tud. Akadémia által jutalmazott pályamű. Buda-Pest, 1894.

Akadémiánk már akkor tanulmányoztatta pályakérdések kitűzésével az újabb valutafejlődést, midőn nálunk vajmi kevesen gondoltak a valutarendezésre és még kevesebben lehetőségére. S még is azzal a határozott czállal végeztette ezeket a tanulmányokat, hogy anyagot gyűjtsön a nálunk föltétlenül végrehajtható valutareformhoz és rendezéshez s egyszersmind tájékoztassa a közvéleményt az ily művelet föladatairól és szükséges kellékeiről. Akadémiánk jelesei belátták, hogy valutánk reformját és rendezését hosszú időre nem lehet elodázni, nem lehet oly állapotokat föntartani, minőket a fölös értékű folyton ingadozó pénz teremt. Pénzünk fölös értéke a mellett szólt, hogy a forgalom szükségleteire kevés a pénzünk. Pénzünk értékének folytonos ingadozása csak nagyobbította a bajokat.

Hogy az akadémia előtt tényleg a jelzett cél lebegett, kétségtelen a kitűzött pályakérdések sorrendjéből. Németország, majd Amerika, jobban mondva az Egyesült-Államok és végre Olaszország valutája tüzetett ki pályakérdésül.

Németország valuta-történetében kimagaslik az 1871 deczember 4-én illetőleg 1873 július 3-án hozott törvényekkel megindított reform. Ebben a reformban nem a megállapított pénzrendszer a különösen fontos, hanem a valuta-változtatás, az addigi ezüstvalutáról az aranyvalutára való áttérés, mely az ezüst detronizálását vonta maga után és a mely némely túlzó bimetallista véleménye szerint egyedül bűnös az ezüst árának és az árúk általános árhanatlásában. Ezzel a reformjával azonban csak azt a reformot valósította meg,

melyet az 1867. évi parisi nemzetközi pénzértekezlet is szükségesnek tartott. Reformjával csak Franciaországot előzte meg, melynek az értekezleten érvényre jutott nézetek szerint elsőnek kellett vala áttérnie az aranyvalutára. De reformművét csak megindította, de maig sem fejezte be. Kivonta ugyan a forgalomból folyó ezüst pénzének nagyobb részét, de tetemes mennyiség van ma is forgalomban, illetőleg alkotja a német bank érczfedetét. Az ezüst árának folytonos hanyatlása bírta reá a német kormányt, hogy 1879 ben beszüntesse az ezüst-eladásokat és vele együtt természetesen a folyó ezüstpénz forgalomból való kivonásának és be olvasztásának folytatását. De a forgalomban meghagyott nagy mennyiségű ezüstpénz nem képezett abban akadályt, hogy a német bank fentartsa az arany forgalmát és az arannyal való fizetést.

Míg Németország valuta-története lényegileg csak a valuta-reformra szorítkozik, az Egyesült-Államok valuta-történetében már nem csak valuta-reformokkal, hanem a valutarendezéssel és kapcsolatban a jegybank-rendszer újabb szabályozásával is találkozunk. Valuta-reformokat említettünk. Ilyenekről is kell szólnunk. Az aranybőség kezdő korában minden igyekezeteket oda fordították, hogy az aranyforgalomnak biztosítsanak minél nagyobb területet. Akkoriban az arany értéke hanyatlott, habár távolról sem abban a mérvben, melyben napjainkban az ezüst és ők mint aranybánya-tulajdonosok voltak érdekelve. Törekvéseik a már említett 1867. évi parisi pénzértekezleten sikert arattak, mely az előhaladtabb államokat mind aranyvalutás államokká akarta tenni. Magok is az 1873. évi pénzverési törvénnyel áttértek az aranyvalutára, megszüntetve az ezüst dollárnak veretését. Igen, de a törvény meghozatala idejében már kezdetét vette az ezüstbőség s nemsokára reá bekövetkezett az ezüst árának hanyatlása. Megindult a küzdelem az «ősök dollárja» érdekében, melyből ugyan az ősök édes-keveset láttak, mert az Egyesült-Államok ritkán részesültek abban a szerencsében, hogy érczforgalmuk legyen, de lelkesítőnek, buzdítóknak jó volt az ősökre való hivatkozás, különösen, hogy a bányabirtokosok a lelkesedést nemcsak szóval, hanem pénzzel is győzték. Az ezüstbánya-tulajdonosok kedvéért azután 1878-ban meghozták a Blands-, jobban mondva Alisson-, 1890-ben pedig az ú. n. Sherman-billt. Ezek a törvények családok is akartak lenni, az európai államokat akarták reábírni a bimetallismusra, de bizony azok nem igen akartak beleharapni a savanyú almába. Szívesen fogadták azonban az utóbbi törvény által előidézett nagymérvű arany-kiözönlést, mely az Egyesült-Államokban rop-

pant válságot idézett elő. Tavaly a válság befolyása alatt mindkét törvényt hatályon kívül kellett helyezni vagyis meg kellett szüntetni az ezüst-vásárlásokat és az ősök dollárjainak veretését. A dollárok és az ezüstrudak megtöltötték a pénzverdek pinczéit, az ősök dollárja nem igen került forgalomba, de igen a tenger sok utalvány, mely a pénzbőséget, az aranyagiót, az arany kiszivárgását és a válságot okozta. — A valutarendezésről elég annyit megemlítenünk, hogy az mintául szolgált az olasz valutarendezésnek. Az eredeti 1875-ben hozott «Resumption bill» szerint 300 millió dollár törvényes fizetési erővel ellátott államjegyet (legal tender notes) lett volna szabad forgalomban hagyni, aranyra való mindenkori beválthatásukra pedig 120 millió dollár aranyat kellett volna beszerezni. Az 1878 május 31-én hozott törvény azonban a további államjegykivonást megszüntette és így a készpénzfizetés fölvételekor (1879. január 1-én) közel 347 milliónyi államjegy maradt forgalomban és beváltásuk fedezetére csak közel 113 millió dollár arany volt készletben. A forgalomban hagyott államjegyek a legutóbbi időkig nem sok bajt és gondot okoztak a kormánynak, annál többet okoznak azonban tavaly óta.

Olaszország valuta-történetében kiemelkedik az 1881. évi április 7-én hozott törvény alapján végrehajtott valutarendezés, mely csakhamar céltévesztett kísérletnek bizonyult. Olaszországban ma ismét kényszerfolyam van és a valutát újra lehet rendezni. Az általános uralkodó valutaviszonyokban, melyeket az arany birtozáért folytatott harc jelleméz, vagy Olaszország különös monetarius, állampénzügyi és gazdasági helyzetében vagy a rendezésnél elkövetett hibákban és tévedésekben vagy mind a három tényező együttes működésében kell-e a sikertelenség okát keresnünk? Ez az a kérdés, mely saját viszonyainkból kiindulva, a nálunk immár folyamatban levő valutarendezést nézve, bennünket leginkább érdekel, sokkal kevésbbé a rendezetlen, folytonosan ingadozó, vagyis a mai valutaviszonyokat véve alapúl, a papir- és ezüstvaluta átka, mely súlyosan nehezedik nemcsak az állami pénzügyekre, hanem az összes közgazdasági viszonyokra, határozottan a legsúlyosabban a munkás-osztályra. Az agió bajait, keletkezéseinek okait végre is az osztrák-magyar monarchia pénzügyi történetében bőven tanulmányozhatjuk és e végett alig kell idegen államok, példának okáért Nagy-Britannia, Egyesült-Államok, Oroszország, Olaszország s egy rakás más állam, példának okáért az ezüstvalutás Kelet-India történetéhez folyamodnunk.

Szerző maga is nem csak érzi, hanem tudja is, hogy Olaszország valuta-történetének tanulmányozásánál a jelzett kérdésre kell a fősúlyt fektetni. Hiszen a bevezetésben maga mondja: «Ebben a munkában Olaszország valutájának történetét fogom tárgyalni, mindig kiváló figyelmet fordítva arra a szempontra, mely ép ez idő szerint teszi reánk nézve fontossá az olasz monetarius viszonyok ismeretét. Nálunk úgy is sokat hivatkoztak korábban az olasz példára, hogy elrettentsenek a valutarendezéstől s ezért érdekes lesz tudni, mily sikere volt az olasz valutarendezésnek és mily körülmények okozták, hogy most az igazság némi látszatával tényleg lehet Olaszországra, mint elrettentő példára hivatkozni.»

Kísértsük meg, hogy munkája nyomán adjuk meg a választ, hogy megfelelt-e tulajdonképi fő föladatának.

Olaszország valuta-története az 1862 augusztus 21-én hozott törvényen kezdődik. Megelőzőleg szólhatunk olasz államok, de nem Olaszország valuta-történetéről. Az 1862-dik évi törvénnyel egységes pénzrendszert állapít meg. Pénzrendszere csatlakozik a francia pénzrendszerhez és csak abban tér el, hogy 5 liránál (franknál) kisebb ezüst pénzeket váltópénzekül s ebből kifolyólag nem 900/1000 rész, hanem 835/1000 rész finomsággal vereti. — Ugyanez a törvény elrendeli, hogy a kormány kir. rendelettel gondoskodjék arról, hogy a régi olasz veretű pénzek a forgalomból kivonassanak, de nem szab határidőt e mívelet teljesítésének. Ez a mulasztás a forgalomban hagyott ezüst pénz folytán később súlyosan nehezedik az olasz valuta-viszonyokra. Az olasz pénzrendszert fogadja el a latin pénzszövetség is, mely az ezüst váltópéNZ kiveretési jogát fejenkint 6 frankra korlátozza és ehhez képest Olaszország contingensét 141 millió frankban állapítja meg.

A folytonosan szaporodó államadósságok és államadóssági terhek és az örökös államháztartási hiányok, az 1866. évi háborúnak kilátásban levő költségei a kényszerfolyamnak az 1866. május 1-én kelt rendelettel való elrendelésére kényszerítik. Az olasz államférfiak hitték, hogy a kényszerfolyam csak rövid tartamú leendő, de ebbeli reményeikben határozottan csalódtak. Ebben a hiedelemben kezdetben az államszámlára való jegykibocsátás az olasz nemzeti bankra (Banca Nazionale nel Regno d' Italia) bízott, melynek jegyei szintén kényszerfolyammal ruháztattak föl, míg a többi jegykibocsátó bankok jegyeinek csak a törvényes fizetési erő adatott meg. Miután azonban a remények hiúknak bizonyultak és az állam számlájára kibocsátott jegyek, nem különben a bankok jegyeinek forgalma

is egyre növekedett, az 1874. április 30-án hozott törvény alapján az állam számlájára való jegykibocsátás a jegybankból alakított társaságra bízott. Ugyanaz a törvény a bankok jegyforgalmát vagyonuk (talán ércfedezetök) háromszorosára korlátozta.

Németország valuta-reformja, a mindinkább növekedő ezüst-termelés, a Kelet ezüstkeresletének apadása megzavarja az arany és ezüst közt a jelen században a francia bimetallismus befolyása alatt fennállt értékviszonyt, az ezüst ára egyre hanyatlik és ez a latin pénzszövetség államait ezüstözönnel és az arany kiszivárgásával fenyegeti. Franciaország az aranyözön idejében szívesen látta az értéke-
sebb sárga érc beözönlését és a kevésbé értékes fehér fémnek kiözönlését és elrejtegetését, de már nem nézte jó szemmel a sokkal súlyosabb és pénzforgalmi célokra kevésbé alkalmas fehér fémnek beszivárgását, mely a sárga fémnek elvesztését, legalább is a forgalomból való eltűnését eredményezte volna. Mint leginkább érdekelt félnek törekednie is kellett az ezüstpénz verésének korlátozását, és majd megszüntetését kieszközölnie. Az ezüst folyó pénzek (öt frankosok) veretését az 1878. november 5-én megkötött új szerződés tiltja el. Ez a szerződés 170 millió frankban vagy lirában állapítja az Olaszország által kiverhető ezüst váltópénzt s egyszersmind Olaszországnak köteletségévé teszi, hogy a pénzszövetség államaiban forgalomban levő ezüst váltópénzét az 1880—1883. években az arany vagy öt frankos ezüsttel váltsa vissza.

Ki kell még emelnünk, hogy az állam számlájára kibocsátott jegyek forgalma 940 millió lirát tett, hogy magunknak tiszta képet alkothassunk az olasz valuta-viszonyokról és a rendezés fóladatairól.

Röviden tehát a helyzet az, hogy Olaszország pénzrendszerében és valutájában kötve volt a pénzszövetség intézkedéseire. Se valutáját, se pénzrendszerét nyíltan és határozottan meg nem változtathatta. Forgalomban voltak még régi olasz veretű ezüst pénzek is, melyeket köteles volt a forgalomból kivonni. Ezüst váltópénzének tetemes része (79 millió lira) a pénzszövetség államaiban forgott, melyeket köteles volt az 1880—83. években haza vinni. Gondoskodnia kellett 940 millió lira jegy beváltásáról, a bankjegyek forgalmának szabályozásáról, megjegyezve, hogy jegykibocsátására hat bank volt jogosított, valamint a Banca Nazionale negyvennégy milliónyi arany követelése visszafizetéséről, és ötven millió arany kölcsönt képviselő consortialis jegybeváltásáról.

A valutarendezésről intézkedő 1881. április 7-én hozott törvény szerint csak hatszáz milliónyi az állam számlájára kibocsátott jegyet

kellett a forgalomból kivonni, 340 milliót pedig forgalomban hagyni illetőleg állami öt és tíz lírás jegyekkel helyettesíteni, melyek fedezetére járadékczimletek szolgáltak. Ezeket a jegyeket részint járadéki czimletek eladása által, részint pedig államháztartási fölöslegek fölhasználása által kellett fokozatosan apasztani. A valutarendezés céljaira szükséges érczkészletet kölcsön kibocsátásával kellett beszerezni.

A valutarendezés céljaira fölveendő kölcsönről kötött szerződés szerint a kibocsátandó járadékczimleteknek (névértékek 729,745.000 líra, évi járadékuk vagy kamatuk 36,487.250 líra) 644 millió líra tényleges bevételt kellett eredményezniök s pedig 444 milliót aranyban vert folyó pénzben vagy külföldi pénzekben és rudakban, 200 milliót pedig nem ezüstben, mint szerző is mondja, hanem ezüst folyó pénzekben, tehát öt frankosokban vagy lírás darabban. Hangsúlyoznunk kellett ezt, mert nem az ezüst, mint ezt sokan félreértették, hanem az ezüstpénz beszerzése ütközött nehézségekbe és ez bírta reá a kölcsön értékesítésére alakult consortiumot, hogy Maglani pénzügyminisztertől engedélyt kérjen arra, hogy a könnyen be nem szerezhető folyó ezüstpénz pótlására a kikötőtnél több aranyat szállíthasson. — A kölcsön tényleg 644 millió lírat eredményezett. A valutarendezés tehát megindúlhatott és a készpénzfizetés illetőleg a jegybeváltás és kicserélés megkezdésének határideje április 12-ikére tűzetett ki.

Már hiba volt a 340 millió államjegynek forgalomban hagyása, még több hiba követtetett el a készpénzfizetés megkezdése és a jegybevonás és kicserélés körül. Mindezekhez még hozzájárult, hogy az állami pénzügyek 1885-től fogva, mind inkább romlottak, az állami adósságok és az államadóssági s különösen a külföldön teljesítendő államadóssági terhek egyre növekedtek, az áruforgalom Olaszországra nézve kedvezőtlené vált, a bankok a jegyforgalmaknak szabott határt mindinkább túllépték, oly üzletekbe bocsálkoztak, melyek épen nem tartoznak a jegybankok körébe és a törvénytelenégeket még határozott, a büntető törvénybe ütköző visszaélések is tetézték. A beszerzett arany és érczpénz lassankint kiszivárgott, az apró fizetések teljesítésére szükséges váltópénz sem állt rendelkezésre. — Mindezekben és még a túlhajtott üzérkedésekben kell keresnünk az olasz valutarendezés sikertelenségeinek okait, és hogy ma Olaszország nem csak kényszerfolyam küszöbén áll, hanem tényleg ismét bent van a kényszerfolyamban. A kormány a rendezés végrehajtásánál túlóvatosan akart eljárni és minden igyekezetét oda

fordította, hogy az arany lehetőleg ne kerüljön a forgalomban és ez a túlvatosság okozta főleg az elkövetett hibákat és tévedéseket. Érczforgalmat, aranyvalutát akartak létesíteni, érczforgalom és aranyforgalom nélkül.

Szerző, mint az előadottakból is kitetszik, helyesen jelölte meg az olasz valutarendezés sikertelenségének okait és ha még is azt kell mondanunk, hogy nem egészen oldotta meg föladatát, ezt tárgyalási modorának kell tulajdonítanunk. Széltiben, hosszában ad elő oly részleteket, melyek a figyelmet az olasz valuta-történet legfontosabb részétől elvonják. A szerző hibája nemcsak az, hogy dolgozatának nagy részét a bevezetés (mely dióhéjba foglalja össze az olasz valuta történetét), az első valuta-törvény megalkotása, a kényszerfolyam veszi igénybe, hanem az, hogy a rendezést célzó törvény megalkotása, a rendezés végrehajtásának előzményei és tényleges végrehajtása előadásában sok oly tényt hoz föl, melyek magokban véve ugyan érdekesek, de még is zavarólag hatnak az összefölgásra és megértésre. Jóformán semmi súlyt sem fektet az általános valutaviszonyokra, melyek korántsem határozódnak a latin pénzszövetség viszonyaiban, s az olasz valutára gyakorolt befolyásukra, de a latin pénzszövetség befolyását kellően, sőt talán nagyon is bőven méltányolja. — A munka valóban sok ismerettel, alapos képzettséggel íratott, csak a mesteri kéz hiányát kell benne nélkülöznünk, mely a különböző tényeket egy nagy átlátszó egészszé tömöríti. — Így a mint a dolgozat szerkesztetett, a valuta-ügyekben nem kellően jártas olvasó alig alkothat magának kellő és világos fogalmat és határozott meggyőződést az olasz valuta sikertelenségeinek okairól, mert a sok fa közt tényleg nem látja az erdőt.

E nagy hibán kívül egynémely apró tévedésről és hibáról sem feledkezhetünk meg, melyeket pedig némi gonddal könnyen ki lehetett volna kerülni. Így mondja, (80 lapon), hogy az agió fejlődését kapcsolatban van a jegyforgalom nagyságával és az általa (a 79. és 80 lapon) közölt adatok is bizonyítják, hogy ez a föltevés nem mindig igaz. Később helyesen fejti ki az agió fejlődésére ható tényezőket, melyek közt nagy szerepet visz a *speculatio*. — Olasz sajtáságnak mondja az értékesebb pénz rejtegetését, melyet nem szabad a kincsgyűjtéssel azonosítani. A kincsgyűjtés alacsony műveltségi állapotokban fordul elő, az értékesebb pénznek a ládafiókban, vagy a pénztárban való gondos tartogatása a legműveltebb népeknél is előfordul, mihelyt a forgalomban levő pénz közt értékkülönbözöt áll elő. Az ötvenes, sőt még a hatvanas években is Franciaország for-

galmában alig lehetett ezüstpénzt látni. Megállapított, hogy a sok ezüstpénz (5 frankos) nem mind a külföldi forgalomból került vissza, hanem igen sok a ládafiókokból, melyekben azokat rejtegették. Az Egyesült-Államokban tavaly az aranyhiányt főleg az okozta, hogy mindenki igyekezett az aranyt a forgalomba helyezéstől megóvni. Különben nálunk az ötvenes években a gazdák magoknak minden csak némileg nagyobb termény, gyapjú- vagy gabona-eladásnál körmőczi aranyat vagy legalább ezüst huszasokat kötöttek ki felpénzül, melyek azután a láda fiókjaiba kerültek. Tehát olasz kincsgyűjtési vagy rejtegetési szokásról vagy különös hajlamról szó sem lehet. — Hibának tartjuk, midőn megszokott szavak helyett szokatlanokat, példának okáért váltópénz helyett osztópénzt, vagy létező magyar szavak helyett, nem csak idegen, hanem teljesen idegenszerű szavakat, mint például ércztartalék helyett érczreservet használ.

A munkában van tehát egy nagy hiba és vannak apró hibái is. Mindazonáltal azt teljes dícséretre méltónak kell tekintenünk. Dícséretre méltó azért is, hogy eredeti forrásokat használt, első kézből merített. A munka határozottan megérdemelte az akadémiai pályabért.

P. B.

Magyarország története. Írta Marczali Henrik. Számos történeti érdekű ábrával. Buda-Pest, 1894. Eggenberger-féle könyvkereskedés.

E vagy 200 lapos könyvben el van beszélve a magyar történet az őskortól egészen Bosznia megszállásáig. Igen jó tankönyv, de mint olvasmány is ajánlható, kivált az ifjúságnak, de még azoknak is, kik érett korukban fiatalok maradtak a magyar történet ismeretében s ilyen elég akad köztünk.

Más országokban gyakrabban vállalkoznak ily kézi könyvek írására oly írók, a kik önálló kutatásokon alapuló művekkel hírnevet szereztek magoknak. Nálunk többnyire azok írják a történeti tankönyveket, kik önálló kutatásokkal nem foglalkoztak. A nagy történeti munkákból készítik a kivonatokat, alig ismerik a forrásokat, s ha már annyira emelkedtek, hogy tudomást szereznek a legújabb kutatások eredményeiről, nem bírják azokat jól összefoglalni, sok tudós részlettel terhelik műveket, s a lényegyet nem emelik ki.

Marczali kézi könyvében pedig ép a lényeges dolgok vannak mindenütt kiválasztva a tudni valók tömegéből.

A szerző röviden s jellemzően állítja elénk az egyes események történeti fontosságát, legnevezetesebb mozzanatait, a korszakok különbségének mivoltát s a szereplők sajátosságait. Elbeszélése is egyszerű s élénk, igyekszik az ifjú kedélyre hatni, de nem nagyon szónoki vagy érzelgős. Igen jó gondolata a szerzőnek az, hogy magokat a forrásokat is beszélteti. A kellő helyen jól kiválasztott sorokat közöl krónikákból, emlékiratokból s beszédekből, a mi élénkséget s színt ad az előadásnak s a történeti érzéket is fejlesztí. Nekünk úgy tetszik, hogy az Árpádok korszaka. a XVIII. s a XIX. század vannak a legjobban tárgyalva e könyvben. Különösen a két utóbbi századról kézi könyveinkben aligha találunk jobb, tartalmasabb összefoglalásokat. Ellenben a XVII. század tárgyalása valamivel bővebb lehetett volna.

Alig kell mondanunk, hogy Marczali könyvében a történeti kutatás legújabb eredményei vannak fölhasználva. Ez talán természetes dolognak látszik, de nálunk, hol minden történettudós első kötelességének tartja szeretett pályatársa munkásságával semmit se törődni, mégis dicséret számba megy. A mi történetirodalmunkban a tévedéseknek hosszú élete van. Hiába minden *rectificatio*, a téves adat fönmaradása biztosítva van örök időre.

Egy ilyen *rectificatióra* vagyis inkább kiegészítésre szoruló adat még Marczali könyvében is található, mi eléggé bizonyítja előbbi állításunkat. Körülbelül kétszáz év óta úgy írják a történetírók, hogy a bujdosók harcza 1678-ban nyert új jelentőséget, a mikor Thököly állott a kuruczok élére. Ez így általánosságban mondvá igaz. Thököly fiatal merészsége valóban jelentékeny főrdulatot idézett elő a mondott évben, noha ő már azelőtt is forgott a kurucz táborban s noha még 1678-ban sem volt formalisan elismert vezér. Ekkor még Erdélytől függött, e függés miatt nem is alkudozhatott úgy a bécsi udvarral 1678-ban, mint szerette volna. Csak 1680 elején választják a bujdosók generálisoknak Szoboszlón. Ez a szoboszlói választás véglegesen elszakítja Thököly törekvéseit az erdélyi politika útjaitól. Pedig e szakadás lényeges befolyással volt az erdélyi politikára, melynek vezetői most annál kevesebbet várnak a porta pártfogásától, mennél jobban kedvez a nagyvezír Thököly ambióióának.

Azért mondjuk, hogy helyesen teszszük, ha kiemeljük az 1678 iki év jelentőségét, de lehetetlen jól fölfognunk az akkor történeteket, ha elhallgatjuk Thököly akkori viszonyát Erdélyhez s a szoboszlói választás fontosságát.

Lehet egyébiránt, hogy a szerző is jól tudja mind ezt, csak

nem volt tere e bonyodalmas viszonyok fejtegetésére. Könyvét melegen ajánlhatjuk az olvasó közönség s a tanárok figyelmébe. f.

Quidde. Caligula. Eine Studie über den römischen Caesarenwahnsinn Berlin, 1894.

Külföldi olvasó csak csodálkozhatik e német füzetke sikerén (30-nál több kiadást ért eddig) és azon a nagy sensation, melyet hazájában keltett. Caliguláról újat nem mond, nem is igen lehet: az a 3—4 forrás, mely Caliguláról szól — köztük Tacitus és Sueton — teljesen ki van merítve. Legföljebb valami paradox megvilágítással lehetne a tárgyalásnak az új kutatás és új eredmények látszatát megadni. A szerző ehhez az eszközhöz nyult és classikus nevek aláarcza alatt modern német viszonyokra czélozgat. Caligulát úgy jellemzi, hogy minden újságolvasónak képzeletében egy más erélyes fiatal szőke fej tűnik föl. Modern politikai viszonyok bírálatát adni az antik történet örve alatt, nem egészen új gondolat. Beulè híres művében Augustust jellemzi és III. Napoleont érti; a néhány évig nálunk, Buda-Pesten tartózkodott Rogeard szintén a római világból vette a *Propos de Labienus* című kis gúnyiratának tárgyát, a melylyel a francia császárságot támadja. E művekben azonban sok polemikus szellem, sok él és tűz van — mindez Quiddeben hiányzik. Az analogiák, melyekre Quidde művét fölépíti, voltaképp a következő kettőre reducálódnak: Caligula is szakított a császári ház egy régi kipróbált miniszterével és ő is nagyon pártolta a hadi tengerészet kifejlését. A többi vonatkozás merő erőltetés. Oly őrzőngő gorilla-alak, minő Caligula, egyáltalán nincs a XIX. századbeli Európa történetében. Vannak fejedelmek az új korban, kik talán ki nem forrva, elbizakodott hevességgel léptek világbíró pályájukra: de mennél öregebbek lettek, annál mérsékeltebb lett hevők, tisztább lát-határjuk. Caligula ellenben mindinkább belesülyedt abba lidérczes lázba, mely családja oly sok tagját gyötörte. E különbség lényeges és döntő. ld.

Huszár Anna. Regény. Irta Benedek Elek. (Az Athenaeum olvasótára. 1894. Athenaeum.)

E regény, vagy jobban mondva elnyújtott beszély, meglehetősen unalmas mű. Egy erdélyi protestáns papjelölt története, a ki új ked-

veséért nem tudja elhagyni a régit, s megöli magát. A hősnő fivére beszél el a történetet, s olyat is elmond, a mit maga se nem láthatott, se nem hallhatott. Minden esetre jobb lesz vala, ha maga a költő marad elbeszélőnek, a ki költői jogánál fogva mindent láthat, hallhat, sőt a személyek legtitkosabb gondolatait is feltárhatja. Ha a költő a más szájába adja az elbeszélést, e körülmény bizonyos korlátokat szab elébe, s az elbeszélés e módja nem is alkalmazható minden tárgyra.

Azonban nagyobb baj az, hogy a regény főszemélyei nem igen tudnak magok iránt érdeket gerjeszteni. Áll ez különösen a legfőbb személyre, Benkő Ádámmra nézve, a kinek sorsán fordul meg az egész regény. Ádám egy székely kisbirtokos fia, szorgalmas, derék ifjú, a ki bele szeret a szomszéd kisbirtokos leányába, Huszár Annába. A szülők alig többek egyszerű földműveseknél, régi, szabad székely, lófő-családból, de az öreg Benkő a nagyenyedi collegiumban nevelteti fiát papnak, míg Huszár Anna otthon nevelkedik jó gazdasszonynak. Megszeretik egymást; a falu beteges öreg pap helyébe mindenki őt szánja papnak, Annát pedig papnének. Ők magok is így gondolkoznak; a két család között ugyan hagyományos ellenségeskedés forog fönn, de ez nem gördít komoly akadályt eléjükbe. Egyéb akadályozza meg a két szerelmes egyesülését, oly valami, a mire ők magok sem gondoltak, s a mit az olvasó is bajosan hihet el. A tanulmányait immár bevégző Ádám Nagy-Enyed utcáján egyszer csak meglát egy szép leányt, épen tanára leányát, Gere Ilonát, aztán lakásánál megy el, énekelni hallja, s halálosan bele szeret. Anna levelére hideg választ ír, aztán többé semmit sem ír neki, s új szerelme foglalja el egész szívét.

Bizonyára egyetlen pillanat is lehet heves szerelem anyja, de vajon úgy van-e rajzolva Ádám, hogy ezt elhihessük? Hiszen inkább magába sülyedő, mint benyomásokra hajló természet. Aztán szigorú jellemű, feddhetetlen erkölcsű. Mindez hogy illik össze? Arra van példa az életben, hogy a falun, egyszerű viszonyok közt fejlődött szerelem a nagy világ zajában elhalványodik, elenyészik, de nem egyszerre, nem minden átmenet, küzdelem nélkül. E mellett itt még az az eset is előfordul, hogy Gere Ilonában, mindjárt ismeretségök kezdetén, a jámbor papjelölt oly kaczérságot tapasztalhat, mely könnyen visszariaszthatná. Ilona atyja ugyanis ebédre hívja vizsgálatot letett tanítványait, s a meghívóra Ilona oda írja: *jőjön*, s ebéd után egész hévvel udvarol Ádámnak, ki teljesen bele bolondul. Azonban a szegény papjelölt nem tudja mit csináljon; nem is csinál

semmit, tétlen búsul a nagyenyedi collegiumban, s midőn a falu öreg papja meghal, s a község haza hívja nagy küldöttséggel, végre haza megy, s nem levén bátorsága, hogy akár régi, akár új kedvesét megcsalja, megiszik egy nagy adag opiumot, s meghal.

Ádám alakja igen kellemetlen hatást tesz az olvasóra. Valami gyámoltalanság van benne, mely jóra rosszra egyaránt képtelenné teszi. Mintha agyvelő-lágyulásban kezdene szenvedni, s inkább az orvos kezébe való volna, mint költőébe. A két leány rajza sem sok érdeket tud fölkelteni, meglehetősen elmosodott alakok. Még legtöbbet ér az egész regényben egy pár találó vonás a székely népeletből, de ez édes kevés egy tíz íves regényben. Az elbeszélés hangján némi érzelgősség ömlik el, mely inkább emeli, mint enyhíti az unalmasságot. Nyelve ellen még legkevesebb kifogást tehetni: a szerző legalább egyszerűsége törekszik, de nem egészen ment némely divatos kifejezésektől, például: *poétás lélek* (nem gúnyos értelemben) *költői lélek* helyett; *meg voltak lepődve a látogatáson*, e helyett *meg voltak lepve a látogatástól* vagy *meglepte őket a látogatás*; Ádám épen úgy *nevelődött*, mint mi. A debreczeni grammatika *ödik-* és *ödik-je* újra divatba jó, s nem sokára így írunk *szülődik* s nem *születik*. —i.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád novellái. 1. 2. kötet. (Athenæum olvasótára. II. évf. 17—18. köt.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 158, 166. l.) 1 forint.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. I. kötet. Széchy Gyula szövegrajzaival. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 486. l.) 3 frt.

Bugarszky István. A chemia repetitoriuma és borchemiai practicum. Buda-Pest, 1894. Kilian. (8-r. VII. 200, II. l.) 3 kor.

Csepreghy Kálmán. Az ónodi országgyűlés és előzményei. Buda-Pest, 1894. (8-r. 158. l.)

Döntvénytár. A m. kir. curia, a kir. ítélő táblák és a pénzügyi közigazgatási bíróság elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva. Kiadja a »Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. Új folyam. XXXIX. köt. Buda-Pest, 1894. Franklin-Társulat. (8-r. XVIII. 354 l.) 2 frt.

Falk Zsigmond. Bayreuth és a Wagner-színház. Buda-Pest, 1894. Deutsch és társa. (8-r. 44 l.) 40 kr.

Hentaller Lajos. Petőfi mint követjelölt. Epizód a költő életéből. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 63 l.) 50 kr.

Horváth H. József. Mosolygó történetek. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. 143 l.) 2 frt.

Hungerford, Mrs. A kis hóbertos. Regény. Fordította Szizgethyné Szalay Erzs. (Egyetemes regénytár. IX. 18.) Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 146 l.) 50 kr.

Király János. Pozsony város joga a középkorban. Kiadja a magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága. Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. 464 l.) 4 frt.

Márkus Miksa. Katalin asszony. Regény. 1. 2. köt. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 179, 160 l.) 2 frt.

Marlitt E. A bérgazda cselédleánya. A tizenkét apostol. Fordította Tábori Róbertné. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 299 l.) 1 frt 20 kr.

Máté Lajos. Szemere Pál mint kritikus. Buda-Pest, 1894. Pallas. (8-r. 41 l.)

Ohnet György. A gyermek joga. Regény. Francziából fordította Tóth Béla. I. II. kötet. (Egyetemes regénytár. X. évf. 1., 2. köt.) Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 167 és 128 l.) Egy kötet 50 kr.

Ordódy Lajos. A szőlő trágyázása. Buda-Pest, 1894. Eggenberger. (8-r. 184 l.) 1 frt 50 kr.

Pap Ferencz. A valóságosság jelentősége és hatásai a művészetben. Buda-Pest, 1894. (8-r. 69 l.)

Roboz József. A dadogás gyógyítása. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 109 l.) 1 frt 50 kr.

Rózsa Miklós. Szélcsend. Justh Zsigmond előszavával. Buda-Pest, 1894. Lampel R. (32-r. 105 l.) 1 frt.

Silberstein Adolf. Dramaturgiai dolgozatok. I. kötet. Buda-Pest, 1894. Wiener J. (8-r. 183 l.) 2 frt.

Solymossy Sándor. A Betlehem a népmisztériumokban s a dráma történetében. Buda-Pest, 1894. (8-r. 50 l.)

Szellemy Géza. Nagybányának és vidékének fémbányászata. N.-Bánya, 1894. Molnár M. (8-r. 101 l.) 1 frt.

JANUS PANNONIUS.

Mátyás király nagy alakja az utóbbi időben újabb megvilágítást nyert. Az ő igazságos volta a nép lelkében élt nemzedékről nemzedékre, mint a magyar jellem eszményi vonása. Az ő politikai és hadvezéri képességeit a pragmatikai történelem az adatok egész halmazával igazolja; de az ő lelki arcját, belső egyéniségét csak a magyar renaissance keretében szemlélhetjük kidomborítva. Az Abel, Csánki, Fraknoi bűvárlatai következtében napfényre hozott adatok, főként a nagy királynak és környezetének levelezése, egyre nagyobb világításba helyezik a lángeszű urakodót, ki mint minden lángész, korának szellem-sugarait gyűjti lelkébe és sugározza szét maga körül.

Abban a szellemes és jól megrajzolt képben, melyet ez adatok alapján Riedl Frigyes nyújtott a *Budapesti Szemle* múlt évi novemberi füzetében, bemutatja a merész lelkű, szenvedélyes, a lángész szeszélyei mellett emelkedett lelkű, a pompa és fény kedvelése mellett a szellemi műveltség iránt rajongó szeretetre buzdult, a szellem csapongó játéka mellett a korszellem mélyebb nyomon járó áramlatát is megérző és annak sodrán úszó fejedelmet; bemutatja ragyogó palotájában, könyvés házában, tudósai közt. A bemutatott alakok közt előtérbe állítja a Janus Pannonius alakját.

Ezt helyesen teszi, mert költő magyarázza az államférfiút. Széchenyit magyarázza Vörösmarty, Kossuthot Petőfi, Deákot Arany, Mátyást magyarázza Janus Pannonius.

Riedl szép gondolata szerint, ha a renaissance mozgalma nem létesített nálunk magyar művészeti remekeket: Mátyást annak tekinthetjük. «Ő olyan renaissance termék, mint Veroc-

chiónak egy szobra, Mantegnának egy képe, Brunelleschinek egy homlokzata vagy Attavantesnek egy codexe».

De hát ki világítja meg a szellemi arcz, a lelki kép vonásait, ha nem a költő? És fájlalnunk kell, hogy Janus Pannoniusban mintegy typusát találjuk meg a humanisták hatalmának és mintegy omenét e szellemi bajnokok csúfos vereségének, bukásának. Jóltevője hálátlan lett jóltevőjével szemben. Vitéz János föllázad, összeesküvésbe keveredik Mátyás ellen és ő, az unokaöcs, belesodortatik a mozgalomba, menekszik és Horvátországban hal meg. A Dráva mellől egy kis faluból, a szegénységből fölemelkedik a fényes pécsi püspöki székbe és innét alábukik s ott végzi életét túl a Dráván, mely mellett az ő szellemi atyjának: annyi humanista mesterek, Prometheusának szándekozott hálából fényes emléket emelni. A Guarinóhoz írott panegyris feledhetetlen emléket emelt ugyan a mesternek, de Janus Pannonius látható emléket is akart emelni. Megragadó szavakban fejezi ki a gondolatot;

•Én vezetendem a Pótul az Isterhez legelébb el
Mnemosyne lányit s velök együtt fűrtös Apollót;
Én viszem el a Dráva vizéhez a nysai repkényt
S ottan a zöld parton száz oszlopú templomom épül,
Melynek boltja alatt Guarinus képe ragyog majd,
Tarka szivárványnak tetején, míg alatta a hold lesz.
És maga a napfény özönét öltendi magára,
Úgy, hogy a Phidias istene sem lesz a Pisa csodája
S többé már Rhoduszé sem az orjás szörnyű Colossus.»

651—659.

Nem emelhetett ily emléket, de magasztaló költeménye a panegyrikus epikának oly terméke, melyhez fogható csak a Poliziano Mantója, melyben Medici Lőrincz e barátja Vergilus emlékének áldoz.

A humanisták bukását sok körülmény idézte elő, melyeket egybehangzóan rajzolnak Burchard, Symonds és Voigt, de a fő, mi előidézte az, hogy e földön az igazságnak kell uralkodnia, ha ezer csatavesztésen keresztül is. A velök oszlásáig ható meggyőződés, mely Savonarolát összeütközésbe hozta Medici Lőrinczczel és mondhatni, bár ideiglenesen diadalra juttatá: előképe annak a mélyreható átalakulásnak, melyet a hitújítás idézett elő minden országban. Azt a formatökélyt, mely a középkor sötétjéből váratlanul napfényre került es

elbűvölte a világot, hatalomra, befolyásra juttatta azokat, kiknek, mint Prospero bűvesszője idézhetett elő vihart és azt le is csillapíthatá, ugyan e bűbajos hatalmat adta a megifjúdott latin és föltámasztott görög nyelv és szellem, a nemzeti kultúrát elboríták, hogy majd a megtermékenyült nemzeti lelek e formában keresse ismét önnön kinyomatát, míg megtalálja az igaz nemzeti alakot.

A formatökély e mesterei, az egyetemes szellemi köztársaság e bajnokai, ez elkapatott, erkölcsi léhaságukat a szellem fényével megaranyozó, a keresztyenség kellős közepében a pogány korszak Olympusának isteneit föltámasztó, meggyőződés nélküli hirdetői a dicsőségnek, a halhatatlanság nectárának e pohárnokai: elvesztették hitelüket, mert hiányzott bennök az igazság. A formák igazsága a művészeteket újjászülte, de a nemzeti kultúra az igazság formáit keresi. Hány összetört forma vezet az újabb, a valóbb formához: mint Mózes az összetört aranyborjúktól vezetí népét a Jehova tiszteletéhez.

A föltámasztott alaktökélybe beleszeretett a XV. évszáz: mint Narcissus megszerette, imádta önnönképét; de Narcissus elsovadt, mint el a humanisták költészete, irodalmi ízlése, iránya. Mint mondám, Janus Pannoniusban egészen megtaláljuk a humanismus fény- és árnyvonásait, de meg még sorsát, történetét is. Az egyéni büszkeség, a túltengő önérzet e képviselője, mint többi jeles collegája, mint a Poggiók, Philelphok, Panormiták, Aretinók, majd az egekig magasztaló panegyris harsonáját fújja, majd a Martialis csipkedő darázsait bocsátja szét, melyek tudvalevőleg nem a legrosszabb körtvéket bántják, majd az érzéki vágyak tobzódását takarja a költészet sugaraiból szótt lepelbe, mint Aphroditét és Arest a durva Vulkan finom hálójába keríté, majd a barátság, a hála, a szeretet oly igaz meleg hangján szólaltatja meg a régi elegia múzsáját, hogy Ovidiusnak Tibullus halálán zilált fürtökkel kesergő elegiáját veljük hallani. Ha pedig prózába önti gondolatait, Cicero bősége, csillogása, látszatos mélysége, a legszentebb dolgokért, de főként a föltámasztott classicismusért: a porból és szennyből új életre föltámasztott antik könyvekért oly odaadó rajongást, lelkesedést érzünk minden során, mely meghat és rokon-szenvet ébreszt.

A pártfogoltból: a Vitéz János, Jacobus Marcellus, Antal modenai püspök, Gonzaga Lajos, Estei Borso herczeg párt-

fogoltjától a tudományok nagy pártfogója lesz, kihez a humanisták örömmel árasztják műveiket, mint a hogy fordult már Poggio Hunyadi Jánoshoz, fordult Bizanci Argyropolisz Aristoteles fordításával és Galeotto Marcio *Az emberről* című egyveleg művével Vitéz Jánoshoz. Ő, a pécsi püspök, Marcellus ifjúkori, dévaj verseinek olaszból latinra fordítója, a sikamlós epigrammák egész halmazának szellemes írója, a platonikus iránynak ad védelmet, mint Marsiglio Ficino a *Vendégség* fordítójának 1469-ben hozzá, mint pécsi püspökhöz írott levele tanúsítja: «Elhatároztam, hogy Platon *Vendégségéhez* írott magyarázatomat első sorban neked ajánlom, hírneves férfiú, ki magad is Plato követője vagy és irántam kiváló szeretettel viseltetel», és hivatkozik Janus Pannoniusnak iránta való mély szeretetére és a magára nézve Garázda Péter, magyar humanistára, kit Guarino fia, Baptista, egy költeményében magasztal (Ábel: *Adalékok* 161. l.). Barátját, gyermekkori tanulótársát, Guarinónál asztaltársát, Galeotto Marciót, Mátyásnak beajánlja és 1465-ki római diadalmas követségéből visszatértekor magával hozza.

A többi humanistának Vitéz Jánosnál, Mátyásnál, támogatója, beajánlója lesz. De utól éri az a szerencsétlenség, melyet a humanistákról oly megragadó vonásokkal rajzol Pierio Valeriano *De literatorum infelicitate* című művében. Az a szép mese, melyet a többi szerencsétlen sorsú férfiak sorában Janus Pannoniusnak szentel si non è vero ben trovato. Mert nem hangzik-e szép legendaképen, hogy mint látogatta meg Mátyás Janus Pannoniust halála után Pécsen, mint nézi meg a pécsi templomot, mint jut eszébe Janus Pannoniusnak emléke, kerdezősködik és ekkor a kalauzoló szerzetes Ernő, mint borúl a megindult király lábai elé és vallja be, hogy Janus Pannonius holt testét eltemetetlenül rejtegette a király haragja elől? Mátyás a pécsi püspökséget a hú barátnak adja és Janus Pannoniust nagy fényvel temetteti el és beleegyezik abba, hogy síremlékére azt az emlékverset véssék, melyet maga szőtt még egy 1463-ban írott költeményébe. Most napfényre került Mátyásnak egy 1472 márczius 25-ről kelt német nyelven írott levele Ernő és Albert szász hercegekhez, melyben fölkéri őket, hogy a pécsi püspököt, ha netalán területökre menekült volna, fogassák el és küldjék hozzá, szolgálatok fejében hasonló szolgálatot ígér. Sőt Oswald, zágrábi

püspök is száműzetett, mert a pécsi püspököt rejtegette. E száműzés 1481-ben történt.

És bizony vesztéségnék kell tartanunk, hogy harmincznyolcz éves korában vész el a költő, a tudományos szellem ébresztője és ha a szerencsétlen összeesküvés nem támad, a Vitézféle pozsonyi egyetem számára a legkiválóbb tudósok megnyerésében főközvetítő, ezek irodalmi munkásságának fő támogatója és értelmes pártfogója. Hátha még a Mátyás által tervezett budai egyetem létesül: minő szolgálatokat tehet vala a humanismus ügyének és ez által az egyetemi élet föllendítésének! Mert ép e ponton legerősebb a humanismus és ha az irodalmi ízlést, a divatos formákat a humanisták nyelvének csengő ürességét, a meggyőződés hiányát el nem leplező szellemességöket eltemette is az idő, de igazat kell adnunk Symondsnek (II. 451.), midőn így nyilatkozik: «egyetemeink és középiskolánk rendszere valósággal nem más, mint a melyet Vittorino da Feltre és Veronai Guarino állapítottak meg.»

Mert volt ám egyetemi élet, volt ám oktatás és pedig rengeteg tudományt tárgyaló oktatás a középkorban is; tudtak és olvastak ám latinúl, írtak verseket is, sőt a középkori egyházi latin lyra a költészet gyöngyeit rejti magában. Magyarázták ám Aristotelest is és még is az egész latin kulturát újra kellett fölfedezni, mikor a görög írók szellemét érteni kezdték és így a classicismus eredeti forrásaiból merítve igazi nectártól lettek mámorosak. Tanúltak rhetorikát, tanúltak grammatikát és dialektikát, még is Quintiliant Poggio Bracciolini, mint börtönből szabadítja ki, mikor a constanzi zsinat alkalmával Sanct Gallenbe rándúl. «Nem képzelhető, írja, hogy egy előkelő, művelt, választékos, ízléses és élczes férfiú még sokáig elbirta volna a fegyháznak, melyben ráakadtam, nyomorúságát, börtönöreinek nyersségét s helyzetének bűzös mocsokosságát.»

Mintha csak a classicismusnak, az eltemetett formatökélynek sorsát rajzolta volna a középkorban. Fölszabadítani a lelánczolt classikai műveltséget. Erre nem voltak képesek a középkori egyetemek; iskolás bölcsesség száraz formulái közt élt az emberi elme.

«Végtelen birodalom helyett
Adának neki szük ketreczet.»

De a keresztes hadjáratokkal bejárták az emelkedettebb szívek és lelkek keletet, érintkezésbe jöttek a világtörténelem nagy tényezőivel, kifejlett a vágy az élvezetek, a pompa iránt, az életvágyat lehellő antik költészet, az élettől áthatott antik philosophia iránt kifejlett a hangulat. E hangulat ihleté meg a Petrarca, Boccaccio lelkét, e hangulat lengi át Róma, Firenze, Velence, Ferrara, Mantua, Nápoly udvari légkörét, e hangulat zeng az új latin költészetben, de e hangulatot öntudatos törekvéssé, irodalmi iránynyá, föltartóztathatatlan aramlattá a szabad egyetemi oktatás első képviselői Giovanni da Ravenna, Vittorino da Feltre és veronai Guarino tették, kik egész életüket az antik kor magyarázatának szentelték. Föltalálták a nyelv- és irodalom-tanítás életadó, szellemidéző módszerét: az élővé vált latin nyelv, az antik nyelv, az antik képek, antik emlékek, antik formák alakjában föltámad. Beáll a renaissance második korszaka, mely az első korszak által fölfedezett antik szellemet bámulni, bámulatában utánzás útján felköltetni törekedett. Csak Janus Pannonius panegyrisét kell elolvasni, melyet Guarinóhoz ír, melyet Voigt is a renaissanceról írott kitünő művében a legmegbízhatóbb forrásnak jelzi azon módszer megértésére, mely ezt a nagy forradalmat az egyetemi oktatásban előidézte. A panegyris, mint műfaj, az úgynevezett amplificatio körében mozog; a nagyítás, a túlzás kikerülhetetlen e műfajban, mely a mi óda-költésünk magaslataira tör fel, de az epikus keretben mintegy az epikus mechanismus körében rajzolja egy-egy kiváló alak eszményi képét. De jellemző és ebben a magyar humanista dicsőségét látom és a magyar szellem kiváló jellemvonását: a hálát fejezi ki a szellemi adományért, melyet a szerencsésebb nyugati népektől vesz. Ily rajongás illet meg minket: kelet népét, valahányszor az előhaladottabb kultúra bűvhatását érezzük. Guarino képét legújabbban Sabbadini hosszú, kitartó kutatások útján összeszerzett rengeteg levelezés alapján naplószerű pontossággal (*Vita di Guarino Veronese*, Genova. 1893) rajzolja meg és e kép és az egykorú költő által rajzolt kép egymást magyarázza. Ha a túlzás, ha a személyköltés, az allegoria ma már kopottnak látszó, de akkor életeleven formái közt Janus Pannonius elsiratja a kort, mely minden antik istennek föntartá tiszteletét, csak a múzsákról feledkezett meg, de Hermes, a lélekvezér, az alvilágról jöve, hozza a vígasztaló hírt, hogy a párkák egy csoda-

gyermek születését határozták el, a kit a kellemelek fognak ölbe, a virágot szedő sellők és nymphák mulattatnak és az itáli ég finom párája öltöztet isteni patyolatpólyákba, ebben a fordulatban kifejezi az egész kor alaphangulatát, mely az antik kor szellemében az élet szellemét látta. Pedig a költészet ott van, a hol az életet érzik. És hányszor visszatér e gondolatra Janus Pannonius, az epigrammák szellemes ötleteiben, a költői levelek, az epithalamiumok magasztaló részleteiben. Ha Balbi Jakab nászát ünnepli Barbaro Paulával: az epithalamium áradozva emeli ki, hogy mily jártas a vőlegény mind két nyelvben, ha Barbaróra epigrammot ír, megjegyzezi, hogy műveltségével nevét czáfolja meg. Mindenütt, mindenkor egy valóban komoly kérdés érdeklí és ez a tudomány, a műveltség kérdése. Ha volt a humanistának hite, meggyőződése, lelkének lelke, vagy lelkének jobb fele: ez az antik kor tisztelete volt. Képes volt ez antik kort, mint politikai ábrándot föltámasztani. Ha Petrarca Rienziben a régi római köztársaság föltámasztóját látta, Janus Pannonius III. Frigyeshez, mikor ez Rómába ment, 1452-ben, tehát a költő tizenhét éves korában, föllengő panegyrist ír, melyben Itália megszemélyesített alakja fordul a császárhoz és kéri, hogy szétszaggatott testét egyesítse. Carbo Lajos költő pedig, kinek tanítványa volt Janus Pannoniusnak barátja és a püspökségben utóda: Ernő Mátyás királyt is fölszólítja, hogy az egyetemes császárságot vívja ki. Valamint Mátyásra esett egykor az apostolság sorsa, «remélnünk lehet, hogy eljő az idő, midőn a császárság sorsa a másik Mátyásra fog esni». És hozzá teszi a valódi humanista áradozásával, hogy milyen beszédek fog akkor tartani Mátyás megkoronázásakor. Vajon a Mátyás ajkai körül azt az elégtelt mosolyt, melylyel Janus Pannonius beszédét hallgatá, nem ily ábránd megpendítése idézte elő? Igen, a humanisták ábrándok kergetői voltak; de érezvén, hogy ez ábránd jól esik, elbűvöl: az aljas hízélgés, a botrányos semmitmondás, a költött Olympus festett egével való dobálódzás, gyakran émelvítő szóáradat ömlik a könnyen gördülő versekbe. Nem sziklákat gördítnek e habok, de sziklák árnyai suhannak át rajtok nyomtalan. Már maga az a tény, hogy egy Poliziano Mantóban epikus csodák útján hozza világra Vergiliust, becsületet szerezhet Janus Pannoniusnak, ki sokkal korábban: így hozza világra Guarinót.

És ha Byron a *Don Juan* megalkotásának pillanatában e szót szalasztá ki ajkán: «I want a hero», az antik szellemmel eltelt, az antik érzéstől duzzadó Janus Pannonius hol találjon hőst, mely e korszak lelkét jobban kifejezte volna: mint a tanító, a mester, a szellemi újjászülés erejével megáldott szellemi Prometheus. E század végén epikus alakká emelkedik tetteiben, meggyőződésében és merészségében Columbus, ki új világot fedez föl: e század elején epikus alakká emelkedik az antik világ fölfedezőinek egyike és főkép a fölfedezők fölszerelője, hittel, tudással, ismeretekkel fölszerelője. Ilyen volt Vittorino da Feltre, kit hasonló melegséggel rajzol Janus Pannonius a Gonzaga Lajoshoz írt panegyrisben, ilyen Guarino, kinek több mint 1100 sorra terjedő panegyrisét szenteli.

A panegyris egy leélt költői forma: keletkezett a retorika gyakorlataiból, fő eleme a közhelyek bámulatos változata, az allegoriák beszövése, a Helicon istennőivel folytatott társalgás, a csodás elem epikus használata. Ennek ellentéte: az epigramm. Janus Pannonius e téren egész irányát fejezi ki egyik epigrammjában, melyben Martialis lelkét kéri, hogy szálljon bele úgy mint Enniust szállta meg (álmában) Homeros lelke. (*Epigr.* I. 241.)

A finom ötlet, az elröppenő gondolat, egy futó emlék, egy röpké mosoly, egy szójáték, egy sirirat vagy gúnyos észrevétel, a szellem csillanása, néha aljas vonatkozás szellemes fordulatral enyhítve, de mindig ugyan az a szellemességre való törekvés, mely Rómában a hanyatlás költőit: Statiust, Martialist és Senecát jellemzők. És ebben a jelenségben mély tanulság rejlik. Az irodalmi ízlés gyökérszálai az ethikai érzületbe nyúlnak: a Cicero és Livius bőségével tetszelgő, választékos stílisták, a Plautus és Terentius darabjainak színrehozatalában gyönyörködő, gyakran eljátszásában résztvevő kitünő latinok, mikor írnak: ízlés és tárgyválasztás terén a római költészet hanyatlásának korába sikamlanak le. Miért? Mert forma dat esse rei. A lelki léhaság a szellemes nyelv leple alatt a hanyatló római erkölcsök gondolatkörében élt és mozgott. E tekintetben a humanisták nagyon frivol fölfogást vallottak. A komoly és feddhetetlen Guarino gyönyörködött Beccadellinek, az Il Panormitának *Hermaphroditusában*, melynek szennyes darabjai föllázták a papságot és máglyára keríték a könyvet. Hivatkoztak Martialis ismert nyilatkozataira, hogy a miért dévaj a vers,

lehet fedhetetlen az erkölcs. A földolog a kiélezett fordulat volt. A szellemes, csattanós kifejezésnek föláldozták a lényegét: a meghatott szív őszinte nyilatkozatát. És ez átesapott még a görög anthologia hatása alatt (hiszen Janus Pannonius nagyon sok szép epigrammát le is fordít) keletkezett finomabb, igazi görög ízű epigrammákba, síriratokba, emléksorokba is.

De hát a tulajdonképi lyra hol nyilatkozott meg? Az elegiában. E kor ízlése szerint az elegia, mint a régi görög elegia, a voltaképi panaszdal köréből egyéb lyrai érzelmek körére is kiterjedt. E téren Janus Pannoniusnak egy pár remek költeménye van és épen nem osztozom Voigt jellemzésében, melyet Janus Pannoniusnak lyrájáról nyujt. Az akkori ízlés rhetorikai áradozásától nem tud ugyan menekülni, a szónoki beszéd alakzatait néha boszantó chablonszerűséggel viszi keresztül, de a valódi érzés hangja meghat. Anyja halálára írott két elegiája, komornyikja halálát sirató dala, Galeottóhoz írott szép költeménye, Itáliától búcsúja, betegeskedésének szomorú hangulatát kifejező egy pár költeménye, örökbecsű termékek.

Legbámulatosabb alkotása a Jacobus Antonius Marcellushoz írott nagyterjedelmű panegyrisé, mely valódi eposz keretét ölti magára. A költemény vonatkozásai, benne előforduló személyek: Piccinino, Philippo Mária Visconti, Sforza Ferencz, Renato nápolyi király, Medici Cosmo, továbbá az előforduló események, főként Brescia híres ostroma, kiéheztetése, fölmentése, a tyroli havasokon való merész átkelés, hogy a Garda tóra hajóhadat szállítsanak, minthogy Piccinino elzárta a vízi útát, a Po egy szigetén Piccinino beszorítása, veresége, bujkálása és menekvése, a tízek tanácsa elé hurczolt honárulási pör (Foscari doge fiának pöre, de költőnknel maga a főhősnek, Marcellusnak, vádoltatása): kétségtelenné teszik, hogy Milano és Velence közti 1438—1452 közt több ízben följúlt és különböző változások közt folyt hősies küzdelem a költeménynek alapja. Kiválóan érdekes történeti problema Marcellus szerepe e küzdelemben. Míg gróf Daru Velence történetében (én az 1826-ban megjelent lipcei német kiadáshoz jutottam) a Marcellus család három tagjáról tétetik említés: Bartholomeoról, kit Konstantinápoly eleste alkalmával küld Velence követségbe, hogy a foglyúl esett velencei polgárokat kiszabadítsa, Miklósról, kit 1473-ban választanak dogenak, kit 1474-ben Tamás követ a dogei széken: magában az eposzban előforduló hősi

tények másoktól eredtek. Így például a tyroli átkelés lángeszű gondolata, mely alkalmat ad Janus Pannoniusnak, hogy Hannibalnak Livius mesteri tollal megrajzolt átkelésével hozza párhuzamba, voltaképp Gattamelata agyában fogant meg, kinek Mantua örgrófja Gonzaga Ferencz, adá át a vezérséget, midőn átpartolt Velenczéhez. A Po szigetén lefolyt, gyönyörűen megrajzolt hősies küzdelmet Attendolo Mihály, Sforza rokona, kit Colignolának is hívnak, folytatta. Brescia fölszabadításával Barbaro (a Janus Pannonius barátja) szerzett volna halhatatlan érdemet és vívott ki diadalmas bevonulást. Különbösen is e szokást fölelevenítik Alphonso ünnepélyes bevonulásakor Nápolyba. Nem hiányzottak az erények allegorikus alakjai, nem a szerencse-istenasszony szekere, a vers és zengzetes szónoklat.

Így tünteti föl az eseményeket Daru.

Érdekelt Marcellus alakja és a velencei Marciana-könyvtárban kutattam és mondhatom meglepő eredménnyel.

Magáról Marcellusról két forrást kaptam: egyik *Il Campidoglio Veneto* című mű kéziratban lévő nagy folio kötetei közt a harmadikban. E művet Girolamo Alessandro Capelleri Vicentino írta; tartalmazza a velencei nemes és előkelő férfiak genealogiáját. E szerint Janus Pannonius hőse 1438-ban védte Bresciát a milanói herceg ellen, onnét kitört és a bezárt Melata Crenevala kimenekvését segítette elő; 1439-ben lett Provveditore, megszabadítá a várost az öt évi ostromzár alól (voltaképp három év), 1440-ben a hegyeken át hajókat szállít a Garda tóra, meghódítja Veronát, urává lesz Ravennának, hősi csatát vív Visconti ellen Casalmaggiore közelében, oly érdemet szerez, melyért a velencei tanács lovaggá üti 1447-ben. provveditore (polgári kormányzó) lesz Lodiban, Piacenzában, 1449-ben ismét diadalt arat a milanói és savoyai egyesült hadak ellen, hatalmába ejti Tortonát, Novarát, Alessandriát, 1453-ban ismét provveditorevé választják a milanóiak ellen, és Anjou Renato, nápolyi király, fővezérré teszi és lovagrendjének (cavallieri crescenti, föl is vette a czímerébe az újhódat) lovagjává üti föl; 1457-ben Ravennában egy erődöt épített, udinei helytartó lesz 1426-ban, majd ismét a hadseregnél találjuk mint provveditoret az ausztriai Trieszt ellen. Ez életrajz megemlékezik Marcellus tanultságáról, beszédeiről, melyeket különböző kérdésekben tartott. A muranoi Szt.

Kristof templomban fekszik. Sírját egy latin sírirat diszíti, melyet egész terjedelmében közöl. A síriratban tömör latinsággal a főntebbi események vannak felsorolva, annyi újat tartalmaz a sírirat, hogy a lovagi méltóságot bárói méltóságnak jelzi és azt a tényt is fölhozza, hogy Marcellusunk egész Milano kapui alá elhatolt. A síremléket emelte Valerius, fia, de teljesen unokái, Miklós és Péter, végezték be 1455-ben.

Én a Jacobus Marcellus síremlékét láttam a Santa Maria dei Frari templomban, a kereszthajó jobb felőli falán. Egy sarkophagot három görnyedt alak tart, melyen fönáll Marcellus vezéri jelvényével.

Ez eredmény nem elégített ki teljesen. A Marciana derék igazgatója szívességéből kaptam egy külön művet is, melynek czíme: *Della famiglia Marcello Patrizia Veneta. Narrazione di Emmanuel Cicogna. Venezia, 1842.*

Ennek 18. lapján teljesen a főntebb felsorolt adatok megerősítését találtam. Brescia fölmentését e mű is a mi Marcellusunknak tulajdonítja, míg hozzá teszi, hogy Bergamot is ő menté meg, majd beveszi Arcót és 5000 lovassal Romagnába megy Jenő pápa segélyére és Aquiléja patriarchájával egyesülve több helyet elfoglal a pápai szék számára. Ravennát Velenczéhez csatolja, ennek kormányzója lesz és oly közszeretetet vív ki, hogy a haza atyja czímmel tisztelik meg. Mikor meghal, Filippo Mária Visconti (1447 augusztus 15-én) Sforza érdekében lép föl, győzelmet győzelemre arat, várost város után vív meg, végre Sforzát megerősíti trónján. A többi adat teljesen egyez az *Il Campidoglio Venetoban* találtakkal.

Ha ez adatokat egybevetjük, még Romaninnak *Storia Documentata di Venezia. Venezia, 1855. IV, p. 200* és köv. lapjain előforduló előadással, itt a politikai háttér szép megvilágítását találjuk meg és a híres hegyi vállalat megkapó rajzát, de Piccinino ellen e hadászati mesterfogást Francesco Barbaro hajtotta végre. Vele volt Donato Kristóf. Mikor Piccinino leginkább szorongatá a várost, még a vizet is el akarta a városiak elől vonni: Velence zsoldjába veszi Francesco Sforzat és Gattamelatának meghagyja, hogy kísértse meg valami módon segédcapatokat vinni be Bresciába. A flottának a hegyeken át a Gardára szállításának merész eszméjét Blasio de Arboribusnak és Nicolo Sorbolonak tulajdonítja. Nem részletezem a Brescia fölmentésének rajzát, csak megállapítom, hogy Romanin

szerint Sforza és Gattamelata mentik föl. Piccinino teljes vere-
séget szenved. Előkelő foglyok kerültek Sforza kezére, egy
Gonzaga Károly, Mantua örgrófjának fia. Maga Piccinino csak
egy zsákban vitethette ki magát. Szegény Bresciáról szép
észrevételt tesz Romanin: «Jobb ügyre érdemes hősiességet
fejtének ki, mikor csak arról volt szó, hogy vagy a Viscontiak
vagy Velenceze hatalma alá kerüljenek». A mit ezután ad elő
Romanin, nem tartozik a fölvetett kérdésre. A mi föladatunk
Ant. Jacobus Marcellus történelmi szereplését megvilágítani.
A következő tényt beszéli el Romanin. Ravenna ura Ostasio
da Polenta ellen zendülés támad. A polgárok követeket kül-
denek Velenczébe, hogy űzze el e zszarnokot és vegye át a várost
a maga kormányzása alá. Velenceze követségbe küldi Jacobus
Ant. Marcellust (p. 204), hogy el ne veszítse e drága várost.
Marcello utasítása értelmében Colignola Mihálylyal és a provve-
ditore Leoni Jánossal megy Ravennába. Ráveszi Ostasiot, hogy
menjen addig Velenczébe, míg a lázadást lecsillapítják. Osta-
sio szót fogad, de a szerencsétlen embert nejével és négy éves
fiacskájával együtt Treviso határára száműzik és a velencei
signoria ráteszi kezét Ravennára. Mindez adatok bizonyítják,
hogy Janus Pannonius az egykorú eseményeket alaposan
tanúlmányozta, de a főntebb föltüntetett ellenmondásokból az
is kiderül, hogy ő valódi epikus költő módjára járt el. Épen
ezért tartom Janus Pannoniust kiváló epikai tehetségnek,
hogy a Marcellus alakja köré csoportosított minden eseményt;
ő reá vitt vissza minden cselekvényt. Velenceze eszményi hőségé
emelkedik. Nem hiába avatkozik a cselekvénybe Velenceze véd-
szentje, Szent Márk is, ki oroslán alakjában szólal meg, hogy
a sértett hőst Aristides, Kimon, Themistokles, Camillus pél-
dáival buzdítsa, hogy áldozza föl haragját hazájának. Marcellus
enged a szellemi szózatnak, csataterre siet. Diadalt arat,
békét szerez hazájának. De ekkor sem fogy ki a költő a tárgy-
ból. Most Cliot hívja segítségül, ki elmondja Velenceze keletkezé-
sét, emelkedését. Még Claudius Marcellusnak jósoldák meg a
Palici tó nemtői a hunok vándorlását, a lagunák városának
alapítását, a Marcellus család kiköltözését és a patriciusok
közé fölvételét. A két Marcellus (a római és velencei) közti
fenséges párhuzammal végződik a nagyszabású mű. Bizony, ha
ez eposz duzzadó, méltóságos folyamát szemléljük, fájlalunk
kell, hogy a Guarinóhoz intézett panegyrikusában tett ígérte-
t:

«Eljön a férfiasabb kor majdan eröm növekedvén
Lantom Nagy Hunyadink hős harczát zengi meg egykor»

nem váltotta be.

Mikor e férfiasabb kor megjött, ő a nagy Hunyadi fiával meghasonlott és áldozatul esett. Pedig az elbeszélés megáradó folyama, a leírás hatalmas bősége, mint a melyet *Eranemos* (a Szelek versenye) című költeményében kivált a zephyr hatása alatt keletkező tavasz leírásánál lehet élvezni, az epikus eszme magaslatára emelkedés, mint Mátyás alakja, egy pár epigrammjából és az Antonius Constantius olasz költőhöz Mátyás számára írt költeményből elénk sugárzik, a gazdag tudás, óriás emlékező tehetség, melylyel az olasz humanisták közt már gyermekifjú korában általános bámulatot keltett, mint Baptista Guarino Bertuccio Jánoshoz írott gyönyörű levelében elragadtatással festi, eleven képzelme, magvas írásmódja: mind alkalmassá tették volna egy valódi magyar tárgyú eposz megírására, habár latin formában is. De ebben is a humanisták végzete érte utól. Elszakadtak a nemzeti forrásoktól. Hiszen Janus Pannonius úgy panaszkodik Magyarországon, mint akár Ovidius a Fekete-tenger partján. Latin kivetettnek érzi magát és mikor még egyszer mehet Itáliába, lelken átvonult ifjú korának ábrándja: az egyetemes emberi műveltség központja: Itália, az ő ragyogó égével.

Hiába! Mi éjszaki népek mind megannyi Mignonok vagyunk: Oda, oda vágyunk, hol a citromfák arany gyümölese ragyog!

Goethe a római elegiákban kifejezi, hogy a ki a classicismus lelkét érezni akarja, az vándoroljon az olasz ég alá. Sajátságos vonzalma, sóvárgása az éjszak népeinek: a középkor longobárdjai, a Ghibellin császárok fölkeresik e csodás földet, melylyel csak érintkeztek a különböző népek fenkölt lelkü képviselői és a renaissancet vitték szerte. A latin költészet is, mely megszólalt Itáliában, átjött a Dráván hozzánk Janus Pannoniuszal, át a lengyelekhez Sarbiewskivel, át a belgákhoz Joannes Secundussal és átkelt Franciaországba, át Angliába.

E latin lyra elnémult, mint az irodalmi ízles és áramlat egy hulláma: de a hullámok összesége alkotja a nemzeti fejlődés folyamát: a mi szépet, a mi nemeset, a mi maradandót e hullámokban találunk: elveszni ne hagyjuk, tegyük közkincsé.

Mert nem válik dicsőségünkre, hogy 110 éve jelent meg Janus Pannoniusnak utolsó kiadása és azóta újabb, meg újabb művei kerültek napfényre, a kiadások teljesen elfogytak: és nálunk e költő alig hozzáférhető még a szakemberekre nézve is: a művelt, nagy közönség előtt merőben ismeretlen.

Budik már 1827-ben fordítgat belőle német nyelvre; Guarinóhoz írt panegyrikusát magasztalja. Voigt, habár nem egészen igazságosan ítéli meg, de még is kiváló tehetségnek tartja: nekünk a saját költőnk iránt meg vannak kötelmeink. A magyar elme szebb gondolatait, a magyar szív nemesebb dobbanásait megörökíteni és az újabb nemzedék közkincsévé tenni nem hálátlan föladat.

És most legyen szabad ide csatolnom Janus Pannonius néhány költeményét saját fordításomban.

I.

Elegiarum. I. 1. *)

FERONIA **) NYMPHÁHOZ. (FEROGNA FORRÁSHOZ.)

Légy, szent forrás anyja, Feronia, általam üdvöz!
 Boldog Narnia,***) mert iszsa hűvös habodat.
 Már a Rák karját is elérte a nap magas útján,
 S Icarusnak ebét érezi az aszu föld.
 Oltsd el e szomját, oltsd! a pelasg nép tikkada egykor
 Ily szomjtól, a melyet Langia *) csillapított.

---

*) A cím a Teleki-kiadásban: *Naiadum Italicarum principii Divae Feroniae Janus Pannonius cecinit in reditu, ex Urbe Nonis Junius. A. M. CCCCLVIII.* Az isteni Feroniának, Italia legjelesebb Nadjának énekelte e dalt az újatatos vendég Janus Pannonius a városból való elutazása alkalmával. Junius Nonae-ján. 1458 Enoli lefordítvá olasz terzinákban. Közli Abel az *Adalékokban*. Budik szintén lefordítvá németre.

***) Feronia egy nympaha, ki erdők, ligetek, kertek fölött volt őrszellem. Úgy fejezték ki iránta az áhitatos tiszteletet, hogy a templom melletti szent kútban mosták meg az imádkozók arczukat, kezeiket. Horatiusnál olvassuk:

Ora manusque tua lavimus Feronia lympha.

***) Város, a régi Umbriában, ma *Narni*, a Nar vize mellett.

Úgy tápláljon anyád, a vizek nagy, szent, örök anyja,
 Buzgó árjaid is úgy ne apadjanak el.
 Vas csövön át hűvösen fakad egyre bugyogva e forrás.
 Szívja mohón az ajak s enyhül a szomjú torok.
 Im, fris erő tér újra erembe s bennem a lángot,
 Mely elepeszte, hogyan oltja ez isteni víz.
 Ám a belekben alig szállt még a mohó ital enyhe,
 Még a homlokokon ott gyöngyözik a veriték.
 Oly sokat ért e tetőt a kanyargó úton elérnem,
 S felvonszolnom ide az elalélt tagokat;
 Mily kéjjel legel itten a szem bástyáin e várnak,
 Melynek alatta buzog s elrohan messze az ár!
 Hallani, mint zúg, mint csörtet gőzölgve szünetlen,
 Tajtékozva a mély völgybe miként szakadoz;
 S közbe barangva bejárni magas bérczeknek az ormát,
 Hol üde szellőknek árja körülted enyelg.
 Még sem nyújta gyönyört az elébb nekem ép eme látvány,
 Míg hő homlokomon csorga a bő veriték.
 Áldozatúl ide hozz te kövér gödölyét föl a nyájból,
 Fesse meg ifjui vér itten a hab tükörét,
 Itt a virágot szórd, itt Bakkhos gyöngye omoljon,
 És eme hálafohászt zengje szünetlen az ajk:
 Légy oh Italia szent nymphái között te az áldott,
 És te fogadd kegyesen hála ajándokomat;
 Mert a szegény halandóknak nyújtsz enyhe nyugalmat
 És ha csak érinted, éled a lázbeteg is.
 Nem csak az ember hálaadósod, mert az, az ég is,
 Csillagi fürdenek ott kebled ezüstszin ölén.
 Ily nedvvel vegyítette a nectárt szép Ganymedes,
 Más forrásvízből Márs se' mosá a sebét.
 Áldozatot fogadok neked évenként meg is adván,
 Míg csak testemet át jár, hat az életerő.
 Többre te nálad nem becülöm Kastalia habját,
 És nekem a Múzsák isteni ihlete léssz.
 Ámde beszéljétek nekem el híven, isteni Múzsák,
 Honnét nyerte e víz ily csoda gyógyerejét.
 Evander Herilust**) leteríté hősi tusában,
 Jajjal a hős ellen tör ki a vesztes anya.
 Jupiter a magas ég ormán meghallja panaszat
 És az ifjú emitt tűn el a habnak ölén.
 Nem marad e forrás dics nélkül, messze kiterjed

*) E forrást mutatta meg Hypsipile a Theba ellen indúlt hét vezér élén álló Adrastosnak. E forrás, a legrekkenőbb nyárban is üde, friss és bő vizet adott.

**) Megragadóan meséli el Verg. *Aen.* VIII. 563—567., a három lelki Herilus elejtését Evander által.

Hírneve, sőt neki már isteni rangja vagyon.
Habja ezért kristály, üdülést a betegnek ezért hoz,
Ausoniában ezért él is örökre neve.

II.

Eleg. I. 2.

MANTEGNA ANDRÁS PADUAI FESTŐ MAGASZTALÁSA. 1458.

Mint a barátot, a hűt, a kegyeltet Apelles
Pella urával együtt, nagy kegy igaz jeleként:
Igy lehel, él Galeotto e képen hű Janusával
És örökít meg örök, szent köteléket e mű.
Mondd Mantegna: *) neked Thaliám díjúl mit is adhat,
Mely dicséret elég, drága ajándokodért?
A te műved, hogy él, híven él még akkor is arcunk,
A mikoron testünk porlik a sírnak ölén;
A te műved, hogy bár egymástól messze szakadjunk,
Egyik a másiknak élvezi drága körét.
Mert hisz e kép s a valódi vonások közt mi különbség?
Es mi hiányzik egyéb, mint csak a szó s a beszéd?
Nem lehet, óh nem hűbb az a kép, mit látsz te tükörben.
Sem mit a kristály hab tükre mutat te neked.
Tagról tagra a más nem más, a tiéd, igazán az.
Izről izre híven, egy az a forma, a szem.
Mercurius volt tán az atyád és isteni sarj vagy,
Emlőt, bár hajadon, Pallas adott te neked.
Lángész s mesteri kéz által lett híres az ó-kor;
Amde felette is áll lángeszed és ecseted.
Visszaadod te az ajk tájtékját mesteri kézzel
S Così Venus képét végzi be hű remeked;
Nem bír a természet se teremtni, nem bír olyan lényt,
Mely ne születnék új létre az ujjad alatt.
Festők közt a király vagy, az első úgy a miként a
Történetbe' vezér s áll legelől Titusod.
Oh, ha csodálja kezed remekét majd szerte egész föld
S messzi vidékeket is zengve betölti neved:

---

*) Mantegna András született egy Padua melletti faluban 1431-ben. Első volt a lombárd festők közül, ki az arczképfestés terén kivált. Egyébaránt leghíresebb képe *Caesar diadalmenete*, mely sok minden vizsontagság és vándorlás után a hampton-courti angol királyi palotába került. Másolata a bécsi Kunsthistorisches Museumban látható négy részben. Krisztus sirba fektetését ábrázoló képe megvolt az Eszterházy-képtárban.

Akkor törj a magasba, az égi lakokba be bátran,
 Ott a tejút közepén, ott, hol a csillagos öv.
 Törj a magasba, hogy ott te befesd a menny palotáját,
 Bár myriad csillag lángja lobogja be azt.
 Hogy ha művészeted ott fenn az égben, az égnek ad éket,
 Díjad az ég s a művészt szelleted ihleti majd.
 Amde a költő és a művész ikrek, kegyelettel
 Hálaadósaidd és nyújtnak is áldozatot,
 És mi kivált, Galeotto, meg én, kiket isteni ujjad
 Új életre teremt messzi utókor előtt.
 Addig e vers hirdesse igaz hálánkat irántad,
 Ennyit Arabia sok illata, füstje nem ér.

III.

Eleg. I. 9.

MIDŐN BETEG VOLT A TÁBORBAN. 1464.

A táborba jövék ide lanttal, még sem a kopják
 Zápora, sem a török gyors paripája riaszt;
 Am iszonyú láz lángja gyötörve emészti a testem,
 Vasnál metszőbb tűz égeti, dűlja valóm.
 Hogy ha te élsz, Prometheusz legyen átkos az élted örökké
 S nyomja porod nehezen, hogy ha halott vagy, a kö.
 Mert te az emberi faj nyavalyáinak ős oka voltál,
 Tőled eredt romlás, tőled a vész s kora gyász.
 Még te előtted kórt, nyavalyát nem sínyle a test még,
 Láz heve nem gyöttré, nem hasogatta a kín.
 Ősi vadonba lakék akkor még szerte az ember
 És a vadak közt is háborítatlanul élt.
 Ág eledelt ada, hús forrás kínálta itallal,
 Barlang nyújta lakot és puha gyeponyosolyát.
 Nem kutatá még senki se' gyógyerejét a fűveknek
 S rejtett nedve miatt senki sem ása gyökért.
 Nem vegyített a tudós gyógyszerre több folyadékot,
 Sem mesterkeze nem vágta ki még a sebet.
 Illatszert nem vitt a hajó mint drága rakodmányt,
 Mit a Vöröstenger messzi vidéke terem.
 Egyszerűen, de a rossz nyavalyáktól mentesen éltek,
 Végzet elé vágván, nem sietett a halál.
 Amde a hosszú öregkor után jött el csak az óra,
 S szender szállta meg a roskadozó tagokat.
 Egi lakából hogy lelapád te a napnak a fényét
 És a rablott tüzet itt szítja a föld fia már:
 Épen azóta csapott le haragja a bosszús egeknek
 S szörnyű dűlással szerte dühöng a halál.

Méltán függsz te tehát kínok közt Scythia szirtjén,
 Hol örökös fagy van s hósvatag a világ.
 És ne dicsérje azért Heraklest senki, hogy fíja
 Pengve röpítve nyilát, mélybe zuhant az ölyű.
 Hejh, de miért a közös sors ellen eként kifakadni,
 Méltán sujt e csapás, én vagyok, én a hibás.
 Esztelen én, ott hagvva magányt, ott hagvva nyugalmat,
 Harczba jövék, hol a kürt s harsona zeng riadót.
 Itt Tusa és halovány Félisz itten az éktelen Inség,
 Itt a Düh, itt a sötét arcú Halál fenyeget.
 És hiszem azt, hogy a nap, hogy a lég, hogy a por s az esőzés
 Ártott meg nekem, úgy zaklat az élet e helyt.
 Hejh jó volt heverészni az árnyas tölgyfa tövében,
 Vagy, hol a bércki patak csörgve, csobogva zajong;
 Olvasmányba merülve el-elringatni a lelket,
 Vagy le-leszedni, mivel drága gyümölcsfa kínál.
 Mondták is sokan azt, öjzöngsz, ide mondd: mi vezérelt?
 Megkérdezted előbb satnya erőd, te ujoncz?
 Mint illet a vitéz Achillhez a skyrosi gyapjú,
 Vagy Heraklesnek hősi kezébe guzsaly;
 Ép úgy illik a kard neked, ércz sisak úgy a fejdre
 És a körisfanyelű dárda kezedbe is úgy.
 Hejh, de a bölcs intésre ügyet nem vetve öveztem
 Lábpánczért s övezék hősi túsára aczélt.
 És mellemre nehéz érczinget is ölteni vágytam,
 Ércz ellenre törék én, magam is csupa ércz.
 Hát meg is érdemlém eme sorsot, hogy ha kivántam
 Szállni a sátrak alá: im hadi bérem, e kór,
 Míg szólok fázom s a hideg fut testemen által,
 Érezem, a kitörő láznak előjele ez.
 Kéktül az ajkam, dermed az orrom is és didereg már
 Arczom, a mint a hideg meglepi tagjaimat:
 Fázik a láb, fagyosan már megmerevülnek az ujjak,
 És sebesebben ver, mint az előbb, az ütér.
 Hányjatok új takarót remegő testemre ti szolgálak,
 Hogy lázamba' megint messze dobáljam el azt.
 Im, lobog újra velőm, gyötör, éget láz heve újra,
 Mint ha a kénnek gyúl lángra lobogva tüze,
 S nem lobog oly hamar el eme láng, mint lobban a tűz és
 Ellobog újra hamar, tápja ha asszu levél.
 Egyre emészt eme láng, szakadatlan dúlja velőmet,
 Vidd hamar oh szolgám, nem türom a takarót.
 Bennem az Aetua tüzét szítogatja szünetlen egy isten,
 Vagy belemen rohan át a lobogó Phlegethon.
 Égek, ah, égek, hogy ha barát vagyon itt közelemben,
 Hűs vizet adva, hamar oltsa a szomjamat el.
 Most annál, mit rejt Pactolus, a Tajo, a Hermus,
 A hűs vízből egy kortynyi ital becsesebb.
 Épen így éghete Oita hegyén a tyrinthosi hős is

A mikor a Nessus öltönye rátapadt.
 Mit vétettem, o mit? Boszutok mért sujt, ti kegyetlen
 Istenek és mely vád terheli árva fejem.
 Mert hisz a bűnt ha ti üldözték, rablót seregestül
 Sajtson jobbotok és irtsa az esküszegőt.
 Én az Apollon papja fohászokodom, adjatok addig
 Éltem, a míg műveim' szárnyra bocsátom elébb.
 Van sok versem, a mely kész, csak végső simitást vár,
 Van, mely félbe maradt, s várja a befejezést.
 Hogy ha tehetség és ha virágzó szép fiatalság
 Hat ti reátok, hajh, úgy lehet élni jogom.
 Hogy ha hibáztam is, el soha sem tagadom, de hibám csak
 Botlás volt, de a bűn szennye nem éri nevem.
 Ám, ha nyom is vád, oh te feledd kegyes Ég el a vétket,
 Megszűnik, ha a bűnt bánva, vezeklik a szív.
 Hajh, de hiába száll az imádság, zordon a szörnyű
 Atropos és elvész szélnek eresztve a szó.
 Érezem, itt van a vég, közeledbe jutottam Enyészet,
 Elfogy már napom, és szellemem el, tova száll.
 Oh egek, oh ti hegyek, pázsit borította mezők ti,
 Kristály tiszta habok, lombkoszorúzta tetők.
 A ragyogó napfénynyel együtt elhagylak, utánam
 Nem marad emlék más, mint csak a pusztá nevem.
 Hajh! hogy nincs közelemben' fivérem, nincsen a nővér,
 A ki befogja szemem s elvigye hamvaimat;
 Boldog, o boldog vagy te szerelmes, drága anyám, hogy
 Elköltözve korább', nem temeted te fiad.
 Jaj, ha te itt volnál, ha te látnád, vagy ha a gyász hír
 Érne, mit is tennél, drága, szerelmes anyám?
 Gyorsan, elém a viasztáblát hozzátok azonnal,
 Végakarattját hogy még kifejezze e szív.
 Sírt nekem édes, drága barátaim ássatok ottan,
 Hol legharmatosabb és legüdébb a mező.
 Lombos fák közepette, ligetnek az árnyas ölében,
 Hol tánczot körül a szép Dryadok kara lejt:
 Hol szakadatlan lágy fuvalommal kelnek a szellők,
 Édesen a panaszát sirja el ott a madár.
 És hogy a sírnak ölében majd névtelenül ne feküdjem,
 Meghagyom: ott eme vers legyen a síratom.
 «Janus nyugszik e helyt, a legelső, ki a Dunához
 Hozta le a Helicon ormairól a babért.
 Hagyd, oh kajánság, érje halottúl bár e dícsőség,
 Mert hisz Irigység már nincs a halottak iránt.»

IV.

GALEOTTO MARZIÓHOZ. 1454.

Hogy ha te rólad zeng Galeottóm mostan ez ének,
 Meg ne nehezteljen többi barátom ezért,
 Mert, ha fölös számuk gazdaggá tenne is engem,
 Túlszárnyalja bizony érdemed, érdemöket.
 Hisz, ha művészet s csín valamennyi ha van műveimben,
 Megvallom, hogy igaz mesterem ép te valál;
 Mert te vezettél föl Helikonnak bérczi fokára,
 Hol forrás Pegusus lába nyomán fakadott.
 És te vezettél a Parnassnak is árnyas ölében,
 Mellettem te valál a kalauz s a vezér.
 Azt, a mit adtál, vedd te viszontag tőlem a verset,
 A mi közös munkánk drága gyümölcse gyanánt.
 Hát nem a vinczellér méltó, hogy szedje gerezdjét?
 És nem a földművelőt illeti az aratás?
 Ám de dícséretedet hadd kezdjem drága hazádon,
 Melynek régi dicső hírneve, múltja vagyon.
 Hol a botor, ki Itália szerte az Umbria földjét
 Nem nézné az egész legjava, lelke gyanánt?
 Volna-e büszke Propercz is arra, hogy Umbria szülte,
 Ez ha jeles nem voln' béke s a harc idején.
 Ottan emelkedik, ott meredélyes bérczen a város,
 Mely szüle annyi vezért s főpapok anyja vala.
 Egykoron ez fogadá diadalmas Róma telepjét,
 A Nituus hegye és Nar vize adta nevét.
 Itt születél te nemes törzs sarja, vagyont is e város
 Mennyi elég vala ép annyit adott te neked.
 Bár ha e föld Marsnak kedves, zord férfiak anyja,
 Kiknek örök kedvök szörnyű tusába' telik,
 Ám te menél csak Phoebus után, hozzája szegődvén,
 A riadó kürtnél szebb vala néked a lant.
 Mert éltednek alig fakadott még zsenge virága,
 S már is a múzsáknak berkeiben lakozál.
 Ifju korod' te azért hadi nép közt töltve szereztél
 Hősi, vitézi erényt, hősi, vitézi tusán.
 Majd ismét oda hagyva a zordon tábori éltet,
 Múzsák híve levél, zászlajukat követéd.
 Nem csoda, hogy próbáltad a harcza' vitézi szerencséd,
 Tagba szakadt tested, Herkulesé az erőd.
 Legjelesebb vagy a bajvívásba', birokra ha szállván,
 Torna homokján nyersz, vivsz te ki bajnoki bért.
 Ámde becesb a lelki erény a testi erőnél
 És nemesebb bért nyersz, szebb diadalmi babért.

Bellona hely'tt te ezért választva a szűzi Minervát,
 Áldozol a szellem vértelen isteninek.
 Szerte barangolván te bejártad Itália földjét,
 Sok jeles iskola volt, mely mivelé eszedet.
 Végre szerencséd úgy akará, hogy Ferrara lásson
 S lásson a Pó is, a hol lángola rég Phaethon.
 Itten folyt a beszéd Guarinus bőszavú ajkán,
 Ő a Pieridák papja, kegyencze vala.
 Úgy csüngél két évig az ajkán, hogy feledéd te
 Nappal az étkedet és éjjel az álmodat is.
 Ép akkor keresém föl Itália városit én is,
 Szép tábor vala az, melynek ujoncza levék.
 Csak hamar összekötött a barátság szent köteléke,
 S köztünk nőttön nőtt egyre a hü szeretet.
 Minket egy ágy fogadott, mi nekünk kettőnknek egy asztal
 Mindéig közösen nyújt vala egy eledelt.
 Gyakran az éjfél is mi virasztva fen értük el ébren,
 Bár a kifáradt szem már lepihenni kívánt.
 Gyakran a napfelkölte előtt, hajnalhasadáskor
 Fölkeltünk, pedig oly jó vala a meleg ágy!
 Csak te valál egyedül, kibe' bíztam, senki se volt, ki
 Fölvegye én nekem a gondomat és bajomat.
 Mert te, a testvér, mert te a bátya s anyának, apának
 Töltötted be helyét, nélküléd árva valék.
 Hogy ha nagy érdemidet mind, mind föl kéne sorolnom,
 Bizvást kellene rá, kellene hajh! ezer ajk;
 Mert ki taníta, ha nem te (bevallám anyiszor inmár)
 Szednem a versbe helyes, tiszta ütemre a szót?
 Most, hogy a régi híres költők közé sorozának
 Ezt te neked köszönöm, fölvatóm te valál.
 S méltán, mert hisz' a versnek a csínját senki sem érti
 Jobban, mint te, ugyan ezt ki nem ismeri el?
 Megtanítád a helyes szót lelmi meg a maga helyén
 És meg is adni izét, jó zamatát, erejét.
 Válogatott nyelven fejezed ki a gondolatot te
 És a kopott szónak ujdonat új mezet adsz.
 S mit csak a költők, mit krónikások is irtanak össze,
 Emléked mind azt bírja, megőrzi hiven.
 Tengereket, tavakat, folyamot meg bérczeket ismersz
 És tudod, hogy mely nép mely helyen, és hogyan él;
 És tudod, érted, hogy mi, miért van megmagyarázni,
 Ennyit a Maeonida s csak maga Máro toda.
 Hasznossal kötöd egybe az édest, abba' velő van,
 Mit fenséges, vagy egyszerű tárgyul is irsz.
 Medve miként boccsát nyalogatja sűrűn, szeretettel,
 Ily gonddal csiszolod gyakran a verseidet,
 Folynak is édes ütemre, de csengnek is és valahányszor
 Olvasod is mindnek íze, zamatja vagyon.
 Költészetrül elég leszen ennyit mondanom, ám most

Inkább hadd zengjem tiszta, aranyszivedet!
 Rejtve maradna, ha dal nem zengene róla, a sírban
 Mig az utókornak ajkain élhet a vers.
 Nem csoda, hogy nem sokra becsülsz dús kincseket és nem
 Áhitod azt a mit úgy áhit a kába tömeg.
 Ám csoda, hogy te a hírt, a dicsőséget sem ohajtod,
 Mely fölszítja bizony lángra a bölcs szívet is.
 Sem nagyzás, sem kék soha meg nem ejtik a lelked,
 Szomjadat a kincs sem költheti föl sohasem.
 Mint Caesar szelíd és kegyesebb vagy még te Metell'nél
 Mint Regulus, te hivebb, mint Numa is, te hívőbb.
 Nagyra, magasra törél, onnét nézed le a földnek
 Dolgait, úgy, hogy már mennybeli béke hat át.
 Sőt meg nem döbbsz a halál zord arcza se' téged,
 Csak nálad nem költ rémes alakja iszonyt.
 Tégedet annyi eréy disze vesz körül, annyi igaz fény,
 Hogy föl is éred tán bármelyik égi lakót.
 S él a reménység, hogy te jövőben még gyarapítod
 Es növeled lelked drága ajándokait.
 Most még kétszer tízre csak is heted évre viradtál
 S már is olyan bölcs vagy, még ezután mire jutsz?
 És te, hogy ezt is elérd, legyen élted hosszú, a Sorsnak
 Istennői neked fonjanak ércz-fonalat.
 Im, te neked szenteltem e dalt Galeotto, ne mondják
 Azt, hogy hálátlan s hogy feledékeny e szív.
 És te, ki olvasod ezt, te se hidd, hogy pusztá koholmány
 S mézes szóba csupán, léha, hizelgő beszéd:
 Kedves Apollónak legyek úgy, Bacchosnak is úgy csak,
 Mint a mi mély szívből forr e beszéd igazán.
 Drága kegyét hizelgve miért is kéne vadásznom,
 Hisz szeme fényénél jobb szeret engemet Ő.

V.

 RÉSZLET A PANEGYRIKUS AD JACOBUM ANTONIUM MARCELLUM
 VENETUM. 1954—2009.

Szent Ambrosius, Milano védszentje, a szorongatott Milano
 megmentése érdekében rászánja magát, hogy az alvilág ajtaján ko-
 pogtat és Marcellus ellen küldi az alvilág szörnyű istenuőjét, a Rá-
 galmat.

A Rágalom.*)

Lenn, a pokol fenekén lakik, Ő is az éjnek a lyánya,
 A neve Rágalom és nem utolsó vészt hoz a földre.

*) Költő előtt Vergilius *Aeneis* IV, 173 és köv. és Ovidius
metam. IX, 138, XII, 39 és XV, 853. sorai lebeghettek.

Ölt ezer arcot, színt s alakot változtat ezerkép,
 Kelt susogást, hírt, hol nyoma sincs meg bár mi dolognak,
 Pusztá koholmány ölt hamar általa tiszta valószínűt,
 És a mocsoktalan is szeplőt kap, rá lehel Ő csak.
 Rút vétekbe csap át az erény, meggörbül az is, mi
 Szép, egyenes vala. Ő port hinteni bír a szemekbe
 S bölcssek eszét hálóba kerítve megejteni tudja.
 Éles az ajka, ha mar, de dicsérni ha kellene, hallgat,
 Óvatosan hazug és a koholmányt úgy idomítja,
 Mint ki-ki érez, a ki mitől fél, súgja fülébe
 És a ki ellen küzd kiki, azt vádolni tanítja.
 Nem áll síkra ki nyíltan, a harc mezejét kikerülvén,
 Arra les, a ki nyugodtan a békét élvezi és kit
 Senki se' véd s mérget kever Ő, rejtekbe' titokban,
 Mint a kalóz olyan ő, vagy mint az éjjeli tolvaj.
 Hajh, iszonyú bűn! Ime, te távol mit se gyanítván,
 Szennytelen, ártatlan, szeplőtlen, tiszta tudattal
 Hűn szolgálva honod, még várod a drága babért is:
 Ámde felöltve barátnak, a hűnek, igaznak a képét,
 Ő az alatt ellopta szerencséd' s törbe is ejtett,
 S számkivetésnek zord szigetére dobott ki te téged.
 Arcza, alakja, olyan neki ép a milyen szive, lelke.
 Nyájas az arcza, mosolyg ravaszán, külszíne oly édes,
 Ámde szívébe' harag forr s titkon emészti gyűlölség.
 Nézd viseletjét: hord Phlegethon mérgebe bemártott
 Kopját balkeze s könnyű nyilat szór gyorsan a jobbja,
 Ijja se pattan, a nyíl repül és száll néma idegről.
 Társai közt legelől jön, utána a Szellemi vakság.
 Őlve magára sötét árnyékát felleges Éjnek,
 Lép a Hiszékenység a nyomába s gyáva Gyanakvás
 S a Lethének örök Feledése az emberi elmén.
 És az Irigység sáppadoz ott s a Viszálynak alakja
 S ime a Vakmersz is fölemelte a szentelen arczát.
 Ottan a Csel megyen, ottan az Ámitás s a Csalárdság
 Elterjesztve hiú szavakat, fonják be az elmét.
 Messze, mögötte busong tépett fürtökkel a Bánat,
 Ő ily fegyvereket hordván, ily társai lévén,
 Nem táborba' dühöng s szít ellent ellene ellen.
 Ám békében a frigy kötelékit bontja ki s izgat,
 Míg szeretetből szörnyű gyűlölség lángja kilobban.
 Nem lakik Ő faluhelyt, a mezőt nem kedveli, ám nagy
 Városokat keres és a királyi várba lopózik.
 Vadlottakra hoz itt veszedelmet, szólva csalárdat,
 Vagy behizelgi magát a tömegnek lelkibe titkon,
 Arra tapos, ki bukott s a hatalmast rágja szünetlen.
 Téged, o Róma, e Vész, emez Átok, ha menekültél
 Bajból, ráveve, hogy hálátlan légy te örökké.
 Ő keveré Athenben a mérget a bölcsnek is egykor.
 Vádat is Ő iratott fel itt a cserépszavazásnál.

Tárgyat a színeköltőknek elégszer adott, a halálos
 Magvat szórva el itt, aranyat meg elásva amottan ;
 Antia, Phedra is ép Ő tőle tanulta erényes
 Ifjura fogni reá a saját lelkének a szennyét.

VI.

EPIGRAMMÁKBÓL.

I. 1.

Látva a Holló, hogy Mátyást emelék föl a trónra,
 Fojtott hangot ad és szóla azonnal ekép:
 Én, kit az atya viselt lobogóin s horda csatákon,
 Úgy örülök, hogy győz rajtam is im a kereszt.
 Hogy ha alája jutok bár képbe', szoborban is ennek,
 Roppant lesz díjam és végtelen az örömöm.

I. 2.

*Fohász az istenekhez a törökök ellen induló Mátyás
 érdekében.*

Most, hogy a szent lobogót Mátyás viszi a török ellen,
 Jertek olympi lakók, hozzatok égi segélyt.
 Hercules, add buzogányod, az ijádat add te Apollo ;
 Kardodat add Mars és Pallas a gorgoni főt,
 Castor, hozz paripát, Vulkán oly fegyvereket gyárts,
 Milyet Achillesnek s dardani hősnek adál.
 És őt majd a csaták viharos mezején sebek ellen
 Jupiter ægissel fedve be védde te magad.
 Ám, ha az ég gyönyörét élvezve pihenni kívántok,
 Fentről szálljon alá egy maga, nagy Hunyadi :
 Egy maga majd megvédi fiát a tusák közepett és
 Egből alá villám csap, hol a jobbjá lesujt.

I. 13.

Hunyadi János sírírata.

Védfala Pannoniának, a harcban réme töröknek,
 Ha valahol nyugszik, itt fedi őt el a föld.
 Amde az ellent Nándor alatt, hogy végre legyőzte,
 Győz a Halál, de azért élve, föl égbe jutott.
 Sok diadalmas hős ment már föl a szent Capitolra
 Ünnepi díszbe', de az égbe csak ő, egyedül.

I. 12.

Mentegetőzik, hogy nem ment a táborba.

Hősi leventék, el ne ítéljetez engem a hadban,
 Látva, hogy oly félenk és óvatos vagyok itt.
 Hogy ha nem is rohanok legelőbb a harczi sor élén
 S bástya fokára sem én hágok az ostrom alatt,
 S messzi maradva, ha nézem a hősöknek veszedelmét
 Ennek a félsz nem oka: értetek is teszem ezt.
 Mert ti leventék hirre sóváran törtök a vészbe,
 Könnyű a seb, ha dicső és a halál se nehéz,
 Ám, ha a vaksors sírba találná döntni a költőt,
 Dalt diadalról majd lész-e, ki zengeni fog?

I. 46.

Mátyás királyhoz.

Nagy bölcs vagy te király, ha Venusnak a tábori élet
 Közt is áldozol, Ő Mars kegyeit nyeri meg.

I. 49.

Tribrachus költőhöz. *)

Tribrachus, én a Vöröstengerbe' kutatva, bizonynyal
 Gyöngyöt hoznék föl, hogy ha vakítna a fény.
 Tömjént, illatszert meg Arábia adna özönnel,
 Selymet küldene ser s ind elefánt agyarat.
 Ámde mivel csak a vers bűbája köt engem örökké,
 Drága itáli lakók, ez csak a ti javatok.
 Néktek adák, csak nektek a Muzsák zengzetes ajkkal
 Szólni, de más népnek barbar az ajkin a szó.
 Oh nem kedveli Pallas a Gétát s Mercur az Istert
 Ám a kanyargva folyó Pónak a fűzes ölet.
 Jég borította Dunát, hol a harcok vad zaja tombol,
 Zord Mars lakja, vele Bellona ontja a vért.

---

*) Tiraboschi írja, hogy a modenai születésű Tribaco de Trim-
 bocchi Gaspare Modenában a humaniora tanára volt, és 1461 óta nagy
 nyomorban Ferrarában Borgia herceg udvaránál élt. Tiraboschi negy-
 venhárom kéziratbeli munkáját idézi. Ábel közli az *Adalékokban*
 1880. J. P. több addig ismeretlen versét hozzá, valamint Tribrachus-
 nak az esztergomi érseknek ajánlott pásztorkölteményeit.

Itt elhangzik a dal, viszhangtalan itten az ének,
 Bár ha az ausoni lant hírnevet ad nekem is.
 Hírlik a pásztorok, ám nekik én nem hihetem ezt el,
 Hattyúk éneke közt, mint liba gágogok én.
 És ha alant nem járna is énekem, ámde azért még
 Buzgón olvasnám, Tribrachus, a te műved?
 Mert Maro is Variust, Flaccust forgatta serényen,
 Elmarad az, ki magán kül nem imád soha mást.

I. 61.

Önmagáról.

Egykor a verset adá minekünk az Itália földje,
 Most Pannonia küld verseket ő neki is.
 Ez, ha dicsőség is nekem, ámde, hazám, a nagyobb fény
 Rád hárul, a kinek ten fiad ily nevet ad.

I. 183. görögből.

Ámorról.

A szerelem csak a vágy heve és nem isten a földön,
 Bűnt takaró nevit az emberi balhit adá.

I. 97.

Róma egészen aként kele létre phrygi romokból,
 Mint a hogy a Phoenix kel ki a hamvaiból.
 Ám Ilionnak hamva szerencsésb, mint e madárnak,
 Mert a szülöttje nagyobb, míg emezé ugyanaz.

I. 56.

Guarinusnak.

Mennyit Róma köszön, hamvából kelve, Camill'nak
 Guarino neked ép annyit a római nyelv.

I. 308.

Egy vala színe az égnek előbb, de midőn a titán had
 Rátört s majd elesett Jupiter égi laka.
 A nagy olympusi várnak a védelmére helyezték
 Szerzte az égi lakók, örül a csillagokat.

I. 91.

Carbo Lajoshoz. *)

Szén*) a neved, voltál te zsarátnok is egykoron épen,
Büszke ne légy, Lajosom, majd hamu léssz te csupán.

I. 236.

Marsiglio Ficinónak.

Míg Platon lelkét keresém az elysi mezőkön
Pythagores mondá: Marsiliusba' lakik.

I. 99.**)

Lőrincz, hogy szívesen fogadád el ajándokom, azzal
Többet téssz te nekem, mint ha viszont magad adsz.
A ki ad, az sokat ad bár, tőle nagyobb a viszonzás,
Leköteleztetni hogy maga hagyja magát.

*) Carbo Lajos Ferrarában volt kitünő tanár és költő (1456 óta), kinek tanítványa volt J. P. legjobb barátja és későbbi utódja Ernő. *De rebus gestis Mathiae regis* című dialogjában Mátyás fenkölt szellemi erejét rajzolja. Ez értekezésében Hunyadi János népies nevérol: Jankórol (az Arany Szibinyányi Jankója) megemlékezik. Sőt írhatott Mátyásról egy nagyobb költeményt is, mert idéz belőle egy szép passust, mely túlszárnyalja Naldi sorait, melyekben a Corvina könyvtárt magasztalja. Ugyan e Carbo megemlékezik említett dialogjában latin és görög költeményekről, melyek Hunyadi János csatáiról, jelesen a várnai csatáról, zengenek. Álljon itt Carbo említett verse:

Költők, zengje dicsérje a lant Pannonia népét,
Mely a pogány törököt veri hősi tusákban.
Drága hitünknek dísz e nép és pajzsa is ő csak,
Mert ha szünetlen nem szegül ellen a durva töröknek,
Krisztus szent neve rég elenyészett volna a földről:
Ezt művelé Mátyás diadalmas karral örökké.
Minden idő őrizze hiven meg drága nevét, mert
Annyit tesz mi örök fényt vetne a római névre.
Jupiter is ott hagyva egét őt vitte örökre
A magyarok földére dicső Rómának a magvát.

**) Ez epigramm a renaissance korabeli finom udvarias hang jellemzésére kitünő példa.

Ep. I. 176.

A ki eszik szőlőt, iszik is egyszerre, oh Bacchus,
Ezt az ajándokot is csak neked adta Ceres.

I. 295.

A florencziek által küldött oroszlánokról.

A cseh diadalnak idején.

Méltán küldte neked, Mátyás, Etruria népe
Drága ajándékul az Afrika állatait.
Mert az oroszlán és te királyom, sokba' találtok,
Mit példáz eme vad, vaj' ki nem érti meg azt?
Míg te az emberek, ő a király a szörnyű vadak közt;
Széppé őt a sörény, téged a firt disze tesz;
Néki a körme, neked kopjád és kardod az éles,
Ám, a legyőzöthöz ő szelid, és te kegyes.
Hát még az, hogy a cseh nép czimere ép az oroszlán,
Igy diadalmi jel és büszke, királyi czimer.

Hendecasyllab.

Galeottóhoz. Ep. I. 22.

Hát te is, te a költő, szent Parnassnak
Hagyva ott a magányát bot- s iszákkal
Készen, én Galeottóm, útra indulsz,
Hogy Rómába elérhess, mint zarándok?
Ezt a messzi vidékek vak, hiszékeny
Népe hadd tegye, melyet rémít álom;
Ezt a képmutatók tegyék sergestül.
Ám te hidd csak is azt, mit Protagoras
S Theodoros az istentagadó vélt,
Vagy mit hirdete Epikur is egykor,
Legfőbb rosznak a szenvedést hívén csak.
Hogy ha még is a vakhit tetszenék tán
S horgas fővel a buzgó búcsújárás
S kész vagy hinni is azt, mit napról napra
A szószékről alárikácsol egyre
Albert és csacsogó Rubertus untilg,
Úszva könybe' miként a vén szipirtyók:
A Múzsáknak azonnal mondj te búcsút
És Apollon iránt is szegd hited meg,
Jobb ha gyártja a verset sánta Vulcan:
Költő és a hívő nem férnek össze.

HEGEDŰS ISTVÁN.

ÚJABB NYELVTUDOMÁNYI MÓDSZEREK.

I.

«A nyelvészet az a tudomány, melyben a magánhangzók nem jelentenek semmit, a mássalhangzók pedig igen keveset,» mondja egy régi elmés meghatározás, s meg kell vallani, hogy a nyelvtudomány azon időben rá is szolgált e gúnyos megjegyzésre. Valamint igaz az is, hogy mostanában már eltompult az éle, nem lévén jogos az alkalmazása. Jelenleg a nyelvészet is oly biztos s megdönthetetlen alapokon nyugszik, mint akár mely más tudomány, a melyek sorában nem épen a legutolsó helyet foglalja el.

A nyelvtudomány két módszerre oszlik, a leíró s a történeti nyelvészetre.

A leíró módszer föladata abban áll, hogy egy bizonyos nyelvterület anyagát összegyűjti s rendszeresen tárgyalja, a mint adatai egy meghatározott korszakban jelentkeznek, a nélkül, hogy ügyet vetne e nyelvi jelenségek eredetére s fejlődésére. Ha élő nyelv a tárgya, akkor a kutató legjobban teszi, ha saját pontos megfigyelése révén szerzi meg adatait; viszont sok esetben erre képtelen lévén, pusztán írott emlékekre támaszkodhatik, mint például különösen akkor, ha egy régibb korbéli nyelvállapotot akar szem elé állítani. Az ilyen régi nyelv leírását a történeti névvel szokták gyakran elnevezni; de egészen tévesen. Mert helyesen történetinek a nyelvészetnek pusztán azon módját nevezhetjük, mely szerint a rendelkezésre álló nyelvi tünetményekből a nyelv fejlődését iparkodunk kifejteni s megmagyarázni.

A történeti módszer következtetéseit kétféle formába önt-

heti. Az egyik előre vagy lefelé haladó (descendens), midőn azt tárgyaljuk, hogy *a* miként változott *b*-vé; a másik hátra vagy fölfelé menő (ascendens), midőn azt kutatjuk, hogy *b* miként származott *a*-ból.

A történeti nyelvészet továbbá egyes egyedül akár ugyanazon nyelv különböző korabeli állapotainak, akár különböző nyelvek vagy nyelvjárásoknak összehasonlításán alapszik. Egyedül hasonlítás útján lehet megállapítani, hogy a nyelvben változás és átalakulás történik, s ugyancsak ezeknek megfigyelése útján válik a leíró nyelvtudomány történetivé. Noha meg kell említeni, hogy ez utóbbi is, ha pusztán hasonlítással foglalkozik, nem egyéb, mint egy különös fajtája a leírásnak, csak hogy okoskodás útján törekszik helyreállítani egy kiveszett nyelvbeli állapotot; valóban történeti csak akkor, ha a nyelvfejlődés menetét s okait képes előadni.

Világos továbbá, hogy a két módszer nem teljesen különváló, hanem kapcsolatban áll egymással, hogy tudniillik nincs a nyelvnek oly leírása, mely a történeti tárgyalás nélkül teljesen szürkölködnék, valamint magától értetődő, hogy viszont a történeti tárgyalás alapját föltétlenül mindig a leírás alkotja.

Volt egy idő, mikor a nyelvészek már azt hittek, hogy eljutottak az eredő forráshoz, hogy ők föllebbentették a fátyolt, mely mindenek eredetét takarja. Az indo-európai ősnylvet újra megcsinálták minden nehézség nélkül. S annyira ismerték is már, hogy Schleicher egy egész mesét el tudott beszélni ezen az ősi indo-európai nyelven. A szókat pontosan elemezték. Fölfedeztek számtalan szótöveket és pontosan elválasztották tőlük a képzőket s ragokat. Végre megtalálták az úgynevezett szógyökereket is; ezek voltak a nyelv legrégebbi szavai, a melyekből a későbbiek származtak, s tudták egész biztosan azt is, hogy azon gyökerek mind egytaguak valának. Szóval az egész tiszta fényes és világos vala.

Bopp és Grimm voltak e rendszer megalapítói, és Curtius s Schleicher a betetőzői. Schleicher *Compendiuma* rendszerbe foglalja az akkori tudomány összes eredményeit, s előadja az indo-európai ősnyelv fejlődését, a miként a mostani nyelvekké alakult. S mostan! Mi maradt meg Schleicher büszke rendszeréből? Porba dőlt az egész szép épület, és romjaiból meg részben új anyagból új ház épült, a mely külsejére, stíl-

jére amattól merőben különböző. Számos oly dolog, melyet teljesen biztosnak s megállapítottnak tartottak, most kétségessé vált. Mi már nem azt tekintjük föladatunknak, hogy helyreállítsuk az ősnyelvet, hogy kikutassuk gyökereit, töveit, képzőit, hanem a nyelv életét vizsgáljuk s iparkodjunk földeríteni fejlődése mindegyik fokozatát. Mi az általunk reconstruált alapsnyelvet nem tartjuk történetileg is valóságnak, hanem csupán néminemű mintának, holmi typusnak, mely egyesíti magában azon sajátságokat s anyagot, melyet a külön nyelvek az ősnyelvből örököltek.

Mi tehát gyökerekről s tövekről lehetőleg keveset beszélünk. Azt elfogadjuk, hogy az indo-európai s úgyszintén az ugor ősnyelv előtt volt olyan nyelv, a melyben ismeretlenek voltak a ragok, a melynek szavai tehát pusztá tövek s gyökök valának; csakhogy ez a nyelv megmérhetetlenül régi időben létezhetett. Ámde úgy az indo-európai, valamint az ugor ősnyelv már teljesen ragozott nyelvek voltak, s már réges régen meghaladták a gyökér-korszakot. Ez a korszak pedig oly távolra esik mögöttünk, hogy jelenlegi ismereteinkkel egyáltalán odáig el sem hatolhatunk, s ennelfogva mitsem tudhatunk azon gyökök mineműségéről, tehát nem tudhatjuk azt sem, vajon egy- avagy többtagúak voltak-e. A mikor tehát a nyelvtudományban szóba kerülnek a gyökök, tudnivaló, hogy azok nem egyebek, mint elvonások, a melyeknek nincs semmi tudományos értékek, és csakis azért igazolhatók, mivel gyakorlati alkalmazásban kényelmesek. Ugyanezt mondhatni java részben a tövekről is. Van ugyan eset reá, hogy tiszta tövet használ a nyelv szó gyanánt, valamint lehet ervényessége a szótőnek, valahányszor létező történeti alapra támaszkodik. Egyébként azonban ez is pusztá elméleti elvonás, melynek szintén nincs tudományos értéke s alkalmazása nagyon is kétséges eredményű. A valóságban pusztán a mondatok léteznek, és a szók, a melyek amazok alkotó részei. S ha mi nyelvészkedvén, a szókból kiválasztjuk a töveket vagy gyökereket, ezek nem valóságok, hanem csak a tudósok fölfogása a mint a szókat részeikre bontják. S e fölfogás hamis is lehet, s meg is szokott időnként változni.

Azonban ha sok olyan dolog van, a melyről, mint láttuk, nem beszélhetünk oly biztossággal, mint annak előtte tették, viszont van sok más, a mit most pontosabban tudunk; van sok,

a miről azelőtt a tudománynak csak kétes s homályos fogalmai voltak, a mit azonban ma tisztára megérthetünk s sokkal alaposabban megmagyarázunk.

De hát mi okozhatta, hogy a nyelvtudományban ily gyökeres fordulat állt be az utolsó két évtizedben? A felelet e kérdésre nagyon egyszerű s világos: a módszer megváltozott. A módszer változása pedig azon alapszik, hogy általában megváltozott a fölfogás a nyelv életére s fejlődésére vonatkozólag.

Hallottam gyakran idősebb tudósoktól erősítgetni, hogy a módszer nem olyan nagyon fontos, a mint azt a fiatal nyelvtudósok állítgatják. Bizonyosságul fölemlítették, hogy a történetírók közt is sok szó folyt a módszerről, mindamellett látható, hogy akármelyik módszerrel is jeles eredményeket tudtak a történelemben fölmutatni, hogy tehát ugyanez áll a nyelvtudományra nézve is. Tény, hogy különösen a műveltségtörténet eddigelé mintegy szándékosan kitért a módszertani kérdések elől. S ez nagyon természetes; még pedig különféle okokból. Nemcsak azért, mivel az experimentalis psychologia, mely pedig a műveltségtörténet alapja, még nagyon is fiatal tudomány, hanem mivel a módszer megállapításának egyáltalán nem is érezték annyira a szükségét. Ugyanis a történetíró forrásai java részben egykorú hiteles elbeszélések, azonkívül a chronologiai sorrend önmagától kínálkozó s egész természetes lévén, világos, hogy sokféle módszer lehet alkalmas valamely kor hű festésére, csak legyen az író tudós és éber eszű. Mindez pedig jó szerével lehetséges addig, a míg a történeti korszakban forgaló-dunk; azonban egészen megváltozik a helyzet, mihelyt történet előtti vagy természetrajzi téren bűvarkodunk. Az ilyen tárgy nem nyújthat semmiféle történeti képet, hanem a fejlődését vagy a régi korabeli emlékek nyomán vagy a most élők fejlődése módjából csupán következtetés által bírjuk megérteni. Ha tehát maga a fejlődés elveivel sem volnánk tisztában, ha maga a módszer sem volna biztos, kétségtelen, hogy a puszta véletlen játéka lesz, vajon igaz eredményre jutunk-e, avagy nem. Alig is van van valaki, a ki tagadná a helyes módszer nagy fontosságát például az archæológiában, a geológiában, vagy a növény- s állattanban. Hisz mindnyájan tudjuk, mennyire megváltoztatta az állattan egész rendszerét a fejlődés tana, lévén azelőtt a történeti szempont ezen a téren teljesen ismeretlen.

Ugyanez illik a nyelvtörténetre is. Minthogy a nyelv történetét is leginkább csak következtetés által tudjuk helyreállítani, föltétlenül szükséges, hogy e következtetések helyes módszerrel történjenek. Véletlenségből vagy öntudatlanul néha a téves módszerrel is lehet igazságot találni, vagy olyat, a mi megközelíti az igazságot, hanem kötelező ervényesseget a hibás módszer nem nyújthat az így talált eredményeknek. S viszont a mikor tévedésre vezet, nincs rá módja, hogy az igazat a hamistól megkülönböztethesse.

Midőn azonban ennyire fontosnak mondjuk a helyes módszert, nem azt értjük alatta, hogy egyáltalán a legújabb egyúttal a legjobb volna is. Sőt természetes dolog, hogy vizsgálat nélkül nem tarthatjuk jobbnak, csak azért, mivel új, a mostani módszert a réginél, valamint az sem mindjárt szembe-tűnő, vajon a kétfele szempont valóban elvileg vagy csak névleg különbözik-e egymástól. Mert van arra is eset, hogy némelyik nyelvész elfogadta az új elméletet, de aztán a gyakorlatban olyformán alkalmazta, hogy az új fölfogás hívei közül aligha volna bárki is hajlandó azt a magáénak vallani. Ebből azt lehetne sejteni, hogy talán alapjában véve a különbség nem is olyan jelentékeny, hogy nem is elvi az eltérés a két párt között, hanem inkább csak egyes részletekre szorítkozik?

Erre a következőt felelhetjük. Minthogy a régebbi kutatás különös súlyt a módszerre s az elvekre nem fektetett, természetes, hogy szívesen elfogadhatja a szigorúbb módszer eredményeit, habár nem sajátította is el elméletét; ellenben az új fölfogás, mely többet követel a réginél, nem nyugodhatik meg emennek a következtetéseiben mindaddig, míglen az ő módszere elveivel teljes összhangzásba nem hozhatók. Erősen állítjuk tehát, hogy a régi s új irány közt igenis elvi ellentét van, s a következő soroknak ép az lesz a föladatuk, egyrészt, hogy a nyelvészet mai módszerét megvilágítsák, föltüntetvén azt is, hogy miben különbözik a régitől, másrészt, hogy módot nyújtsanak az olvasónak megbírálnia, melyik a kettő közül a helyesebbik.

II.

Általános volt azelőtt a fölfogás, hogy a nyelv egy önálló organismus, a mely önálló életet él, növekszik s kopik, tekin-

tet nélkül a beszélő emberre. Midőn aztán kezdtek átlátni, hogy a nyelv a beszélőtől külön nem létezik, jobban s jobban meggyőződtek arról is, hogy a nyelv életét érintő minden törvénynek az alapja magában az emberben s körülményeiben rejlik. Tisztábban s alaposabban kitűntek a nyelvváltozás okai, azaz nyilvánvalóvá lett, hogy ezeket nem is lehetni meg egyebütt mint a physiologia- s psychológiában. Maga ez a két szempont kellőleg vizsgálva s kikutatva elégséges volna, hogy belőle a nyelv fejlődésének minden föltételeit megérthessük. Mint-hogy azonban mindenféle változás egyúttal idő- s térbeli, az említett két szempont kiegészítéseül még hozzáveszszük ezt a másik kettőt, mely az ember külső körülményeiben leledzik, tudniillik a történeti (chronologiai) s a földrajzi szempontokat.

A physiologiai szempont, ill. a phonetika, mely a hangváltás módjaival foglalkozik, valamennyi között a leglényegesebb átalakulást szenvedte mostanában. Már ezelőtt is észrevették s megfigyelték, hogy a rokon nyelvekben s nyelvjárásokban egyes hangok rendszeresen megfelelnek egymásnak. Ezek az úgynevezett hangtani törvények, a melyek alatt a rendes hangváltásokat értettek; azonban ismertek szórványos, kivételes hangváltást is, amazoknak az eltéréseit. A tudomány e fölfogásban nem tudott megnyugodni. Leskien lépett föl először ellene: ő kimondta, hogy a hangtani törvények nem ismernek kivételt, vagyis, hogy ugyanazon időben s nyelvterületen minden hangváltás kivétel nélkül egyforma, úgy hogy valamely hang egyenlő föltételek mellett mindig egyformán változik.

E törvény igazságáról aztán sokat s elkeseredetten vitatkoztak a nyelvészek, noha az egész harc tulajdonképen céltalan szóharcz volt, mivel a hangtani törvény neve alatt elméletileg a harczoló felek akármelyike mást értett. Hatása mindamellett érvényesült az összes újabb nyelvészetben. Hogy azonban miként kell tartalmát helyesen fölfogni, azt egyedül akkor érthetjük meg, ha megvizsgáljuk, hogyan történik egyáltalán a nyelvben a hangváltás.

Sokféleképp próbálták már magyarázni, hogy miért van egyáltalán hangváltás. Némelyek, mint például újabban Osthoff is, azt állítják, hogy az éghajlati viszonyoktól függ, mivel a hangszervek másként alakulnak a hideg s másként a meleg égöv alatt, másként hegyi vidéken, mint a síkságon stb. Nem

is szólva arról, hogy ez az elmélet sehogy sincs bebizonyítva, nem fejt meg azt a tényt sem, hogy ugyanazon éghajlati népesség nyelve miért változott el különbözőképen. Általánosabb vélemény, a melyet Curtius s Whitney védelmeznek, hogy a hangváltozásnak a kényelmesség az oka, mely szerint minden hangváltozás nem egyéb, mint főkép kiejtésbeli könnyebítés. Kényelmességből mondja az olasz *sette* : *septem* helyett, s szintűgy vált a finnben *alla* (alatt) a régebb *alna* helyett. Ámde noha számos esetben kielégítő ez a magyarázat, mégis könnyű átlátni, hogy nagyon ingatag s subjectiv az alapja, minthogy a nehéz vagy könnyebb kiejtés nagyon relativ fogalmak. Például a dán nyelvben $p > b$ -re (később v -re) változott, mint svéd *löpa* > dán *loba*; tehát a dán embernek e szerint könnyebb b -t mondani mint p hangot. De vegyünk csak egy finn embert, a ki nem tud más nyelvet, s próbáljunk meg kimondani vele valamely b hangon kezdődő idegen szót, azt fogjuk tapasztalni, hogy legnagyobb erőködése mellett is csak p -t fog ejteni. Vagy mondhatná-e valaki, hogy könnyebb pl. ezt a szót *erdő* palóczosan ejteni, így *erde*^a? Vagy mikor az olasz ezt mondja *buono*, *fiero*, könnyebbült az ejtés a latin *bonus*, *ferus* szókkal szemben, s nem inkább nehezebbé vált?

Ezekből látható, hogy a kényelmesség elve nem fejt meg mindíg a hangváltozást, úgy hogy más magyarázatot is kell keresnünk.

Ismeretes dolog, hogy a nyelvben bárminő változás az egyén szándéka s tudta nélkül történik. A nyelvet másokat utánozva tanuljuk meg. Hallunk mondatokat s szavakat, s utána mondjuk őket, de ha pontosan megfigyeljük a hangokat, a mint kiejtik, azt tapasztaljuk, hogy minden ember kiejtése többé-kevésbé különbözik egymástól. Nem említve az olyan sajátságokat, midőn például valaki rácsol, azaz másként ejti a szokottnál az r hangot, azt vesszük észre, hogy különösen a magánhangzókat egyik ember a másiktól különbözően, néha igen csekély, alig hallható eltéréssel szokta kiejteni. Ez azért van, mert hallásunk nem elég éles, hogy teljesen pontosan fölfogjuk másnak a kiejtését, s mert beszélő szerveink sem mindíg alkalmasak pontosan ismételni a hangot, úgy a mint azt hallottuk. Úgy, hogy mondhatni, ilyen értelemben minden embernek megvan a maga külön nyelve. Azonban akkor nem törtenhetnék-e meg, hogy minden egyesnek a nyelve annyira

különlegessé fejlődik, hogy végezetül az emberek meg sem fogják egymást érteni? Erre nézve figyelembe veendő, hogy a nyelv czélja a kölcsönös értekezés, hogy tehát mindenkinek úgy kell beszélnie, hogy környezete, melyben él, megértse, miért is a beszédje általában meg fog egyezni azok nyelvvel, a kikkel állandóan s naponta érintkeznek. Az eltérések tehát nagyon csekélyek, alig is észrevehetőek; de azért bennök rejlik a hangváltozás csirája. Addig, a míg csak egy ember ejt valamely hangot eltérően, nincs neki valami jelentősége. De lehetnek egyszerre többen is, a kiknek ugyanilyen, másokétól alig észrevehetően eltérő a kiejtésök. Gyermekük tőlük tanulnak beszélni, a kik az illető hangokat ismét kissé eltérően ejtik, míg ilyenformán idők múltával némely hang teljesen másformára változik. Némely ilyen változás csak évszázadok alatt fejlődhetett ki teljesen, viszont megtörténhetik egy nemzedék élete folyamán is. A líveknél való tartózkodásom alatt alkalmam volt megfigyelni olyan hangváltozásokat, a melyek úgyszólván szemem előtt mentek végbe. Így különösen *ü, ö* változtak *i, e*-vé. Az öregebbek mind *ü, ö*-t ejtettek, noha gyengébben labializálva, már a középkorúak ejtése észrevehetően különbözött, de még nem volt tiszta *i, e*, ámbár gyakorlatlan fül olyannak hallotta volna; végre a fiatalok már tiszta *i, e* hangokat ejtettek, az öregek *ü, ö* ejtése helyett. Hasonlókép a rövid *a* az öregek ejtése szerint még zártabb *a*-féle hangnak hallatszott, a mely csak kevésbé közeledett az *o*-hoz, de minél ifjabbak ajkáról hangzott, annál inkább közeledett a labialis *o*-hoz.

Kétségtelen tehát, hogy a hangváltozás általában úgy történik, hogy a gyermekek kissé eltérőleg utánozzák a szüleiktől hallott hangokat, az *ö* gyermekek kiejtése megint változik valamicskét s így folytatódik nemzedékről nemzedékre állandóan a hangok változása. Hogy minő okok indítják meg e tünetenyeket, arról a tudomány nem tud semmi fölvilágosítást adni. Egy ideig azt remélték, hogy a phonetika megadhatja a kellő fölvilágosítást, de ebben nagyon erősen csalódtak. Igen ritkán ismerjük a hangváltozásnak biztos hangtani okát. Gyakran az a hatás okozza, a melyet valamely nyelvjárás vagy nyelv gyakorol a másakra, a mint később példákat is fogunk reá bemutatni; azonban a legtöbb esetben csak a tényt tudjuk megállapítani, a nélkül, hogy mélyebb s rejtett okait föl tudnók deríteni.

Fontos kérdés az is, hogy a beszélő kiejtésbeli sajátosságai mennyiben állandók. Általános tapasztalat ugyanis, hogy legalább is némely sajátosságok mindig megújulnak. Ha például valaki rácsol, az soha nem fogja másként ejteni az *r* hangot, sőt nem is tudná, még ha akarná is. De nem is lehet elgondolni, hogy az ilyen bizonyos szókban az ő rácsoló *r* hangját ejthetné, mondjuk például a főnevekben, viszont a közönséges *r*-t az igékben. Magam is tapasztaltam igen gyakran, még pedig különféle nyelvekben, a beszélők kiejtésbeli eltéréseit, s ugyancsak azt is, hogy ezek ugyanazon körülmények között mindig egyformák s állandók valának. Ingadozást csak olyan embereknél vettem észre, a kik idősebb korukban tanultak meg anyanyelvüktől különböző nyelvjárást. Persze lehetséges, hogy az embernek a kiejtése egy bizonyos időben megváltozik, de hogyha körülbelül ugyanazon körben forgolódik s nem történt valami különös testi változása, mely beszédjét befolyásolhatná, akkor e változások végtelenül csekélyek lesznek; minden esetre bizonyos, hogy életünk egy-egy szakában változatlanul egyforma a kiejtésünk.

Ebben, úgy vélem, bárki is megnyugodhatik; csakhogy egészen másként áll a dolog, ha ez állításnak következményeit is megvizsgáljuk.

A legfontosabb következménye tudniillik az, hogy e szerint nincs szórványos, hanem egyedül állandó hangváltozás. Midőn a lív nyelvben az *ü* lassacskán *i*-vé változott, ez a következő sorrendben történt, a mint fent kimutattuk: *ü*, *ü*₂, *ü*₃, *ü*₄, *ü*_n, . . . *i*. A ki az *ü* helyett *ü*₂-t ejtett, minden szóban így mondta, valamint az is, a ki már az *i* fokára eljutott; nem lehetséges, hogy ugyanazon ember ugyanazon hang helyett egyik szóban *ü*-t, a másokban *ü*₂-t, egy harmadikban *i*-t ejthesse. Vagy a finnben eredeti *ti* bizonyos esetekben *si* lett például *kanti* > *kansi* fődél. Ez a hangváltozás sem történt meg egyszerre, hanem itt is volt egy ilyesféle sorrend: *t*, *t*₂, *t*₃, *t*_n. . . s. S szintúgy, a ki egyszer elkezdte, az mindig *t*₂-vel vagy végre *s*-szel helyettesítette az eredeti *t* hangot; mert az egyáltalában föl nem tehető, hogy valaki egyforma föltételek mellett az *i* előtt hol *t* hangot ejtett volna, majd meg ugyanazt a hangot *s*-re változtatta volna.*)

*) V. ö. ezekre nézve *Hangrándorlás és hangváltozás* című értekezésem (Nyr. XV, 102.)
Fordító.

Ebben áll a hangváltozást illetőleg a fő különbség a régi s újabb fölfogás között. A régiek azt gondolták, hogy a hangváltozások lassacskán történtek oly módon, hogy az illető hang először az egyik szóban változott meg, aztán a másikban s így tovább. Tehát szerintük lehetséges volt, hogy a névszóban másforma hangváltozás állt be, mint az igékben, s a viszonyzószókban ismét azon másik kettőtől eltérők. Lehetségesnek tartották, hogy ugyanazon nyelvjárásban s ugyanazon emberek beszédjében némely szóban megmaradt változatlanul valamely hang, némelyikben ismét ugyanaz megváltozott, sőt szerintök ugyanazon szónak is mutatkozhatik egyszerre kétféle, egy régibb s egy újabb alakja, például *cause* és *chose*; *plier* és *ployer*. Minthogy a finn nyelvben rövid «*k, t, p* nem kezdheti meg a háromtagú szó utolsó tagját, ha a megelőző szótag rövid», a nyelv «vagy megerősíti vagy meggyöngíti» azon hangoikat, mondja Ahlquist,*) s mindezt oly természetesen tartja, hogy nem is szorul semmi magyarázatra. Budenz szerint az eredeti *kalakse* részben így változott *kalaiize*: *kalaise*-, részben meg *kalaiize*: *kalaiihen*: *kalainen* (halas). A mordvinban szerinte eredeti *kt* részben *ft*, részben *št*-re változik.

Hasonló fölfogással egyhangúlag állították, hogy ámbár eredeti *-nd* igeképző a magyarban *-d*-re változik, mint például *halad, terjed*, mégis megmaradt változatlanul például ezekben: *csikland, örvend*.

Eredeti *k*-ből a magyarban magánhangzó előtt *h* lett, például *hal*: finn *kala*; *hal-ni*: finn *kuol-la*; de megmaradt volna mégis a *kacsint* szóban, melyet a finn *katsoa*: nézni szóval hasonlítanak össze.

Most már ha a fönt fejtegetett okoskodás helyesnek bizonyul, nem fogadhatjuk el lehetségesnek, hogy olyas kettős alakok jöhetnének létre ugyanazon föltételek mellett, úgy hogy a pusztá hangtani fejlődés mellett még egyéb magyarázó okot is kell keresnünk. Így például a francia *chose* és *cause* különbségét világosan megmagyarázza azon körülmény, hogy amaz régi öröke a francia nyelvnek, emez pedig csak újabb kölcsönvétel a latin nyelvből.

*) Ahlquist: *Suomen kielen rakennus* 43. l. Ugyancsak szerinte a szóvégi *ka* ekként változhatik: *kka, kko, kkahe, nka, nko, nki, jo, io, va*, s még *tta, tti, nta* stb. minthogy a *k* «gyakran *t*-re változik».

E példából tehát kiviláglik, hogy a nyelvtudomány ma sem állítja, hogy egyáltalán lehetetlenek a hangtani, illetőleg kiejtésbeli változatok.

Tudvalevő például, hogy a francziában így mondják: *il me donne* s viszont *donne-moi*. De ez a kétféle alak nem dönti meg a mi hangtani törvényünket, mert a váltakozó *me* és *moi* nem ugyanazon föltételek mellett jött létre. Az egyik ugyanis hangsúlytalan, míg a másik hangsúlyos.

Hasonló eset van a latinban is. Itt a hangsúlytalan szótagban az *a > i*-re változott, például *substituto* régibb *sūbstītuō* eredeti *sūbstātūō*, s így lett e szólásból *quid agitur > quid īgitur*. Később ez az *īgitur* önállóan is használatba került változatlan alakban, de új jelentéssel, akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan helyzetbe jutott az első szótagja. S a mint ez a példa mutatja, az ilyen kettős változatok, a mikor nagyon elterően fejlődtek egymás mellett, általában igen ritkán maradtak meg egymás mellett, hanem az egyik rendszeren kiszorította a másikat s így maradhatott fenn egymaga az az alak, a mely a rendes hangtani törvényekkel ellentétesnek mutatkozik.

A finn nyelvben a harmadik személyű névmás *hän* eredetileg *s*-szel kezdődött. Azonban mikor a beszédben hangsúlytalan helyen állt s hangsúlytalan szótag magánhangzójára következett, az általános hangtörvények szerint az *s > h*-vá változott (v. ö. *kīrvchen > kīrvesen*); azonban hangsúlyos helyen és mássalhangzó után megmaradt eredeti *s* hangja, úgy hogy az egységes finnség korában *hän, sän* egymással váltakozó s élő alakok valának. Ma már azonban a *h*-val kezdődő alakok általában kiszorították az *s* hangon kezdődöket, de nem annyira, hogy emennek is fenn ne maradtak volna némi nyomai például a vótban: *senellä = hänellä* (azzal), *senessi = häneksi* (azzá); az észtbén: *sennese, sennest, sennele, sennets*. Megjegyzendő, hogy ez alakok a vótban és észtbén a finn mutató *se* névmásnak megfelelőleg használtatnak, s bizonyos, hogy a finnben is összekeveredett az eredeti *sän, sen* a mutató *se* névmással.

Van olyan hangváltozás is, mely a szók kapcsolatából származik, különösen úgy, hogy az egyik szó véghangzójára háttással van a következő szó kezdő hangzója. S így is keletkezhetnek változatok; az úgynevezett *szólam-változatok* (*Satzdubletten*). Például a bajor nyelvjárásban így mondják: *der arm*, hanem *de ung*; *er ist: ê hat*; tehát az *r* elvész mássalhangzó

előtt s megmarad magánhangzó előtt. Ehhez fogható francia *le (s) garçons : les enfants, un fils : un ami* kétféle kiejtése; hasonló a magyarban *az ember : a király ; egy ember : egy király* (noha ez utóbbi esetben az írás nem mutatja a kiejtésbeli különbséget, valamint a francziában sem).

A francziában továbbá eredeti *l* mássalhangzó előtt *u*-ra változott, de magánhangzó előtt megmaradt változatlanul. Ennek a nyoma megvan még az ilyen kettős alakokban, minő *nouveau : nouvel ; beau : bel ; fou : fol*, de ma már nem következetes ezek használata, hanem a magánhangzós végzet kiterjeszkedett, úgy hogy magánhangzó előtt is használtatik, például *nouveau et rare*. A hangtani törvény tehát ez esetben is meg van törve, de nyilvánvaló, hogy ez csak későbbi vegyülés eredménye.

Szóval azt látjuk, hogy minél figyelmetesebben vizsgáljuk a nyelvet, annál inkább kevesbednek az állandó hangtani törvények kivételei vagy legalább megleglik magyarázatukat. A szólam-változatokról szólván, már voltaképp a pszichologia határához jutottunk, s ez irány, melyről azonnal szólunk, kiváltképpen sok új szempontokkal szolgált tudományunknak.

III.

A pszichológiai módszer alapja az, hogy a nyelv nemcsak fizikai, hanem egyúttal lelki tünemény is.

Simonyi említi, *M. Nyelv* I. 16., hogy a magyar gyerek ezt is szokta mondani: *eszni, iszni, vízni, és vagyol, adol*. Világos, hogy ilyen alakokat a gyerek nem hallomás útján tanult meg, hanem minthogy így tanulta *járni, várni, aluszol, mászol*, ezek mintájára, tehát *analógia* révén alakítja az említett *eszni* stb. alakokat. Tegyük föl, hogy a gyerek sohase hallotta ezt az alakot *úszni*, hanem maga alkotja meg az ilyen példák után, minő *járni* stb., akkor megkapja a rendes *s* szokásos szót, a mint azt általánosan használják.

Ebből következik, hogy a nyelvet főképp két módon tanuljuk meg. Először is az idősebbektől megtanulunk egy csapat szót s alakot, melyek megmaradnak emlékezetünkben. Velük egyúttal mintákat (typusokat) nyerünk új alakok képzésére, úgy szólván egy öntudatlan grammatikát. A legtöbb esetben

nem is tudjuk, vajon csak emlékezetből ismételünk-e valamely alakot, vagy pedig magunk képeztük-e a már tanultak mintájára. S ilyen módon legtöbbször közhasználatú alakokat képezünk, mint például *úszni*, de igen gyakran olyakat is, a melyek eltérnek tőle, mint például *eszni*, *iszni*, -stb.

Az ilyen új képzésekre különben szintén érvényes, a mit az egyesek kiejtésbeli sajátságairól mondtunk. Ha tudniillik csak egy ember ajkán jelentkezik némelyike, a közönség hamar visszautasítja, ellenben ha egyszerre többen használják, vagy egytől másokra el talál terjedni, akkor idő múltával általánosan közkeletűvé válhatik.

Az ilyféle új képzéseket, a melyek más szók mintájára alakulva a régiebb formától eltérnek, *analogikus*, vagy helyesebben *associált képzésnek* nevezik. Mert alapjuk az az ismeretes lelektani törvény, mely szerint az egymáshoz tartozó képzetek egymással társulnak. A mi az egyes szók kölcsönös hatását illeti, különösen társulnak egymással a hasonló jelentésűek, az egyforma mondatviszonyítók, az egyforma hangzásúak stb. Továbbá az egymással valamikép kapcsolatos alakok elménkenben *csoportokká* alakulnak, a melyek tagjai ismét kölcsönösen hatnak egymásra. A nélkül, hogy az egész kérdést tárgyalni akarnók, néhány példával megvilágítjuk az idevágó problémákat.

Nem szorúl bizonyításra, hogy valamely szónak összes alakjai s képzései egy összetartozó csoportot alkotnak, a melynek ennél fogva egyes tagjai kölcsönös hatással vannak egymásra.

A régi német nyelvben így mondták: *ich ward: wir wurden*, de utóbb a többes szám analogiájára így is kezdtek mondani: *ich wurde*. Arról tehát ez esetben szó sem lehet, hogy *a > u* hangfejlődés történt, mivel pusztán a többes szám analogiája hatott az egyes számra. Régi alakok voltak továbbá az ilyenek *starb: sturben*, *fand: funden*; azonban itt viszont az egyes szám hatott a többes számra, s így lett *starb: starben*, *fand: fänden*. Hasonló tünemény mutatkozik a francziában is a következő példákon. A régi nyelvben ezek az alakok voltak járatosak:

<i>amer</i>	<i>clamer</i>	<i>trover</i>	<i>plorer</i>
<i>aim(e)</i>	<i>claim(e)</i>	<i>truef</i>	<i>pleur</i>
<i>amons</i>	<i>clamons</i>	<i>trovons</i>	<i>plorons</i>

Ebből váltak a mai nyelvben:

<i>aimer</i>	<i>clamer</i>	<i>trouver</i>	<i>pleurer</i>
<i>aime</i>	<i>clame</i>	<i>trouve</i>	<i>pleure</i>
<i>aimons</i>	<i>clamons</i>	<i>trouvons</i>	<i>pleurons</i>

Azaz eleinte *ai, eu* csakis hangsúlyos szótagban fordultak elő, s ebből utóbb kiegyenlődés következtében az lett, hogy némely esetben a hangsúlyos, máskor a hangsúlytalan szótagok, ill. hangok győzedelmeskedtek s terjeszkedtek.

Hasonló példát a magyar nyelvben is találunk. A mai *szaru* ragtalan alakban eredetileg *szaru* volt, s pusztán a ragos s képzettalakok *szarva, szarvas* hatása következtében nyerte mai *szaru* alakját; de megmaradt mellette más jelentéssel *szaru* is, s ennek a hatása viszont a ragozásban mutatkozik, mint *szaruból, szarut* stb. A *fej* szó régi *fő* helyett szintén a *fejem, fejed* stb. analogiájára alakult. A helyett, hogy mint szabályosan mondják *lovon, tövig*, ilyen alakokat hallani *són, továbbá télen, nyáron* e helyett **savon, *telen, *nyaron*, s mindezt a nominativus mintájára. Analogia miatt lettek az ilyen alakok: *aludott, feküdt*, e helyett *alutt, fekütt*, támaszkodva egyfelől *aludni, feködni*, másfelől *nyugodott* stb. alakokra. A praesens miatt lett *metszeni, tetszeni*, a régibb *metni, tetni* főnévi igenevekből (v. ö. *eszni, iszni*).

Továbbá szintolyan természetes, hogy az egyforma szereplésű (mondatviszonyító) formák szintén egységes képzet csoportot alkotnak. Így pl. az összes *accusativusok, a birtokos ragok*, az igék egyes személyei, módjai stb. Mindezek külön-külön szorosan egybetartoznak, úgy hogy, ha valami különbség vagy eltérés mutatkozik valamely csoportban, a nyelvérzék minden erővel a kiegyenlítésre s egyformaságra törekszik. Régente a birtokragozott alakokat csak így mondták *földe, hída, kerte, úta*, de *teremtője, ereje, aytaja*; ez utóbbiakról később a mássalhangzós végűekre is elterjedt a *-ja, -je*, s így mondják most *földje, hídjá* stb. Másik példája a régi *fordoh, fordij*, a mely helyett a mai *fordíts a tarts, ronts*-féle parancsolók analogiájára képződött.

A finnben hangtanilag fejlődött ilyen kétféle participium *sáapa, kumartápa* s *laulara, sanova*; azaz *p* hangsúlyos, *v* hangsúlytalan szótag után. Minthogy azonban az ilyen alakok, minő *laulara* sokkal gyakoribbak voltak, s azonkívül a ragozás alatt zárt szótagban mindig a *v* állt, elterjedt a *v-s* forma,

s így támadt *saava, kumartava*. Tehát nem rendes hangfejlődés, hanem analogia útján.

A régi magyar nyelvben is járatos volt *másként, jutalomként*, de mellette csak így *esztendőnkéd, házankéd*. Azonban az elsők hatása következtében már a XVI. században kezdték használni *esztendőnként, házanként* (Simonyi, *Magyar névragegozás* 48.)

Az analogia okozta ilyes alakváltozásokat *rendszeresítés* (Systemzwang) névvel is szokták elnevezni, mivel következménye abban nyilvánul, hogy az egyforma alkalmazást (functio) egyforma módon fejezi ki külsőleg is.

Az associatio hatása azonkívül tartalmi s alaki egyezés híján is érvényesül az olyan szócsoportokon, a melyeket gyakran szoktak egymás után mondani, mintegy állandó sorozatban. E miatt mondták az új-latinban *october* helyett *octember*, mivel a *september, november* között közbülsőnek áll. Ugyanez okból *meus, tuus, suus* helyett *meus, teus, seus* vagy *muus, tuus, suus* volt járatos. A régi finnben kimutathatók a számnevek e sora *seitsän* (tő: *seitsemä-*), *kahdeksän, yhdeksän, kymmenen*, s ebből lett analogia által *seitsemän, kahdeksän* stb. A görög *ὄκτω* helyett is mondták *ὄπτω* a szomszéd *ἐπτά* miatt; a németben is egyformává váltak *zwei, drei*, míg a gótban még *twai, thri* az alakjuk, s némely nyelvjárásban azt mondják *ölf* a *zwölf* miatt. Még érdekes példája az ilyen hatásnak a latin *gravis*, melyet a népnyelv használt *gravis* helyett, hatással lévén reá ellentéte *levis*.

Megtörténik az is, hogy associatio támad a szók között pusztán egyforma kiejtésök alapján, a nélkül, hogy akár tartalmokban, akár alkalmazásokban egyezés volna közöttük. Ilyenkor általában arányosítás által történik az analogia-változás; például egymáshoz viszonyíthatók: *tragen: trug = fragen: x*, a miből aztán következik a *frug* alak használata. A magyarban az ilyen kölcsönvételeket, mint *pohár, mozsár, számár* kezdetben csak így ragozták, *pohárok, mozsárok* stb., de most már rendszeren *poharak* stb., a *madár: madarak, egér: egerek* analogiájára. Szintúgy a latin eredetű *czirkalom a hatalom: hatalmat = c irkalom: czirkalmat* analogiára ragoztatik. A finnben azelőtt így mondták nom. **saappaa* (csizma), adess. *saapaalla*, hanem számos hasonló ragozás analogiájára, mint *vieras: vieraalla* (vendég), *taivas: taivaalla* (ég), elterjedt a

saapas alak. Úgyszintén egy mintául szolgáló typus után mondják most a németben *hof*: *höfe* a régi *hov*: *hove* helyett; az analogia ugyanis *gast*: *gäste*, melynek az umlaut-ja azonban egészben törvényes, a mennyiben a rákövetkezett eredeti *-i* miatt keletkezett.

Két szónak részleges kiejtésbeli egyezése azt a hitet kelteti a beszélőben, hogy ezek értelemben is egyezők, és ebből ismét hatást gyakorolhat egyik szó a másikra. Így lett a régi *Beispiel* szóból *Beispiel*, mintha a *spiel* összetétele volna. A görög *Hierosolyma* onnan ered, mivel azt hitték, hogy a szó elejében a szent *ispós* szó foglaltatik, viszont a cataloniai *Gesusalem* a *Jesus* nevét magyarázza bele. A svédben most így mondják *armbåge* (ellbogen, könyök), de eredetileg *alnboghe* volt (t. i. *aln* = elle; *boghe* = bogen); ugyanis az *n* a *b* előtt *m*-re változván, az eredeti alakból, a mint tényleg létezett is, *alnboge* lett, s ebből a mostani *armbåge*, miután az *arm*: kar szóval összezavarták. Az olaszban *vagabundo* ez alakban is előfordul *vagamundo*, mintha az összetétel második tagja a *mundo*: világ szó volna. A magyarból megemlíthető *oroszlány*, török *arслан*, a melyet a nép így bont fel *orosz lány*; a latin *tuberosa* így hangzik *tubarózsa*, s nyilván a *rózsával* van egybekapcsolva.

Ezek az ú. n. *népetymológiák*. Rendszeresen csak a műveletlen nép beszédjében fordulnak elő fölös számmal, de némelyik közülök az irodalmi nyelvbe is belopózkodott, a mint a fentebbi példák is mutatják.

Az eddig tárgyalt esetek mind olyanok, hogy egyik szó vagy szócsoport hatással van egy másik szóra vagy szócsoporra. Azonban van olyan eset is, hogy két szó egyszerre merül föl elménkbe, úgy hogy egyiket sem mondjuk ki tisztán, hanem a kettő összevegyül vagyis *kombinálódik*. Egyik ismerősöm egyszer a telephon-jegyzékben a *Sievert* nevet kereste; tulajdonkép régi házi orvosukat kereste, a kinek *Evert* volt a neve, de a kit összezavart a mostani *Sievers* nevezetű orvosukkal. Ilyen *kombinálás* sokszor előfordul a nyelvben s állandó alakokat is teremt. A finnben pl. *rohtia* ebből *rohjeta* + *tohtia* (mer, bátorkodik). [A magyarban l. Simonyi: *Kombináló szóalkotás*.]

Ilyen kombinálás által új nyelvtani formák is keletkezhetnek. A németben így lett a régi *Fritzen*, *Marien* helyett *Fritzens*, *Mariens* a kétféle genitívus vegyüléséből. A székely

nyelvjárásban a *-ni* s *-nott* ragokból szintén vegyülés által lett *-nitt*: *a papnitt voltam*.

Szoros kapcsolatban van ezekkel az az eset, midőn ugyanazon szónak különböző szótagjai egyszerre kerülnek a beszélő ajkára, a miből szintén valamelyes kombinálás származik a kiejtésben. Ebből magyarázható a francia *chercher* a szabályos *cercher* helyett. Vagy hogy a vepsz nyelvjárásban a finn *sisilisko*: gyík, így hangzik *šizl'ik* > *šizl'ik* helyett, lévén csak a *ž* szabályos a megelőző *i* miatt. Különösen ezek azon esetek, a melyekben physiologiai s lélektani okok egyaránt közreműködnek.

Kombinálás találkozik a szólásokban is. A német kifejezés *das gehört mein* ennek a szüleménye, mivel e két szólaból *das gehört mir* és *das ist mein* alakult. Így mondják Erdélyben: *nekem el kell mennem* és *én el kell (hogy) menjek*, és a kettő vegyülékéből támadt a csángó szólás: *én el kell mennem*. Hasonló sok *pénzembe kóstál* e két kifejezésből: *sok pénzembe kerül*; *sok pénzt kóstál*.

Az eddig mondottakból eléggé világos, hogy a lélektani szempont alkalmazása jelentékeny fordulatot okozott a nyelvtudományban. Azelőtt minden változást *genetikusan*, azaz valamely ős-alakból leszármaztatva akartak megmagyarázni, most ellenben figyelembe veszik azt is, vajon nem alakult e valamely forma egy másik már létezőnek a mintájára. Különben az analogiának számos példája olyan világos, hogy a régibb nyelvészet sem zárkozhatott el előle, csakhogy az ilyeneket ritka kivételeknek tekintették. Úgy is nevezték őket, hogy «hamis analogiák». Tehát igen nagy a különbség a régi fölfogás s az új között, mely nem tartja többé az analogia alkotásait tévedéseknek, egyebeknél nem becsüli őket hitványabbaknak, mint a melyek csak az esetleges véletlenség szüleménye — mert hisz ilyen szempontból az egész nyelvet a tévedések halmazának kellene ítélni — hanem a nyelvfejlődésnek ezt a módját is szabályosnak, általánosan érvényesnek nyilatkoztatja.

Nyilvánvaló az is, hogy a természettudományi s lélektani elv egymással nem ellentétesek, mivelhogy az ember physiologiai s lelki élete sem lehetnek egymással ellentétesek. De bizonyos másrészt, hogy jobban ismerjük a természetnek, mint a léleknek törvényeit. S azért nem is lehet olyan biztos a módszerünk az analogia, mint a hangtan terén. Úgy hogy csak

annyit állíthatunk, hogy az analogia hatásai *lehetségesek*, de nem okvetetlenül szükségesek; ellenben a hangtani törvények általánosan érvényesek.

IV.

A történeti vagy chronologiai szempont nincs az eddig mondottakkal ellentétben. Nem jelent ugyanis mást, mint hogy bárminő nyelvváltozásnak megvan egy bizonyos időszaka, azaz története, s megvan minden hangváltozásnak is kezdete, fejlődése és vége.

Magától értetődik, hogy valamely hangváltozás csak azon szokat érheti, a melyek azon időben a nyelvben megvoltak. Az ősmagyar nyelvben például *nd* > *d*-re változott, mint **and*, **tund* (finn *anta-*, *tunte-*,) > *ad*, *tud* alakká. Mindamellett mondjuk ma ezeket *rend*, *porond*, *kend*; de ez korántsem kivétel az említett hangtörvényből, hanem azért van, mivel ezen szók azon hangváltozás idejében még nem voltak meg a magyar nyelvben, hanem csak később kerültek bele, a két első kölcsönvétel, a harmadik összevonás útján. Ebből következik: 1) hogy volt egy idő, mikor a magyarban vagy annak elődjében megvolt az *nd*, 2) hogy az *nd* az ősmagyar nyelvben akként változott, hogy az *n* egészen kiveszett, s hogy ez megtörtént valamennyi szóban, a melyek akkor e nyelvben megvoltak, 3) hogy később, midőn már ez a hangváltozás teljesen befejeződött, a nyelv ismét megtúrte az *nd* kapcsolatot.

Ugyanezen időbe esik az *ng* > *g*, valamint *mb* > *b* hangváltozás, is például *fog*: ostj. *peňk*; *hab*: ost. *x^ump*; de a későbbi akár kölcsönvétel, akár összevonás útján a nyelvbe került szók természetesen nem vehettek részt ezen hangváltozásban, minők *angol*, *gomba*, *ing*, (*imeg* h.) stb.

Eredeti *p* szók elején *f*-re változott, például *fa*: finn *puu*; *fél**ni*: vog. *pel*— stb.; de a későbbi szavakban, mint *patak*, *pogány*, *polgár*, *posta* stb. megmaradt.

A régi nyelvben a szók végén álló *v* lekopott vagy magánhangzóra változott át, például *ló*, *tő*, vö. *lova-t töve-t*; *ri*: *rivás*; *szaru*, stb. A későbbi szókön megmaradt, ha analogia folytán került oda, mint például *szare*, *szív* a ragozott alakok analogiájára; vagy ha kölcsönvétel a szó, mint *relativ*, *negativ*.

Ugyancsak kölcsönszók kezdő két mássalhangzója közé egy magánhangzót szúrt a régi magyar nyelv, a könnyebb kiejtés kedvéért, mint például *barát, garas, kereszt*; de újabb időben már megtűri a kettős mássalhangzót, például *briliánt, gróf, krajczár* stb. *)

Világos továbbá az is, hogy a változás csupán azon hangokat vagy hang-kapcsolatokat érheti, a melyek a változás kezdetén már a neki megfelelő állapotban valának. Például a keleti finn nyelvjárásban eredeti hosszú *a*-ból *o* lesz; mégis általában így mondják *aittaa*n (csűrbe), *antaa* (ad). Azonban ezt nem szabad kivételnek tekintenünk, hanem inkább azt kell következtetnünk, hogy az ilyféle alakokban még nem volt meg a hosszú *a*, mikor az említett hangváltozás beállott, hanem *aittahan*, *antau* vagy *antavi* volt az alakjuk. A hosszú *a* összevonás által keletkezett bennök olyan időben, mikor már a hosszú *a* > *oa* hangváltozás megszűnt érvényesnek lenni. Olyan ez is mint a f. e. *ing*: *imeg* az *ng* > *g* hangváltozás-hoz viszonyítva.

Az imént mondottak mind következményei annak, a mit előbb a hangok fejlődésének általános folyamatáról kifejtettünk. Ugyanis ha valamely nyelvben az *o* hang *u*-ra változik, az, mint láttuk, csekély eltéréssel kezdődve halad ilyesféle sorban: $o_1, o_2, o_3, \dots, o_n, \dots, u$. Ha most már fölteszszük, hogy a nyelvbe akkor kerül egy *o* hang, mikor azon fejlődés már az *u*-nál tart, vagy legalább nagyon eltávolodott már az eredeti *o*-tól, s ha ez újabb *o* akár kölcsönvétel, akár másnemű fejlődés útján, például *a*-ból változva, kerül a nyelvbe, világos, hogy nem lehet már része azon változásban, mely már ez időben teljesen befejeződött.

Ebből látható, hogy a hangtani törvények nem természet-törvények olyan értelemben véve, hogy állandóan érvényesek, hanem történeti jelenségek. Miből továbbá következik, hogy a nyelvtörténetnek, ha nevét meg akarja érdemelni, az leszen a fő teendője, hogy a hangtani törvényeknek, valamint az analogiai változásoknak chronológiáját földerítse.

---

*) Megjegyzendő különben, hogy a kölcsönszókra is érvényesek a nyelv általános törvényei. Ha néha eltérést mutatnak, az, mint láttuk, onnan van, mert később jutottak be a nyelvbe, mikorra már az illető fejlődés befejeződött, tehát természetesen nem is vehettek részt benne.

Különösen ebben a tekintetben is különbözik a mai nyelvtudomány a régítől. Az indo-europai nyelvészetben ugyan a régi nyelvemlékek alapján önmagától kínálkozott bizonyos korszakokra való fölosztás, minthogy azonban a hangváltozások fejlődéséről egészen másnemű fogalmak uralkodtak, a chronologia fontossága nem juthatott igazi érvényességre. S kivált ha olyan korszakokig jutottak, a melyekről nem voltak közvetlen történeti adatok, teljesen elhanyagolták a chronológiát. De különösen az ugor nyelvészetben, a melynek emlékei nagyon közeli korbeliek, a hol tehát a chronológiát egész más módon és eszközökkel kell tisztázni, ezt a szempontot egészen szem elől hagyták s ebben a tekintetben történtek is a legnagyobb hibák s legsúlyosabb mulasztások.

Ha valaki a mordvin nyelv valamelyik szórványos hangváltozásának a magyarázatára a törökből hoz föl példákat, vagy ha egy finn hangváltozást görög példákkal védelmeznek meg, mindenki előtt kétségtelen lesz, hogy ezzel a módszerrel nyilvánvaló hibát követnek el a történeti (valamint a földrajzi) elv ellen. Szintúgy nem kevésbé hibás, ha ugyanazon nyelvből vetünk egybe különböző korabeli példákat. Így például az *Aunus* (*Olonets*) vidéki nyelvjárásban szók végén a rövid *a* > *u*-ra változott, ha a megelőző szótag hosszú vagy az egész szó több mint kéttagú például *villu*: villa (gyapju); *juoju*: juoja (iszákos); *harakku*: harakka (szarka); s ezt úgy magyarázzák, hogy ez a zártabb ejtés hasonló s rokon az *e* > *i* hangváltozáshoz az ilyen szavakban *veri* (vér) *kieli* (nyelv). Az ilyen egybevetés azonban csak úgy volna lehetséges, ha fölteszszük, hogy a változás még most is történik, minden szóban megújulván. Azonban, ha meggondoljuk, hogy a vég *e* zárulása *i*-re a legrégebb időbeli, az egységes finn nyelv korából való hangváltozás, viszont az *a* > *u* változás csupán egy nyelvjárásnak a sajátága, s hogy ezen jelenségeket több egy ezred évnél választja el egymástól, s végül hogy az aunusi nyelvjárás azon hangváltozása még csakis pontosan meghatározott föltételek mellett mehet végbe: akkor világos, hogy szó sem lehet a két tünemény közt valamely közeli rokonságról.

A nyelvtani könyvekben járatos szabályok közt különösen sok van olyan, mely teljesen figyelmen kívül hagyja a történeti szempontot.

A finn nyelvtanban például olvashatjuk, hogy *luku*,

luvun (gen.): olvasás, szám — szóban a $k > v$ -re gyöngül. Ezt tanulva, kiki azt gondolhatja, hogy a k most változik át v -re a beszélő ajkán a kiejtés könnyebbsége kedvéért. Pedig a dolog úgy áll, hogy mi csak azért mondjuk így *luku*, *luvun*, mert így tanultuk őseinktől. Az illető hangváltozás ugyanis még az egységes finn nyelv korából veszi eredetét s a mai nyelvben nem létezik ilyen hangtörvény; az egyes nyelvek az egységes finn nyelvből már a kész alakokat kapták; *luku*: *lugun* vagy *lughun*, a melyből külön fejlődött aztán a szóban forgó *luvun*.*)

Hasonló példákat százával lehetne gyűjteni, nemcsak az iskolai, hanem a tudományos nyelvtani könyvekből is. Ilyen ez a szabály is: «Lágy mássalhangzó előtt a kemény mássalhangzó a megfelelő lágyba s kemény mássalhangzó előtt a lágy mássalhangzó a megfelelő keménybe megy át például *botban*: olvasd *bodban*; *vasban*: olvasd *vazsban*; *mozogtam*: olvasd *mozoktam*.»

Vagy ez a másik: « m torok- és foghangok előtt n -be, és n ajakhangok előtt m -be megy át, például *külömben*, *ront*: e. h. *rom-t*.

A görög nyelvtanokba ntanítják, hogy τ a τ hang előtt σ -ra változik, például $\epsilon\pi\sigma\iota\sigma\theta\eta$. — A németben, hogy $a > \ddot{a}$; $o > \ddot{o}$ -re változik az ilyen pluralisokban *väter*, *vögel*. — Az ilyen szabályok arra a fölfogásra vezetnek, hogy az illető hangváltozás minden egyes esetben újra meg újra ismétlődik, s ugyancsak abban a tudományos irányban leledzenek, mintha a hangtörvények örökké érvényben maradnának. Nem mintha az illető tudósok, a kiknek műveiből az említett példákat vetjük, bármikor is magukénak vallották volna az ilyen fölfogást, vagy talán akár csak hasonló gondolatot is tápláltak volna. Csakhogy szabályaik fogalmazása olyan, hogy más szempontból nem lehet őket értelmezni, s a belőlök vont következtetés okvetlenül az említett fölfogást eredményezi. S az ilyen szabályok, mint már említettük, megzavarják azt a történeti tény,

---

*) Ezzel szemben föl lehetne említeni például *Mekka*, (gen.) *Mekan*; noha ez bizonyosan később került a finn nyelvbe; csakhogy ez a már meglevő *akka*, *akan* (asszony) s hasonlók analogiájára alakult.

hogyan mi az alakokat készen örököltük őseintől, hogy tehát e változások nem a mi beszédünkben mennek végbe — mert hisz a mi beszédünk észre nem vehetőleg változik — hanem hogy már régen ezelőtt végbementek.

Különösen azért is fölemlítettem az idézett példákat, hogy kitűnjék belőlök, mennyire szükséges az újítás e tekintetben a nyelvtudományban. S ez újításnak helyt kell adni az iskolai nyelvtanokban is, olyformán hogy a tanuló ilyen szabályok alapján, hogy $a > o$ -ra változik stb., ne juthasson arra a gondolatra, hogy a hangváltozás minden szóban külön s újra végbe megy. Nem azt követeljük, hogy nyelvtörténetet tanítsanak az iskolában; hanem mégis sokkal jobb, ha a nyelv leírása mellett maradunk, s inkább magyarázatlanul hagyunk egyet mást, mintsem hogy hamis fogalmazással hamis fogalmakat terjeszszünk. Tehát például a helyett, hogy azt tanítanók, hogy a $k > v$ -re változik, jobb egyszerűen a tényt megállapítani, mondván, hogy a nyílt szótagban k van (*luku*), a zártban v (*lunun*) stb.

Kapcsolatban áll a történetivel továbbá a földrajzi szempont is. Mert természetes, hogy a nyelvbéli változás valahol megkezdődik, a honnan a beszélők révén elterjed; úgy hogy bármely nyelvi sajátásnak megvan a maga földrajzi területe. Ismeretes, hogy nemcsak ugyanazon terület nyelve többnyire egyforma, hanem még a szomszéd nyelvjárások között is sokféle egyezés található, végre hogy eltérő nyelvi sajátások ugyanazon területen gyakran keresztezik egymást. Érdekes példa erre nézve a következő. Eredeti indoeurópai dh az ős-german nyelvben d -re változott; ez megmaradt változatlanul az al-szász nyelvjárásban, például *dag*; de a fel-szászban t -re változott: *tag*; végre a kettő közt közbülső frank nyelvjárásban d maradt meg, mint az al-szászban. — Ellenben eredeti indoeurópai d az ős-germanban t -re változott; ez megmaradt változatlanul az al-szászban, például *tēhan*: *decem*, hanem a fel-szászban z lett belőle: *zehn*. Ámde a frankban is z , mint a fel-szászban. Itt tehát látható, hogy a $d > t$ s $t > z$ hangváltozások miként keresztezik egymást a frank nyelvjárás területén.

Akárminő változástörténet a nyelvben, akár hangtani vagy analogikus, az mindig egy középpontból indul ki s terjeszkedik továbbad. Említettük már a lív nyelvben az $ü$, $ö$ hangoknak i , e -re történő változását, s könnyű észrevenni, hogy ez kelet-

ről terjedt nyugodt felé. Ugyanis nyugoton még csak a legfiatalabbak ejtik az *i*, *e* hangokat, de már keleten nemcsak a közép-korúak, hanem általában az öregek is.

Viszont megtörténhetik az is, hogy ugyanazon változás külön területen s külön nyelvekben áll be, a nélkül, hogy bárminő földrajzi vagy történeti kapcsolat volna közöttök. Eredeti *kt* például a finnben s a magyarban is *ht*-re változott, valamint eredeti *sk*-ből egyaránt *š* lett az olasz s német nyelvben v. ö. olv. *pesce*: ném. *fisch*. Éz a tény továbbá megdönti a következő tételt, melyet ezelőtt igaznak vallottak, hogy mindaz, a mi különböző *a*, *b*, *c*, nyelvekben egyforma, az eredeti közös nyelvből ered, s mindaz, a mi különböző, későbbi származású. Íme mindjárt egy hamis következtetés, mely e tételből folyt. Eredeti *kt* a mokša-mordvinban s némely lapp dialektusban *ft*-re változik például mordvin *kafta*, lapp *guöft*, finn *kaksi* (kettő), s minthogy a finnben is *kt* > *ht*-re változik például *kahtena* eredeti *kakte*-ből, a hangváltozás sora pedig ez vala: *kt* > *ht* > *ft*; tehát az egész tüneménynek az egységes finnlapp-mordvin ősnyelvben kellett végbemennie.

De szemben állnak ezzel a következők: először is, hogy a *kt* nem változik meg az egész lappságban, minthogy sok nyelvjárásban megmarad változatlanul (*guökte*), továbbá, hogy a finnben is még változatlanul megvolt a *kt* azon időben, tudniillik az egységes finnség korában, midőn az a hangváltozás történt, a mely *kaksi* > *kakti > *kakte között mutatkozik. A miből következik, hogy a tárgyalt hangváltozás tekintetében a mordvin, lapp és finn nyelvek között nincs semmi földrajzi, tehát történeti kapcsolat sem.

A földrajzi szempont minden tekintetben kiegészíti a történeti szempontot. Ha szomszédos nyelvek vagy nyelvjárások közt találunk valamelyes megegyezést, akkor ez nem mindig eredeti rokonságon alapszik, hanem lehetséges, hogy származásra teljesen különböző nyelvek között fejlődött. Számos példa is igazolja, hogy egészen különböző eredetű nyelvek közt egyforma hangtani tünemények, hangváltozások, mondatnani sajátosságok találkoznak. A *liv* nyelvben, melyre a *lett* nyelvnek igen nagy hatása volt, *ä*-ből *e* lett, ha a következő szótagban *i* volt pl. *leks*: finn *läksi*; ugyanez a tünemény megvan a lettben is. Szintúgy mind a két nyelvben *au* > *ou*-ra változott. S kétségtelen az is, hogy az ilyet nem tulajdoníthatjuk az

éghajlat hatásának, mint Osthoff gondolja, hanem nyilván a kétnyelvű emberek ezeknek a közvetítői, mivel tapasztalati tény, hogy a két nyelvet beszélő emberek legnagyobb részt mind a két nyelvben ugyanazon hangokat s egyformán ejtik, minél fogva kölcsönösen hatással van az egyik nyelv a másikra. Így például csak a hangsúly is más, melylyel a magyar ember a német szót ejti.

Ezekből látható, hogy két nyelv földrajzi érintkezésének gyakran igen fontos következményei vannak. Számos kivétel is, valamint a chronologiai szempont tárgyalásánál is fejtegettük, szintén úgy leli magyarázatát, hogy az a szó, melyben a kivétel előfordul, későbbi érintkezés útján jutott be az illető nyelvbe. A *vótban* például a *k* magas hangok előtt *č*-re változik, például *čivi*: finn *kivi*, s mégis előfordul *kiuru* (pacsirta), *kirkko* (templom) stb; csakhogy ezek a szomszéd *inger* nyelvjárásból való kölcsönvételek. De sokkal fontosabb, hogy a nyelvjárások s nyelvek érintkezése sietteti a fejlődésüket. Az említett *ü > i, ö > e* hangváltozás is a *liv* nyelvben kétségtelenül onnan ered, hogy a *lett* nyelvben, melyet a lívek egész folyekonyan beszélnek, hiányzanak az *ü, ö* hangok. Hasonlóképpen a *vepszben* az orosz hatás megszüntette a rövid s hosszú magánhangzók közti különbséget, ugyanez okozta, hogy az oroszban hiányzó *ä* hangját: *ö, ü*-re változtatta, hogy a mássalhangzókat általánosan jésítette stb. Különben tudvalévő, hogy a nyelvek leginkább érintkezéseik korában s tartama alatt változnak leginkább, valamint hogy azok a nyelvek őrizik meg legjobban eredetiségüket, a melyek elszigetelen, más nyelvektől távol s idegen hatástól menten élnek.

Vége a földrajzi elterjedés rendkívül fontos a nyelvek megoszlása szempontjából. A sokféle germán nyelvek tudvalevőleg mindannyian egy közös nyelvből fejlődtek. Ebben az egységes ősnyelvben lassacsқан eltérések támadtak, a melyekből úgy fejlődött ki a későbbi nagy különbség, hogy az egyes nyelvjárások mind távolabbra szakadtak egymástól annyira, hogy a földrajzi érintkezés megszakadt közöttük. Az egyes nyelvjárások, addig míg egymás mellett maradnak, valamint a láncszemek, úgy kapcsolódnak egymással. A mint azonban az érintkezés megszakad közöttök, mindegyik külön életet folytat, sőt a szomszédság révén olyan nyelvjárással is meg-

egyezhetik sok tekintetben, a melytől eredetileg teljesen különbözött.

Két nyelv érintkezésének még az is lehet eredménye, hogy az egyik egészen beleolvad a másikba, azaz *kihal*, mint mondani szokták. Akkor szokott ez leginkább megtörténni, hogyha valamely nyelvnek nincs kapcsolatos földrajzi kerülete, hanem szigeteket képez más nyelv közepett, vagy a mikor a versengő nyelvek egyike sokkal erősebb s hatalmasabb. A már többször említett *liv* nyelv jeles példa erre nézve is, nemcsak szókincsének a fele *lett* eredetű, de egész szerkezetén is föltűnően mutatkozik a *lett* nyelv hatása. Így szokott ez rendszeren történni. Eleinte az idegen szók hatolnak be folyton növekedő számban s kiszorítják az eredetieket, azután a kiejtés alakul át az idegen nyelv mintájára, végre a mondattan, aztán az alaktan válik lassacskán idegenné. Ezt a lassú kimulást sokféle körülmény elősegíti; nevezetesen a költözködés, a vegyes házasságok; az ilyen kiháló nyelvű nép mind érti s beszél a győzedelmes nyelvet is, s a mint keverednek az ezen nyelvű emberekkel, mind jobban s jobban elhanyagolják, végre elfelejtik a saját nyelvöket.

Ebből következik, hogy a nyelv nem olyan döntő *ethnologiai* bizonyíték, valamint eddig gondolták. Pusztán a nyelvrokonság alapján nem mondhatjuk például, hogy a finnek s lappok vérség szerint is rokonok, csak azt tudjuk, hogy a finn s lapp nyelv egy eredetűek. S nagyon könnyen lehetséges, sőt valószínű is, hogy a lappok egész más származású nép, s csak úgy tanulta meg az ugor nyelvet. A magyar népben is sok az idegen vér, noha bizonyos, hogy a magyar is ugor nyelv.

Ezek röviden az új módszer szempontjai. Noha nagy haladást mutatnak a régihez képest, még azért korántsem tökéletesek. A legfontosabb vívmányuk a régivel szemben az, hogy az *önkéntnek* jóval szűkebb korlátokat szabnak. Föltétlen postulatum gyanánt hirdetik, hogy a *törvények általánosan érvényesek*, s a hol kivétel mutatkozik, az csak látszólagos, és részben onnan van, hogy különböző törvények akadályozzák egymást; részben onnan, hogy nem sikerült még valamennyi törvényt fölfedeznünk, vagy olyképen formuláznunk, hogy minden esetet magában foglalhasson.

De hogy ilyen esetekben önkényes magyarázatokhoz folyamodjunk, a mint azt azelőtt gyakran megtették, attól megóv bennünket az a körülmény, hogy tudjuk, mennyit vagyunk képesek megérteni. Mi sokkal helyesebbnek tartjuk magyarázatlanul hagyni, a mit meg nem érthetünk; helyesebbnek, szerényen megvallani tudatlanságunkat, mintsem hogy módszeresen *téves* fejtegetésekbe bocsátkozzunk.

SETÄLÄ EMIL után, *finnből*

SZILASI MÓRICZ.

AZ 1848—49. SZERB FÖLKELEÉSÉRŐL.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

X.

Az első szerb szkupstina, 1848 május 13-án nyílt meg; a második október 9-én, melyben csakis választott képviselők vehettek részt. Olyan országgyűlés-féle volt ez, melynek elnökül Rajacsicsot választották meg. Miután utóbbinak bizalom szavaztatott, fölkéretett Suplyikác, hogy vegye át a vajdai méltóságot. A legnagyobb meglepetésre Suplyikác kijelenté, hogy ő mindaddig nem tekintheti magát vajdának, míg őt a bécsi udvar meg nem erősíti és ezért csak, mint osztrák tábornok vehet részt, minthogy ilyenül szabadságolta őt Radetzky két hónapra. Voltak, a kik szemére vetették ez álláspontját, de a többség tudomásul vette választát. Több határozat mondatott ki az alapokra, adózásra nézve. Egy október 13-ki ülésben a vajda és patriarcha fölhatalmaztattak a májusi határozatok alapján a magyarokkal békét kötni. Kimondatott az általános hadkötelezettség 16—60 éves korig; hogy zsidó a vajdaságban nem telepethetik le és a kik itt lagnának, fölügyelet alá helyeztetnek és a gyanúsak elűzendők.

A patriarcha megbízatván a teljhatalommal, a főodbort reorganizálta és saját híveit ültette be; Sztratimirovics alelnökül meghagyatott. Az odbor fölosztatott diplomáciai, politikai, pénzügyi, rendőri, egészségügyi, egyházi és közoktatásügyi osz-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 214. és 215. füzetében.

tályokra. A főodbor tehát úgyszólván, miniszteriumot képezett. Függetlenül tőle szerveztetett az igazságügy.

A bécsi szerb küldöttséghez, melynek tagjai Bogdanovics Szilárd, SuplyikácZ János és Szubotics János valának, újabban Sztratimirovics adatott, kinek megbízó levele szorosán körülírta hatáskörét. Nov. 27-én már Olmützben volt. A patriarcha ily módon veszélyessé válható ellenfelétől szép szerével megmenekült. Sztratimirovicsot Olmützben sem alterálta az osztrák-német szövetség és Obrenovics Milos oldala mellett nyíltan Oroszország szabadságára ürité ki poharát.

A patriarcha e küldöttség lelkére kötö a májusi határozatok hivatalos elismertetését. Türelmetlenségében olyan levelet küldött föl Bécsbe, a mely még az ármánykodó és taktikázó osztrák udvart is megijesztette. «Fölségednek magas kormánya meg lehet gyözödve, hogy én annak hü követője vagyok s Fölségednek hü alattvalója, de tekintélyem csorbítása az egész monarchia kárára válhatik,» — követelte a májusi határozatok szentesítését. «Ha a diplomátia ezentúl is a halasztás, ígéretek terére lép, úgy kényszerülve volnék, talán akaratom ellenére a magyar kormánnyal alkudozásba lépni, hogy a pusztító harcznak végett vessünk. Ezzel a magyar kormány ketszeresen nyerne: egy szövetséges nemzetet és hadainak összpontosítását. Hogy mily következmények erednének ebből, ezt a cs. és kir. kormány belátására bízom.»

Ezalatt a magyar kormány és a szerbek tényleg folytattak békealkudozásokat. Az első ilyenemű kísérlet még október havában történt. Komolyabb bekekísérletek novemberben folytak, midön a kormány híret vette Windischgrätz betörésének. Az alkudozások két irányban indultak meg. Egyfelöl Beöthy Rajacsicssal, másfelöl Vukovics Sebő, Knityáninnal tárgyalt. A honvédelmi bizottság jelszava volt, mindenáron pacifikálni, formalitáshoz nem ragaszkodni. Mennyire lehetett a magyar kormány megrémülve, midön a végletekig kész volt a «lázádo ráczokkal» békét kötni, a kiket Kossuth még néhány hó előtt halomra lövetni ígért. Most ígért a szerbeknek: általános bünbocsánatot, polgári jogokat és szabadságot, a szerb nyelv hivatalos elfogadását minden téren és a hatóságoknak e nyelven való válaszolását, kongresszust, patriarcha-választást, vajdát a szerb nemzet igazgatására, a végvidék katonai rendszerének eltörlését. De Rajacsics november 25-dikén kijelentette,

hogy nem alkudozik többet, mert ő felsége a szerbek politikai óhajait jóváhagyni ígérte, Windischgrätz pedig már útban van.

Vukovics Sebő, a kinek fejére a temesvári parancsnokság 100 aranyat tűzött ki, Vetter által tudatta Knityáninnal a pontokat, ki azokat Rajacsicsnak küldé, s így ez a lépés is meddő maradt.

A patriarcha ugyanekkor értesíté a horvát bánt, hogy az ő és a császár tudta nélkül sohasem fog békét kötni. Viszont a bán azt írta neki, hogy a szerb vajdaság, a patriarchai és vajdai méltóság megerősítését befejezett ténynek tekintheti. Pár nappal később Windischgrätz herczeg tudatta a patriarchával, hogy semmi esetre se kössön Kossuthtal békét és ő felsége elismeri a szerbek májusi határozatait. S ha szorosán latolgatjuk ez eredményeket, nem lehet tagadni, hogy épen Kossuth békeajánlatai által kapták meg a szerbek ő felsége elismerését, követelményeiket illetőleg.

Mellesleg említendő, hogy Szent-Tamás őrségével Bakoynyi és Bács megye főispánja folytatott tárgyalásokat, egy hat hétre vagy 1849 márcziusig terjedő fegyverszünetre nézve. Persze, hogy ez is eredménytelenül végződött, mert a szerbek el valának tökéelve, folytatni a fajharczot, Jellacsics és Windischgrätz-czel szövetkezve.

Suplyikác z tábornok sorra látogatta meg az egyes táborhelyeket. A városokban lelkesedéssel fogadták, a harcztéren kevésbé. Mikor egy ízben Szent-Tamáson járt, itt tartott beszédével alaposan lehütötte a vérmes chauvinistákat. Egyenes szilárd jelleme által tünt ki, de a reactió eszköze, lefelé nemzeti, fölfelé császári. Mayerhofer zsinegen tartogatta, az, a ki «a végvidéki csapatok reorganisatiója» alatt azt érté, hogy» mind polgári, mind katonai tekintetben kívánatos a szerb segédcapatok eltávolítása.» A szerb hadsereg, mely eddig igazán nemzeti volt, a szerb vajdajelölt által átalakított és a «k. k. österreichisch-serbisches Armeecorps» czímét kapta. A nemzeti sereg, mint ilyen, megszűnt. E nemzeti csalás Rajacsics tudtával történt és bekövetkezett az, a mi ellen rövid idővel előbb Sztrati-mirovics oly erélyes ellenállást fejtett ki. A vajda most sem volt egészen megalégedve. «Megpróbáltam — írja egyik levelében, a régi katonai rendszert föntartani, de a márcziusi események és az általánosan lábrakapott szabadság czimén való

szemfényvesztés mindent halomra döntött; a nép csak a képviselői rendszert óhajtja.»

Ha a bécsi udvar az elhatározó pillanatban nem adja meg a májusi határozatok szentesítését, bizony talán meg lehetett volna kötni a szerb-magyar békét. A patriarcha Windischgrätz betérése előtt rendkívül el volt keseredve. Október 20-án azt írta Vucsicsnak: «Aggodalmaim még nagyobbak. Tudja Isten, mi lesz már velünk, sehonnan segítség.» — «Sírva és könnyezve írom e sorokat Szerbia legbefolyásosabb férfiának, a kinél — míg nem késő, segítségért esedezem.» A belgrádi orosz konzulhoz is fordult. «A szerbekre nehezedett a harc egész súlya; nem látok menekülést a szerb nemzet számára. Nem gondol velünk Oroszország?! megengedheti-e, hogy minket a föld színéről eltöröljenek? Azon morzsákból, melyek asztaláról lehullanak, nekünk is juttathatna.» — «Miért nem vesz a császár minket védelmébe, ha erre az osztrák császár képtelen, a ki maga is segítségre szorúl. Jobb nekünk a szerb fejedelemséghez hasonlóan török alattvalóságban orosz pártfogás alatt élni, mint a magyarok alatt. Segítséget csak az Istentől és Oroszországtól várhatunk.» Az orosz diplomátia ennek ellenére vonakodott az osztrák császár birodalmának egy töredékével közvetlenül érintkezni. Vucsics is tétovázott, mert a magyarországi segédc csapatok élén személyes ellenfele, Knityánin állott. S mindehhez hozzájárult még, hogy Temesvár hadi parancsnoka ellentétbe helyezkedett a patriarcha tevékenységével, sőt függetlenül a karlóczi fődbortól, egy szerb bizottság alakult Zsivkovics püspök elnöklete alatt. Az odbor tagjai voltak: Ambrózy Lajos, Osztójics János, Módos Pál, Veszelinovics Pál, Deschán Achill, volt megyei bíró.

A szerbek tehát nem nyertek újabb segílyt. Seregeiknek létszáma ekkor 21,074 ember és 104 ágyúból állott. Az ellenségeskedések ezután is csak helyi jellegűek voltak. Kudarcz, győzelem váltakozott mindkét részen december haváig.

XI.

Említettem, hogy az osztrák kormány az udvar nevében ígéretet tön, hogy a szerbek karlóczi határozatait elismeri. Schwarzenberg Felix azonban nov. 22-én is egyelőre csak a vajdai

méltóságot szándékolta helybenhagyni és a patriarchatus kérdését nem óhajtotta szellőztetni. Hat napra rá Kussevics Szvetozár azt írta a patriarchának, hogy a vajdaság fölállítása bevezetett tény s hogy minden erejét fölhasználta a szerb határozatok elismertetésére. A patriarchatus elfogadása azonban nagy nehézségbe ütközik, mert Oroszország határozottan ellenzi. Ez utóbbinak elismerése csakis a magyar békeajánlatok nyomása alatt történt.

Ferdinánd leköszönése után az ifjú uralkodó, Ferencz József nem volt az alkotmányra tett esküje által lekötelve. Deczember 4-dikén Rajacsicsot a vaskorona-rend I. osztályú keresztjével tüntette ki. Stadion minisztert azonban ez nem akadályozta meg abban, hogy ugyanakkor a patriarchához intézett levelében, a vajdai méltóságot ne nevezze «hivatalnak». Decz. 6-án a bécsi szerb küldöttek Olmützbe mentek Ő felségéhez kihallgatásra. «Adja az ég — mondák, hogy az összmönarchia minden népenél megtalálja azt az odaadást a királyi házért, azt a lelkesedést és kitartást a közös állami érdekek elérésére nézve, melyet a szerb nép oly híven ápol.» Deczember 15-dikén Rajacsicsot patriarchának, Suplyikácot vajdául ismerte el a császár és a szerb vajdaság fölállítását megígérte.

Rajacsics azonban evvel nem volt egészen megelégedve. A ravasz főpap észrevette, hogy a királyi iratokban sehol sincs fölemlítve a «szerb» elnevezés és különösen Kulmer bárót okozta, kinek politikáját szűkkeblűnek és jogosulatlannak nevezte. S tényleg decz. 17-ki föliratában a «szerb vajdaság» elnevezést követelte. Zimonyból 23-án írott levelében keserűen panaszkodik, hogy csak a méltóságok erősítették meg, a szerb nemzetről van ugyan szó, de a territoriális vajdaságról a császár hallgat. Attól fél, hogy a nem-szerb nemzetiségek ezt föl fogják használni s kijelentik majd, hogy ők a vajdát nem választották és így semmi közök hozzájuk.

A császári jóváhagyást azonban egy váratlan esemény zavará meg. A kegyetlen sors a szerbek szívét legnagyobb örömben döfte át. Suplyikácot decz. 27-én a guta ütötte meg Pancsován. Sokan rebesgették, hogy egy méreggel áztatott brittanika-szivarral ölték volna meg és különösen az osztrák köröket gyanúsították. Szokatlan pompával temeté el a patriarcha a krusedoli kolostorban II. Brankovics György, mint az

újabbi történetírás kimutatta egy valóságos politikai szédelgő és Raskovics alvajda sírjai közé.

Részemről ítélve, halála nem volt nagy veszteség a szerbekre nézve. Egy osztrák tábornokkal több vagy kevesebb, egyre ment, hiszen szerb nemzeti irányban úgy sem cselekedett, nagyobb baj volt, hogy halála után a méltóság betöltetlen maradt, más szóval a bécsi kormány kijátszta a szerbeket.

A katonai fővezérletet most ismét Mayerhofer vette át, a ki ekkoron a katonai tanács elnöke volt, de már január 3-án átadta Todorovicsnak, kit úgy látszik, a patriarcha a vajda utódjának szemelt ki. Kineveztetése újból a viszály magvát hinté a főpap és Sztratimirovics közé, a ki január 11-én érkezett hozzá. Az ő mellőztetését, a szerb chauvinista nemzeti párt is zokon vette, különösen azt pedig, hogy egy idegen tisztnek kezébe tette le a katonai hatalmat. A Karlóczán megjelenő *Napredak*, a szerb fiatalság és nemzeti párt nevében, leghevesebben támadta meg az önkényes patriarchát. Nyíltan hirdette, hogy a szerb mozgalom elfajult és nem is a nemzetiségi kérdés a főely, hanem egyes személyek becsvágya és az osztrák ház érdeke. A patriarcha ezt a lapot el is kobozta; bizonyosan nem a szerb szabadság nevében.

A főodbor most Sztratimirovics pártját fogta, mire Rajacsics Zimonyba menekült és ellensúlyozásúl a *Vjesztniket* fogadta el hivatalos lapjául.

A főodbor rosszalta, hogy tudta nélkül Rajacsics önként hívta meg Todorovicsot és nevezte ki Mayerhofert; köszönetet mondva Sztratimirovicsnak olműtzi diplomatikai sikereiért, mindazonáltal visszahívta a főpapot. Utóbbi kijelentette, hogy csak a bánsági ügyek jobbrafordultával térend haza és ha az alkotmánytervezet ki lesz dolgozva; akkoron a szkupstinát is újra egybehívandja. Rajacsics félt a gyűléstől, mert ezen se Mamura, se Todorovics, hanem Sztratimirovics kiáltatott volna ki vajdául. Az alkotmánytervezetet 15 egyén készítette a szerb vajdaság számára, később ki is nyomtatott; csakhogy az osztrák kormány rá sem hederített a magyarok leveretése után. Ezután bekövetkezett újra a nyílt szakadás. Rajacsics január 21-dikén másodszor kiadta Sztratimirovics ellen az elfogatási parancsot.

A szakadás után két párt alakult. Az egyik klerikális-reactionárius volt, fő vezetője Rajacsics, kit Ignyátovics szerb

író is reactionáriusnak mond, s bizony joggal. Ide tartoztak a papok, egyes hatóságok és a császári tisztek. A másik párt liberális és nemzeti volt; ide sorakoztak az ifjak, a községek és a nemzetőrség java része, és a karlóczi tábor, Sztratimirovics alatt. Hasztalan veték közbe magokat Knityánin és Nenádovics, a patriarcha Becskerekre kénytelen volt utazni. A főodbor az udvart és Windischgrätzet hivatalosan értesítette, hogy csak a főodbor útján érintkezhetnek a szerb nemzettel és protestált Sztratimirovics elfogatása ellen, a rendeletet törvénytellennek jelentvén ki. Sztratimirovics egy röpíratban igazolta magát, hogy sohasem kereste a vajdai méltóságot, hanem a szakadás tisztán a patriarcha basáskodásából eredt.

Nagy nehezen az odbor Becskerekre ment, hol febr. 9-én a főpappal kibékült és beleegyezett az odbor újjászervezésébe, azaz a nép által választott főodbor helyébe egy bizottság lépett, melynek tagjait a patriarcha nevezte ki. Sztratimirovics köteleztetett a főpap mellett állandóan tartózkodni; a kibékülést Popovics Nácza nemzetőr-kapitány és Szubotics János eszközltek.

A Kikindán kiadott rendelet értelmében a patriarcha megtartotta a kormányzói czímet és a főodbori elnökséget. Új alelnökök választottak az előkelőbb birtokosokból, a kiktől a patriarcha nem tarthatott. A főodbori bizottság fölöszlott ezentúl egyházi, cultus, diplomatai, belügyi, pénzügyi és igazságügyi osztályokra.

A fő ítélőszék elnökéül Latinovics Károly, volt bácskai alispán, neveztetett ki.

Ezalatt a magyar kormány fölszólította a magyar sereget Bács-Bánságból. Kiss Ernő a híres tomasováczi győzelem után elmulasztá Pancsovára nyomulni, hanem helyette időt engedett a szerbeknek szervezkedésre, s midőn január 3-án Pancsova előtt teljes kudarcot vallott, beadta lemondását.

A szerbek a tomasováczi vereség után annyira meg voltak rémülve, hogy a szerb kormány Visnyiczánál a végső esetre mindent elkészített az átkelésre. Maga Sándor fejedelem innét nézte végig a pancsovai harcot, és Garasanin Ilyés által tudta meg éjjel a szerbek győzelmét. — A védelem és siker oroszán. része természetesen Knityániné volt, a ki a Kiss által engedett időt sikeresen kihasználta. S mint egyszer a perlaszi tábor megsemmisítése után a szerb fölkelést el lehetett nyomni, úgy

most is az alkalom kínálkozott a tomasováczai győzelem után. Kiss azonban a győzelem kihasználásához nem értett.

Ezután a délvidéki seregek fölvonultak. A harcz befejeztnek mondatott. Mayerhofer ezen hiszemben kezdett attól tartani, hogy a szerb nemzeti párt, szövetségbe a szerbiai segélycsapatokkal, magának tartandja meg Bánságot, és ezért erőlyesen követelte a segélycsapatok visszahívását. Risztics, a volt regens, a szerbiai segélycsapatok visszahívatási okát ismeretlennek mondotta. Nikolics Athanáz, a szerb kormány bizalmi követe Magyarországon, életrajzában (belgrádi nemzeti akadémia) világosan említi Mayerhofer föllépését, minek következtében a szerbiai csapatok febr. 26-án már Zimonyban voltak. Sándor fejedelem egy nyílt levélben megköszönte nekik szolgálataikat.

A szerbiai segélycsapatok zsákmányra éhes kalandorok voltak. Portyázás, zsarolás és hadviselés egyre ment. Knityá-nin, e nemes vezér, a legnagyobb szigorral sem tudta őket megfékezni, s még Zubán Lázár ellen is kénytelen volt állást foglalni. — Damjanicsnak nem egy kegyetlensége a szerbiaiak kegyetlenségére vezethető vissza. — Hogy a szerbiaiak garázdák voltak, Sztratimirovics is tudta, és halálos büntetést szabott arra a szerbre, a ki szerbet kirabol. Bizony ezek nem igen tettek magyar és szerb között különbséget. A *Napredák* szerb lap ezt írta 1849-ben: «Ha tovább is fosztogattok, raboltok minket, tönkre megyünk és szerb nevünk a történelemben fekete betűkkel lesz bevésvé.» Elítélni azonban ezen a kultúra alacsony fokán álló csapatokat nem lehet — ők századokon át mást nem láttak a török uralom alatt. Ők is az oszmán barbarismusnak voltak szerencsétlen áldozatai.

Mikor Mayerhofer eltávolította a szerbiai csapatokat, már ismét kezében volt a legfőbb katonai hatalom. — Színleg melléje adattak Szubotics Demeter és Tamburics György pancsovai polgárok, kik nélkül Mayerhofer nem tehetett semmit.

Legalább a patriarcha ezt hangoztatta, s hogy csak a szerb vezérekkel érintkezhetik, de a szerbiai segélycsapatokkal nem rendelkezik. — Talán ez is elősegítette a szerbiaiak eltávolítását.

XII.

Windischgrätz herceg téli hadjáratában számba vette a szerb csapatokat is, melyeket Todorovics vezetett, kit a szerbek gúnyképen «General von Rükwärts»-nek neveztek el. Windischgrätz egy nov. 16-ki leiratában utasította még elő Suplyikáczt, hogy Verseczen át Araddal és Temesvárral lépjen összeköttetésbe. De már decz. 13-án azt írta a patriarchának, hogy Versecz és Fehértemplom elfoglalása után Szegedig nyomúljanak. Ennek megfelelőleg Bácskában három hadoszlopban vonultak föl; az egyik Kula felé tartott, a másik Topolyának, a harmadik a Tisza jobb partján haladt föfelé. De Szabadkán vereséget szenvedtek, és így Szegedig előre sem nyomúlhattak.

A Tisza balpartján Zubán Lázár szervezett egy szerb nép-fölkelést és Knityánin balszárnyát képezte. Knityánin elvonnulta után a magyarországi szerbek magokra maradtak, de a parancs ellenére mintegy 2500—3000 szerbországi még mindig itt tartózkodott.

Bánság elfoglalása után, miután a szerbek Szeged előtt állottak, — Rajacsics mindenütt kezébe vette a közhatalmat, és úgy intézkedett, mint a vajdaság kormányzója. Rukavina, Temesvár parancsnoka, ez ellen kikelt, és a patriarcha ellen nyíltan föllépett, mert szerinte a német és illir bánsági ezredek az ő jogkörébe tartoznak. Ő tehát az egyes odborokat szétkergette, hiszen úgylis csak republikánus intézményeknek mondotta. A németek most sorra Rukavinához szegődtek; a szerb zászlókat letépték s helyeikbe a fekete-sárgát illesztették; a temesvári főparancsnok mindenütt külön biztosokat nevezett ki. Nem csoda, hogy a főodbor, mely 1849 jan. 13-diki határozatában kimondotta, hogy a szerb nyelv a magyar és német községekben is, hivatalos nyelvül használandó, megütközött Rukavina eljárásán.

Windischgrätz, a merev katona, erre utasította a patriarchát, hogy adja át a két vitás ezred fölötti parancsnokságot Rukavinának. Szerinte az odborok csak ideiglenes intézmények, és a vajdaság hatáiról jelenleg szó sem lehet, és csak a harcz befejezte után állapíthatók meg. Rajacsics feleletül kijelentette, hogy ő a kényszerítő viszonyok behatása alatt állította föl az

odborokat, és tőlük el nem állhat, Windischgrätzet pedig fölkerlte, hogy a szerb közigazgatást a vajdaság fölállításáig hagyja bántatlanul.

Udvari befolyás következtében Windischgrätz végre engedett. De e versenygésnek nagy fontossága volt. Hetven-ezer ember tétlenül állott a Bánságban, s ha ez a sereg egyesülten délfelé hátba veszi a magyar sereget, ki tudja, hova terelte volna a hadügyi eseményeket.

Úgy látszik, hogy a szerbek, hónapok óta harczolva a legelkeseredettebben, magok is kívánták a pihenést, és inkább bevárták az osztrák seregek sikereit. A patriarcha egyébiránt leginkább a vajdaság ügyét viselte szíven. E czélból Bogdanovics Szilárd állandóan Bécsben tartózkodott. Trifunác Pál kir. tanácsos is fölúta Bécsbe. Ő, a ki míg érdeke kívánta, a magyarokkal tartott, de aztán cserben hagyta őket, és íme most a karlóczai határozatokat teljesen igazságosaknak tartotta, és a vajdaság határait territorialis alapon kívánta megállapíttatni, mert a nemzetiségi alap kiszakítaná Horvátországból az egész végvidéket. — Krassó-Szörényt a vajdasághoz kívánta csatoltatni, noha ott nincs szerb, «de politikai okokból nem véli tanácsosnak az oláh elemet két helyen is önállósítani s a józan észnek is ellentmondó, ha egy nemzetiségnek két hazát is teremtenének.» Trifunác annyira ment, hogy febr. 1-én benyújtott emlékiratában, melyet az osztrák miniszter fölhevására adott be, még azt sem helyeselte, hogy a szerb vajdaság Magyarország koronatarományai közé számíttassék.

Bogdanovics két héttel később benyújtott emlékiratában azt mondja, hogy a szerbek joggal követelhetnek magoknak vajdaságot: 1. az 1680 június 7-én kelt császári leírat alapján, melylyel Brankovics György despottá neveztetett ki; 2. az 1685 szept. 20-diki leíratban határozottan Janopol említették föl, mely akkoriban Bácskát és Bánságot képezte; 3. az 1692 szept. 1. leíratban e részek «a Communitati Nationis Rascianæ»-nak adattak. 4. Az 1690 ápr. 6-kán kelt patensben föl-említették a vajda-választás joga, és a külön közigazgatás.» — Később Stadion újabb bizalmi férfiak felkűldését is kérte.

Mikor azonban Windischgrätz győzelmi jelentését megtette, a kremsieri gyűlés fölőszlatása után a «Gesammt-Monarchie» alkotmánya adatott ki, melynek 72. §. szerint «a szerb vajdaságnak oly belrendezés biztosíttatik, mely egyházi közös-

ségének és nemzetiségének védelmére, régibb kiváltságokon és újabb császári nyilatkozatokon alapúl. A vajdaságnak valamely koronatarományyal való egyesítése, annak bizalmi férfiaknak meghallgatása mellett külön intézkedés által történik.» — A 75. §. pedig kimondja, hogy a határőrvidék továbbra is külön föntartatik katonai szervezetében, mint a birodalom hadseregének kiegészítő része.

A szerbek fölajdultak az oktroyált alkotmány hallatára. Külön vajdaságról szó sem volt, helyette egy koronatarományba (Horvátországba?) való alárendeltség említettett.

A szerb nemzeti párt és sajtója dühöngött csalódásában. A *Napredák* elkoboztatott, a *Vjesznik* azt írta, hogy a szerb vajdaság egy francia departement fokára sülyedt. Rukavinát közönséges gazembernek nevezte el. — A nép is föllázadt és vezéreire lött, így Bosznicsra, Davidovácra, Sztejinre Járeken stb., mikor az osztrák tiszték a szerb zászlókat leszedték, és a fekete-sárgát tűzték ki. «Hiszékenységünkben Ausztriához csatlakoztunk, pedig tudhattuk volna, hogy Ausztria és a szabadság két ellentétes fogalom» — írja a *Napredák*. «Meg vagyunk csalva, a ki erről meg akar győződni, olvassa el a császárság új alkotmányát, és meglátja Ausztria árulását.»

A nép mindenütt a szkupstina egybehívását, és a vajdavalasztást követelte. A patriarcha — a megalázás most már teljes volt — 1849 ápr. 2-án közönséges biztossá neveztetett ki, Mayerhofer mellé. A katonai és politikai hatalom teljesen Mayerhofer kezébe ment át.

XIII.

Azt hiszem, az olvasó ismeri a szerb vajdaság keletkezésének minden phasisát az előadottakból. A vajdaság eszméje nem új. Szerémség a XIII. században Dragutin István, szerémi király, birtoka volt (1281—1316), Beograd és Dabracz székhelyekkel és kiegészítő része volt a szerb császárságnak. Úgy látszik, ez a szerémi királyság a Fruska-Goráig terjedhetett.

A magyarországi szerbek történetét két külön korszakra lehet osztani, az egyik a XV. századtól 1690-ig terjed, mely időközben a Balkánról a szerbek egyes csoportokban vezéreik alatt vándoroltak be hazánkba, és nyertek kiváltságokat — de min-

den politikai jelleg nélkül. — Mindazonáltal már ekkor tervben volt egy alakulandó vajdaság Csarnojevics Iván alatt, a ki Beriszló István despota letétele után lőn a szerbek vezére, és kit 1526-ban Zápolya — maga is szláv származású, — a Szerémségnek a törököktől való elfoglalására küldte, hogy ott magának a Duna jobb partján vajdaságot alakítson, Bács megye elfoglalása után. A második korszak 1690-től napjainkig terjed, a mikor a szerbek tömegesen bemenekültek hazánkba és 1694-ben letelepítették véglegesen, hogy visszatérési reményük sohasem valósúljon meg. — A külön territorialis vajdaság eszméje először 1790-ben a temesvári kongresszuson, és 1848-ban a karlóczai gyűlésen hangoztatott. — Ruvaracz Hiláron, a szerbek legjelesebb történetírója, egy genialis elme, ment minden chauvinismustól, tisztán az igazságot szem előtt tartva, bebizonyította, hogy a szerbeknek 1690-ig, de azután sem valának politikai kiváltságaik, és a despota nevezet csak cím volt, melyel jelezve volt a szerbek joga a szerb fejedelemségre nézve, a törökök elűzetése után. — Kimutatta, hogy a szerbek 1690-ben eszeveszetten bemenekültek hazánkba, és nem jöttek be per modum pacti. Az 1690-ki diploma által nem hívtak meg, sőt directe felszólítottak Szerbiában maradni, míg az osztrák seregek leérkezendnek, és napjainkig ellenkező értelmezése csak hamisítás után történt. (Lares vextras-que non deserite, — mondatból a «non» kihagyatott.) A szerb despoták csak magyar zászlósurak voltak; ők és népeik kaptak birtokokat, nemesi kiváltságokat, de soha politikai külön álló egészet, vagy épen vajdaságot nem képeztek. — A vajdaság eszméjét csakis nemzetiségi chauvinismus és a történethamisítók szülték; a történetíró, a ki az «igazat» deríti föl, kénytelen megdönteni a valótlanosságokat.

Az egyedüli ethnographiai indok a vajdaság alakítására: a szerb nemzetiség, annyiban, hogy az alakítandó vajdaság territoriumán szerbek is laktak. De ha a statisztikát vesszük közelebb szemügyre, kétség sem férhet ahhoz, hogy a szerbek az alakítandó vajdaságban kisebbségben vannak, és Fényes adatai szerint az összes lakosságnak egy harmadát tették. Már most hol van az igazság, ha a szerbek magoknak, minden történeti és ethnographiai jogcím nélkül, a magyar haza testéből egy sohasem létezett vajdaságot követelnek?

Mindazonáltal a szerb nemzetiség politikai kérdése a mai

napig is activ. Kossuth, a ki sajnosan, a szerbekkel követett politikában nagy botlásokat követett el, — nem ismerve a viszonyokat, a kényszer hatalma alatt kész volt akkor engedelmeyeket tenni, a mikor Ausztria felől eminens veszély fenyegette.

A honvédelmi bizottság nov. 20-án békeföltételeiben a nemzetiség és nyelvnek egyházi, iskolai és községi ügyekben való biztosítását ígerte; hogy a szerbek bármely hatósághoz minden folyamodásokat és községi jelentéseket saját nyelvükön benyújthatnak, és szerbül nyerendnek választ. Egyházi és iskolai ügyeik elintézésére külön kongresszust ígért, szabad patriarcha-választást s ennek a primás után külön főrendi székét. Saját szerb vajdát, de territorium nélkül; noha Kossuth tulajdonképen csak szlapon bánt emleget.

Az 1849-dik év tavaszán egy újabb békekísélet alkalmával a szerbek föntartották továbbra is karlóczai határozataikat. Batthyány Kázmér gr. kormánybiztos fölterjesztette azokat, mire Kossuth 1849 márcz. 10-én következő levelet intézte hozzá:

«A szerbek pacificationalis ajánlatai most is olyanoknak bizonyosodtak (Knityánin és a csalódott szerb nemzeti párt hívei, Rajacsics elleneinek, ajánlataikat kell értenünk), a minőnek azt mindig tapasztaltam, ármányos cselvetés és egyéb semmi.

«Ezeket le kell győzni és diktálni józan politika alapján a béke föltételeit és nem alkudozni. Ha még parlamentairek jelentenek magokat, első teendőül ajánlom credentionalis előmutatását, és ha nem olyaskitől jön, a kivel alkudozni méltó, más értekezésbe nem leend tanácsos vele ereszkedni, mint annak kimondásába, hogy miután a magyarországi kormány által tett legloyalisabb föltételek nem indíthatták több ízben őket arra, hogy balgatag harczuktól elálljanak, rájok győzelmünk esetében biztos szolgaság vár; legjobb tanács, mit nekik adni lehet, hogy hagyjanak föl az ellentállással, és folyamodjanak az országgyűléshez, így kaphatnak amnestiát, és megtarthatják a minden magyarországi lakos számára, nyelv és valláskülönbség nélkül, kivívt közös szabadságot, különben nem; mert ha fegyverrel győzetnek le, akkor tömérdek gonoszságaikért, kegyetlenségeikért kiirtás vár reájok; ha pedig a magyarok győzetnének le, józan észszel csak nem hihetik, hogy önálló szerb országot fog adni nekik Ausztria; absolut monarchiai rendszerbe beolvasztása végett indította az ausztriai

kamarilla hitszegő lélekkel a legistentelenebb háborút, melyben ők magokat a velök közös magyar szabadság lerontására vak eszközül fölhasználtatják.

«A gróf Hadik által velem közölt pontokra egyébiránt megjegyzem, hogy ha a vajdaság alatt szorosabb értelemben vett Magyarország határain belüli territoriális hatóság értetik, abban soha meg nem egyezem, mert Magyarországot eldaraboltatni nem engedem; csak közös jog, szabadság, nyelv és valláskülönbség nélküliség lehet egy szabad ország alapja, nem kísérletes hatalom.

«Ha a vajdátus alatt azt értik, hogy nem territorium, hanem nyelv és faj alapján állíttassék föl valami főhivatal; t. i. hogy az országban szerte-szét lakó szerbek személye képezze a vajda territoriumát, abba ismét meg egyezem, mert ez oktalanság, absurdum, kivihetetlen. Ezen elv szerint némely pesti házban hat jurisdíciónak is kellene lennie. A rácztól a magyarig tartoznék a karlóczai vagy hova való vajda alá, a zsidó az ó-budai bírónak alá, a magyar a nádor alá, a horvát a bán alá, a tót a Hurbán-féle sárosi sztaroszt, a német pedig a Kreishauptmann alá. Ez képtelenség.

«Vajda vagy bán, vagy bárminek hívják, csak territoriumhoz lehet kötve, és e territorium nem lehet más, mint Szlavónia. Ennyi engedélyre, ha mindjárt pacifikálnak béke okáért, in ultima analysi talán reá állanánk. Croatia per excellentiam katolikus tartomány, Slavonia per excellentiam lehetne ó-hitű tartomány és tartana magának beldolgaira provinciális gyűlést, mint a horvátok.

«Ennyire győzelem előtt reá állhatunk, győzelem után nem». . . «Egyébiránt biz úgy látom, a harc és győzelem a legnagyobb pacificatio.»

Kossuth tehát ráállott volna, hogy a szerbek külön szerb vajdaságot és vajdát kapjanak. Rajacsics reactionarius politikája megghiúsította, hogy Sztratimirovics és a nemzeti párt ezt elfogadhatta volna. De actualis marad e történeti tény ma is. Azt hiszem, hogy magok a szerb politikusok is búcsút mondtak a szerb vajdaságnak, illetve Bács-Bánságból való alakításának.

Belátják ők is, hogy a legnagyobb jogtalanság volna ilyen kísérlet, s csakis számba nem vehető chauvinismus sugallhatna ilyet. Ha már 1849-ben kedvezőtlen volt a népesség

számaránya a bács-bánsági szerb nemzetiséghez viszonyítva, úgy az jelenleg még kedvezőtlenebb.

Bács-Bánság lakossága, az általok szintén követelt Baranyát be sem számítva, jelenleg összesen 2,211.655; ebből szerb nemzetiségű (kevés bunyeváczt, katolikus szerbet beleértve, a kik azonban ellenségei a görögkeleti szerbeknek) 446.725 ezer ember. A számok beszélnek; a szerb vajdaság megalakítása a bács-bánsági megyékből politikai utopia.

XIV.

Perczel seregét főleg Batthyány Kázmér és Spelletich Bódog, szabadkai biztos, szervezték. Batthyány 1849 márczius havában Szabadkát föl akarta áldozni, és az ottani csapatokat Szegedre rendelni; Spelletich érdeme, hogy megakadályozta. Windischgrätz megveretése után a déli harcztérre Perczelt kívánta a nemzet közvéleménye. Kossuth is mellette volt. «Perczel ilyenmű hadjáratra nagyon alkalmas — írta Batthyáynak, — és én Méltóságodnak biztos közre dolgozása mellett reménynyel nézek hadviseletének elébe.» Görgey pedig igen kellemetlen társalkodónak mondotta, de igen jó hazafinak. A 4. hadtesttel csodákat mívelt, mit föltenni akkoriban senki sem mert. A szerb helyeket roppant megsarczolta, fegyverfogható népét besorozta, minden szerbiait lelövetett, és neve rettegetté vált Delmagyarország szerbjei előtt.

A szőregi győzelem után diadalmasan fölmentette Péterváradot. Ápr. 3-án rohammal bevette Szent-Tamást, és a szerbekkel tartó kiskéri sváb nemzetőrséget tisztára lekaszabolta. Nyomban a római sánczokban verte meg az ellent, és ekkor követte el az óriási hibát, hogy nem indúlt rögtön a fensík ellen, mert a támadás napjáig, ápr. 12-éig, a szerbeknek időt engedve, azok teljesen megerősítették a fensíkot, és Perczelnek számos kudarczczal kellett aztán megelégednie. Bánságba átkelve, május 10-éig tényleg visszahódította egészen, és Pancsován állott. Május utolsó harmadában újból megkísérlette a titeli fensíkot bevenni, de ismét kudarczot vallott.

Bács és a bánsági megyék most visszaállították a megyei rendszert. Bácsmege ápr. 3-án választotta meg a tiszti kart,

Torontál májusban, Temesvár az ellen kezén maradt, és a megyei hatóságok csak részben restauráltattak.

Perczel e győzelmek alatt Kossuth utasítására békét akart kötni a szerbekkel; az utóbbi külön utasítást adott a békeponthoz, melyek az 1848 nov. 20-kán kiadott föltételekkel egyeznek. A külföldi követek és konzulok, a lengyel emigránsok segédkezet nyújtottak. Május havában gróf Andrássy Gyula Belgrádon járt, és Garasanin Ilyésnek személyesen tett békeajánlatokat. Garasanin azonban nem egyezkedett, s ekkor Andrássy azt a propositiót tette, ha Magyarország győzne, legalább akkor kössön Szerbia hazánkkal szövetséget. Azon föltétel alatt, hogy a magyarországi szerbek óhajai kielégíttetnek, a szerb államférfiú elfogadta ez ajánlatot, és írásba foglaltatta a magyarországi szerbek egyenlőségének törvény és jog előtt való biztosítását, valamint nyelvök védelmét.

A békekísérletek eredményre nem vezettek, és Perczel kénytelen volt folytatni a harczot. Mikor Jellacsics seregével átlépte a Dunát — Perczel rendetlen csapataival a jól fegyverezett osztrák sereggel nem tudott boldogulni. Június 7-én Kátnál úgy szólván mindenét elvesztette; mindazonáltal újból összeszedte csapatait, és a Ferencz-csatorna mögött foglalt állást. — Guyonban a horvát bán is megtalálta mesterét, a ki július 14-én Hegyes-Feketehegynél derekasan megverte, úgy, hogy hanyatt-homlok a Szerémségbe futott. A titeli fensíkot Knityánin továbbra is megvédte Vetterrel szemben, ki Perczel után főparancsnokká neveztetett ki.

S evvel a rettenetes harcz véget ért. A szerb patriárcha ura maradt a helyzetnek, mivel a reactióval szövetkezett, és elhagyta a nemzeti követelményeket. A szerb nemzeti szabadelvű párt elnémíttatott. Lapjaikat elkobozták, a *Vjesztnik* kiadóját és szerkesztőjét bíróság elé állították. Hasonlókép járt a *Napredák* szerkesztője, sőt a belgrádi hivatalos lap is kitiltatott. Mintegy gúnynak hangzik, hogy a szerbek 1849 május havában a szabad sajtóra és esküdszékre nézve törvényjavaslatot dolgoztak ki.

Rajacsics — talán fölsőbb parancsra, hogy a szerb vajdai állást ne kellessen betölteni — a Bécsben időző bizalmi férfiak által a császárnak följánlotta a szerb vajdai czímet, a vajdaság külön koronatartományi jellegének kifejezéseként. Ő felsége fölvette a vajdai czímet; a vajdaság is megadatott papiroson. De a nemzeti szerb követelményeknek immár nyoma sem maradt.

A vajdaság osztrák tartományná süllyedt, kormányzása német volt, élén Mayerhofer állott, ki szeptember 3-dikán a szerb nemzeti aspiratiók és jogok elnémítására rögtönítelő székeket állított föl. Kormánybiztosúl kinevezettek Torontálba Arizy, Bácskába Latinovics Károly.

A szerb nemzeti párt egyes bátrabbjai feljajdultak Ausztria eljárása miatt — de késő volt; a börtön őket is elnémította.

Bizony Ausztria hálátlansága Európát is bámulatba ejté; a szerbek pedig csak most jutottak annak az öntudatára, hogy legerősebb támaszuk a magyar függetlenségi harc volt.

A szerb forradalomban nagy tanulság rejlik: nekünk magyaroknak meg kell találni a módot, hogy a szerbekkel véglegesen kibéküljünk. A szerbeknek is végre be kell látniok, hogy hazánkban külön államot nem képezhetnek, és csakis a Duna és Száva között nyerhetnek bizonyos autonomiát. Ennyit elérni politikai eszélyességgel lehet; de politikai utopiák, ha még oly eszményi is a céljok, előbb-utóbb a különben derék szerb népet anyagilag és politikailag sírba dönthetik.

THIM JÓZSEF.

A BOTRÁNY.

Regény.

Kilenczedik és utolsó közlemény.

NYOLCZADIK KÖNYV: FÁBIÁN PÁRBAJSEGÉDEI.

I. A jezsuita elkalandozik s ellentmond magának.

— Szerencsés jó reggelt, señor Fernandez! — szólalt meg Loyola tanítványa, a nélkül, hogy kivette volna kezét köpenye alól. — Miként töltötte az éjt?

— Ön itt? — kiáltott föl Fábián, ki azt hitte, álmodik. — Hány óra? És Lazaro? — Ah elvitte leveleimet, mind! Az áldozat tehát végre van hajtva! Isten veled, édes Gabrielám, Isten veled örökre!

Manrique atya megvárta, míg az ifjú lecsillapúlt kissé s aztán tettetett közönnyel szólt:

— Lazaro után kérdezősködik ön? Épen abban a perczben lépett ki a házból, midőn bezörgetni készültem a kapun. Rögtön egymásra ismertünk, noha addig soha sem találkoztunk. «Ön Manrique atya, nemde?» kérdé, a mint észrevett. «Ön Lazaro, nemde?» kérdém én is ugyanazon pillanatban. S ezzel annyira beleelegyedtünk a beszédbe, mint két jó barát, kik egész életöket együtt töltötték. Nagyon kedves, derék ember.

— Valóságos szent ő, Manrique atya. Valóságos szent.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 208., 209., 210., 211., 212., 213., 214. és 215. füzeteiben.

Mennyire irigylem őt! Benne mindaz a bátorság megvan, minek én híjával vagyok.

— Úgy-e megmondtam? — Igaz, majdnem elfeledtem: Lazaro öcsésével is megismerkedtem, ezzel a nevezetes De Pinos y de la Algara marqués-zel . . . A mint fölfelé haladtam a lépcsőn a mi Csupán Lazarónk társaságában, a ki szíves volt visszajönni velem s önhöz fölkalauzolni engem, egyszerre csak a chilit ifjúval találtam magam szemtől szemben, a ki szintén azonnal reám ismert. Úgy látszik, ön azzal töltötte az elmúlt éjszakát, hogy nekem minél több jóbarátot szerezzen. Még pedig milyen igazi jó barátokat! Lazaro s a marqués szeretetteljesen megölelték egymást, a mint találkoztak, s mindketten egyszerre így szóltak hozzám büszkélkedve: «Ez az én öcsém!» «Ez az én bátyám!» Azok után, a miket öntől hallottam, ennyiből is elértettem, hogy ez a két ifjú olyan két erős angyal, kik legyőztek valamelyes gonosz szellemet, mely sokáig szétválva, meghasonolva tartotta őket.

— Legyőztek a rágalom gonosz szellemét! Egy második Gregoriát! — tört ki Fábían. — Lazaro is oly rágalomnak esett áldozatul, mint enmagam!

— Én is úgy képzeltem magamban. De most önről beszéljünk. Mert Lazaro majd maga fogja elbeszélni nekem a saját történetét, vagy ha nem, úgy az öcsésétől fogom meghallani, ki nemsokára feljön ide értünk . . . Nos tehát halljuk, édes Fábían fiam, minő állapotban van lelke? Én egész éjjel nem tudtam aludni, mind csak önre gondoltam, s alig engedte Isten fölvirradni a mai szent napot, így szóltam: «menjünk, keressük föl azt a szegény hajótöröttet; szóljunk be útközben Lazaróhoz is, mert alkalmasint együtt találjuk őket.» S elhiszi-e nekem? Alig értem ebbe a városnegyedbe, a hol az ön értesítése szerint barátjának laknia kellett, minden ember meg tudta mondani, merre van a háza, mennyire szeretik őt itt az emberek, mindannyian! Mert bármily tartózkodó szemérmességgel gyakorolja az irgalmasság cselekedeteit, senki sincs, a ki ne tudná, hogy egész vagyónát alamizsnákra költi el. «Valóságos szent ő!» mondták nekem, épen úgy mint ön az imént mondta; minden ember így nyilatkozott, a kivel ide jövet csak találkoztam.

Manrique atya szokása szerint azt szenvelegte ezúttal is, mintha elkalandoznék beszédjében; pedig valóságban nem

tévesztette szeme előtt azt, a mi tulajdonképeni célja volt. Azt akarta e perczben, hogy megvigasztalja s megerősítse Fábiant, s az igazat megvallva, sokkal jobban elérte ebbeli szándékát az által, hogy a Lazaro erényeit magasztalta, mintha egyenesen holmi buzdító beszédekent intézett volna Fábiónhoz.

A fiatal ember csakhamar föl is fogta a dolgot s hálás ragaszkodással szólt:

— Ne hagyjon el engem, szent atyám! Egyedül ön érti a módját, mint csepegtessen enyhet lelkembe. Ön bizonyára tudja már, hogy Lazaro Diegóhoz ment, hogy vele tanácskozzék . . .

— Annyira tudom, hogy még azt a szép levelet is olvastam, melyet ön boldogtalan ellenfelének írt.

— Nos akkor azt is tudja, nemde, hogy szintén írtam levelet Don Jaiménak és Gabrielának is! Gabrielának, atyám, kinek ezzel lemondtam szerelméről, lemondtam kezéről!

— Mindent tudok, mindent. De mindabból, a mit ön cselekedett, legnemesebbnek, legtiszteletreméltóbbnak azt a tettet tartom, miszerint nem használta föl azt az előnyt, mit Gutiérrez halála nyújtott önnek, bár ezzel ön eléggé meg volt immár védve a legborzasztóbb csapás ellen, melylyel Diego fenyegette. Az az önkényes vallomás, melyet ön sajátkezűleg írt, neve aláírásával megerősített, és melyben csalással, hamisítással vádolja önmagát, tönkre fogja tenni Gregoria férjét. Így kell a világ ellen harczolni! Így lehet elnyerni az eget! Most már csak az van hátra, hogy ön a kellő szent formának megfelelően is teljesítse a tegnap esti gyónást, hogy megadhassam önnek a föloldozást. De majd mindenre akad időnk.

Idáig jutottak el a beszélgetésben, midőn kopogtatás hallszott az üvegerem ajtaján.

A jószágkormányzó s a közjegyző volt, kiket Juan de Moncada vezetett be. Azt az okiratot hozták, melyben Fábión átengedi atyai birtokait, továbbá azt, melyben lemond Umbria grófjának rangjáról s címéről, valamint mindazon iratokat, melyek elkészítésével megbízta volt őket.

Valamennyit habozás nélkül aláírta; aztán fölvette az asztalról a vagyonátengedési okirat másolatát, s e szavakkal nyújtotta át Manrique atyának:

— Meghagytam, hogy önhöz juttassák ezt az én valóságos végrendeletemet, melynek végrehajtásával ön lesz szíves

fáradni. De minthogy ön jelen van, méltóztassék abban a megtiszteltetésben részesíteni, miszerint saját kezeimmal nyújthassam át.

— Tíz millió reálról *) szól ám ez a kegyadomány! — jegyezte meg a jószágkormányzó, sokat mondó nyomatékkal. — Nem lesz mit panaszkodniok a talált gyermekeknek!

— Tíz millió reál, — felelte Manrique atya, kámzsája alatt tartva az okiratot, — annyi, mint egy maroknyi por ezen a plánétán, melyet Isten a semmiből hozott létre, s melyet épen oly könnyen meríthet vissza a semmiségbe megint.

Pedig az, ki e szavakat most mondta, az imént nem győzött betelni annak magasztalásával, mily roppant áldozatokat hoz a Lazaro irgalmassága. Fábían Conde elértette, mily magasztos gyöngédség rejtőzik e látszólagos ellentmondás mögött, és sietve közbe szólt:

— Semmi érdemet sem tulajdonítok magamnak abból, a mit tettem. Számítsa be az Egek Ura boldogult atyám lelkének; az ő nevében cselekedtem.

— Helyes, úgy van! De azért mégis a grófi rangról és címéről is lemondani — dörmögé a közjegyző, magához véve azt az okiratot, mely erről szólt.

— Tiszteljék Isten akaratát! — viszonzá Fábían, ünnepelesen üdvözölve eljárásának mindkét bírálóját.

Ezek épen úgy elképedve távoztak, mint előtte való este.

— Helyesen! kedves fiam! — szólalt meg most a jezsuita. — Meg vagyok önnel elégedve.

Juan szintén akart mondani valamit hőslelkű barátjának, de a fölindulás meggátolta benne s beírte azzal, hogy megszorítsa kezét.

— Vegye ezt atyám! — szólt Fábían, meglehetősen duzzadó erszényt nyújtva át neki. — Őrizze meg számomra e pénzt, mely talán egyetlen maradványa jogos vagyonomnak, azon szent hantokon kívül, melyek alatt szegény anyám nyugszik, s azon nászajándékok mellett, melyek immár szemfödőjévé váltak szerelmeknek. Majd később elintézzük, mit tevők legyünk ezzel az összeggel, melyet most az ön kezeibe teszek le. Attól fog függni, milyen irányt vesz majd életem folyása. Ha ma meghalok, mondasson rajta imákat lelkem üdvéért... És

---

*) Egy reál húsz fillér körülbelül. Tehát egy millió forint.

most uraim, Isten önökkel! Haza megyek, bevárni Diego segédeit.

— Diego segédeit! — kiáltott föl Juan. — Ön és Diego megverekszenek! Oh ebben az esetben önnek is szüksége lesz segédekre. Kérve kérem, engedje meg, hogy szolgálatára állhassak.

— Én is csatlakozom e kéréshez a magam részéről! — tette hozzá az öreg pap, leírhatatlan kifejezéssel. — Legfőlebb az a baj lesz belőle, hogy az ellenfél segédei visszautasítanak, ha papi ruhám megpillantják. De addig is megtörténhetik, hogy ez a jámbor aggastyán időközben némi szolgálatot tehet önnek.

Fábián nem állhatta meg, hogy el ne mosolyodjék s Juan de Moncada vállára támaszkodva, némi elégtétel érzetével szólt:

— Lám, lám, ki mondaná, hogy annyi minden s olyan borzasztó dolgok történnek velem. Úgy érzem, mintha valami rettentő teher gördült volna le mellemről s majdnem bizonyos vídám kedvet érzek magamban derengeni, a melyet anyám halála óta nem tapasztaltam.

— Mert lelkiismerete, mely eddig megfenekletten vesztegelt, immár útjának indulhatott, — felelte Manrique atya. Mert ön bedobta a tengerbe mind azon haszontalan terhet, mely lelkének hajóját elsüllyedéssel fenyegette. Nos tehát induljunk . . . Menjünk fogadni azon rettenetes segédeket. Ők bizonyára nem lesznek oly derült kedvűek s nyugodtak, mint az önéi. Legalább az én szívem azt sugja nekem, hogy miénk lesz a diadal.

— Milyen harczias hajlamú ön, szent atyám! — szólt mélabúsan a Lazaro öcsese.

— Mi vagyok én? harczias hajlamú? — kérde a jezsuita. — Dehogy vagyok! Én mindössze csak erősen bízom a Fábián harmadik segédjének erejében és bölcsességében, a ki helyesebben mondva első segédje neki . . .

— És az ki? Talán Lazaro?

— Nem, barátom.

— Hát akkor ki?

— Isten maga, — felelt a jezsuita.

— Majd megmagyarázok önnek mindent, lent az utcán — szólt Fábián az ifjúhoz. — Majd belátja ön is, bizton

hiszem, mennyi hasonlóság van az én történetem s a Lazaro esete közt!

Így beszélve, a három új barát kilépett az ódon kastélyból, miután lelkére kötötték a kapusnak, mondja meg gazdájának, ha haza jön, hogy Fábián házában várnak rá.

II. Reggeli kilenczkor.

Fábián házában az ebédlő terem órája háromnegyed kilenczet mutatott.

Azon asztalnál, melynél egykor az a nevezetes vita tartott, mely Lazaro vereségével végződött, ez idő szerint Manrique atya s Juan de la Moncada reggelizett annak társaságában, ki az imént szűnt meg Umbria grófja lenni.

Lazaro még nem tért vissza a Diegóval tartott tanácskozásból.

A cselédek, kik kétségkívül már mindannyian tudták, mi történt a groommal előtte való este, s most elámúltan láttak papot jelenni meg a házban, megértették, hogy valami rendkívüli történik, olyan, a mi homlokegyenest ellenkezik a tegnapi esti megjegyzéseik szellemével. Oly elfogúltan s annyi félénkséggel szolgáltak föl tehát az asztalnál, mintha közhivataltok lettek volna, miniszterválság idején.

A reggelizés csendben és szomorúan folyt le. Mindössze Fábián tanúsított némi hajlamot a beszélgetésre, koronként szóba hozva egy s más oly dolgot, melynek semmi köze nem volt a jelenlegi helyzethez. Azonban e társalgási kísérletek nem találtak megfelelő viszhangra s a mint csakhamar befejeződtek, Juan mindannyiszor lázas türelmetlenséggel kiáltott föl:

— De hát miért nem jön már az a Lazaro?!

Mikor aztán a reggeli véget ért s Manrique atya magára maradt a két fiatal emberrel, Fábián már nem tartóztatta magát s egyik kezét a jezsuita kezére helyezve, így szólt:

— Csak szegény Gabrielát sajnálom!

— Gabriela majd önmagában lel vigaszt! — felelt az aggastyán. — Ön ismeri őt. E földön apácza lesz belőle; ott fönt az egekben pedig a mennyei szentek közt foglal majd helyet. S úgy itt lent mint ott fönt esedezni fog Istenhez azért

az emberért, kinek ő őrangyala volt a szomorú megpróbáltatások idejében.

— Ön, nemde fölkeresi öt olykor-olykor? Úgy-e, megteszi? — szólt Fábián esdő hangon.

— Meg señor, föl fogom öt keresni — felelt Manrique atya. — Kivált ha ön nem fog ismételten sürgetni erre, s ha nem fogja azt követelni, hogy számot adjak aztán látogatásaimról. Gabriela meghalt az ön számára; ön halott ő rája nézve, ha csak másképen nem rendelkezik az isteni gondviselés.

E pillanatban meghúzták kúnt a csengetyűt.

Fábián még jobban elsápadt, mint a milyen addig volt.

Manrique atya s a chiliti ifjú el nem titkolható szorongással tekintettek egymásra.

Az óra pont kilenczet mutatott.

— A segédek jönnek! — mormolá Fábián szomorú, nyugodt hangon. — Adj, Istenem, elég bátorságot nekem, hadd tudjak az lenni, mit gyávának nevez e világ!

— Señor, — szólalt meg ugyanazon perczenben egy szolgál, fölemelve az ajtófüggönyt, mint a ki érkezöket akar bejelenteni . . .

— Hadd jöjjenek! — vágott közbe Fábián, be sem engedve fejezni szavait. A szomszéd szobában léptek hallatszottak; megint fölemelték a függönyt s egy férfi lépett be az ebédlő terembe.

Lazaro volt.

— Egyedül? — kérdé Juan, lehető élenken.

— Egyedül! — viszonzá Lazaro, a legelső székbe le- rogyva, melyet elől talált, mintha nem maradt volna már ereje, bár még egy lépést tenni.

De innen, e helyéből is diadalmas taglejtéssel s szemében végtelen öröm kifejezésével intett üdvözetet Fábiánnak, és fáradságtól lihegve, akadozottan szólt:

— Győzelem, győzelem, Fábián barátom! Diego megbízott. kérjelek, bocsáss meg neki!

Manrique atya és Juan de Moncada fölugrottak helyük- ből, a mint Lazaro e szavait hallották. Juan magán kívül az örömtől, elragadtatva Fábiánnak rohant s megölelte öt, míg Manrique atya átszellemült arczczal s összekulcsolt kezekkel tekintett föl az égre, mintegy hálát adva. Fábián mozdulatlan

maradt székében, s midőn Juan öt karjai közé szorította, oly merevnek s hidegnek találta, mint egy hullát.

De a visszahatás nem késett soká. Az agyongyötört ifjú skarlátpiros lett; a méltatlanság és a harag érzete tüzkönnyek alakjában szökkent ki szeméből; fölemelkedett helyéből, úgy fölmagasodva mint egy óriás, ki széttöri lánczait, miközben dörgő hangon kiáltá:

— Ah, szabad vagyok . . . Nos hát beismeri az az örült az ő gázságát s az én ártatlanságomat! Tehát bocsánatomért esdekel hóhérom! Késő! Nem bocsátok meg! Nem is fogok soha, soha!

— Fábián! — kiáltott föl Lazaro, feléje rohanva.

— Most már én szomjazom vért! — folytatá az örjögő. — Most már én hívom ki életre-halálra azt a nyomorúltat, azt a hálátlant, azt a hitványt, ki három napig lábbal taposott . . . Lazaro . . . Juan . . . menjetek . . . siessetek; perczet se veszítsetek: mondjátok meg az aljas rágalmazónak, a bitang lelencznek . . .

— Uraim, én távozom . . . Isten önökkel! — szakítá félbe e pillanatban Manrique atya, kalapját véve s az ajtónak tartva.

Fábián meghökkenve némúlt el a mondat közepén.

A jezsuita erre megállt s az ég felé mutatva szólt:

— A hálátlan, az igazán hálátlan: ön!

Fábián karjai aláhanyatlottak, lesütötte fejét s egy szekbe zuhant tehetetlenül.

— Igaz! — suttogá.

Manrique atya e szó hallatára visszatért; letette kalapját s a levert ifjú mellé ülve, szelíd nyájasan így szólt hozzá:

— Ne feledje ön, miről beszéltünk az este czellámban. Különbén mindenek előtt szükségesnek vélem, hogy hallgassa ki Lazarót s tudja meg tőle, mily úton-módon s mily mérvben kegyeskedett a mennyei könyörületesség föloldozni öntől a megérdemelt büntetéstől.

Fábián arczába rejté kezét s elhalón dadogá:

— Igaza van! Beszélj Lazaro. Bizzál mély hálámban!

Lazaro, ki arany szemüvegét törülgette most, föltette azt s következőket mondta.

III. A tettek ereje.

— Diego határozottan nem érdemli meg azt a kegyetlenséget, melyet most tanúsítottál iránta, különben menthető fölindulásod pillanatában. Rendkívül sajnálatra méltó állapotban hagytam el imént a szerencsétlent; annyira, hogy bármennyi bajt okozott is neked, inkább száalmadat érdemli, semmint haragodat. De hadd térek egyenesen a dologra.

Mikor lakására értem, már föl volt kelve. Azt mondta nekem, egész éjjel nem aludt, a miről eléggé tanúskodott is arca.

A szegény örült, mert e pillanatban más név nem illette meg őt, párbaj-pisztolyait tisztogatta s rémítő mosolylyal szemlélgette azokat. Önön maga jött élém nyitni, e fegyverekkel kezében, s bevezetett dolgozó szobájába.

«Azt gondoltam, mondá, segédeim jönnek. Nyolcz órára rendeltem őket ide, hogy megadjam nekik végső utasításaimat. Életre-halálra, Lazaro, életre-halálra! Két gyalogos kapitányt kértem föl e tisztességre, de nem is tudom, mi a nevök. A legelsőkhöz fordultam, kikkel az útczán találkoztam. Durva ficzkók, edzett, szilaj külsejűek, kik előtt meghitt régi ismerős minden golyó! Valóságos vértszomjazó tigris mind a kettő, akárcsak én . . . Tehát . . . halljuk . . . mi jóban jársz? . . . Fölteszem rólad, nem azért jöttél ide, hogy megint prédikációkat tarts nekem . . . Mindazonáltal, ha netalán mégis ez volna szándékod, előre is figyelmeztetlek, elhatároztam, hogy megölöm őt; s kétségkívül meg is fogom őt ölni, miként meg téged, meg feleségemet s az egész világot, a ki útamba mer állni!»

Csak engedtem, beszéljen, hogy aztán nekem is jogom legyen, megkívánni tőle, hogy meghallgassa szavaimat. De e perczben kinyílt a dolgozó szoba ajtaja s belépett rajta neje! A neje! Rettentő egy teremtés, magának a vétéknek megtestelése emberi formában!

— Caballero — szólt hozzám száraz, kellemetlen hangon, mitől görcsösen összevonaglottak idegeim. — Mindent tudok. Úgy vélem, ön az egyik segéd. Nos tehát figyelmeztetem önt, hogy el vagyok szánva rá, akár a rendőrséget is értesíteni, ha kell, s önöket mindannyiokat börtönbe vettetem!

— Fogd be a szád! Ne ártsd magad az én dolgomba! —

tört ki Diego durván. — Ez a caballero nem segéde senki-
nek. Barátom, Lazaro.

— Ah, ön uram, az a . . . Ah, igen, emlékszem . . . Nos
tehát önök kibékültek? Nagyon örvendek neki. A gondviselés
hozta önt most házunkba . . . Abból, hogy ilyen korán jött,
következtetem, hogy ön mindenről tájékozódva van. Minden
áron meg kell akadályoznunk ezt a párbajt! Engem megesal-
tak, rászedtek! Diego azt ígérte nekem, nem fog miatta viszá-
kodást kezdeni s egyáltalán nem fog tudni a dologról, ha nyil-
tan megvallom neki az igazat. S lássa kérem, minő emberré
változott át, a mióta kívánságának eleget tettem! Ön nem
képzeli, milyen napokat s éjeket élek én azóta!

Én mit sem feleltem.

Gregoria erre bizalmatlankodva kezdett rám tekintgetni
s hirtelen gyűlölet lángja lobbant föl perczre szemében. Oly
hirtelen, mint a mily gyorsan a vipera főcsesenti ki mérgét.

Diego ekkor fölkiáltott:

— Gregoria, takarodjál szobádba! Különben is hiába való
minden eszeveszett lármázás! Zsebemben a kapu kulcsa és
senki sem kapja kézbe! Ha távozom, rád zárom a házat Fran-
cziskával együtt; így aztán nem értesítheted a rendőrséget.
Nem fog kisiklani karmaim közül áldozatom! Nos, menj! Ez a
caballero azért jött alkalmasint, mert valami mondani va-
lója van.

Lehet, hogy csak én tévedtem, de úgy tetszett nekem,
mintha hypochondricus hangjában bizonyos úntság, kime-
rültség, ösztönszerű visszatetszés nyilvánulna; szóval, valami
olyan, a mi a kezdődő ellenszemvnek volt előjele nejével
szemben.

Emez azt mondta rá:

— Nem hiszem, hogy titok volna előttem az, a mit ez
úr akar neked mondani.

— Mindazáltal, señora — szoltam én határozottan —
ohajtanék négy szem közt beszélni barátommal.

Gregoria reszketett a dühtől.

— Hallod? — felelt Diego.

— Kérem, legyen elnéző! — tettem én hozzá.

— Jól van, megyek, no megyek! — hebegte, hol félelem-
mel, hol dühvel tekintve rám. — Reméllem, sokra mennek a
nagy titkolózással.

S a nélkül hogy viszonzásra méltatta volna tiszteletteljes üdvözlésemet, nagy sebbel-lobbal kirobogott a dolgozó szobából, becsapta maga után az ajtót, élesen rikoltva:

— Ezért menjen férjhez az ember! Ki mondta volna ezt anyámnak?

Diego pedig tovább folytatta a pisztolyok vizsgálását.

— Fábiántól jövök! — szóltam, a mint magunkra maradtunk.

— Gondoltam! — viszonzá Diego, sardonius nevetéssel. — Az áruló minden útat-módot megkísért, hogy megmeneküljön a büntetés elől. De csalódik. A mi téged illet, hiszem, hogy téged már sikerült rászednie s most azért jöttel, hogy mellette ügyvédkedjél!

— Csak azért jöttem, hogy átadjam neked egy levelét.

— Tartsd meg! A nélkül is tudom mi van benne . . . Rettentően ékesszóló lesz! Annyira, hogy el talál fogni miatta az undor.

— Nincs benne több ékesszólás, mint a mennyi a tettekben szokott rejleni. S ő mit sem kér tőled e levélben.

— Hát akkor miért ír nekem?

— Mert szánalommal van mostani állapotod iránt.

— Csak tartsa meg magának szánakozását; két óra lefolyása után majd elválik, melyikünk méltóbb a szánalomra. Ne higgy neki: azért irt nekem, mert fel tőlem!

— Inkább én mondanám, hogy te félsz tőle, miután nem akarod elolvasni sorait. Ha azonban nem úgy áll a dolog, akkor olvasd el. Íme itt van.

— Nem olvasom.

— Vagyis más szóval: minden áron meg akarsz maradni tévedésedben?

— Meg. Mert nekem hiába beszél, hiába ír, akárki fia!

— Dehát a tetteknek sem akarsz hitelt adni? Ismétlem, tényekről van itt szó.

— Nos hát, mondd el magad. De kímélj meg attól az iszonyattól, hogy annak a gonosztevőnek írását kelljen látnom.

— Az első tény az, hogy Fábián Conde, ki tudja, hogy Gutiérrez meghalt, s te nem voltál képes bebizonyítani személyazonosságát az egykori rendőrtisztviselővel, önön maga jelenti föl magát mint csalót és sikkasztót, egy sajtátkezüleg irt s neve aláírásával hitelesített írásban, melyet a törvényszékhez inté-

zett, s melyet ezennel itt küld neked, hogy magad terjeszd be. Fogd . . .

Diego megdöbbenve állt helyében . . .

— S mit akar ezzel elérni? — kérde tőlem, miután elolvasta a nyilatkozatot.

— Azt, hogy ne hidd, talán azért védekeznek annyi hévvel azon vád ellen, melylyel sújtod, mert fél az őt fenyegető bűnhődéstől. Tisztán az igazság s a te személyed iránti szeretetből teszi, a mit tesz.

— Azonban megeshetik, hogy én nem leszek fölöttébb nagylelkű s csakugyan benyujtom e nyilatkozatot a törvényszékhez. A mint hogy kétségkívül meg is fogom tenni.

— Hisz mondtam neked, hogy egyenesen e végből küldi.

Diego felretette a pisztolyokat, leült a dívánra, s kezével végig simított homlokán, melyet kivert a verejték.

— Lássuk hát, lássuk! Add azt a levelet! szólt aztán. Te elég ügyes vagy az ilyesmikhez s képes volnál elhíttetni velem, hogy a fehéret feketének nézzem. Hadd halljam inkább magának, annak a szörnyetegnek üvöltözését. Ő és én, mi ketten nem szedhetjük rá egymást!

Oda adtam neki a levelet, s ő megvető arczkifejezéssel kezdte olvasni magában . . .

De alig futott végig az első sorokon, elkomolyodott, sőt majdnem merengővé változott. Mikor pedig végig olvasta az első oldalt, ismét elülről kezdte az olvasást, a helyett hogy a másik lapra fordított volna.

— Mondd csak, Lazaro! — kiáltott föl egyszerre a nélkül, hogy rám nézett volna. — Aztán igaz az, mit ez a ficzko itt nekem összehadar?

— Már mint mi?

— Az hogy egy pappal megbeszélte a dolgot . . .

— A lehető legigazabb. S legkivált az, hogy Manrique atyának kikérte tanácsát. Mert ezelőtt egy órával együtt hagytam őket saját házamban . . .

Diego arca mind erősebben elváltozott, elsötétült; de már nem a gyűlölet és düh árnya, hanem a halálos aggodalmak gyászos éjjele volt az, mitől így elborúlt.

A következő pillanatban aztán görcsöskaczagásban tört ki.

— Ah komédiások! Soha ilyen hazugságot! Csakhogy szerencsére én nem hiszem ám el nektek!

— Mi az, a mit nem akarsz elhinni?

— Azt, hogy azon nyolcz milliót, a mennyivel az államkincstárt megrabolta, odaajándékozta a kített gyermekeknek... Aljas gúny, melynek czélzását te nem értheted...

— Mindazonáltal ez tiszta igazság. Én voltam az egyik tanú ma éjjel az átengedési okiratnál.

— Persze! . . . Hát még ezt? — folytatta csúfolódó hangon, mintha nem is hallotta volna megjegyzésem. — Hogy ő írt don Jaimének és Gabrielának; az apának fölfedezte Matildal való viszonyát, a lánynak pedig az én lesújtó vádamat! Ez is csak hazugság! Akkor hiszem, mikor látom.

— Pedig enmagam küldtem el e leveleket don Jaimének és Gabrielának! szóltam ünnepélyesen.

— Néked is csak annyit hiszek, mint a másíknak! Azt képezed, nem látok be tisztán a kártyátokba? Kölcsönösen megbeszéltétek, ki milyen szerepet játszszték, hogy sikerüljön rászedésem!

Így beszélt, azonban rémítő kétségek tükrözödtek arcán. E perczen csöngettek a kapun.

— Hála Isten, megjöttek a segédeim! — ordította a szerencsétlen, ki ezzel ismét az előbbi kegyetlen vad s gúnyos hangulatába iparkodott visszaeröltetni magát. — Felre minden gyöngeséggel, habozással. Jól ismerlek mind kettőtöket! Te is csak olyan lelkiismeretlen gaz vagy, mint ő. Mi hírt hallottál azóta de Pinos y de la Algara marquésről?

Csak a te ártatlanságodra gondoltam, Fábíán, nem a magaméra, s a végből, hogy neked minél halhatósabban lehessen szolgálatodra, rögtön s minden neheztelés nélkül feleltem:

— Az az egyén, ki felől kérdezősködöl . . . ott van házamban és minden perczen elhalmoz engem szívének mindazon szeretetével és bizalmával, a mit te a magad részéről úgy megtagadsz tőlem.

A csengettyút oda künt ismét meghúzták.

— Mint hazudsz! — kiáltott föl Diego az ajtó felé menve. — Az a fiú visszament Amerikába s nem volt forróbb óhajtása, minthogy kezeivel fojtson meg téged! . . . S ha mégis úgy van, akkor hát miért nem mutattad be őt tegnap nekem? . . . De megyek nyitni. Csak most jutott eszembe, hogy nálam van a kulcsa ennek a pokol kapujának!

— Egy pillanatra, kérlek! — szóltam elállva útját. —

Hitelt adsz-e szavaimnak s elismered-e, hogy Fábíán is ártatlan lehet, ha pár percz múlva ide jön hozzád öcsém, de Pinos marqués s elmondja neked, hogy egy másik asszony, az ő édes anyja, az én mostohám, én ellenem majdnem egészen olyan rágalmat kovácsolt, mint a milyet a te feleséged eszelt ki Fábíán Conde ellen?

— Tisztelettel szólj arról az asszonyról, ki az én nevemet viseli! Tisztelettel szólj e ház úrnőjéről! — ordította mintegy őrvjögő önkívületben. — De én vagyok a hibás, ha sértegeted. Minek engedtelek beszélni, mikor úgy is tudtam, hogy te is csak olyan mérges kígyó vagy? Félre az útból! Félre!

S azzal a szó szoros értelmében ellökött, kiment.

Hallottam aztán, hogy kinyilik az útczaajtó s egy nyers hang mondja:

— Señor Don Diego-t keresem.

— Én vagyok — felelt ő — mi tetszik?

— Ezt a levelet hoztam a Fonda Española-ból.

A kapu bezáródott s Diego a dolgozó-szobához közeledett, midőn egyszerre heves szóváltás támadt a folyosón a két hitvestárs közt.

Mindketten halk hangon beszéltek, de oly szilaj hévvel vitatkoztak, hogy közbe-közbe tisztán kivehettem Gregoriának e szavait:

— Semmit sem! Mert már nem szeretsz . . . Ezzel a barátoddal is csak úgy leszünk, mint a másikkal . . . Nem mondtad nekem, hogy kitagadta az apja? . . . Nem kellett volna megengedned, hogy kiküldjön a szobából . . . Ah megyek is haza . . . egy napig sem maradok tovább Madridban . . .

Mely szavakra a dühös férj csak ilyen vagy körülbelül ilyen válaszokat adott:

— Hagyj békén! Tudom, mit teszek! . . . Asszonynak konyhán a helye! . . . Hallgass, vagy megfojtalak! . . . Menj a pokolba, velem s mindnyájunkkal egyetemben!

Aztán pár percnyi csend állt be, mígnem Diego belépett a dolgozó-szobába, nyugalmat szenvedegye.

— Tudod-e, hogy igazat szóltál? — mondá nekem bizonyos gyermekes meglepetéssel, a mibe annyi fájdalom és megadás vegyült, hogy engem mélységesen megindított. — Egy inas csengetett az imént, a ki Don Jaimetól hozott levelet. Itt van. Lássuk, mit tartalmaz.

Azzal leült, minden tagjában reszketve. Olvasni kezdett s csakhamar az iménti gyászos kifejezés borította el ismét földúlt ábrázatát.

— Lehetséges-e? — kiáltott föl, az olvasás befejeztével.

A földre szegezte merev tekintetét, mely annyi makacs-ságot, megriadtságot fejezett ki, s mely mind a mellett oly üres volt egyszersmind mint némely vakok tekintete vagy azon holttesté, melynek baráti kéz le nem fogta szemeit.

Ekkor kezembe kerítettem a levelet s a következőt olvastam belőle :

«Señor Don Diego Diegónak.

Igen tisztelt uram! Az imént két levelet kaptam Umbria grófjától, melyek közül az egyik nekem, a másik leányomnak szólt. E levelekben az az ember, kiért ön kezességet vállalt, visszalép a Gabriélával tervezett házasságtól, két egymástól külön álló okot hozván föl eljárása magyarázatául. Az egyik ok az ön személyével függ össze s ön azt, fájdalom, nem láthatta előre akkor, mikor a kezességet elvállalta; a másik az én családomat illeti s én föl nem foghatom, mint titkolhatta el ön azt előttem, midőn legelőször volt szerencsem önnel beszélni.

Bármint álljon is azonban a dolog, minthogy mind a két körülmény közelről érinti becsületem s azonkívül leányom boldogságáról van szó, kérem önt, szíveskedjék megvárni engem otthon tizenegy órára, mikor is fölkeresem önt, hogy személyesen elintézhessük azon magyarázatot, illetve elégtételadást, mit megkívánhatok, s mit el is várok az ön lovagiasságától

Minek reményében vagyok teljes tisztelettel híve

Jaime de la Guardia.»

— Nos látod? Nos olvastad? — kiáltottam föl, oda ülve a szegény beteg mellé. — Még most is azt mondd hát, összebeszéltem Fábiánnal, hogy rászédjünk téged?

Diego mit sem felelt, csak gondolataiba merült; majd ismét kezébe vette leveled, melyet félig olvasottan hagyott az íróasztalon. Ezzel megint tartalmának tanulmányozásába mélyedt.

— Nem verekszik meg? . . Engedni fogja, hadd insultáljam? — dörmögé tompán, de harag nélkül, a mint levelednek e helyéhez ért. — Nem ismerek rá, nem ismerek rá!

Azzal tovább olvasta.

— Hm, én mindenképen meghalok?! Közeledik utolsó

óráim? — nyögött föl mélabúsan. — Igaza van. Közön-kézen megöltetek! Szegény fejem, szegény Diego!

— Olvasd csak, olvasd tovább! — szóltam, arra a részre irányítva figyelmét, melyben Gregoria eljárását fölfejtet.

— Oh! Ez lehetetlen! — kiáltott föl rémülettel. Ez nem igaz. — Miként akarsz te, hogy én elhigyek ily borzasztóságot? Hisz ő feleségem! Tudod te, mit jelentenek e szavak? Ő és én egyek vagyunk, ő vér az én véreből, hús az én húsból; ő az én becsületed megtestesítője, ő Diego neje?

— Éva is neje volt Ádámnak! — viszonzám én. — Hanem folytasd! Már úgy sincs sok hátra.

— Jaj nekem! — sóhajtotta kétségbeesetten. — Már is túlságos sokat olvastam, attól tartok. Különbem sem szavaiknak ékesszólása, hanem tetteinek ereje az, a mivel engem kétségbe ejt s tönkre tesz. Lemondani rangjáról! Oda ajándékozni milliót! Szakitni Gabrielával! Földadni magát a törvényszéknek! . . . Ah, Lazaro, Lazaro! Mi lesz belőlem, ha bebizonyul, hogy Fábían ártatlan? Hová rejtőzzem szégyenemmel?! Hová rejtőzzem lelkiismeretem furdalásaival?!

— Mindvégig megmarad számodra hitvesed szeretete! mindvégig megmarad számodra barátodnak, Lazarónak szíve! Hisz, szóltam én, látod, maga Fábían is elismeri, hogy Gregoria azért iparkodott szétválasztani benneteket, «mert nagyon szeret téged, s mert attól rettegett, nehogy elveszítse szerelmedet!»

— Halljuk hát őt magát! — szólalt meg hirtelen. — Ide hívom. Előtted akarom kikérdezni. Végre is megtörténhetik, hogy gyöngének talál e perczben. Rögtön jövök!

— Várj, kérve kérek! — sürgettem én a te leveledre mutatva. — Már kevés van hátra. Olvasd! Látod? Ázsiába megy! Az igazságot védve a tévelygés ellen, akar meghalni. A megfeszítettnek hitét terjesztve akar meghalni.

— Szent Isten, mit tettem, mit tettem én ezzel az emberrel? — tört ki perczről perczre növekvő izgatottsággal. — Beszélnem kell Gregoriával! Engedj, Lazaro! Esküszöm neked, nem ölöm meg őt!

— Fejezd be, olvasd! — ismétlém én, szeme elé tartva soraid! — Nézd, azt mondja itt, hogy ő már nem kéri barátságodat, s még ha igazságot szolgáltatasz is őszinte vonzalmának, azzal még nem éred el azt, hogy valaha megint találkozzatok

és beszéljetelek. Azt írja: minden önérdék nélkül teszi, a mit tesz. Az égben vár majd te rád, a hol majd beláthatod aztán az ő ártatlanságát s a te hálátlanságod!

— Az égben! . . . Az ő ártatlanságát! Az én hálátlanságom! — ismétlé gépiesen a boldogtalan.

S aztán megint az izgatottság tetőpontjára szökkenve, iszonyú hangon ordította:

— Ki beszél itt égről? A pokolba, a pokol mélységes mély fenekére, igen, oda megyünk mi mind! Gregoria! Gregoria! Jőjj azonnal!

Majd zokogva tette hozzá, de a nélkül, hogy könny jött volna szemébe:

— Ah Lazaro, életemtől fosztott meg Fábiánnak ez a levele . . . Tehát a marqués öcséd neked! Tehát te is ártatlan vagy? Mondd meg öcsédnek, látogassa meg a szegény Diegót!

— Nohát? Mit csináltok itt? — rikácsolta Gregoria e perczen, a szobába lépve; olyan sárga volt mint a viasz, de mégis bátorságot s bosszankodást szenvelgett.

Részemről azt hiszem, kihallgatta beszédünket az ajtó mögött s tájékozva volt felőle, minő fordulatot vett ügye.

— Azért hívtalak, hogy megöljelek! — ordította Diego, pisztolyt ragadva kezébe. — Készülj meghalni, ha meg nem valld mindjárt ebben a pillanatban, hogy Fábián ártatlan!

Én a két hitves közé léptem.

— Caballero — szólt vontatottan Gregoria, rá sem nézve Diegóra s oly hidegen, hogy hangja vipera sziszegéseként hatott rám. — Nem azért jött-e ön ide egyenesen, hogy azt tanácsolja férjemnek, öljön meg? Engedje őt, hadd hajtsa végre! Csak löjj, Diego! Íme itt van hitvesednek keble . . . Lődd át, hisz úgy kívánják barátaid!

— Térdre, señora — folytatá Diego parancsolólag, a nélkül hogy fölhangyna a ráczélzással, a mint a nő elég közel jött hozzá. — Csak az igazság megvallása veheti ki kezemből a fegyvert! Tudja ön, hogy örült vagyok! Tudod elkárhazottnak felesége, hogy képes vagyok megölni téged s meg magam? Valld meg tehát az igazat! Te pedig hagyj nekem békét, Lazaro. Vigyázz, mert szintűgy képes vagyok arra, hogy téged is megöljelek!

— Nos ha te örült vagy — szólt Gregoria — nekem meg él még az anyám! Majd megvéd ő engem ezen a világon!

— Vallj!

— Aztán ott van a törvényszék is, majd bepanaszolhatlak s majd megindíthatom a válópört is!

— Vallj! — ismétlé Diego — miközben sikerült a nőt félkarjánál megragadnia s homlokára szegezte a pisztolyt.

A szegény asszony fájdalmasan fölkiáltott.

— Jaj, megsértettél! — dadogta.

Én megint kiragadtam Gregoriát a dühöngő kezeiből, testemmel védőleg álltam eléje, miközben ő a szögletben összezugorodott, s immár nem titkolhatta többé azt a határozott félelmet, melynek rabjává esett.

— Señora, — szóltan én, — ne tartson semmitől, míg csak lélekzeni bírok . . . S te Diego, tedd le azt a fegyvert, melyet sohasem kellett volna nőd ellen fölemelned! Gregoria rögtön meg fogja vallani menthető hibáját, mert belátja, hogy ha azt megteszi, véget vet általa ennek a rettentő vad jelenetnek, s egyszersmind elhárít egy párbajt, melynek kimenetele minden eshetőségre is csak kegyetlen lehet, miután ölni épen annyira végzetes, mint meghalni; s ezzel lehetővé teszi, hogy ismét visszatérjen egészséged s ismét boldog légy!

— Csak valljon s én azonnal megbocsátok! — tette hozzá Diego azon gyermekes egyszerűséggel, mi az ő jellemének sajátsága. — Csak valljon s aztán elköltözünk Torrejonba vagy Párisba megyünk, a mint neki tetszik, hogy megvizsgáljanak az orvosok. Csak mondja meg az igazat s én nem fogok haragudni rá azon túlságos szeretetért, melynek következtében arra ragadtatta magát, hogy el akarjon választani attól az embertől, kit veszedelmesnek gondolt a mi családi boldogságunkra . . . Nos lám, úgyis elérted, esztelen, czéledat; mert Fábían Conde és Diego soha sem fognak találkozni többé ez életben . . . Vallj tehát, Gregoria . . . Vallj! Mert látod, más különben nem marad számomra egyéb hátra, mint föbe lönöm magam!

— Ah hogy is ne! Volna is neked annyi leked! — válaszolt Gregoria a szögletből; ördögi kíváncsisággal lesve a pisztoly nyílását, melyet Diego e perczben torkához, majd halántékához emelt.

E szavak hallatára Diego megdermedt az ámulattól s leeresztette a fegyvert. Magam is meghökkenve léptem hátra, úgy hogy Gregoriát akaratlanul is védtelen hagytam.

A ravasz nő egy pillanat alatt fölfogta, mennyit rontott dolgán e fölkiáltással, mely egészen beengedett látnunk sötét lelkének örvényeibe s nagy sietve tette hozzá alázatos hangon :

— Jól van, inkább megvallom az igazat. — Én nem akarom, hogy megöld magad, édes Diego. — Hanem majd elmegyünk Torrejonba, úgy-e? Jusson eszedbe, hogy megesküdtél rá nekem! Elmegyünk az anyámmal, messzi ezektől a te barátaitól, kiktől én annyira félek! S aztán boldogok leszünk, nagyon boldogok!

Diego nem hallotta szavait. Kétségkívül csak mind annak az arcnak látásával volt eltelve, a melylyel Gregoria azon szavakat ejtette, melyek valósággal arra akarták ösztönözni, hogy öngyilkosságot kövessen el.

Gregoria szorongásai tehát mind inkább növekedtek s azzal a vakmerőséggel, mi csak a gyöngye lelke tulajdona, élet-halál játékra szánta el magát hirtelen. Diegóhoz ment, átölelte karjaival, szerelmesen mosolygott rá s majdnem úgy sugta fülébe :

— Hálátlan! Nem fogod föl, hogy az minden bűnöm, miért szeretlek téged jobban mint enmagam? Nem veszed észre, hogy én minden csekélység miatt is aggodom? Nem fogod föl, hogy ha én is egyszer életembem hazudtam, (de hát ki nem hazudott sokszor is!) csak azért tettem, mert féltékeny voltam Fábíán iránti barátságodra? Nem fogod föl, hogy a bálványozásig imádlak téged?

Diego görcsösen reszketett, de nem nézett rá nejeire.

— Édes Diegóm, Diego lelkem! — folytatá emez, arczát arczához közelítve.

— Hallgass! — kiáltott föl most Diego oly hangon, mint egy őrző, ki félre beszél. — Ne szakíts félbe! Nos tehát, gonosz teremtés, mindennek az a vége, úgy-e, hogy Fábíán ártatlan?

— Az — felelte Gregoria. — De én viszont a te nőd vagyok. Mit mondok a te nőd? Ennél is több. Vagy talán elfelejtetted . . . mikor ezzel a pisztolyal fenyegettél?

S férje füléhez hajolva, pár szót sugott neki, melyeket nem hallhattam ugyan, de melyek értelmét azonnal kitaláltam.

Diego e perczben föltekintett rá, mély, széles sóhaj szakadt föl melléből s aztán szelid megadással dadogta :

— Ne folytasd! Ne ölj meg végleg! . . . Eléggé nem feledtem a nélkül se! Azért a szerencsétlen gyermekért bocsátok meg neked! Nesze! Menj szobádba! Nem bírok többet. . .

Se szavakkal átnyújtotta neki a pisztolyt, miközben majdnem bamba kifejezést öltött arca, valamint a lépcsőház kulcsát is; végül pedig, midőn látta, hogy Gregoria még sem mozdúl, dédelgetőleg végig simított reszkető, lesoványodott kezével a rágalmazó asszony fekete fürtjein.

Emez köszönt nekem s rám sem nézve távozott a szobából szilárd léptekkel, miután az asztalra tette vissza a fegyvert, melyet férje kevéssel ezelőtt rája szegezett. . .

Mindjárt végére érek mondandómnak.

Alig maradtunk magunkra, Diego visszaült székébe az íróasztal elé; összetépte nyilatkozatodat, melyben a törvényszéknek följelentéd magad, s átadta nekem darabjait, úgy a mint ezennel én adom át neked; legvégül pedig, mellére szorítván kezét, mintha valami égető kint akarna e mozdulatával elfojtani, így szólt hozzám megdöbbenő nyugalommal:

— Meghaltam! Fábián megjósolta nekem levelében és szívem ellassult verése igazat ad neki. Szólj, mit tegyek, mielőtt egészen meghalnék, a mivel kiengesztelhessem Fábiánt s helyrehozhasam mindazt a bajt, mit okoztam?

— Semmit sem kell tenned — feleltem én nyájasan. — Elég lesz, ha pár sort írsz neki, melyekben beismered tévedésed. Fábiánnak nincs többre szüksége, sőt akár ennyi nélkül is ellehet. A mi pedig a te egészséged illeti, magam fogok utána látni, hogy megorvosoljunk.

— Mindazonáltal beszélni óhajtanék vele. . . Mondd meg neki nevemben. Mondd meg neki, hogy szükségem van bocsánatára, még pedig nem csak úgy, hanem az ő saját szájából akarom hallani; engedje meg, hogy akár térden állva mehessek hozzá e kegyért könyörögni. A mi aztán a többit illeti, eléggé tisztában vagyok vele, mit kelljen írnom Don Jaimének és Gabrielának.

— E dologban nem vagyok föl jogosítva, neked se igent, se nemet mondani — feleltem én jóindulattal. — Nem tudom, mire határozza magát Fábián, ha e váratlan fordulatról értesül, melyre nem számított.

Diego lehajtotta fejét s a másik perczben írni kezdett, mialatt én meg hálát adtam a Mindenhatónak, ki megengedte,

hogy ártatlanságod a maga tisztaságában tündököljék ezen a csalásokkal s igazságtalanságokkal teljes földön!

És most íme itt a Diego levele... Mikor átnyújtotta nekem, némán megszorította kezem s aztán, a mint búcsút vett tőlem a dolgozó-szoba ajtajában, csak annyi ereje volt még, hogy utánam kiáltotta:

— Aztán eljőjj!

Ezzel betette az ajtót, bezárta maga mögött s kivette belőle a kulcsot.

Most pedig szólj, kedves Fábián, akard magad olvasni, vagy inkább kívánod, hogy magam olvassam föl hangosan a Diego levelét?

— Csak olvasd! — mormolá Fábián, ünnepélyes szomorusággal.

Lazaro erre ezt olvasta: ~

«Umbria grófjának, Madrid, 1861 február 28.

«Szeretett Fábián barátom. Nem érdemlem bocsánatod, szintoly kevésbé érdemlem azt a kegyet, hogy láthassalak s beszélhessek veled; de vedd tekintetbe, hogy már csak pár napom van hátra e földi életből; hogy nem sokára Isten ítélőszéke előtt jelenek meg s tetőled függ ma lelkem egész jövődő sorsa.

Rágalmaztak téged. Tudom. Tudom, hogy mindig legjobb, leghűbb barátom voltál; ép azért alázatosan bocsánatért esdeklek, a miért pár napon át kételkedni tudtam benned; oh mily iszonyúak voltak e napok, mily rémítő kínokat állt ki szívem, mely képtelen volt megszűnni, hogy téged szeressen. Hisz esztelen dühöm végre is csak szeretetemnek volt hőmérője.

Isten veled, Fábián. Szánd Gregoriát vagy legalább azt a szegény gyermeket, kit én már nem fogok ismerni, és rendelkezél azon kevés étellel, mi még osztályrészüll jutott boldogtalan barátodnak, ki nem akarna úgy halni meg, hogy téged viszont ne láthasson.

Diego.

U. i. Most írok Gabrielának és Don Jaiménak is.»

IV. Ember tervez.

Mikor Lazaro befejezte e nemes levél fololvasását, Fábián már egészen más emberré volt átalakulva, mint a minő az

imént volt, a mikor is szilaj kiáltások közt szomjazott Diego véreire s életére.

Már azon rettentő jelenet elbeszélése is szánalmat keltett benne, melyben a neje által tévútra vezetett férj elvégre megtudta az igazságot; amaz alázatos szavak pedig, melyeket e vasember most hozzá intézett, szánalmát most csodálkozássá és hálává fokozták. Elragadtatott arczkifejezéssel hallgatta azokat, égre emelve tekintetét, miközben félkezét Lazarónak, másikat meg a jezsuitának nyújtotta, ki viszont Juant vonta csoportozatukba bensőséggel, hogy szintén részt vegyen valamennyiök e közös boldogságában és diadalában.

— Hála neked, én Istenem — kiáltott föl végül Fábián Conde, midőn már mindannyian úgyszólva az ő ajkán függtek. — Hála neked, hogy előlegezted nekem e földön azt az igazságszolgáltatást, mely után annyira szomjúhoztam! Hála önnek is, szent atyám, hogy kijelölte nekem azt az utat, melyen haladva megengesztelhettem Istent s ennek kapcsán egyszer-smind azon eszközöket is megtalálnom segített, melyekkel barátom lelkét fölvilágosíthattam! Tetteim által elértem azt, hogy hígyen végre nekem. E tetteim az Istenbe vetett hitemnek voltak következményei, ezt a hitet pedig, mely sohse fog kialudni többé szívemben, ön ébresztette bennem intő beszedeivel! És legvégül hála neked, te nemeslelkű Lazaro, ki annyi jósággal fizetted vissza egykori bántalmaimat s ki a magad nagy erényeinek példájával épülesemre és megerősbulésemre szolgáltál. Egyszer-smind szeretettel és vidámsággal telt szívből üdvözöllek ugyancsak téged, hogy a magad részéről szintén megérted, hogy igazságot szolgáltatasson neked fenkölt lelkével ez a hozzád méltó testvér! Most pedig hallgasd, minő választ küldök én általad Diegónak, ha ugyan Manrique atyának nincs ellenvetése szavaim ellen.

— Tehát mindenekelőtt megmondod neki, hogy nem felelek neki írásban, mert mától kezdve már azon elv szerint akarok vele szemben viselkedni, a melytől mindaddig el nem térek, míg e földön létezésünk még tart, s mely elv nem más, mint az, mit legutolsó levelemben már jeleztem neki. Vagyis: nem érintkezem vele többé, nem találkozom vele, nem írok neki, hanem általában úgy cselekszem, mintha meg volnánk halva egymásra nézve. Még pedig teszem ezt a végből, hogy rehabilitációból, melyért annyira esengtem volt, semmi vilá-

gias előny, földi boldogság ne háramoljék reám. Mert hisz nemde, mily előny, mily boldogság volna csakugyan rám nézve házamban látni Diegót... egy darab idő lefolyása után, ha majd már behegedtek sebeim?...

«Ne keressen föl tehát, a mint óhajtott szándéka; ne is kísértse meg soha... Ez az egyetlen kegy, melyet tőle kérek ma, midőn visszaélhetnék mindenre készséges jóindulatával. Cserében viszont megbocsátok neki, meg nejenek, még pedig mindennemű tartalék nélkül; arra fogom kérni Istent minden órában, tegye őket minél boldogabbakká... Ne felejtse azt sem tudatni vele, hogy azt tanácslom, hajoljon Gregoria kívánságára s költözzenek Torrejonba. Ott a falusi levegő s a falusi élet nyugalma talán javára fog válni testi-lelki egészségének... Végül mondd meg neki, hogy egész lelkemből ölelem őt, utoljára, s ha nálamnál hamarább talál meghalni s ha csakugyan igaz, hogy az ő vérenek véreként gyermek marad hátra utána e földön, ez mindig tárt karokra fog találni Fábían Condenál, bárhová vessen is engem a sors!

«Ennyit Diegóra vonatkozólag. Most pedig, jó Manrique atya, beszéljünk valamit rólam, magamról is.

«Ne tartson ön attól, a mire imént czélzott egyik pillanatban, mintha én elfeledtem volna tegnapi hosszas beszélgetésünket. Miként lehetnék én oly hálátlan bitszegő Isten iránt? Ellenkezőleg, a derű perczeben is megmaradok a mellett, mit a vihar idején ígértem. Elannyira, hogy ha Don Jaime de la Guardia, vagy sőt ha épen maga Gabriela (a boldogtalan szeretőnek megremegett hangja, a mint ez imádott nevet kiejtette) kérnének, hajtsam végre egybekelesünket, melytől tegnap este visszaléptem, mint valami bűnt utasítnám vissza ez annyira sóvárgott boldogságot. Hisz ha másképen járnék el, annak a gyanúnak tenném ki magam, miszerint azok az annyira kikürtölt áldozatok, melyeket én hoztam, mindössze csak nemtelen komédiázás volt. Diego, ismétlem, akkor hitte el ártatlanságomat, mikor látta, hogy minden földi boldogságról lemondok. Következéleg nem tehetem s nem is akarom tenni, hogy magam romboljam le azt az alapot, melyre hite épült. A mit tettem s mondtam, a mellett maradok. És valamint nem lehet szándékom visszavenni azon milliákat, melyek atyámtól maradtak volt reám, se pedig a grófi czímet, se semmit azokból, a mikről szorongásaim perczeben lemondtam, hogy kiengeszteljem Istent

és Diegót, épen úgy nem tehetem, bármily áldozatba is kerüljön ez szívemnek, hogy ismét visszatérjek Gabrielához s visszanyerjem őt.

«Mindezek végezetéül: mint tegnap megígértem önnek, s mint Lazarónak is mondtam, Diegónak megírtam, elmegyek Ázsiába hittérítőnek, ha szerencsésen, vagy legalább is élve szabadulok ki azon összeütközésből, melybe becsületem és lelkiismeretem került. A világ minden kincséért sem szegném meg ez ünnepélyes ígéretemet! Így tehát az öné vagyok, szeretett atyám, rendelkezék velem! Immár semmi dolgom ebben a házban, mely már csak volt enyém, most már a szegény talált gyermekeké. Induljunk! Menjünk abba a kolostorba, hol oly édes órákat töltöttem tegnap! Nem tagadnak meg ah, úgy-e, tőlem egy szerény czellácskát, hol meghúzódhassam, míg üt az óra, melyben messzi keletre indulhatok. S ön sem fogja megtagadni tőlem azt a kegyet, hogy segítségemre legyen a szükséges előkészületekben arra nézve, hogy Krisztus egyházába befogadtassam, először mint vétkeiktől föloldozott bűnös, aztán pedig, mint az oltár szolgálója s az Evangelium hirdetője!»

Ájtatos csönd követte e komoly beszédet. Manrique atya s Lazaro kérdőleg tekintettek egymásra, mintha mindegyik a másíknak akarná átengedni ez ügyben a szólás jogát, a mennyiben valamelyiköknek ellenvetése találna lenni ez okoskodás ellen. Juan szeméből szelíd mélabú könnyei gördültek alá.

— Semmi kifogásom sem lehet azok ellen, miket ön most elmondott — kiáltott föl végre Manrique atya, fölkelve helyéből. — Nem beszélhetett másképen a mi szent atyánk, Francisco de Borja sem, mikor lemondott Lombay marquesadájáról s Gardia herczegségéről, hogy Jézus társaságába lépjen. Induljunk tehát! Önök, Lazaro barátom és Juan úr, Diego lakására, ön pedig, szeretett fiam, velem a paulinusok kolostorába!

— Induljunk! — válaszoltak mindannyian.

— Reméllem — szólt ekkor nagyon szerényen Juan — ismét össze fogunk még egyszer gyűlni, hogy az én jövőm felől is határozzanak önök. Lazaro s én, mi ketten nem bírnak megállapodásra jutni egymással. Ő mindenről le akar mondani s viszont azt követeli, hogy én aztán igénybe vegyem azon előnyöket, melyeket az ő nagylelkű áldozatkésztsége nyújt nekem.

— Ne gyötörj, Juan — válaszolt Lazaro szeretettel; — majd meggyőzlek róla, hogy helyes, a mit tanácsolok.

— Aztán különben is — jegyzé meg Manrique atya — már tetszik tudni, hol leszünk találhatók Fábían és én. Szíveskedjék majd fölkeresni bennünket.

Fábían ezalatt búcsut vett jószágigazgatójától és cselédjeitől, olyan rendelkezéseket téve még ez utóbbiak érdekében, hogy hála, könnyek és áldás kísérték, midőn átlépte azon háznak küszöbét, mely ezennel megszűnt az övé lenni.

— Én majd visszajövök s akkor majd elintézzük azt a végrendelet-félét! — szolt a lelkész a jószágigazgatóhoz.

Midőn a négy jó barát az utczára ért, Lazaro és Juan kocsiba szálltak s elhajtattak, míg ellenben Manrique atya és Fábían Conde, miután megegyeztek abban, hogy teljességgel nem sietős az útjuk és hogy a reggel igen szép, gyalog indultak el a paulinusok kolostorához.

Fábían, a mint utczájából ki akart lépni, perczre megállott s hátra nézett, hogy még egyszer, utoljára lássa azt a házat, melyben élt s melyet csak az imént rendezett be nejének fogadására.

E pillanatban zokogás szakadt föl melléből s ajkai e nevet mormolták:

— Gabriela!

Manrique atya, ki észrevette ezt, egészen szeméig beburkolózott köpenyébe s megkettőztette lépteit.

Fábían gépiesen követte őt.

I. Isten végez.

Félórával azután, épen azon perczben, midőn Fábían s a jezsuita Paulai Szent Vincze kolostorának kapuján kopogtattak, lóhalálban látták vágatni ez elhagyott utczában azt a kocsit, mely Umbria grófjának volt egykori tulajdona s mely Lazarót és Juant Diegóhoz vitte az imént.

— Atyám — kiáltotta Fábían — ez az én kocsim! Juan de Moncada jön benne . . . Nézze csak, integet, hogy várjunk.

— Hamar, hamar, egy perczet sem veszthetünk! — szolt a következő pillanatban Lazaro öcscse, kinyitva a kocsiját, mely már a paulinusok elé ért. Jöjjenek velem! . . . Diego haldoklik! Rettenetes vérhányás fogta el! Az orvos azt állítja, egy óráig sem él már.

— Szent Isten — nyögött Fábián hátra lépve, a helyett, hogy az ifjú fölszólítását követné. Én nem akarom őt látni! Én nem mehetek hozzá! Én nem akarok Gregoriával találkozni.

— Olvassa csak! — felelte Juan, kiugorva a kocsiból s egy vérfoltos papírt nyújtva át neki. — E szavakat a halállal küzködve írta. Elég világosan látni belőle! Lazaro is arra kéri önt, jöjjön.

Fábián átfutotta az összevézezett levélkét, mely majdnem olvashatatlan írással ezt tartalmazta:

«Fábián, térdemen haldokolva kérlek Jézus nevére, jöjj s enyhítsd meg a végperczek kínjait Diegónak.»

A fiatal ember rémülve tekintett Manrique atyára s komor hangon mormolá:

— Mennem kell!

— Menjünk! — felelt a jezsuita.

Azzal mindhárman beültek a kocsiba, mely sebes vágatva elindult.

Juan útközben elbeszélte nekik, hogy midőn ő Lazaróval megérkezett Diego lakására, emezt már elfogta az első vérhányási roham, a mi ha nem is volt fölöttébb nagy mérvű, de elég volt arra, hogy megijeszze őt. Csöndes megadással viselte el azt a hírt, hogy Fábián nem akar vele beszélni; nagyon szíves volt a két testvérhez s melegen üdvözölte őket, hogy ily szerető egységben láthatja őket; Gregoria pedig, kit erősen megrémített az orvos nyilatkozata, férjének baját illetőleg, ott állt mellette gyászba öltözve, könnyözönben s őszintén megindulva. Ekkor történt aztán, hogy Diegót másodszor is elfogta a roham, majd harmad ízben is megint, még pedig mindkét esetben annyira nagy mérvben, hogy a sok vérhányástól talán alig is maradt vér ereiben.

E közben a kocsi megérkezett a végzetes házhoz.

Manrique atya s Juan előre siettek, hogy előkészítsék Diegót a találkozásra.

Fábián követte őket, de hátra maradt a nagy teremben, hol Lazaro várt rá.

Mint emez tudatta vele, Diegót azóta negyedszer is megrohanta a vérhányás s immár végsőt készült lehelni. Elvitték a dolgozó szobából ágyába s itt tört ki rajta régi bajának e gyászos válsága. Gregoria mellette volt.

Fábián komor hallgatásba merülve állt ott, míg belsejében kétségkívül szánalom s harag küzdött, egykori baráti szeretetének maradványa küzdött azon még mindig élénk fájdalommal, mit a Diegótól imént szenvedett kegyetlen sérelmek okoztak lelkének. Egészen más volt a távolból bocsátni meg, mint szemtől szemben állni azzal, ki pár órával előbb oly szégyenletesen üzte el őt ugyane háznak erkélyéről, gaznak, tolvajnak kiáltozva s a rendőrséggel fenyegetve. Vannak bizonyos helyzetek, melyeket a lélek el képes ugyan viselni, de az idegek nem bírnak kiállni. A vér maga nem oly nemeslelkű, nem oly türelmes, mint a lelkiismeret. A halandó sár soha sem szűnik meg sár lenni!

S aztán arról volt szó, hogy Gregoriával találkozzék, talán beszélnie is kell vele, mikor ő miatta fosztatott meg a rágalmazott ifjú attól a legfőbb boldogságtól, hogy Gabriélával egybe kelhessen. Valóban rettentő, nagyon rettentő volt az az újabb áldozat, melyet balsorsa ezúttal Fábián Condera mért.

Nem is tehetette, hogy ennek kifejezést ne adjon barátja, Lazaro előtt.

— Tekintsd büneid bűnhődésének — felelt emez. — Isten majd beszámítja érdemedül.

— Jöjjön, kérem — szólt e perczben Manrique atya, a hálószobából kilépve.

Fábián lassan utána ment.

— Ügyeljen rá, hogy Diegót ne engedje beszélni! — figyelmeztette őt halkán Juan, a mint be akart lépni. — Az orvos azt hiszi, hogy a legelső fölindulás megöli a szegény beteget.

Fábián belépett a haldokló szobájába.

Diego az ágyban félig fölülve feküdt, az ajtóra szegezve szemeit. Midőn Fábiánt megjelenni látta, behunyta s aztán megint kinyitotta szemét, e pillantással akarván őt üdvözölni.

Fábián ajkára tett újjal lépett közelebb hozzá, föltétlen hallgatásra intve őt.

A haldokló szemei mintegy hálával mosolyogtak, majd elszomorodtak s az ég felé emelkedtek, világosan bocsánatért esdekelve.

Fábián megfogta barátja jobb kezét, azt a rettenetes kezét, mely előtte való nap oly fenyegetőleg emelkedett föl ellene; ismételten megcsókolta, bocsánat és feledés jeléül.

Diego szemei megnedvesedtek s ugyanekkor oly mosoly ült ki bennök, melyben a hajdani ellenállhatatlan varázs nyoma volt észlelhető. Aztán az orvos felé fordította tekintetét a beteg, ajkai mozogtak, mintegy azt akarva jelezni vele, hogy beszélni kíván.

— Egy szót sem! — mormogá a tudomány embere.

E perczben egy fekete tömeg mozdult meg az ágy túlsó oldalán, melyet Fábián addig nem vett észre. S Gregoria arcza tűnt elő, mely addig az ágyneműbe volt temetve; olyan volt, mint valami tragikus tünemény. Megtört hangon rebegette ő is:

— Ne szólj!

— Csak egyetlen egy szót! — nyögte Diego oly halkán s oly lassan, mintha attól tartana, hogy minden pillanatban ki szakad lélekzete. — Egy kegyre kérlek! — folytatá, a nélkül hogy eleresztette volna barátja kezét. Mondd, hogy megteszed!

— Bármit kívánsz! — mormogá Fábián nagylelkű hangon, melyben szánalom és szeretet árnya rezgett.

Diego ismét összeszedte, a mi ereje még volt, s folytatá:

— Esküdjél meg, hogy megteszed!

— Esküszöm — felelte Fábián.

— Tehát figyelj! Hogy nekem megbocsáthasson Isten, (e szónál Manrique atyára nézett s oly erőfeszítést tett, mire környezete nem gondolta volna képesnek); hogy ne tekintsenek rám borzalommal a mennybéli szentek, vedd nőül Gabrielát!

Egy újon jött egyén, ki e perczben lépett be a hálószo-bába, még elég korán érkezett arra, hogy hallhassa a hal-dokló e végszavait.

Ez egyén Don Jaime de la Guardia volt.

Fábián nem vette észre belépését. A mint Diego kérését hallotta, összerezsent, mintha halálosan sebződött volna tőle; az agg lelkész felé fordította szemét, majd karjaiba vetette magát s fájdalmasan kiáltott föl:

— Atyám! magyarázza meg neki, hogy ez lehetetlen!

Diego azonban már kilehelte lelkét.

Gregoria kínos fölsikoltásából vették észre, ki ott szorongatta karjai közt annak holttestét, ki az ő férje volt.

Epiológ.

Egy hónap telt el Diegó halála óta. Rendkívül szép tavaszi reggel volt. Azon kolostor harangjai, hol Gabriella mintegy három év óta tartózkodott már, vidáman csengtek, habár a naptár erre a napra se vecsernyét, se semmiféle egyházi ünnepet nem jelzett.

A kolostor kápolnájának kapuja mellett postakocsi állt, málhával s mindenféle úti kellékekkel terhelve; bent a kocsi belsejében senki sem ült.

A templomban az orgona szólt. Végét érendő volt a nagy mise s az apácák utolsó feleletöket énekeltek a pap szavaira, az orgona kísérete mellett. Ha az, ki elbeszélésünk utolsó lapjait olvassa, akkor ez órában elment volna a templom előtt s betekintett volna megnézni, miféle szokatlan isteni tisztelet tartanak ott bent most, azt látta volna, hogy Fábián és Gabriela esküvőjét ünnepli a szertartás, kiket Manrique atya adott össze örökre.

Valóban Gabriela és Fábián ott térdeltek az oltár előtt. Mellettök Don Jaime de la Guardia állt, mint örömapa, továbbá Lazaro és Juan de Moncada mint tanúk.

Az olvasó ekkor saját szemeivel csodálhatta volna Gabriela rendkívüli szépségét is, melyről mi eddig csak melleleg szólhattunk alkalmilag. Soha égnek angyala még nem öltött magára ily bájos, ily nemes emberi alakot; soha a pogány ó-kor által álmódott classikus szépség ily áthatón nem tükrözteté vissza azon halhatatlan lélek fényét, melynek halandó burka gyanánt e hasonlíthatatlanul remek test szolgált.

Egyébiránt az apácák, kiknek elzárt karzatáról imént szállt alá Gabriela a templomhajónak azon nyílt részébe, mely a laikus híveknek volt szánva, valóságos csodát műveltek, — úgy díszítették föl Gabrielát, akár csak valami szent képeről lett volna szó, legbuzgóbb imádások tárgyáról, mint a hogyan körmenet alkalmával szokták, midőn kezök remeklése aztán az utcákat és tereket van hivatva bejárni . . . Mindegyikök aggatott rája egy szalagot, egy virágot, valamilyes szerényékszert vagy szent ereklye-darabot, azonkívül, hogy ezer meg ezer csókkal, öleléssel, áldással, sok jó tanácsokkal árasztották el, mely utóbbiak a magok ájtatos egyszerűségében nagy hasz-

nára válhattak új helyzetében. — Most e perczen a karzat hatalmas rácsozatán át az Úr szüzei elragadtatással szemlélték testvéroket, kinek nászhymnus gyanánt énekelték ezúttal a rendes isteni tiszteleten, melynek ők továbbra is szentelendők voltak egész életököt, énekelni szokott ünnepélyes hymnusokat.

Gabriela, ki már szintén értesült azon rettentő eseményekről, melyeket most elbeszélünk, s ama nagy szenvedésekről, melyek Fábíán lelkét megtisztították, koronként rá-ránézett völegényére, majd megint az oltár felé fordította szemét, mintha tekintetével a Fábíán tekintetét is oda akarná vonzani és irányítani, Istennek s az ő végtelen könyörületességének szemlélésére.

A boldog férj előkelő nyugodtsággal s nemes büszkeséggel állt ott, enyhe melabú árnyával arczán, hol elbűvölőn szép angyaltizsta nejére, hol meg Manrique atyára, Lazaróra, meg Juanra tekintve, mintha mindannyioknak hálát mondana azon boldogságért, mely lelkét most elárasztá, aztán az oltár feszületére emelte szemét s imádkozott a Megváltóhoz . . .

A szertartás végeztével Gabriela a templomból ismét bement a kolostorba, honnan aztán pár percz múlva úti ruhába átöltözve jött ki megint, kezében hozva a menyasszonyi koszorút. Rózsaarczait még néhány könnyesepp nedvesíté, arról tanúskodva, mily megindulással vett végleg búcsút a nemes fejedelemasszonytól s azon gyöngéd testvérektől, kik vele a zárdai életet megosztották.

Az apáczák mindannyian is ott szorongtak az alsó karzat rácsozatánál, hogy távozni szemlélhessék a menyasszonyt kápolnájokból; s midőn látták, hogy a nemes lányka a fájdalmas Szűz oltárához közeledik s lábához leteszi menyasszonyi koszorúját, mintegy följánlva a Szűznek; mikor látták mint áll meg a templom közepén, az ő karzatuk felé terjesztve ki karjait, zsebkendőjével intve nekik üdvözetlet s szerető csókokat hintve nekik végbúcsúként: egyre-másra lobogtak a fehér fátylak a rács túlsó oldalán, viszonzválszúl a búcsúzásra, szívből jövő zokogás fojtott hangja hallatszott föl s bőséges könnypatak áradt a szemekből.

Lemondunk azon jelenetek részletes leírásáról, melyek aztán a templom ajtajában folytak le, midőn az ifjú házaspár beszállt a postakocsiba, mely őket a valenciai úton fekvő mezei lakba volt viendő, honnan aztán a következő héten azon falusi

házba szándékoztak átköltözni, hol Fábián nevelkedett. Nem írjuk le, mily gyöngéd csókokkal vált meg egymástól Don Jaime es lánya, mint csókoló kezét Fábián az aragoniai caballeronak, s mint áldotta meg őket ismételten Manrique atya, mindegyre edes gyermekeinek szólítva őket, miközben Lazaro Juan vállára támaszkodva, oly szerető mosolylyal szemlélte e jelenetet, minő az ég angyalainak arczán honol . . .

A tempostacsi elindult s némán, mozdulatlanúl maradtak ott a templom előcsarnokában Manrique atya, Don Jaime de la Guardia, Lazaro és öccse Juan.

Miután néhány percz eltelt, a jezsuita legyőzte fölindulását s megszólalt.

— Mily titokzatosak, de mily biztosak az Úr útjai! Lám az eseményeknek mily egymásra halmozódásával érte el Fábián Conde, midőn már épen lemondott róla, mind azt a boldogságot, mit ez életben óhajtott. «Nem vágyom én már az éden, csak a nyugalom után!» mondá nékem utoljára, az angol költő szavait idézve, hogy bebizonyítsa előttem, miszerint neki nem való Gabrielát elvennie, bár mennyire imádja is, s bár erre eskü alatt erőszakolta ki ígérését Diego halálos ágyán. — Nos hát, feleltem én, bűnei büntetéseként fogadja el akkor az édent. Elhiszem, hogy önre nézve most kényelmesebb volna, ha nem kellene oly drága teherrel visszatérnie az élet tengerének hullámaira! De Isten azon haldokló közvetítésével világosan értésünkre adta abbéli kívánságát, hogy ön folytassa továbbra is a küzdelmet az emberi társadalom viharjai ellen, s folyton annak a rettegésnek legyen kitéve, hogy az ön által okozott botrányok zivatarra még össze találja törni a saját boldogságának hajóját, vagy azon gyermekekéét, kikkel Gabriela ajándékozhatja meg önt. Mert kétségtelen, Isten nem hiszi, hogy ön elegendő megtisztult azon három napi purgatorium alatt, s így végső bűnhődésül még azt a kötelességet rója önre, hogy folyton rettegésnek legyen kitéve, nem sújtják-e önt az emberek újabb rágalmakkal, a botrány újabb gyümölcsei nem érik-e utol önt? — Fábián igazat adott nékem, és csakis ezért választotta inkább a házasságot a maga gondjaival és felelősségeivel, mintsem Ázsiát a maga nélkülözéseivel és veszélyeivel...

— Mind ebből pedig az következik egyebek mellett, — jegyzé meg Don Jaime, hogy az én vöm mintaférj lesz. S tudják-e

kérem, miért voltam én annyira elnéző abban az ügyben, mi szegény öcsém emlékét illeti? Mert nem Fábíán csábította el sógornőmet; ez az asszony csábította el őt is, mint megannyi mást. Különben is az a mód, a hogyan ő bevallotta előttem hibáját, már egymaga is megbocsátnom készített. És most, uraim, ezennel búcsút veszek önöktől, mert ma este haza utazom Aragoniába . . . Higyjék el, igazán lelkemből örvendtem, hogy ilyen derék emberekkel ismerkedhettem meg itt e fővárosban, melyről eddig azt hittem, hogy mindenestül az ördögé . . .

Miután a pap és a két Moncada melegen elbúcsúztak Gabriela apjától, Lazaro ünnepélyesen Juanra tekintett s így szólt hozzá:

— Nos, hallottad, édes jó öcsém! Vannak esetek, mikor teher és áldozat számba megy a földi boldogság elfogadása. Vannak esetek, mikor nagy lélek kell ahhoz, hogy az ember akarjon boldog lenni. Ezért nősült meg Fábíán is, s ezért kell neked is megtartanod a de Pinos marques címét és rangját, habár titokban a szegényeknek adjuk is majorátusom jövedelmét, — ezért kell visszatérned Amerikába, s ott folytatnod előbbi életedet, megtartva e végből atyai és anyai örökségedet. Nekem magamnak elegendő, sőt sok is az, mit anyámtól örököltem. Annak kikerüléséről van szó, hogy ne gyalázzuk meg a te anyádat halála után, ne gyalázzuk meg atyánk emlékét, s ne menjen tönkre annyi idei munkám s tervelem eredménye; szóval ne botránkoztassuk meg a világot oly események föltárásával, melyek nélkül lehetetlenség volna rehabilitáltatásom, a mire különben sincs semmi szükségem.

Juan hosszasan ellene szegült annak, hogy elfogadja bátyja ajánlatát; de majd Manrique atya is beleelegyedett beszélgetésökbe s ennek sikerült aztán, Lazaróval együtt meggyőzni őt úgy, hogy végre késznek nyilatkozott azonnal visszaindulni Amerikába . . .

Juan tehát távozott, hogy megtegye az előkészületeket utazására, s így Manrique atya meg Lazaro magokra maradtak.

— És ön mit szándékozik cselekedni? — kérde ekkor a jezsuita a kitagadottat.

— Én, — felelt emez, mintha nem értené el a kérdést, — elmegyek a San Nicolas temetőbe s meglátogatom szegény Diegót. Nagyon szép reggelünk van.

— Helyes; de remélem, mi még aztán találkozunk, — tette

hozzá az aggastyán, megszorítva társa kezét, nagyabecsülése jeléül.

— Oh igen señor, — felelte Lazaro, — gyakran föl fogom önt keresni, s úgy hiszem, utoljára is azt teszem, hogy vendégszeretetéhez folyamodom, végleg ott maradok önöknél. Végre is mindketten azzal töltjük életünket, hogy inkább az égnek, mintsem a földnek szemléletébe merülünk, már pedig az igazat megvallva, az ön csillagvizsgálási módja nekem jobban tetszik mint a magamé!

ALARCON PÉTER *után, spanyol eredetiből*

T. I.

VELENCZEI EMLÉKEK.

I.

SANTA BARBARA.

Palma festménye a Santa-Maria-Formosában.

Tün az idő s én nézlek egyre-egyre;
Nézem imára hívó ajkadat.
Buzgó imádság vagy te is magad;
Lelkem belémerül csodás szemedbe.

S hallom, a mint lenn, csendesen evezve,
Egy gondola szeli a habokat;
Nyomában, a mint lassan elhalad,
Szerelmi dal kél sovárgón, epedve.

A dal egy hangja ide is betéved
S te vágyó szenvedélyét meg nem érted:
Nem ismered a földi életet.

Forrón nem dobbant soha sem szived.
Csodállak s szánlak: sohsem ismeréd
A földi érzés kinját, gyönyörét!

II.

Ugy eltünődöm a nagy palotákon,
Keresve itt a régi életet.
S beszélő némaság a felelet,
A fényes lángot kialudni látom.

Te büszke rom, szép multad tán csak álom!
Emlékeid, búbajos éjjeled
Hiába hívják vissza lelkemet.
A haldokló várost elhagyni vágyom.

Hadd nyeljen el a tenger végtelenje!
A tűnő fényre vissza sem tekintve,
Hadd fussak gondolámon egedül!

Ott majd nyugalmam újra fellelem.
Ringó hab, kéklő menny köröskörül . . .
Csupán ti nem változtok soha sem!

BÉRY GYULA.

A SAHNÁMÉ-BÖL.*)

Első részlet.

I.

AFRAZIÁB HADAT INDÍT SZIJAVUS ELLEN.

A királyt e szókra elfutja az epe,
Fölfakad szívében a múlt idők sebe.
Bensejében láng dül, ínye olyan száraz —
A nagy dühtől torkán fönnakad a válasz.

---

*) Az itt közölt mutató a *Sahnámé* «Szijavus története» című, 5500 sorra terjedő részéből való, melyet perzsából már teljesen lefordítottam nyelvünkre. A mese megértetése végett a következőket kell előre bocsátanom:

Kej-Kavusz király neje, Szudabé, el akarta csábítani mostoha-fiát, Szijavust. A nemes ifjú ellenállt neki s ezért az asszony boszút keresett. Kej-Kavusz elküldi Szijavust az Afráziáb, turáni sah elleni háborúba; a fiú győz, előnyös békét is köt, de atyja ezt nem hagyja helyben, sőt oly fenyegető levelet ír neki, hogy Szijavus az ellenséghez menekül, Turánba. Itt nagy örömmel fogadják, a király a bölcs Pirán vezér tanácsára hozzáadja leányát, Ferengiszt, sőt egy tartományt is ajándékoz neki, melyben Szijavus gyönyörű várost is épít, Gangdiszt. De Afráziáb király gonoszlelkű öcscse, Gerszivez, fondorkodni

De végre felriad: «Harczi dob pörögjön!
Szóljon tárogató, réztányér csörögjön!»
Mérge aszott fája megint lombosúla,
Megindúlt Gang ellen rettentő boszúra.

Miután Gerszivez, a fortélyos galád,
Elhagyta ménlován Szijavus udvarát:
Ez bütől görnyedve, asszonyihoz megy be,
Arczban elsárgulva, testében remegve.

«Oroszlán erejű!» szólt Ferengisz hozzá,
«Mondsza nékem, mi tesz ilyen bánatossá?»
«Oh te szép orczáju!» ilyen válasz hallik,
«Dicsőségem napja nyugovóra hajlik!

Oh mikép is kezdjem, te én drága felem!
--- Még a döbbenéstől szinte kába fejem!
Az imént Gerszivez hogyha valót beszélt,
Földi pályám útja immár végihez ért!»

Vadúl tépte haját a bűvös királylyány,
Körme végig szántott arczai korállján:
Pézsmás fürtjeiről a vér is aláfoly,
Kezd könnye is folyni mint a sebes zápor.

S míg két ezüst halmát végig mossa árja,
Rózsa ajkát foga összeharapdálja;
Így áll zilált fürttel, ontva könnyét s vérét,
A sah szándokitul féltve gyöngéd férjét.

Végre szólott: «Uram, te mindenbe' jeles,
Menedéked mostan, oh mondsza, merre lesz?»

---

kezd Szijavus ellen, és csakhamar annyira behálózza a királyt, hogy ez ellenséget látva Szijavusban, haddal tör reá és megöleti. A hősnek marad azonban egy fia, a ki felnövekedve, boszút bír állani apja elvesztéért.

A fõntebbi I. részletben az elbeszélés fonala ott van fölvéve, a hol Alfraziáb hadat indít Szijavus ellen. A II. részlet ott kezdõdik, midõn Szijavus már el van fogva és Ferengisz kegyelmet esd halálra ítelt férje számára.

Apád szive téged ma is egyre gyűlöl,
Nem mersz beszélni sem az ádáz szivűről.

Rúmra,*) mert messze van, nem gondolhat elméd,
Csin-országba menni, tudom, szégyenelnéd:
Széles e világon nincs más védelmeződ,
Csak Az, kinek gondja ellát rétet, mezőt.

Soha vidámságot, lásson mindig átkot,
Az a ki tenéked, édes uram, ártott!»

Ám a herczeg így szolt: «Oh te szebb a holdnál,
Mit tépnéd orczáid? minek is sikoltnál?
Bizzál az Istenben, s ne bánkodj' ennyire —
A mit Isten akar, végbe kell mennie!

Aztán meg Gerszivez — bizom benn' szilárdul! —
Vidám hirrel jő majd vissza a királytul:
Kegyelemre birta azt a hősi-karut,
Hogy minden gyűlölség szivében kialudt!»

Így szól, és Istentől menekülést vár még;
De azért szivérül nem oszlik az árnyék . . .

II.

SZIJAVUS ÁLMOT LÁT.

Három nap kesergett Szijavus e dolgon,
Hűtlen szerencséjét emlegetve folyton.
Negyedik nap este nyugvásra vetközött
S elszunnyadt Ferengisz hű karjai között.

Hirtelen megremeg, hamar földre pattan,
Mint ádáz elefánt ordít szakadatlan.
Neje hozzája fut, csókolja, öleli,
Édes biztatással kérdezve, mi leli?

---

*) Az ázsiai görög tartományok. Csin=Kina.

De amaz csak jajgat. Hamar hoznak lámpát,
Égetnek a szolgák áloét meg ámbrát,
S a nő újra kérdez: «Felelj nekem, édes!
Mi szörnyü álom az, a mely ilyenné tesz?»

Végre így szólt a hős: «Ezt a rémes álmot
Nem szabad a földön senki elé tárnod!
Oh ezüst cziprusfám! egy hatalmas folyó
Tajtékozott előttem, partokat romboló.

Túl az áradaton vitézlő sereg volt,
Eminnen egy magas, lángbanálló hegy forrt:
Nőttön-nőtt a tüze, terjedten terjedett
És Szijavus-Gurdból *) hamu és perje lett.

Jobbomon az ár nő, balomon a láng dul,
Szemben apád néz rám délczeg elefántrul;
Néz egyre bőszebben, szemeiben vadság:
Azt a lángot, rivall, csak még szitogassák!»

És Ferengisz így szólt: «Nem jelent ez rosszat —
Csak magad e nyomban tette határozzad!
Fuss — és mind ez átok Gerszivezre zúdul:
Rúmnak fejedelme kivégezi rútul!»

Szijavus hivatja legkülönb vitézít,
S nekik benn a várban táborhelyet készít.
Fegyvert ölt maga is, fogja a pallosát
S aztán a Gang felé őrszemeket bocsát.

Harmadik harmada kezdődvén az éjnek,
Megjönnek néhányan s gonosz hirt beszélnek:
Hogy immár az úton, nem is nagyon távol,
Afraziáb közelg s vele rémes tábor.

Gerszivez futára most szintén ott terem:
«Ha kedves életed, fuss, oh fejedelem!

---

*) Székvárosa.

A király haragját szavam le nem küzdte,
Még nagyobb lobbot vet bosszuvágya üszke!

Rajta, ne tétovázz! Szedd össze hadaid,
S ne töprengj sokáig, hogy őket hova vidd!»
S a herczeg a rút cselt által most se látja —
Mostan is azt hiszi, Gerszivez : barátja!

S Ferengisz hozzá jő, kezét megragadja :
«Ne gondolj velünk, szól, gondolj csak magadra!
Leggyorsabb lovadon Iránt elérheted —
Turáni határban nem biztos életed!

Óh csak te maradj meg — egyebet ki bánna?
Ne habozz hát! Fuss már! Mindenki kívánja!»

III.

SZIJAVUS VÉGSŐ AKARATÁT KÖZLI FERENGISZSZEL.

Szólt a herczeg: «Íme valóvá lesz álmom,
Fényes glóriámmal homályba kell szállnom.
Közelebb jön a vég, mindegyre közelebb —
Még egy keserű nap, s a sötétség belep.

Csillagot ver bárha Szijavusgurd vára,
Mégis csak sor kerül e méreg-pohárra!
De éltem folyása volna bár ezer év,
Akkor is, akkor is várna rám ez a rév!

Egyik oroszlántul, sastul vész a másik,
Ebből tigris, abbul féreg lakomázik —
Földi éveidet bármi bölcsen éljed,
Nappá nem válthatod azt az örök éjet!

Öt hónapja benned édes teher vagyok,
Nem soká fiút szülsz, ki híres lesz nagyon;
Nemes fád páratlan gyümölcsöt növel majd:
Királyt, országára ki dicsfényt lövel majd!

Kejkozrúnak hijjad ez édes fiacskád,
A ki bánatodban neked tán vigaszt ád!

Az Isten parancsát mindenek betöltik,
Kezdve a napfénytől le a sötét földig;
Szava szerint élnek lepke és elefánt,
Ő igazgat csermelyt s mérhetlen óceánt.

Ő tette, hogy im majd Turán pora főd bé,
Iránnak mezeit soh'se látom többé.
Ilyen a magas ég forgásinak sora,
Ilyen e vén föld, mely meg nem ifjul soha!

Igaz, Afraziáb szörnyü seregétül
Vidám szerencsémnek ma fénye setétül;
Levágják törzsérül ez ártatlan fejet,
S vér fog rajt csillogni a diadém helyett.

Nem leszen koporsóm, se leplem, se sírom,
Nem leszen, hunytomkor ki mellettem sírjon,
Fejetlen törzsökkel, mereven, hidegen,
Nyúgoszom hant alatt, mely nékem idegen!

Néked is csúfosan szerte-szabják fátylad
S kivernek az útra, letépve ruhádat.
De majd ekkor Pírán eljön apád elé,
S nem lesz addig nyugta, míg meg nem kérlelé.

S téged, ki majd jajgatsz mérhetetlen gyászba',
Elvisz majd magához s ápoltat vigyázva,
És majd hajlokában világra hozhatod
Kejkozrút, a dicső, nagyra szánt magzatot.

S később majd Iránból jóságos Teremtőd
Elküld lakásodba egy hatalmas mentőt,
Ki majd innen téged fiastul elviszen
S titokban átszállít a dsihúni vizen.

S fiam' ráültetik a királyi trónra
S neki hal és madár, hódol hegy és róna.

S bosszuló seregét ide vezérel,
S rémes zürzavarral lesz a világ teli.

Ilyen a szerencse, a mely sok időig
Senkihez e földön társúl nem szegődik!
Igen, jön egy sereg, mely majd igazat lát,
Mely nevémmel ajkán, teszi fel sisakját!

Végig a világon vad rivalgás üvölt,
Vasas pánczéloktul nagyot csörren a föld.
Aztán végig rezdül a vágató Rekstül,
Melyen Rusztem száguld Turánon keresztül.

Boszúm hajnalától a feltámadásig
Csatater lesz itten, a mely vértül ázik!»

Azután Szijavus átölelte nejét,
Vállára hajtotta gonddal tele fejét,
S gyöngéd búcsuzással Ferengisztől válva:
«Édes lelkem, szólott, megyek a halálba!

A mit neked mondtam, soha el ne feledd:
Mondj le trónról s fényről — szívem, Isten veled!»
Azután feljajdult s kiment termeibül,
Sápadtan, imbolygva, szinte magán kívül.

Oh hűtelen végzet! Karod mér' beczézet,
Hogyha később ránk sujt s ennyi jajra késztet?

Véres könnyet ejtvén, e gyászos órába'
Kiment jó Szijavus ménei óljába.
Kihozta Bihzadot, azt a barna csődört,
Mely ha csatába járt, mint szélvész elötört.

Fejét átölelte s szeme könytül égett.
Azután, hogy róla leszedte a féket,
A fülébe súgja, a mit tőle kíván:
«Ne vigy aztán senkit, édes szögparipám!

Csak ha majd Kejkozru bosszura közelget:
 Akkor türjed megint a zablát s a nyerget;
 Akkor hadd el ismét erdei legelöd,
 A leszámolásra, Bihzad, te vidd el őt!

Rajtad üljön, ha megy, harezi tüztől forrva
 S ellenségit patkód tapossa majd porba!»
 S lovai béklyóit kardja átalszelé,
 Mint a gyenge nádat, úgy vágta kétfelé.

Azután felgyujtja kincses tárházait,
 Rózsás kertjeibe szintén fáklyát hajt:
 Pustúljon gyémántja, aranya, ezüstje,
 Trónja, koronája — minden menjen füstbe!

Második részlet.

I.

FERENGISZ RIMÁNKODIK AFRAZIÁB ELŐTT.

Hallván ezt Ferengisz, véghetetlen gyászba'
 Kijő bíbor övvel, képét karmolászva,
 Hogy az a két orca, mely a holdnál szebb volt,
 Egyszerre, jaj nekem, csupa vér meg seb volt.

Lerogy apja elé, remegve mint nyárfa,
 Port hintve fejére, sirva, kiabálva:
 «Oh királyom!» ajkán így csendül a kérdés:
 Mondd meg, hogy engemet nyomorulttá mér' téssz?

Hogy csalhattak lépre? Oh mondjad, mi történt,
 Hogy magas polczodrul nem látod az örvényt?
 Ama koronás főt hogyha elvesztenék,
 Hiszed-é, hogy e bűn Istennek tetszenék?

Gondold el: e bajnok lemond hazájáru,
 Elédbe bizalom- s hódolattal járul;

Miattad kél pörre azzal, a ki atyja,
Cserbe kincsét, trónját temiattad hagyja ;

Miként mentőjére, úgy tekint fel terád,
Rosszat tőle senki soha perczig se' lát:
És te őt megölnéd, s elhinnéd, hogy végül
Isten le nem lökne a királyi székből ?

Ne gyalázz meg minket, a kik mit se vétünk !
Kurta karaván-út e világi létünk,
Hol ez, ki trónon van, le a porba kerül,
Amaz tán a porból királyi székre ül :

De ez is meg az is porrá lesz maga is,
Verem lesz a koldus s a király laka is !
Hát öcséd beszédét szivedre ne vegyed,
Neved' a világon hirhedtté ne tegyed !

Gondolj Feridúnra, mily szörnyű boszút állt
Ama bösz Dahákon, a kit népe útált !
Gondolj Minucsérra, ki e földön termett
S Turt ép úgy büntette, miként előbb Szelmet !

Még ott ül a trónon Szijavusnak atyja,
Él még Desztán s Rusztem, legvitézebb nagyja,
Él még Giv és Gúderz, ki akármerre megy,
Ádáz rohamátul a föld is megremeg !

Bántsd uramat s tudom, vérfolyókat láttok !
Az ég haragja is csattogva hull rátok !
Tennen elleneddé magadat oh ne tedd,
Különben majd szavam' sirva emlegeted !

Ez, óh édes apám, nem vadász multság,
Nem üzöl te itten özet meg nyulacskát :
Az, a kit te kergetsz, koronázott vezér,
S a nap s a hold átka megfog téged ezer' ! ▶

Most ránéz urára, jajgatva néz rája,
S körmeit ujonnan orczáiba vágja :

«Oh te jó, te édes, oh te dicsőséges,
Te büszke oroszlán, minden széppel ékes!

Mért kelle megválnod őseid lakátul?
Mért kelle apámat fogadnod apádul?
Hol van most koronád s házad annyi kincse?
Poroszlók között állsz, könyökig bilincsbe'!

Hova lett az eskü, melyet apám mondott
Az ég hallatára: hogy elüzi gondod?
Hol van Kavusz király s vitézlő társaid,
Hogy látnák szemökkel, miképen állsz ma itt!

Hol van Giv s deli Tűsz, a hős Rusztem hol van
S Feramurz és Desztan s a többiek sorban?
Oh de Iránba' majd meghallják ezt a jajt,
S városban s faluban hogy' fognak sirni rajt'!

Átok rá, ki szötte romlásodnak tervit,
Verje meg az Isten őt, Demurt és Gervit!
Verje meg az Isten, a ki csak hozzád ér,
Száz halállal sujtsa annyi czudarságér'!

Búdat könnyitse meg, kínod' enyhítse meg
Ellenségeidnek szívét rendítse meg!
Oh én jó Istenem, mért nem folyt ki szemem —
Ne kéne halálod végig tekintenem!»

Mikor hallá a sah azt a szörnyü átkot,
Szeme vérben forgott és bőszen kiáltott:
«Takarodj'! és többé élémbe ne gyere —
Apád dolgaiba te fecsegnél bele?»

A tajtézkó dühtől feje szinte kába,
Az elme mécsese kilobban agyába' . . . .
Volt ama hajlékban egy sötét pinczebolt,
A melynek Ferengisz eddig táján se volt.

Afraziáb király szólott egy pribékkal,
Hogy a lányt ebbe az oduba vigyék el.

Elvitték aléltn, bedobták e lyukba,
S ott hagyták szegényt, az ajtót reá csukva.

II.

SZIJAVUST MEGÖLIK.

Most a bösz Gerszivez Gervire tekintett.
S az legott elérté, amaz minek intett.
Szilaj kárörömmel kiugrik a sorbul,
Tiszteletlen módon Szijavushoz fordul.

Rá emeli kezét s szakálánál fogva
— Oh szégyen, gyalázat! — sujtja a homokba.
S az kiönti lelkét a jó Isten előtt:
«Te, kinek a sorson diadalt vesz erőd!

Olyan sarjat növeszsz magvamból e földön,
Ki a fényes napnál szebben tündököljön;
A ki felujítsa emlékem e tájon,
Ellenségeimen a ki boszut álljon,

A ki minden erényt megmutasson nékik,
Ki győzve robogjon a világon végig!»

Ekkoron hátulról Pilszem lépett hozzá,
Szemét könny, szívét bú tette homályossá.
«Az Isten áldjon meg!» szólott Kavusz fia,
«Élted fonalának ne kelljen fogynia!

Köszöntsд tőlem Píránt, mondd neki, hogy bezzeg
Nagyot fordult sorsom — ma el kell hogy veszszek!
Hajh, ő nem ezt jóslá! De az ő tanácsa
Ime förgeteg lett, én meg gyöngé fácska!

Azt mondta: «Százézer jó vitézem vagyok,
Fényes kaczagányu, pánczélos lovagom;
Hogyha bajba jutnál, segítőd e kar lesz,
Nálam lelsz pázsitot, ligeted ha tar lesz!»

S itt állok e gyászba', rútul legyalázva,
 Gerszivez karjátul csúful megalázva ;
 S most csak egy lélek is felém jön-e vajon,
 Nem hogy segítene, csak hogy szánná bajom' !»

A táborn, a várost ekkor odahagyva,
 Elhurczolják szegényt ki a sivatagba.
 Gervi ott Gerszivez pengéjét kéri el,
 Hogy Szijavus fejét lecsapja élivel.

Előbb a galád még üstökébe kapott,
 S a kijelölt helyre czipelte a rabot.
 Ott pedig ádázul, istentelen durván
 Lerántá a porba, ütögetvén, szurván.

Csészét tesz a földre, aranyozott fülüt,
 S a hős nyakán, mintha levágna egy ürüt,
 Csavarint egy nagyot — s a fejét lecsapja
 Hogy a csészébe foly a vér piros habja.

A csészét elvitték, hova Gervi mondá,
 Ottan egy cseléd a piros vért kiontá,
 S im egy perczenetben, a hova az cseppen,
 Virág nő a porbul, s nyilik szebbnél szebben.

És ha nevét tudni volna kívánságod :
 Szijavus vérének hívják e virágot.

Hogy e napnál szebb fő porba hullott alá,
 S úgy látszott, szemeit csak álom takará,
 (Oh milyen álom az, hogy át annyi éven
 Lánczaiba nyügzé, s még ma sincsen ébren !):

Szélvész kelt hirtelen s felkavará a port,
 Úgy hogy homályos lett a napfény meg a hold
 Úgy hogy az emberek egymást nem is látták,
 S mindenki Gervire igyen szórta átkát :

«Oh hogy ama nagynak megszűnt verni szive,
 Im az egész földet setétség fedi be!»

. . . Jobbra is, balra is nézek e világon,
De a sors okait, hajh! sehol se' látom.

Ennek jól foly dolga, bár csak rosszat csinál,
Mind az egész világ ott van lábainál.
Annak lelke tiszta, soha rosszba nem fog,
S mégis, a mig csak él, búja-baja nem fogy!

Ám azért, oh ember, magadat el ne hadd,
Örök búbánatért bizalmaid fel ne add.
Mióta nap ragyog a mennyei bolton:
Álnok a szerencse, az is marad folyton!

A mit ád, veszendő, akár jó, akár rossz,
Mulékony az üdvös, tünékeny a káros!

FIRDÚSZI után, perzsából

RADÓ ANTAL.

PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

V. PETŐFI ÉS LEOPARDI.

A költő tehetsége különböző körülmények közt fejlődik ki. Néha sanyarú helyzet, sok szenvedés teszi mélylyé érzését, emeli a közélet fölé gondolatait. Máskor elégedett, csendes folyású életben erősödik meg tehetsége; nyugodtan szemlélődik, képzeleg, elmélkedik és így zavartalanul alkotja a legszebbet és legmagasztosabbat. Talán mégis többször találkozunk az előbbi esettel. «A sziklához paskolt lantból harmonia nem kelhet», de «a fájdalom mester-keze alatt a legszebb ének fakad.» Szenvadás nélkül valódi ember, tehát valódi költő is alig lehet.

Egy példája ennek az olaszok újkori legjelesebb lyrikusa: Leopardi. Az ő élete története rövid, alig foglal magában valami fontos eseményt: a hol támad, ott folyik le, ott határozódik. Önmagában él és küzd; saját tanulmányaitól élesztett tüze, az érzések, vágyak, eszmék heve élteti és emészti meg. Története nem is egyéb, mint ennek a belső emésztődésnek története. Ez verseinek is foglalhatja. Verseiben van élete; a ki azokat ismeri, többet tud róla, mint az tudna, ki minden lépését szemlélte és tanulta volna.

Recanatiban, Közép-Olaszországban, született, 1798-ban Atyja L. Monaldi gróf volt. E városkában tartózkodott 24 éves koráig. Tanítója csak az elemiekben volt szülei házában. Tíz éves korától önjerején tanult. Élete nagyobb részt atyja gazdag könyvtárában folyt le; itt támadt benne a régi görög világ szerete, hazaszeretet és bölcselkedés vágyása. Itt ismerkedett meg

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 212., 213., 214. és 215. számaiban.

hazája költőivel, a görög philológiával, melyben kevés idő múlva kitünő ismereteket szerzett, sőt eredetien teremtő képeséget is. Már tizenhat éves korában egy szép értekezésével lepte meg szüleit. Az eszmék világában meghonosodott. A külső világgal keveset érintkezett, magányban élt, homályban, kihatás nélkül, mindentől feledve és mindent mellőzve. Életmódja korán káros hatást tett testére. Szemei megromlása miatt egy évre eltiltották az olvasástól. A mi rosszabb, kedélye korán megtört, elvesztette életkedvét, egy-kettő kivételével idegen lett az emberekhez. Bölcselésre adva magát, még életuntabbá lett: az élet hiányait, a gyötrelmes sorsot, az ember szomorú végzetét soha sem feledhette. Minden művére ez veti sötét árnyékát. A helység, melyben született, börtönévé lett, onnan eltávozni szülei makacssága és költség hiánya miatt alig lehető; de ha azt teszi is, a város látása csak gyötrelmet okoz. Rómába elmegyén, ott egy kevés ideig szabadabbnak, elégültebbnek érzi magát; de csak rövid időre. Szépnek találja Róma művészeti remekeit, de alig élvezi őket, már elmondja, hogy a gyönyörűség egy cseppje sem enyhítette lelkét. Ha utóbb is egy-két évben Olaszország némely városaiban időt tölt, alig érzi annak örömét. Korán érzéketlen lett minden iránt.

Mindenünnen csak magányába tér vissza, az emberektől és a természetből. Itt tesped el, mint ő maga mondja, itt álmodzik gyakran nyitott szemekkel. Az ily ábrándozásban a képzelődés elfojtja a tiszta fölfogást. Az ember nem ismerheti meg a dolgok, tehát a maga mivoltát sem. Így semmit sem mer, vagy igenis nagyra képesnek érzi magát, mindentől tart, vagy igen merész; lemondó és megadja magát vagy igen sokat követel, méltánytalan, kíméletlen. Leopardi testiképen erőtelen, lelkében sem oly erős, mint lehetett volna, megedződven az élet szabadabb és frissebb levegőjében. De megmaradtak tehetségei a komoly tanuláshoz, nagy történelmi képek által való lelkesedéshez, megmaradt hivatása a költéshez, igaz heve a haza és emberiség szeretetéhez. Költeményei szép lelkű költőre, tudományos művei ismeretekkel gazdag tudós ép agyára mutatnak. Jeles alakja a költés és tudomány történetének, kivel méltó foglalkozni, kit méltó Petőfivel több pontban összehasonlítani.

I. Petőfit a világfájdalmas költők közé lehetne számítani, ha költésének ilyesmi adta volna meg az alaphangot és fő jellem-

vonást. De már ma, ha rágondolunk, alig emlékezünk néhány ily tartalmú művére és ha műveit élvezzük, igen kevéssé gátolja élvezésünket némely borongós költeménye. De bizonyos, hogy meg van nála ez a hajlandóság, a költésnek ez a tényezője és színezője; bár csak kis részben. Főbb tényezők mások: a szeretet és szerelem. Bizonyos, hogy míg költői hivatása a közvéleménytől elismerést nem nyert, míg a politikai mozgalmakban szavának nyomatéka el nem fogadtatott, míg szerelme meg nem állapodott és «lelke új világát meg nem teremtette», addig sokszor kitör belőle az élet- és embergyűlölet. Egy ideig nem is ragaszkodik egy helyzethez és jó részben egy emberhez sem. Könnyen oda hagyja barátait, iskoláit és pályáját. Már korán kitér, kiteved az élet rendes útjából, hamar megérzi a kedvetlenségeket, melyeket maga okoz éretlen fővel magának, de a melyeket a sorsnak tulajdonít; könnyen izen hadat az egész világnak és könnyen emleget halált. Élete végéig adja némi jelét az embergyűlöletnek, életunalomnak. Utolja felé pedig csak egyet lát és ismer: a hazát és ennek ellenségeit egy summában, tehát csak gyűlölsége tárgyát; a másik, a szerelem, csak ezt segíti elő, csak ennek ad újra meg újra erőt, mint olaj a tűznek vagy háttérben marad. Élete utóbbi időkben oly mozgalmas, sőt oly viharos, hogy nem csodálhatni, ha sokszor epével vagy méreggel szól is. De az ő világfájdalma vagy gyűlölete egészen más eredetű és természetű.

Petőfinel természetes szilajsága, vele született érzékenysége volt az alap; ehhez járult a kor izgatottsága, melyet minden valamire való ifjú korán megérezett és visszahangozott, a lehangolt és bús-komor költők tanulása, ezek által az ifjú daczosság túlzásai, az elvadult képzelődés. Ezek okozták az állhatatlanságot, szüleitől eltávozást, a szerencse-próbálgatást, az elégedetlen lelket, mely sokszor jut a kétségbeesés szélére. Továbbá az önző, de majd szeszélyesen lemondó indulatot, a szeretetlenséget, mely a mások jóindulatát megnyerni nem tudva, eltaszítja az embereket és elhidegíti, miből gyanakodás, kétkedés önkínzása ered. Nem tud meghiggadni egy ideig, még akkor is alig, midőn helyzete nyugalmas kezd lenni; egészen élete végéig sem. Érzései szenvedélyekké válnak; soha sem tanulja fekezni indulatait. Innen a korai kétségbeesés hangja, melyet maga okozta hányódás-vetődés és a szenvedések sok neme facsar ki, mely hang azonban — ki kell monda-

nunk — néha élesebb, erősebb, mint az érzés heve belől; magasabb hőfokot mutat, mint a milyen a belső hőség; néha talán a francziáktól vagy Byrontól eltanult szólások visszhangzása.

Csakugyan kora ifjúságától fogva sokat hányódott, szenvedett: sokat is panaszkodott. Már 20 éves korában és attól fogva emlegeti, hogy «a tapasztalás poharából annyi ürmöt ivott, mint senki más», hogy már akkor «emésztő vész hatalma szállott rája.» Már akkor halni kíván, siratja árvaságát, nyomoruságban él, «vele a sors tánczot jár». előhalott, óhajtja, hogy a föld alatt aludjék. Rövid életet jósol magának és költői dicsőséget. Végtelenül levertnek látszik és szomorúsága öldöklőnek az *Utolsó alamizsnában*. Lantját már-már elpattantnak érzi. Kimondja, hogy vígsága csak színlett.

Dalaimban a kedv és nevetés — csak olyan mint a virág a síron
Kívül a síron nyílik a virág — s belül a sírban féreg és halott van.

Végtelenül sötétek a gondolatai, valahányszor magasabbra emeli vagy távolabbra veti pillantását; így az *Utolsó emberben*, *A hazáról*, stb. De mélyen járnak, nyomósabbak, tartalmasak az utóbbi időből valók. És ezek teszik valódi értékét.

Ismételjük, hogy általában világfájdalomtól elnyomott vagy lehangolt, tehát világfájdalmas költőnek nem tekinthetjük, ha nemesebb pessimistának ismerjük is. Az neki nem fő tulajdona, az ötlet el nem fojtja, nála nem volt örök és egyedüli; bár egy időben erősen kitetsző volt is és oda vegyül bár gyöngében utóbb is költeményei hangulatába s a harczos lelkében a haza ellenségének határtalan gyűlöletévé lett.

Természettől fájós idegzettel bír; minden érintésre megfájul mindene. Könnyen fölingerül jóra, rosszra, ellenre s barátira, élökre, holtakra s keményen szól kortársai és az ősök, nemzete és a világ ellen. Erősen fölizgatódva, haragja nem ismer határt: hangja mennydörögve tör ki. Néha belső, titkos és alig indokolható a boszankodása, többször türelmetlen idealismus érzékenységből ered. Másfelől magát már idő előtt áldozatos életre, halálra rendeltnek érzi és ezt ki is mondja, előtte tartja. Ez a viharos természet, mondjuk ki, a kevéssé fegyelmezett, önmagát mérsékelni nem akaró szilajságnak tulajdona. Sokszor megesik ebben a magyar ember és így a magyar költő is. Türelmetlenség ennek a neve és ebben sokan leledzünk.

Kivált ha kötelesség nyom, vagy ellenmondás bánt, ha tartósan kellene tenni vagy túrni: elhagy a kedély egyensúlya. Az önmérséklés, önismeret nehéz föladat. Tudjuk, mit tartott Petőfi a türelemről. Ebben is hivatott képviselője népének. Az élet hamar megunása, halál óhajtása gyakori a népnél és a népdalban is. Hiába énekli (jó együgyű prózában) a régi diákos nép-ének: nem kell mindjárt lemondani a világról... Hiába emlegették a szalmatüzet, meg a legnagyobb magyar: keleti voltunkat, meg azt, hogy vérünket nemesíteni kell... A türelem tartatlansága, a kedv hamar csökkenése mutatkozik a költőnél is.

Az olasz költő máskép van. Nála nem szükség, szegénység, nem hányatott élet, nem emberek képzelt vagy valódi bánatmai okozzák a komor hangulatot, az általában erős életfájdalmat, hanem testi erőtlenség, szellemi munkák miatt, a gondolkozás és lelki erőlködés nyomása a gyöngye testen. Így lett rendszeres, öntudatos, életgyűlölő, halállal tépelődő még inkább és igazabban, mint amaz. Mert mélyebben szenvedett, nem mintha a természet erre szülte volna. Sőt inkább arra született, hogy tevékeny, erős és vonzó férfiú legyen. Hangja, tekintete elbájolta a vele érintkezőket. Úgy látszott, hogy testben, lélekben tehetséges ember válhatik belőle. De ifjává képződésében tört meg testi ereje. Hogyan? alig értenők, ha ő maga nem mondaná. Már húsz éves korában, így ír egy öreg barátjához Giordanihoz «Ierontottam magamat tanulmányaim által oly korban, mikor épen meg kellett volna erősödni testem alkotmányának. Le az egész életre és magamat külsőkép nyomorékká tettem; erre pedig figyelemmel vannak az emberek és óhajtunk, lehetetlen is nem kívánnunk, hogy az erénynek külső díszje is legyen. Mert ha dísztelennek találják, leveri az embereket s természetes, hogy ezt semmi bölcsesség le nem győzheti, nem lehetvén szeretni az erényes embert, ha benne semmi sincsen szép, csak a lélek... Tehát látom, hogy életem nem lehet más, mint boldogtalan».

Majd harmincz éves korában írja: az orvosok azt mondják, hogy minden testbeli szervem egészséges, de bajom van, melyet nagy fájdalom nélkül gyógyítani lehetetlen, a rendkívüli, sőt példátlan érzékenység miatt, mely három év óta makacsúl gyarapodik rajtam, úgy hogy minden mozdulat, minden érzéklés fájdalmamat okozza.

Boldogtalanságát nagyobbá teszi, hogy társaságban alig veszen részt, a nőket is korán meggyűlöli és egy-kettő kivételével alig érdeklődik irántok; miből következik, hogy utóbb azok sem vonzódnak hozzá, ő is rossz véleményt táplál felőlök, noha ezt költeményeiben alig mondja. Lelke megfagy a magányban, a szerencsétlen helyzet állandó érzésében, melyet észbeli magas tehetsége, szüntelen munkás elméje, a legnemesebb philosophok életének ismerete, ezektől eltanúlt tulajdon philosophiája, a régiségből előtte lebegő magasztos képek sem enyhítenek.

Már korán kívánja a halált. Így énekel: a jó és rossz félelem és vágyások leverő hatását már ifjúságomban éreztem. És hittam a halált és egykor egy tó partján epedve azon merengtem, ne fojtsam-e a víz mélyébe fájdalommat s reményeimet. És a vak sorstól veszélybe döntve, siratnom kellett ifjú életem virágait, melyek idő előtt elfonnyadtak...; az éj késő óráin itt ülve ágyamon, lámpám halvány fényénél itt sírdogáltam a sötétség némaságában, eltűnő életemen, zengve önnön halotti énekemet.

Még szörnyűbb a halállal vesződése harmincz éves korán túl, mikor érzi és jól tudja gyors elgyöngülését, mikor kénytelené lesz a halált hívni magához szabadítóul. Nagy lelke csak néha talál erőt türelemhez, ritkán bírja legyőzni kínzó gondolatait, melyeket egy helyen hóhérjának nevez. Ily állapotban nem származhatik egyéb, mint az élet megvetésének és sötét fölfogásának kifejezése műveiben.

Mélyen érez a költő mind és szenvedéseit érzékenysége által sokszorosítja. Hát még ha a kétségbeesés philosophiáját «veszi útítársul» a múzsa mellé. Ha még az ész sem csillapítja, hanem a jelen s jövő keserű reménytelenségéről győzi meg a kételkedve habozó költőt! Leopardi a régiséget tanulván, az ó-kor bölcselőinek csak komor leverő nézeteit tanulta el. Így Theophrastustól, Porphyriustól, a bölcselő Brutustól, ki élete végén tagadta meg az erényt, mint több más is. Ezekkel foglalkozott, ezek nézeteit énekelgette meg. Így az ismeretek és ész is gyújtották a beteg érzéseket, a gyötrelmek lázát; egy kínos perczből százat csináltak; mert meggyőzték erejét, megtanították félni. Így teljesedett, hogy «százszor hal meg az, a ki fél», a ki csak fél és bátorodni nem tud. Mennyit tépelődik halállal és a test gyöngeségével Arany is, a ki pedig jó soká

élt, de szintén testi gyöngeségtől volt bágyasztva és néha elcsüggesztve; de humora többször segített a baján; megerősíté magát és nevetni akart vagy a bajokat kicsibe venni és tapasztalta maga, úgy mint olvasója, hogy ha néha fájdalom hangja vegyült az ő lantja hangjába, még vonzóbb, még neme-sebb lett. De tépelődött evvel Petőfi is már elég korán. Volt is oka az elcsüggedésre elég korán. Egy helyen mondja: szép a világ és élet, éljen is mindenki, csak ő haljon meg (őszintén-e?) Másutt, hogy érzi, hogy már nem soká él. Szépen mondja Csokonai is, hogy «fáradt teste földbe, lelke égbe vágy». Másutt halála módjáról sejtelmesen ír, tervez és jósol. (Ilyen is van a népdalban elég.) Utóbb is jós lélekkel érzi és vallja, hogy halála közelget. De ő, mint sok más költő is, kin a testi fájdalmak végkép erőt nem vettek, föntartja a súlyegyent érzései között, föntartja erélyét s az ész uralmát. Így volt ez, de kisebb mértékben Leopardinál is, ki erősebben megérzi testi bajait, utóbb lelki szenvedéseit, verseiben, kivált leveleiben többet panaszkodik és erőtlenségét kevésbé tudja leplezni, élete hiányait inkább fölfedezi.

Valóban hasonlíthatatlanul szerencsésebb a mi költőnk. Így teste alkotására nézve vagy egészségére, melyről semmit sem panaszol; így kivált kedélye elevenségére nézve, mely ha egy időre elborúl is, de újra visszanyeri tevékenységét, az élet örömeire való fogékonyságát. Végeredményben s általán fogva lehet pessimista vagy komor, de nem nyomorekja, nem elijesztő betege mély érzéseinek és sötét gondolatainak vagy elveinek. Sok rossz embert talál, körülbelől mind azt, a ki neki ellene mond, a szabadságnak sok ellenségét, sok szolgalelket (sokat meg is fenyeget): de talál barátokat, szerető és jó lelkeket és hitvest. Megzengi az élet kellemeit, bár a temető szomszédságában s bár sok sebet ejt. Ígéri is, hogy életgyülőlőből megtér. Edzettebb is volt; sokkal több szenvedés sem veri le, mint amazt. És máskép haragszik, másképen szenved. Haragjában mint fájdalmában máskép nyilatkozik, ha szabad úgy mondanom: magyarosabban. Éhségét, szomjúságát, nyomorúságait szegényesebben, szerényebben, sokszor lelkesen eltűri: kiállja előbb, azután megszidja, végre vagy megneveti vagy kigúnyolja. Épen a változó kedély, a kilobbanó és ellobbanó tűz segít rajta. «Nem hagyja magát meggyőzetni a gonosztól.» Így veszi debreczeni telét, színészsége, vándor deáksága és katonasága kisebb-

nagyobb bajait, nyomorú állapotját. Kritikusait lehordja, a sorsot, «a félenk ebet» lenézi és daczol vele, a gazdagoknak oda se néz, a nagy úrakat kikerüli vagy a nép érdekében nagy hangon megfenyegeti (így intéz el a magyar sokszor egy kis szitokkal sok nagy dolgot): magának nincs vele számvetése; a fejedelmeknek bitót állít, meg tört mutat, és így tovább. Egy szóval, egynek se hódol meg, egynek se enged magán diadalmat. És el nem némitja senki és semmi. És szól megtörhetetlen erélylyel, mert neki szólni kell; neki ez a hivatása. Ez menti meg az élet- és embergyűlölettől, legalább attól, mely elállja a testet, lelket és megnémítja az ajkakat, és elhangolja a lantot. — a nagy félelem vagy teljes elfásúltság tétlenségétől. Ime mégis a túres példája. Tehát nagy dolgokban mégis türelmes, ha kisebbekben egyelőre nem is.

A teljes leveretés szélső pontjáig Leopardi sem jutott, mint mindjárt meglátjuk, bár panaszainak, sötét nézeteinek vég-hossza nincsen, s alig van egy kevés derűje magának és olvasójának alig van megnyugvása. Különösen egytől fosztja meg végzete, attól a régi gyógyszerétől a költő komorságának, melyet nem egy nagy költő ismert, mely meglehet, hogy ide s tova lenézett, megvetett dolog lesz a mai nagyra törő világ előtt: a vidám társaságok, derült érintkezések lelket adó szerétől, a sziv-vidámító italtól. Ez a nagy lyrikusok bú-oszlatója, a Horácok, Burnsek, Beranger-k szerelme tárgya, a gyűlölség, kedvetlenség enyésztetője, a költő naiv venájának táplálója — mert megmámorosodni mi egyéb, mint gondtalan gyermekké lenni? — s az elcsüggedés ellenszere. Nem tette ez Petőfit se gondtalan Anakreonná, léha dalok szerzőjévé; sőt komoly, de nem előlő pessimismusát sem tette könnyű gondolkozású elvtelenséggé, de az ifjúkori elborulástól, lelki elnyomorodástól megőrizte több mással együtt. Élesztette lelkeben az emberszeretetet, mely mélyebb volt, mintsem végkép reménytelen s általában kétségbeesetté lehetett volna. Valamiképen egészségesebb volt itt a mi földünkön a levegő, az élet levegője, frissebb még a kalandozás, bujdosás, éhezes-szomjazás közben is, mint a könyves szobában vagy mint egy új író mondja, a könyvek árnyékának sötét völgyében. Arról pedig kell-e szólnunk, a mi neki mindent kipótolt, amannak pedig csak kedvetlenséget okozott.

Több oknál fogva a magyar költő művei nem a kétségbe-

esés, a leverő s erkölcsileg megölő világgyűlölet komoly gyötrelmét tanítják, soha sem közönyösseget, daczos lemondást hirdetnek. És ha ilyesmi előfordúl bennök, kitetszik, hogy alkalmi múltó szeszély vagy fölgerjedés sűgallatai; ötletek, nem elvek, szitkok, melyekben van rossz kívánság, de nincs állandó rossz akarat. Mert kétkedik, habozik, vádol, zúgolódik sokszor, de csak addig, míg vezércsillagát eltéveszti szeme elől, vagy fő tárgyáról egy ideig megfeledkezik, és nem hat be lelkébe egy-két perczig vagy tovább sugár a honszeretet napjától, mely nála egyesül a nő szerelmével. És ha az olasz költő levertségében szól, leverve lelkesít, epesztve oktat, mást nem tud érezni és tenni hazájáért és embertársaiért: ez nyílt arczczal és emelt fővel szól, egész erejét összeszedve kiált, lángostorrá fonja kívánatait, mint villámokat, úgy harczol szent tárgyaiért, s úgy tanít harczolni.

Egészebb ember ez, mint amaz; egész költő és egész ember; az olasz költő embernek és költőnek együtt nem elég erős. Lehet nagyobb, bölcsőbb, tudósabb lélek, de ha költőt hatásáról kell megítélnünk, kisebb értékű mint amaz. Mindig elborulva, észvesztő mélység fölött jár és harczol, mély és valódi érzéssel, de mindig szenvedve, soha sem szabad kedélylyel. A költés föladata pedig a kedély fölzsabadítása, az akarat erősítése volna. De ő lever és nem csillapít, nem mérsékeltlen izgat, hogy erősítsen, hanem szinte mérget ad és gyűlölségre tanít a sors ellen. A philosophia lámpása föl-fölgyulad neki, de az is elszunnyadozik, mihelyt a szenvedő test egy jajt lehell reá. Valódi költő, forrón érez, magasztosan gondolkodik, nagy eszméket hirdet, nemzetét a szabadság küzdésében erősen vonja, lelkesíti: de sajnos, nem ép kedély, nem egészséges test és lélek, szenvedések és betegség teszik költővé, ezek adják költői gondolatait és erejét. Nagyra becsüljük munkáit: de fájlalva élvezzük, állandóan éreznünk kellvén, hogy mindent úgy a mint mondja, el nem fogadhatunk, magunkévá nem tehetünk. Lehetetlen néha azt nem mondanunk a költőnek sötét életnézeteire, a mit ő maga mond egy helytt magának (*Palinodia*):

o mal venturoso e di piaceri
o incapace o inesperto, il proprio fato
creder commune è del suo mal consorte
l' umana specie!

(boldogtalan, a gyönyörűségre vagy nem képes vagy azokat nem élvezett ember, ki azt hiszi, hogy az ő sorsa és nyomorúsága az összes emberi nemmel közös).

Igaz, hogy az emberiség tanítói inkább fájdalom, mint öröm kifejezői, inkább arra, mint erre tanítanak. Talán, hogy a bölcs szerint «sírás által megvidámodjék az ember lelke». Az emberiség sorsa, hogy ennek így kell lenni, hogy a legnemesebb emberek szenvedjenek, szenvedést hirdessenek. A legnagyobb bölcsök, próféták a szenvedés hangján, nagyításokban, megható, leverő képekben beszélnek. Azt kell gondolnunk, hogy az emberek kemény szíve csak ezek által lágyul meg, hogy elkészüljön az erkölcs jó magvai befogadására. Higgadt beszéd-mód, az ész hangja, a mérsékelt hangnem kevésbé szelidítné meg a lelkeket. Elég az, hogy a költés egy neme, már a legrégebb időben ily nemben szólott vagy hangzott, az igazság ígét így hirdette. Úgy látszik, hogy szerintek, mint Leopardinál is, az ösztön, mely költői munkára ösztönzi vala, nem más volt, mint «a legerősebb szenvedély csak a természetet és szenvedélyeket tolmácsolni, mindig csak erővel teljesen és magasztosan, hogy a lelket minden részben óriássá tegye és így azt mondhassa magában: ez költés; azt a mit én érzek, csak versek fejezhetik ki, nem folyóbeszéd.» Ide kell értenünk, hogy mindig féktelennek, vigasztalannak kell lenni a költésének. Ez a neme aztán a költésnek, mely az ő szívet korán elaggottá tette: *questo gelido cor... che amara nel fiore delli anni suoi vecchizza impara* (fagyos szív, melyet évei virágában elfoglal a keserű vénség).

De az ó-kor nagy költői, prófétái leverő és lélek-megtörő hirdetésök ígét mindig vigasztalással, biztató reménnyel végezték: tejjel, mézzel folyó Kanaánt, vagy a menny végtelen örömeit ígérték. Így a magyarok legnagyobb prófétája is a sok panasz, kesergés, vádolás után hazával biztat, a milyen nem volt, de lesz. Ezt az olasz költő nem cselekszi, szerinte valódi boldogság nem létezik, mint erény és dicsőség sem. (V. ö. Kölcseyt.) A boldogság épen ezért meg nem adható. Ezt mondja általában; ezt például a *Természet párbeszédében* egy lélekkel. Ezért legalább is egyoldalúnak, nem egészséges hatású költőnek kell tartanunk. Ritkán tud fölemelkedni, fölegyenesedni a leverő gondolatok csapása alatt, legföljebb annyit mond ki, hogy nem megnyugszik a sorson, hanem hallgatva hajol meg,

s úgy engedi át magát annak, nem rimánkodva a zsarnoknak, de nem is bolond göggel fölemelve fejét.

Természetével alapjában ellenkezik a vígság. A humor és gúny néha megférnek komolyságával; vagy éppen komorsága kifakadásai. Egy helyt elmésen mondja, hogy a művészet munkatermében nincs reszelő. Másutt a *Batrachomyomachia* tréfás fordításában gúnyolja Italia politikai állapotját, a hazafiakat és kormányokat, s egy helyen a német tudósokat, egyebek mellett mondván:

che non provan sistemi e congietture
e theorie dell' alemanna gente! stb.

és itt elmondja, hogy ezek nem csak homályt tudnak földeríteni, de a világosban is kétséget, félelmet és sötétet támasztani. Satira-írónak is sokszor levert és túl a rendén keserű. A *Természet párbeszédében egy izlandival* a természet tehetetlenségét, sőt rosszakaratát sok ügyességgel fejtegeti. De ily esetekben sem sokra megy; nem elég élénk és hatásos, nem ismeri az emberi világot; nincs elég tárgyiassága. Sokszor homályos és ritkán elég merész.

Halálos ellene volt pedig a modern irodalomban (bizony a régiben is!) divatozó frivolságnak. Véleménye nagyon megérdemli a figyelmet. Így szól: «ha frivolkodunk az irodalomban, világosan zsarnokainknak teszünk szolgálatot; mert az irodalmat tréfává és hiú időtöltéssé teszszük. Pedig csak ez szülhetné újra szegény hazánkat egészséges elvei által.»

Lelke mély levertségét egyfelől tanulmányai vagy módta-
lan tanulása okozták, mint említők. Az ő sötétben borongó lelke előtt, melyet erőtlenségében nyavalygó teste úgysis elcsüggeszt, mind untalan üldözőleg vonulnak el az ó-világ nagy hősei, a görög-római kor jelesei, s így részben a maga nemzetének ősei és emlékei. A görögök küzdve Marathonnál, Thermopylénél, a római Camillus, Brutus stb. Mint Hamlet apjának szelleme, ezek integetnek neki, s mutatnak a temető felé. Ez utóbbtól, mint öngyilkostól, veszi az élet és erény becséről való elmélkedés tárgyát, *Il Bruto Minore* cím alatt, mely leg-sötétebb, egyszersmind legsajátabb, legméltóbb művei egyike. Az életet oda dobó kétségbe esett léleknek legmélyebb elcsüggedését, hogy ne mondjam, elsüllyedését látjuk benne, kivált a

költemény végén, hol a jelen után a múltat és jövőt is megveti, így szólván a haldokló Brutus szájával:

«Nem hívom haldokolva segítségül Olympus vagy Kokytos siket királyait, vagy a méltatlan földet, sem az éjet, sem rád nem gondolok a gyászos éj utolsó sugára: jövődő tudalma. Megvetéssel utasítom el e hitvány nép, az utódok engesztelő zokogását, ékes beszédét és síri ajándékait. Az idő gyorsan s mindinkább aljasodik, romlik; csak tévedés lehetne, veszni tért unokákra bízni jeles lelkek méltánylását, megtisztelését; és megbosszúlásokat a sívár utókorra. Ám kerengve szálljon felém sötét szárnyaival az enyészet sóvárgó madara! Rohanjon fenevadúl reám, majd mossa el zápor e becestelen ragadmányt, és a szél hordja el a nevet és emlékezetet.»

Mégis nagyon csalódnánk, ha Leopardi műveit értéktele-
neknek, magát egészen tehetetlen léleknek tartanók. Nagy erő
van benne, nem vad és nemtelen erő. Még nyomorúságában, sor-
sától eltaposva is adja olykor jelét erejének. Állandó elégtelen-
ségében sem hiányzik nála soha egy szép tulajdon, a lelki
nemesség, melylyel megérdemli, hogy tőle nagy elismerés nél-
kül nem fordulhat el a komoly olvasó. Mert hiszen vannak a
költésnek komoly élvezői is; a minthogy a költés ősi időkben
és ma ismét természettel komoly volt és lett. Ilyeneknek szól,
úgy a hogy szól, Leopardi is. Hihető, hogy mély érzése, hazája
sülyedtségében alig tudhatott másképp szólni. Így szóltak egykor
az ő mesterei, Dante és utódai is. Töredelmes lelkeknek szól, kik a
haza jobbaitól várják a legkomolyabb feladat: Itália jövője és
az ő életök titka megfejtését. Leopardi lelke mélyen, bár két-
kedve vallásos; lelkében a dolgok isteni és erkölcsi rendéről
elmélkedik, ezen csügg, ezt kívánja megérteni; a tökéletest
keresi, a jelent meggyűlölve, a jobb jövőért eseng; azt mondja
el a mi ezekre nézve az ő lelkében forrong, a mi az életben nem
található. Ezt kereste a csillagokban: az örök eszméket, a leg-
szebb templomot, melylyel az istenség valaha bírt. De nem ta-
lálta meg sehol. Ezért gondolkozik úgy, hogy netalán Isten,
erény, dicsőség, üres hangok, a valóságban nem felel meg ne-
kik semmi. Innen az ő sötét, de nemes pessimismusa. Innen
életfájdalma, melynek ellenére állandón megvonja méltóságát,
philosophusi mérsékletét. Ha szenved, nem mutogatja sebeit,
baleseteit; nem kicsinyes, nem szitkozódó, nem eltaszító és
sértő. Van benne önuralkodás, egyesekkel nem dúlakodik, nem

riadozik; úgy beszél, mint bölcselőnek kell, keserűen, de nem alacsonyan. «Nemes természetű embernek — mondja egy helyen — egyetlen egy bosszuállás nem tilos: az ellene való rágalmozások- és rosszakaratnak szemébe nézni s kinevetni.» Másutt: «nem hajlok meg ember előtt soha; életem nem lesz más, mint megvetések megvetése, és kinevetések kinevetése.» Azt is mondják, hogy szeretni tudott, akart is szíves lenni, úgy tenni jót, mint bárki más; szeretete kimeríthetetlen, és mintegy eszményi volt, lelke alapjában angyali jó, s ez a jóság egész életén keresztül nem hagyta el. Egy szóval az olaszok legjobbjainak véleménye szerint nemzetöknek az újkorban legnagyobb lyrikusa, a szabadságszeretet élesztője, és az irodalom gyarapodásának magasabb czélok felé irányzója. Több jeles író az olaszoknak e két nagy költőjét ismeri az újabb időkben: Leopardit és Manzont.

II. A természet szerelme is máskép mutatkozik nála, mint más költőnél, s ez is oka vagy eredménye általános lehangoltságának.

Alig fordult meg a szabad természetben, legalább nem élt benne. Nem ismeri a haza földét, nem érdekli a föld népe, annak munkálkodása és mezei életének különösségei. Vidéki lakását, mely könyvtárával együtt börtöne volt, és vele együtt azt az abból fölfogott és megismerhetett környezetet végkép megunta. Természettől úgy született, vagy csak magányában alakult egész valója úgy, hogy érzékei nem voltak eléggé éberek vagy élénkek a szabad természetben levő erők játékait élvezni és belőlök okulni, tehát a természettel együtt élni és érezni. Csak magával bibelődik, bensejére irányozza reflexióit, magára tér vissza mindenünnen, magát emészti már kezdetől fogva.

Így a természet nem vonja, vele érzékeny kapcsolatban nincsen. Élvezetet nem vehet tőle, nem vigasztalja, nem mámorosítja meg; annak szépsége, magasztos rendje, végtelensége, legfőlőbb értelmét foglalkoztatja, de szívére nem hat. Nagyon bölcselő, nagyon világosan lát; rá nézve a természetnek, se a nagyobbaknak, se a kisebbeknek, nincs az a frissesége, bája, a mi másokat csodálatra ragad, és szemléletébe mind beljebb von; nem ábrándozik, nem csodál. Inkább fél, idegenkedik a természettől, de nem annak rejtélyes hatalmától («sacro orrore.» Lucretiusnál), hanem anyagi nagyságától, rideg törvényeitől,

érzéketlen, nyers és nem erkölcsi erejétől. Róla erkölcsileg szörnyű képzetei vannak. Azért szül csak, hogy ölhessen. Van gondja, hogy teremtményei éljenek, de hogy jól éljenek, arra nincs. Vak elosztója, rendezője sorsunknak, elvetett magzatai vagyunk. Nem enged boldogságot, csak csalódást. Neki soha semmiféle baját nem orvosolta, nem enyhítette. Sisyphus-munkát rak reánk, a képzelődést áltatja el, s ez által csalja meg az embert. A szegény Sapphónak az istenek vagy a kegyetlen végzet nem ad részt abból a távoli kéjből, melyet vele megkívántatott. Némi humorral írja a természet ridegségét annak az islandi emberrel való párbeszédében is (próza-művei egyike).

Nem szeretették meg vele a természetet a nagy görög költők sem, kik azt legsajátabb nyelvén tolmácsolták; állandón nem lát benne egyebet, mint nagy és kegyetlen hatalmat, lelkeken alakot, vagy a végzet álarczát. *A végtelen* cz. költeményben magasztosan kepzeli el és írja a végtelen nyugalmat, a világ szörnyű zaja ellenében, de csak azért szereti, hogy benne halált lelhessen.

De nem kell elfelednünk, hogy alantabb a földszíne forogva, talál és ismer szép tárgyakat. Csak a makrokosmossal küzd és tépelődik így. Azokhoz örömmel fordul néha, mintha panaszkodni akarna nekik, vagy tőlök kérni valamit. A hold, csillagok, a szép tavasz, az éneklő madarak emlékeztetik életének jobb óráira, tanúi vagy eszközei voltak némely örömeinek, szerelmének. És meg tudja tenni, hogy ezekhez melegen szól, ezeket szépen, lelkesen, igazán és bőségesen írja. Ennek talán legszebb s valóban magasztos példája a *Ginestra*, melyben a tűzhányó Vesuv oldalán állandón díszlő szerény bokorhoz szól a haza múltjáról, jelenéről, a szabadságról, s azzal szemben az emberek önző bűneiről. A természetből fölemelkedve, gyönyörű részletekben szól mindenről, és röviden s egyenesen a természetben való megnyugvását mondja ki *Asposiája* végén ilyen formán: ifjúi ábrándok és élvek elhagyván, oly sívár az életem; már csillagtalan tavaszom korán. De elég a sorstól vígaszúl és nyugtatóul, hogy im a mező zöld füven itt leterülhetek és gondtalan hevervén, szemlélhetem az ég, föld és tenger derült tekintetét.

Petőfi szeretetét a természetiránt csak röviden érinthetjük; csak a kettő közt levő különbség kitüntetése végett. Szereti

azt, mert benne nevededett, ifjabb korában benne járt-kelt és élt legtöbbet, a természet eszmélkedő és vonzalmas szemléletére már körülményei és a költők (Vajda Péter stb.) példája fölébresztették. Megszokta, hogy a legnagyobb, bár mindennapi tüneményeket: a nap följöttét és lementét, a holdat, és a többi ilyet érzéssel tekintse; érzései mindig nyitva voltak ezekhez. Az alföldi természet melanchóliája erősen hatott rá. A természet fiának mondja magát; azzal együtt érez. Leghívebb barátja — mint mondja — mely sohasem hazudik, nem sebesít, csak gyógyít. Örökké át van hatva, néha megmámorosodva, a természet «örök szépségeit» bámulván. Főkép ezt a síkságot magasztalja, a kanyargó Tiszát, annak életerét, melynek partján üldögél, mely kiáradva nagyot ölel és szorít a szegény falvakon, a pusztai kútat, vad fát, a bokrok furulyáját: a fülemilét, kivált a gólyát írja, az ő és költő társai kedvenczét, a délibábot, az alföldön hatalmasan és huzamosan uralkodó szelet, az ott rettenetesebb zivatart, az ott nagyobb égtájon szemlélhető felhőket, az ő ihletőit, ezeket a tarka égi vándorokat, általában azt a tért, melyen mindez és sok egyéb szemlélhető, melyen egykor a gólyát kísérgette, majd utoljára búcsúztatóul a pacsirta szót hallgatja. Végtelen tér ez, mint a tenger, egyformasága nem untató vagy leverő, hanem elandalító, és esendével, simaságával komoly merengésre indító. Ez látszik erről szóló költeményein.

Hogy ez a szeretet egész valóját átjárta, egész emlékezete tárházát betöltötte, onnan látszik, hogy a természet egyes képeit érzéseiből, ötleteiből könnyedén eltalálja, néha igen sűrűn, nagy mennyiségben is alkalmazza. Ezekben személyesíti meg azokat, ezekkel együtt élnek és hatnak. Több az, hogy a természet nyelven tud szólni. Mint együtt érez a természetbeli hangzatos valókkal, s a nem élő természet nyelvét is sejtelmesen érti, úgy együtt is beszél velök, megtalálja méltó hangjokat verseiben.

A természet a maga megszámlálhatatlan termékeivel, kincsével, több neki mint pusztá diszítés az ember világának játékszínéhez. Él az nagyban, és ezek a szerves valók kisebb mértékben. De a természetnek az a mystikus tisztelete, melyet némelyeknél találni, nem mutatkozik ő nála. Nemcsak a romantikus, de a józanabb természet-cultus sem. Nem tart tőle, nem gyanít benne jótékony vagy ártalmas lelki valókat, mö-

götte valami sötét hatalmat. Nem érez iránta imádatot. A légköri felsőbb valók vagy tünemények is nagyszerűk, meghatók, de nem mint szellemek vagy élők; inkább, mint gyermekes ábránd tárgyai, mulandó látszatok; sokszor pedig mint Heinénál is, elméskedés és tréfa tárgyai. A nap házassága, a tenger féltékenysége, a habok beszélgetése gyönyörködtetnek, de nem a hit dolgai. Így, mikor a napot tréfásan vádolja, a holdat szánja, hogy a rossz költöket kell hallgatnia, Etelkáját csillaggá váltának mondja, virág-lyánkákat említ, vagy a természet tavaszi operáját, melyben a bokrok a páholyok, s az énekesnő sötét primadonna a fülemile. Mintha mythost csinálna (már említettük), de soha se vallásosan megható vagy komolyt. Legföljebb mintha álmaiban volna valami mysticismus. Ezek gyakoriak, szörnyűk vagy bájosak, de sohasem tényezők, életére nem hatnak, kevéssé sejtelmesek és naiv hitttel sohasem fogadtatnak. Így ha följáró, vagy sírban is érző lélekről, vagy testről szól. Legtöbbször a régiebektől eltanult, a képzeletet egy perczig megérintő szólás vagy kép, mely nem meggyőződésből jő, csak a költői tárgyalás díszítéseül szolgál, vagy elmés ötlet . . .

Általában, mint már említők, az anyagi világtól messze, vagy abba mélyen gyakran, és elmélkedve nagy ritkán száll. Egy helyen dicséri a természetet, másutt fölsóhajt hozzá magasztalással, másutt gúnyolódása ellen szólal föl; sohasem valódi mély érzéssel, hitttel. Legföljebb egy kis józanabb utánzása a pogány mythosoknak, azokban levő személyeknek; természetbeli erőknél, melyeket már a görög, a római költők is úgy használtak szépítésül, mint ő maga.

Legkevésbé lehet pedig nála szó természet-philosophiáról. Mi az, hogy lett, mit jelent, magától van, és tényez-e, hogy van mögötte valaki? Mit teszen, melyek a törvényei? Ezekről Leopardi bölcselkedett, és szólott is, kivált az emberi élet szempontjából. Ez kevésbé verseinek, mint prózai szépdolgozatainak tárgya. Idáig a mi költőnk nem jutott. A hol erről a tárgyról szól, úgy szól, mint dalköltő: múlt ötletet, könnyedén oda vetve, nem mint valódi meggyőződést, nem philosophemát. Ez illette ötlet, ki mást nem akart, s ha vannak is elmélkedő művei, azok sem tudós művek.

III. Leopardi költésének és komoly munkálkodásának egyik oka és tárgya volt a haza szeretete. Ebben hasonló Petőfihez. Minden léptét kíséri ennek is «a munkás hazaszeretet».

Ennek élete is a nemzeti fölpezsdülés korára esik. Megérte az olaszok szabadságmozgalmaikat a Napoleon kora után, kit és miatta a francziákat elég okuk volt gyűlölni, még inkább pedig a belső apróbb fejedelmek önkényes uralkodását, s kivált Ausztria idegen jármát megutálni. Kortársa volt az egyik jeles előharczosnak Giobertinek, ki őt nagyra becsülte. Megérte az 1820-dik évi és utóbbi kisebb-nagyobb fölkeléseket, háborgásokat és azok leveretését. Mást nem tehetve írt verseiben lelkesen hazája egykori dicsőségéről, a jelen beestelen állapotról; szólt Franciaország ellen, melyet gyűlölt, a leghevesebb és sértőbb szókkal, nagy hévvel Ausztria ellen, mely ismét nyakokra ült; sőt a már említett gúnyos versében (*Batrochomyomachia folytatása*) általában az európai politika, a «súlyegyen» tana, és a pápaság ellen is, melynek uralmát kezdték megtámadni. Munkára, a szabadságért küzdelemre indítja honosait. Mély fájdalommal fejt ki a szép Itália megaláztatását, porban fetrengetését, nagy emberekben szegénységét.

Nagy hévvel szól, kivált ifjabbkori énekeiben: *Italia* címűben, és az Angelo Mai híbornokhoz intézettben, ez utóbbiban, midőn ez a tudós Cicerónak még ismeretlen *Respublicáját* fölfedezte. Polgártársai örömmel üdvözölték; hatása oly nagy lett, és oly tartós, hogy a maga korában üldözték, utóbb pedig nem kevés harcst szerzett Itália ügyének a legutóbbi időkig. Meggyőződése és tüze állandó maradt, de nem mindig olyan nagy fokú. Ifjú énekei lelkesebbek, áradozóbbak, reménynyel tehát képzelődéssel gazdagabbak; de miután tapasztalást szerzett, mert az 1820 körüli fölkelések elnyomattak, s többeknek lett meggyőződésévé, hogy az olasz népet előbb nevelni kell a haza megismerésére, a szabadság szeretetére, egyszersmind előkészíteni annak okos élvezésére: ő is szelidebben énekelt. Így utóbbi éveiben: *Paolina* testvére házasságára és a *Vincitore al ballone* cím alatt költöttékben és több másban. Itt már csillapodtak a classikus írókból, s görög-római történelemből eltanult vágyások, csak a szomorú jelen, a köz romlottság gyűlölése gyarapodott és nyilatkozott leginkább. Majd a haza gondjaitól kevéssé elfordulva, újra visszatér előbbi világába, melyben költői tehetségének bölcsője ringott. Énekli az újnak alapjául szolgálható régi világ dolgait, a nagy őseket, a stoikus eszméket, midőn Sappho utolsó kétségbeesett énekét zengi, vagy a második Brutusról szól. Most már a nyelvezet és tárgyalás

nagy gondjával és nagyobb ügyességével, mindig nagy költői erővel.

Első műveiből mutatunk föl valamit. Az *Itáliában* mondja több más után: hová enyészett el a régi erő és bátorság? Ki árult el? Mily ármány és erőszak tudott megfosztani királyi palástodtól és arany övedtői? Nincs-e tieid közt, ki érted küzdjön és téged védjen? Fegyvert, ide fegyvert! Egyedül is harczolok érted, vagy elbalok egyedül. Add oh ég, hogy az én vérem legyen tűz, mely fölgyújtsa az olasz kebleket. — Olyan tűz, a milyet Heinenál, Petőfinél s többnél találunk, de harczban olyan tétlen, a milyet Petőfin és Körneren kívül legtöbbször találunk. — Nagyon fáj neki, hogy az olasz idegent szolgál, és idegenért harczol es hal el. Ilyes van a Dante emlékééről szóló versben:

Boldog vagy (Dante) hogy ily borzalom közt
Nem adta élned végzeted;
Barbár karok közt nem láttál olasz nőt
S pusztulni, földúlatni városinkat
Idegenek fegyverétől, dühétől.
Az olasz elme isteni műveit
Szánalmas rabságra vitetni túl az Alpokon . . .
Orosz föld pusztáin epednek im el
Más sorsra méltó honosink.

Ha csak idegenek ellen való gyűlölséget említem is, már tudva van, hogy itt Petőfiről is beszelek, ki sok hazafival osztott az olaszok iránt való rokonérzésben akkor, midőn ellene nem egyszer, de kivált a közös küzdések napjaiban magyar testvéreit vezették harczba és a kit hasonló tepelődések tettek a hősök korának méltó énekesévé. Ha közelebről tekintjük a dolgot, több különbséget látunk köztök. Petőfi a nemzetnek is énekelt, azért is küzdött, de kivált a népnek, népért, a valódi nemzetért, melyet még azelőtt csak egy résznek mondtak s nagyon megkülönböztettek. És leginkább ezért lelkesedett, mert ennek szülöttje volt és ennek kétszeres védelem kellett: a külső hatalom es belső elnyomás ellen. Tehát a nép milliói mellett szól, néha úgy is, hogy az előkelőket támadja meg harcziasan. A népnek új jogokat követel, ugyan akkor a nemzet jogai visszaszerzése és megóvása ügyében küzd; nemzet es democrata harczot folytat. Leopardi csak azt a nemzetet ismeri, mely az előbbi időkben uralkodott, a műveltek, az előkelők

osztályát. Azt, melyről Berzsenyi szól, midőn a feudalis idők utolsó korszakában, azok egyik végső erőlködése közben a fölkelő nemesség fényes, daliás sorait szemleli:

E nép nem gyülevész csoport . . .
Horgas kardja kövér hantjaiért hasít . . .

Leopardi ehhez az osztályhoz tartozott. Ezt ismerte meg, ezt szerette meg a régiek történetéből, az elődök hagyományai-ból. A nép erényei nem ragyogók, nem vonzók. A népet szeretni nehéz dolog, de kötelesség.

Mi része van mindenik költő egyéni sajátosságainak hazafias költésökben, már az eddigiek után elgondolhatjuk. Petőfiről tudjuk, hogy a mint eleinte a haza iránt való érzéseit kifejezte, alig látszottak fontosoknak, inkább csak szokott szólásoknak, minden szájban forgó közhelyeknek, divatos tárgynak, költéstanuló iskolások gyakorlatának, belső megindulás nélkül, Alig lehetett elgondolni, mi neki a haza, hogyan viselheti azt szívéen. Utóbb mindinkább a mély szeretetnek, a küzdés hő vágyásának és önfeláldozásnak őszinte hangjain szólt és vele kezdett érezni minden, a ki érezni tudott. Végre a harcok folytában a legmagasabb és legőszintébb hangon szólt, úgy a hogy utolsó élet-halál küzdésben a legfájóbb szívnek lehet. Vagy szenvedélye tüzében hősi bátorságot hirdet vagy a gyűlölet átkait és szitkait szórja vagy végre a legmélyebb bánat elegiáját gyászos halotti énekben mondja el. Hű utódja és olvasója néha csatában érzi magát vagy a távolban epedőnek érzi a lantost, midőn szívszaggató búval elmélkedik a remény levert virágain, a megölt hazán, az elnémult csatatéren. Énekei kivált ezek a sötétebbek, hasznos óvószertül maradnak a nemzetnek, ha valaha egy oly nemzedék állana elő, mely a modern korcsosodás és talán üzleti gondok és anyagi élvezek között elfelejtene az a küzdést és azt a gyászt.

Leopardit is értjük. Csak most szólánk róla bővebben. Itt csak azt adjuk hozzá, hogy az ő énekei vagy nemesen ébresztő rhapsodiái, ha az az erő, frissesség rohamos kilobbanása nincs is bennök, lehetnek örök hatásúak. Ott is tanulhatunk a szelid, bánatos költőtől erényt, komolyságot, mely óhatja azt a szép hazát, hogy a szabadság élvezése erkölcsi romlottsággá ne váljék s ne teljesejék a népen egyik történetírójok szava: *jugi impatiens, libertatis incapax.*

IV. Petőfit költővé egyfelől a szerelem tevé. Eleinte a szerelem gerjedéseit, tárgyaltan és nem érthető érzéseit, szeszélyes habozásait és ötleteit írja. Úgy szólván, mintha csak akarna vagy tanulna szeretni. Sokáig találja föl és nyeri meg szerelme méltó tárgyát, melylyel költői lelke, úgy látszik, végleg megelégedett, mely neki, legalább így érezte, földileg is tökéletes és eszményi is volt. És ez fakasztja ki lelkéből szerelme érzésének egész teljességét, énekei s olyas művei egész özönét; ez izletteti meg vele sok hányatás után a családi szeretet boldogságát. És ettől és erről fakasztott művei oly becsek, mint azon hazafias énekei, szintúgy megérdemlik a hosszú vagy örök életet.

Leopardi, mint egy-két verséből kitetszik, szintén óhajtott szeretni; de a hol a maga életéről szól, kitünteti, hogy szerelem nem boldogította, nem is felelt ki soha, legalább boldogító szerelemmé. Ezt néhol fájdalmasan mondja el; rendszeren sokkal utóbb, mint érzése tartott. Általában is erről nem mint jelenről a szerető, vágyó, reménylő, hanem a veszteségén sóhajtozó szavaival szokott szólni. Verseiből mindig csak a költő szenvedélyének fájdalma, elhagyatása, a kízó emlékezések rínak ki. A derű hiánya teszi a különben nagy szépségű és gondolatokkal teljes énekeket komor hangulatúakká.

Ifjú korában egy Sylvia nevű leányt, egyszerű szelíd kedves munkás-leányt, szeretett meg, kit atyja házában levő szobájából szemléltetett, a mint szőtt vagy ilyet dolgozott. Erről sok versében fájósan inkább, mind édesden emlékezik, mint az *Álom*, *Magános élet*, *Sylvia*, *Emlékezések* címűekben. Van czélzás egy másik szerelmére is több helyen, de vagy oly halványan, hogy szerelemnek is alig mondható, vagy mély fájdalommal, csaknem megbánással. Olyformán gondolhatjuk, hogy csak az első ifjúi, legmelegebb, legédesebb, de éretlen szerelmet érezte valóban. Utóbb tartózkodó, nemes, de nem vonzó viselkedéssel nem tudta megnyerni a nők szerelmét s nem viszonztatván hajlama, nem erősödött szerelemmé. Mondja is — láttuk — hogy mielőtt szeretett volna, már szeretni nem tud; elvesztette hajlamát s azt benne a szépség egy remeke, egy angyal sem gyűjthatná föl szerelemmé s e miatt «potrebbe servir da eunuco in qualunque seraglio».

Szerelmi epedéséből vagy inkább késő bánatából egy pár sort idézünk:

Szerelem, szerelem! messze szállottál keblemből.
 Egykor oly hév valál, oly lángoló is . . .
 Hideg kezével eloltá e tüzet bal végzetem
 S jéggé fagyaltá már virág-koromban . . .
 Hah! érzem a perczet, melyben keblembe szálltál;
 Most újra hallok a lyány énekét
 S hangjára a keblemben feldobog
 Kőszikla szívem: ámde újolag
 Zsibbasztó tespedés fog el, hiszen
 Szívem rég idegen minden gyönyörtől. (Magános élet.)

A *Szereleméhez* címzett énekekben oly távoli, valóság nélküli ábrándos gondolatokat beszél, melyekben a költő indulata a finom és platói szeretetnél is tisztább, tárgyatlanabb. Inkább elvontan a szerelemmel, mint annak tárgyával, személyével beszél. Amazt az indulatot se hevesen érzeni soká, se tárgyasan fölfogni és kifejezni nem bírta. Szelídebb nála, mint Aranynál volt, ki bár «halkal» érezte s tolmácsolta, de egész hevében tudja a legszentebb, legméltóbb, mégis legerősebb szerelmet előterjeszteni. Így *Katalinban*, *A magyar tánczban*, *Toldiban* stb.

Leopardinál a szerelem félelemmel jár. (Arany sem teszi ki köszömlére és nem szerepel vele.) Mondja, hogy vágyásánál nagyobb volt félelme; így tette rabjává . . . az igen nagy szerelem. Óhajtott szerelmet, mely egész életében boldoggá tette volna; de érzi gyöngeségét, megszerezni, megtartani nem tudja. Így aztán csak utólag érzi annak áldását (?) csak képzeletből. És a szerelem meg a halál nála együtt járnak . . . Két szép dolog van a világban: a szerelem és a halál, mint a *Szerelem és halál* című költeményében kifejti. Ezek együtt születtek, nincs ezeknél szebb a földön és égen. Egyik szüli a legnagyobb gyönyörködést, másik minden szenvedést és gonoszt megszüntet . . . Midőn a szerelem hangjai újra élednek a szívben, csodásan vele ébred föl a halál vágyása is stb. Ennek hatalmát semmi sem haladja meg, csak a végzet. A költő így szól: «Oh a hit korától, gyermekségem éveitől fogva mindig imádvá hílak segítségül kedves Halál, ki egyedül vagy könyörületes a földi kínok iránt . . . ha valaha imádvá magasztaltalak, ha igyekeztem pótolni azt a gyalázatot, melyet isteni voltodra szór a világ: zárd be a napfény elől e bánatos szemeket, oh élet kormányosa. Engem ha könnyebbségemre bármely órámban jössz hozzám, fölémelt fővel, fölkészülve találsz s a sorssal daczolva, azt a kezet,

mely korbács-ütésektől vérzik, ártatlan vértől csöpög, nem fogom fölemelni, hogy dicsőíthessem (a sorsot), mint a régi balgatag emberiség szokta, midőn minden hiú remény, melylyel a világ magát vigasztalja, minden bolond vigasztalást elvetek magamtól; nincs más reményem sehol, csak te vagy egyedül; te vagy egyetlenegy derült gondolatom és az a nap, mely elszunnyaszt és orczámat szűz kebledbe hajtja le.»

A halál ily magasztalását, szabaditóul hívását találjuk Whitmannál az optimista költőnél és Shakesperénél (például *János király* IV., 4.); és ez utóbbi iszonyítóbb minden másnál, bár a keresztyén középkor is sok ily iszonyút talált, énekelt és festett. Petrarca és utána Leopardi mondják magokról: ed io son di quei che il pianger giova. Könnyhullatásom nekem kenyerem (örömem). És Petőfi egy helytt, hogy «a bú egyetlen kincse».

V. Végre még a költői tárgyalásról, a formáról és annak a tárgyhoz való viszonyáról lesz méltó mondani valamit, összehasonlítás végett.

Az úgynevezett naturalismusra a tárgyválasztásban, előadásban, nyelvezetben, továbbá a nyerseségre, a régibb és újabb finomságok, szabályos formák mellőzésére hajlandó az újabb időkben csaknem minden nagyobb költő. Van erre hajlandósága, de leginkább csak elméletben Leopardinak is. Legalább egy barátjának azt a nézetét, hogy a nyelvezet vaskos tárgyiaságát, a nyersebb és otromba előadást kerülni kell és kiírtani a művészetből: elutasítja. De valami erélyes természetszeretnek vagy cultusnak s ennek kedveert a nyersebb természetesebb beszédnek alig adja jelét. *Uralkodó gondolatában* így szól: a scherno ho gli umani giudizi e il vario volgo, a bei pensieri infesto e degno tuo disprezzator calpesto. (Megvetem a világ ítéletét s az ingatag népet, a szép gondolatok ellenét, azt a ki téged méltán gyaláz [az ő fő eszméjét] eltaposom. Voltakép így van, de Petőfi szavaival tehetnök: kirúgom szolgálodat.) Ugyanitt mellékesen mondva, vádolja a bolond népet, mely csak a hasznosért kiált és nem veszi észre, hogy ez által napról-napra haszontalanabbá lesz az elele.

Másutt azonban él erős szókkal, mindig tüzzel, sokszor keményen beszél, bár nem úgy, mint a mi költőnk; vagy nem érezzük úgy meg az olasz szók erejét, titkát, jelentésök árnyékülönbségeit. Ehhez valóban épen úgy nem sejtethünk, mint

nem lehet tehetségünk Burns minden szavainak, rimes sorocskái minden ízének fölfogására és kivált visszaadására. Nehol még is megérezzük a stíl és nyelv egyes mozzanatait jelentékét. Így kivált ifjúkori néhány (1—5) nem nagy értékű szonettjében, melyek némely része kifejezéseiben gúnynyal teljes; még hangzások is ahhoz való.

Írásmódját honfiai nagyra becsülik. E tekintetben reformálónak vallják. Ilyekről sokat gondolkozott és írt. Versei formáját többnyire Petrarca canzonéiból vette, kit gyakran emleget, ki verselésében a korábbi olasz költők utódja volt. Rimei vannak; előkerülnek időről-időre, mintegy arra számítva, hogy a verselés teljes ziláltságát akadályozzák, vagy hogy a hol hangzatosabb folyást akar művének adni, ezt eszközöljék. Nehol szakaszokat rekesztenek be, vagy megfelelnek — mint egy műbíráló mondja — a régiek amphitheatrumaiban volt hangvisszaverő ércz edényeknek, melyek időnként nyomatékkal adták vissza a versek végső hangzatait.

A forma szabadabb voltát Petőfi is követelte és alkalmazta; a gondolatoknak megfelelő rhythmusokat a néptől tanulta el és szabadon használta. A bevett formáknak fölázdozni a gondolatfűzés, a természetes szólások jogát, véteknél tartották. Így gondolkozhatott Leopardi is. Költésbeli általános elvét egy jeles ismertetője így adja elő. Ma — mondja — midőn a hosszas használat által oly sok gondolat, szólás és kép is elavúlt, nem tudják a közönséges dolgokat egyszerűen kimondani a nélkül, hogy abban a veszélyben ne forogjanak, hogy az olvasót elaltatják. Innen az a nagy gond, melylyel a nyelvet tanulják, innen a metaphorák s más ilyek összehalmozása, a gondolatok és hangzatok mesterkélése, a képek különössége, az érzések finomítgatása: mind a köznapiság ürességének palástolására. Leopardi a költést akarta visszavinni s némileg vissza is vitte az ősi egyszerűségre, a természetes igazságra; a költő művészségét megújította, szűziesen egyszerűvé tette. És minden dolgot, a mi magától szép, de külső dísz nélkül való, úgy nevez meg és úgy ad elő, a mint természetének megfelel. Nincs nála sok metaphora, szokatlan kapcsolások, keresett szólások, melyek a figyelmet külsőkre terelnék: belső kép élnek a képei, a nyelvezet segítségére nincs szükségök. Külső fölruházás nélkül van beszédében minden; innen van egyszerű komoly színe egész költésének.

Egyszerűséget, a stíl ékesítetlen voltát találhatták mindeniknél, de érte méltányosan nem vádolhatták. Petőfiről megjegyezték verselése némi gondatlanságát, ügyetlenségét, de az okosabb kortársak, kivált az utódok bevallották, hogy ez a gyarlóság néhol csak a forma megszokott és fölösleges erőltetésének hiánya, másutt szándékos szabadság műve, Leopardinál pedig derék barátja, Giordani, többekkel együtt állította, hogy lazaságával összefért nyelvezetének képekkel gazdagsága, fénye, színezettsége, magasztos hangzása, a gondolatokat mozgató szenvedély bármily emelkedettsége.

Prózája egyik dicsősége. Ebben nagy mestere a nyelvnek. Szavait nagy gonddal és tapintattal válogatja a nélkül, hogy mesterkélttség bűnébe esnék, mint elődei. Már gyermekkorától fogva a nyelv és költés művészete foglalkoztatta; levelei erősen bírálgatták az írás módszereit, a szók értékét, a nyelv képességét. Mégis philosophiai prózáját épen egyszerűségeért csodálták. Úgy mint Cæsaret Quintilián. «Az a mezetlenség, mondja, nem a szegényé, hanem az athlétáé... mikor ezt olvassa az ember, átlépven Cicero virágos kertéből ebben a pusztá, ékeségtelen, de épen azért magasztos tájra, éreznie kell hogy épen a gondolatok ilyen halvány, rideg, fagyos tekintete hatja meg erősen. Itt a sok czifra virágos szólás, például az epithetonok csokrai vagy sallangjai helyén egyszerű nevet és igét találunk, mint csontozatot, semmi húsosságot vagy kövérséget. Tehát a szokott fölruházás nélkül, melyet az olasz költők Petrarca után és tőle eltanultak és általában megszoktak volt.

Megérdemli, nem is távol esik innen megjegyeznem, mit mond az olaszok e jeles lyrikusa arról, hogyan költötte műveit. És érdekes ezt avval összevetnünk, a mit e tekintetben más költőkről, például Burnsról tudunk.

Elmondja ezt Leopardi maga egy 1820 márcziusában írt levelében. «Életemben csak kevés és rövid költeményeket írtam. Költésemben nem mást, csak az ihletést és réjülést (ispirazione e frenesia) követtem, melyet fölhasználva, egy-két percz után elvégeztem egész alkotásom vázlatát és fölosztását. Ez meglevén, költői erem megnyílásának más perczére várahoztam és ekkor ráadtam magamat, szerkeszteni kezdém művemet, de oly lassúsággal, hogy a rövid költeményt sem tudom kevesebb, mint három hét alatt bevégezni. Ez az én eljárásom és ha

ihletésem nem támad, könnyebben fakad víz a fatuskóból, mint egyetlenegy versecske az én agyamból.» Ebből tetszik meg, mondja egy ismertetője, hogy tökéletes (de teszem hozzá: a naivságtól igen messze járó) művész. Úgy írt, mint Dante, az az ihletésre, de nem oly gyorsasággal. És úgy javított, mint Petrarca. Amannak fejéből úgy pattantak ki a gondolatok, mint Zeus fejéből Pallas, emez a javítás által finomított művészi stíl mestere volt sok ideig. Hogyan költött Burns, láttuk; mily gyorsan, mily erős rohammal fakadtak ki Petőfi dalai, gondolhatjuk. Néha útazásai közben, mint vendég, majd harczy vagy politikai izgalmak közepett: s ennek jelét magokon hordják ilyféle művei, míg némely elégiászerűek hosszabb merengés és nyomos elmélkedés szülöttei.

A költés nemét, a melyben munkáltak, különböző hajlandóságok határozza meg. Az hogy mily körben forogtak, merre és mily messze jártak, csapongtak gondolataik. Petőfi tudományos ismeretei kevesebbek; ezekből ő csak történelmi nézeteket merített, leginkább pedig a forradalom tüzét tanulta el. Érzéseinek scalája azonban talán épen ismeretei kevés volta miatt, annyival terjedtebb volt. Tudja halállal, sírral tépelődni, a lélek levertségének legalsóbb fokán, tud a határtalan kedv szárnyain fölemelkedni, a kedv magjait hinteni, a legszívesebb, szelidebb szeretet hangján szólni, majd az emberölő gyűlölséget kiáltozni. Elnyomott lelkében halált áhítani, majd a nyomás alól fölszabadulva, odáig menni, hol az életkedv és erő teljességében az ember nem bír magával. Szeretni, gyűlölni, magához ölelni mohón bárkit, majd eldobni tulajdon legkedvesebbjét. E szerint művei is többfelék: egyes parányi ötletek, komor gondolat-szikrák, az élet kínjának fakadozásai, majd szerelmi boldogság édelgésai és az ellenkezőnek bánkódása; azután elmélkedések a legfőbb kérdésekről, végre harczy riadók vagy a pusztulás fölött való gyászénekek. Leopardi nem sokfélét ad. Mindenütt csak komoly gondolatok nyomják lelkét; ezekhez téved vissza bárhonnan, bármit kezd is el. De tartósabban is marad egy-egy tárgynál. Mélyebben jár, tovább késik egy-egy eszme mellett; túlzásokba nem esik, mert állandón komoly. szeszélyei nincsenek, sem hevületei; társadalmi vagy politikai vonzódásai nem oly erősek és keserűek. Petőfi ritkán veszen föl, még ritkábban fejt ki egy-egy fontosabb tárgyat; bölcselő

elmélkedés helyett heves érzéseket ad elő szaggatottan, de hathatósabban. Nem is annyira «komoly olvasók» számára szól; nem meggyőződést akar szerezni, csak lelkesedést indítani, mely tartatlanabb, bár a gyakori fölgerjedés egy bizonyos állapotot idéz elő a szívben, mely aztán meggyőződést is tényez vagy módosít. Petőfinek rossz kedve is tartatlanabb, pessimizmusa nem oly indokolt, tanszerű, nem is oly nyomasztó, mint már láttuk.

Ez okozza köztök a különbséget a költői nemre nézve is, a melyben dolgoztak. Az olasz költőt is lyrikusnak mondjuk és méltán; de csak elegia-költőnek mondhatnók vagy elmélkedő lyrikusnak. A dalköltők kitörő kedvevel vagy bánatjával, élénkségével, indulatos szólásaival nem bírt az, a kinek lelkében, testében állandón sajgott valami. Nem is úgy hatottak rá az élet bajai. Nem egy-egy baleset, hanem tartósan fájó helyzet vagy állapot. Petőfi úgy érzi az élet sérelmeit, mint egy-egy villanyszikrát, egy-egy fájó «marást» a sorstól: hát föl-fölsikolt, fölriad és aztán elcsillapodik; az alap nem szűnik meg, az életről való fölfogás megmarad, de az elme másfelé vonódik, szünet áll be. Leopardi gyöngé teste, megtört kedélye mindig sajog, lelke alig csillapodik meg teljesen, csak metsző élességű kínjai enyhülnek. Így hol erősebb, hol gyöngébb, de tartós fájdalmai közt érkezik arra, hogy elmélkedjék, gondolatait tenyésztesse és bőven elmondja. Ez hát nem dalt ír, harczai vagy szerelmi vagy társas élethez való dalokat, hanem komoly, szomorú éneket, míg amaz élettől pezsgő friss dalaival elsöben, mint ifjú az ifjúságot éleszti föl. Az olasz költő csak az emelkedettebb lelkekhez szól, hogy meg inkább emelje vagy sötétebbé tegye a lelkeket, reményre és bátor törekvésre kevésbé, inkább lemondásra, vezeklésre indítsa. Nem is ismeri a népéletet, annak pezsgését, örök tenyészetű zöldjet, dalait, naiv művészetét, ifjúi hevét. Csak a tudósok és más művelt nép és a sors kegyelméből nyert néhány lelkes jó barát, hazafiak és bölcselők tudták hallgatni, szeretni, vele és általa fölindulni. Így hatások is különböző. Egyik egy szabadulni törekvő, szintűgy idegenektől nyomott jobb sorsra érdemes nép múltján és elaljasodott jelenén búsul, a jelen sikertelen harczait szemlélve, a jobb jövő reménye nélkül. És hatása maig is tarthatna, mert hiszen Italiában a hazafias aggodalomra ma több vagy csak annyi az ok, mint akkor volt, sőt nagyobb, mert ma a honfi-

társak élesztik a benn emésztő tüzet, ezek romlottsága teszi a sebet fájóbbá. A másik költő egy ifjú nemzethez, melyet legnagyobb fia, legnagyobb prófétája nevezett így, énekel, dalol ifjú módra, az önérzet tüzevel, akkor, midőn a virradást jóslják és bár rettegve várják; de sajnos, se ő, se amaz a nagy jós a már jelentkező nap följövetelét meg nem érthették. A mi költőnk legkinosabb helyzetében sem volt úgy elcsüggedve, hogy éneke elnémult volna; de ki csodálhatja, hogy a dalhoz nem volt a rettegés idején kedve.

A dal valódi formájával Leopardinál nem találkozunk sehol. Csak komoly énekfelét lelünk nála, elmélkedő, élénk, meghatározható, de nem a dal valódi rhythmusára lejtő, könnyeden lebegő dalt. Emennél a dalnak valódi ösztöneit, valamint formáját is. Mert ezt a nép elég komoly, de ha kell, eleven lelke, ki-ki lobbanó kedve és népi dallása s táncza vezette. Az olasz költőnek nem volt hívatása, elevensége dalláshoz; tehát képessége sem dalköltéshez.

Vannak néhol rövid, könnyed sorai, ritkán magokban, többször hosszukat fölváltva, azok lassú menetét olykor megszakítva. De rímek csak néhol s az ő föladatához képest szabadon alkalmazva; néhol épen semmi. Nincs refrain, nincsenek naiv ismétlések, gyors lebegése a válogatott hangzatos szóknak. És ez hiányzik mind a mellett, hogy az olasz népdalokban a dalolhatóság minden kelléke megvolt s ezek a dalok megérdemelték már rég a műveltebbek figyelmét, a nemzeti életre is tettek hatást. És a mellett, hogy az itáliai népköltésben, sőt a műveltek verseiben sem volt mellőzve a dallamosság és annak eszközei, Leopardi, úgy látszik, nem akart a néptől tanulni és annak emlegetett «édes melódiáira» alkotni, vagy inkább nem volt ehhez se akarata, se tehetsége. Non omnia possunt omnes. Szépen alkalmazhatni rá, a mit egy műbíró Petrarcáról mondott: *nelle sue poesie trovi meno l'inquieta e rigogliosa energia dell' orgoglio, pronto al combattere, che l'abbandono e il rilassamento d' un' anima tenera. Ha potuto così dare alla sua malinconia una melodia, una grazia, una misura una chiarezza semplice ed elegante senza esempio...* (költeményekben kevésbé találni a nagyratörő vágyások nyughatatlan és küzdeni rohanó erélyét, mint inkább a gyöngéd lélek lemondását, oda engedését. Így tudott mélyelműségének a kifejezésben példátlan szép hangzatos, vonzó báj s arányossá-

got, egyszerű és választékos világosságot adni. De Sanctis *Petrarca* 310. l.) Míg Petőfi, mint óhajtá, a felhők tűzében ég el, szikrázó dalaival sokaknak ragyogva és elővilágítva: ő csendesen és lassan sínlik és magányban véletlenül hűnyik el, de nem «a föld sarában» enyészik el, hanem szelíden, de mélyen log hatni sok ideig hazája jobb fiaira, lelkes és megható énekeivel.

IMRE SÁNDOR.

HELMHOLTZ HERMANN.

A néhány hónapja elhalt Helmholtz azon tudósok közül való volt, kiknek neve igen gyakran megfordult a nagy közönség ajkán is ; s ha ez tudományos egyéniségét teljességében nem is érthette meg, munkássága felől annyi még is átment a köztudatba, hogy érdekes kutatásokat tett s hogy az akustikában és optikában fontos s messze-ható fölfedezések erednek tőle. Már ez a körülmény igazolja, ha korunk egyik első physikusáról e helyen néhány szóval megemlékezünk.

Helmholtz Hermann 1821 augusztus 31-én született Potsdam-ban, hol atyja gymnasiumi tanár volt. Már mint iskolás fiú szerette a physikát s elolvasta azokat a természettani könyveket, melyeket atyja könyvtárában fölkuathatott. Kissé ósdiak voltak : még a phylogiston uralkodott bennök s az elektromosság tana nem volt túl a Volta oszlopán. De mégis tanulásra s kutatásra serkentették a gyermeket s míg osztálya Cicerót vagy Vergiliust olvasta, ő szokatlanabb optikai tantételek megfejtésén gondolkozott. Atyja tanácsára, iskolái végeztével, orvos lett. 1843-ban katona-orvossá nevezték ki Potsdam-ban, míg 1849-ben megnyílt előtte az egyetemi tanári pálya. Először Königsbergben tanította, mint Brücke utóda, a physiologiát, 1855-ben Bonnban, 1858-ban Heidelbergben, a míg 1871-ben Berlinbe hívták a physikai tanszékre. 1891-ben ülte meg hetvenedik születési napját s ez alkalommal az egész tudományos világ ünnepelte. Ezek külső életének főbb adatai s ha még szaporítanók is néhánynyal, akkor sem mondhatnánk egyebet, mint hogy Helmholtz élete egészen egybeforrott tudománya fejlesztésével.

1847-ben jelent meg híres értekezése «az erő megmaradásáról». E törvénynek kifejtése Helmholtz-nak mindig egyik dicsősége marad, ha osztoznia is kell abban Mayer Róberttel s Joule-lal. Mert

a milyen bizonyos, hogy Mayer Róbert volt az első, a ki a hő és mechanikai munka kölcsönös egyenértékű átváltoztathatóságát kimondta: ép oly bizonyos az is, hogy Helmholtz értekezése egészen eredeti s Mayer első cikkének ismerete nélkül megírt munka. Helmholtz gondolatmenete Mayerétől egészen elütő; ő a «perpetuum mobile» lehetetlenségéből, vagy a mi egyértelmű vele, azon föltételből indult ki, hogy a természetben minden hatás oly vonzó és taszító erőkre vezethető vissza, melyek intenzitása az egymásra ható anyagi pontok távolságától függ. Mayer ellenben a természetben tapasztalható okok és hatások, azaz erők megsemmisíthetetlen voltára és egyenértékűségére építette föl okoskodásának rendszerét.

A cél és kiinduló pont, a dolog természetétől folyólag, Helmholtznál s Mayernél ugyanaz. Mindkettő érezte annak szükségét, hogy a különbözőknek tartott természeti erőket egy közös forrásra visszavezessék. Mindkettő abból a gondolatból indult ki, hogy erő fölhasználása nélkül nem keletkezhetik mozgás s hogy a mozgás nyomtalanul el nem veszhet. A hol tehát megszűnik a mozgás s helyébe meleg lép, ez a meleg nem lehet egyéb, mint formát változtatott mozgás. A gondolat kifejtésében és bizonyításában azonban Mayer és Helmholtz különböző úton jártak. Mayer Róbert főleg a physiologia szempontjából indult ki. Az erő megmaradásának törvényét nem csak a mágnességre s elektromosságra terjesztette ki, hanem az állati melegben s az anyagcserében is kutatta, a mennyiben kimutatta, hogy nem csak a lélegzés égés, mint Liebig gondolta, hanem az összes anyagcsere is az, mert a táplálékban rejlő chemiai erőt munkára változtatja át. E kapcsolat sejtelve egy tengeri útja alkalmával támadt Mayer Róbertben. Mint hajóorvos utazott egy hollandi hajón s Surabaja öblében eret kellett vágnia a matrózokon. Liebig kutatásaiból tudta, hogy a kékeres vér sötétebb színe annak szénsavtartalmától ered, valamint az ütőeres vér világos pirossága annak oxigén-tartalmától. Mikor most a tropikus égálg alatt eret vágott s a kékeres vért minden várakozása ellenére világos pirosnak találta, míg a nyílt tengeren, hűvös szellőnél az érvágáskor a szokott sötét színe volt: e körülményből azt következtette, hogy a test hőmérséklete s a külső meleg közt fönnálló kisebb különbség okozta azt, hogy a táplálék a testben lassabban égett el s így a kékeres vér csak kisebb mértékben oxydálódott. Ebből azután éles elmével belátta, hogy a vér oxydálása s az állati meleg közt kapcsolat van.

Míg Mayer Róbert a kérdést physiologiai oldaláról fogta föl,

Helmholtz az erő megmaradását kutató értekezésében a perpetuum mobile lehetőségének régi kérdésén kezdte: lehetséges-e mozgás munka fölhasználása nélkül? Az általános mechanika legegyszerűbb fogalmaiból indult ki és matematikailag kimutatta, hogy az eleven erők, s a helyzeti erők, a kinetikai és a potentialis energia összége állandó. Ez általános alakjában nevezte Helmholtz e törvényt az erő megmaradása elvének.

Helmholtzot ez elvnek alkalmazásában a mechanika, elektromosság, s a szerves élet tüneményein át követnünk messze vezetne, itt csak azt akarjuk kiemelni, hogy Helmholtz Mayer Róbert érdekeit soha sem tagadta. Elhíhetjük neki, hogy irata megszerkesztésénél Mayernek elrejtett két értekezését nem ismerte: de mióta megismerte, szerzője érdekeit mindig készségesen méltányolta. 1854-ben tartott egyik népszerű előadásában, «a természeti erők kölcsönös hatásáról», Mayert mondotta az «elsőnek, ki a szóban forgó általános törvényt helyesen fogta föl s fejezte ki» s 1869-ben is a német természettudósok és orvosok innsbrucki gyülekezetében úgy mutatta be a jelen volt Mayert, mint az «első, ki azon törvény fogalmát tisztán s világosan fölfogta s annak általános érvényességét ki merte mondani.»

Az 1851-ik évre esik Helmholtz híres találmánya: a szemtükör, mely először tette lehetővé, hogy az élő szem a reczehártyát s világító testek rávetett képét s egyáltalán a szem belsejét megláthatjuk s megismerhetjük. E találmányt különben Brücke észleletei készítették elő, kinek a szem anatómiája sokat köszön. A föladat az volt, hogy úgy bevilágíthassunk a szem belsejébe, hogy a vizsgáló el ne takarhassa a fényt. Erre szolgál a szemtükör. Fölfedezésénél a következő gondolatmenet vezette Helmholtzot. A fénysugarak, melyek egy világító pont képét fénytörő közeg hátulsó lapján alkotják, ugyanazon úton a világító ponthoz, a fény forrásához vissza is térhetnek. Ha szemünk a világító ponttal egybeeshetnék, akkor megláthatná azt a képet, melyet a világító pont a vizsgált szemben alkotott. Szemünket tehát legalább a világító test s a megvilágított s vizsgálatba vett szem közé kell állítanunk, hogy az onnan visszavetett sugarat fölfoghassa. Ezt azonban további segédeszköz nélkül nem tehetjük, mert különben eltakarnók fejünkkel a fényt. Azzal sem segíthetünk a dolgon, hogy a fényt közénk s a vizsgált szem közé hozzuk, mert így a világosság kápráztat. Helmholtz tehát a következő segédeszközhöz nyúlt. Egy kis átlátszó üveglapot helyezt a maga szeme s a vizsgált szem közé. Ha egyenesen tartjuk a

lapot, átlátunk rajta, mint valami ablakon s nem nyertünk vele semmit. Ha azonban rézsút helyezük az üveglemezt, a megvizsgált és a vizsgáló szemet összekötő vonalhoz 45 fokra; akkor a vizsgáltól oldalt álló lámpa fényét a lemeznek a vizsgált szem felé álló oldala úgy fogja visszaverni, hogy a visszavert sugár egyenest a vizsgált szembe esik, innen pedig egyenes vonalban vissza a vizsgáló szemébe, hol a vizsgált szem reczehártyájáról egy bár elmosódott, de világos piros színű kép támad. Az üveglemez tehát arra szolgál, hogy átnézzünk rajta s hogy előlapja világító tükör gyanánt szolgáljon. Most még csak a reczehártya képét kell tisztává tennünk; e célból a tükör és a vizsgált szem közé megfelelő távolságban egy domború lencsét állítunk s így tiszta képét kapjuk meg a reczehártyának. E találmányt Ruete ma már tökéletesebbé tette, de Helmholtz-nak mindenesetre megmarad az a dicsősége, hogy az élő szem évezredes sötétébe ő világított be először. Könnyen belátható, mily hatással volt e találmány a szemgyógyászatra. Most már nem csak a szem külső borító hártványának és a kristály-lencsének állapotát lehet megismerni, hanem a reczehártyának néha alig észrevehető változásából a szemnek, sőt az egész szervezetnek zavaraira is lehet következtetni. Azt szokták mondani: a szem a lélek tükre; ma hozzá tehetjük, hogy szervezetünk állapotát is pontosan tükrözi.

Nem lehet célunk, Helmholtz-nak a physiologiai optika terén tett munkásságát részletesen rajzolni, hanem áttérünk azon kutatásaira, melyek a hangok észrevevésére vonatkoznak. A hang-érzések természettudományi megértése egészen az ő műve. Évezredek óta ismertük a hangot, hangzó testeket s az ezekből összeállított hangszereket; ismertük az egyes hangszeren a hangok arithmetikai viszonyát egymáshoz; de már a különféle hangszerek egybehangzásának nem tudtuk okát adni; nem tudtuk azt sem, hogy ugyanazon hang miért hangzik különbözőleg más-más hangszeren s nem tudtuk, mennyiben függnek a hang-benyomások e különféleségei a halló szervtől. Helmholtz kutatásait ma minden művelt ember ismeri, ezért csak néhány fő pontban foglaljuk össze Helmholtz-nak elméletét a hang-benyomásokról. Tana különösen három alaptényen nyugszik: egy matematikain, melynek értelmében — Ohm szerint — a különböző alakú hullámokat egyetlen egy más alakú hullámmá összegezhethetjük; azon megismerésen, hogy tiszta, egyszerű hang az, melynél a hullám rezgése az egyszerű sinus-törvény szerint történik, mint példának okáért a hangvilla-ingás mozgásai s végre, hogy a többi

hangszernek hangjai (az emberi hang is) mind összetettek. Össze vannak pedig téve különböző alakú hullámokból, melyeknek fő alkotó része ép az az egyszerű hang, az alaphang; míg a többi alkotó rész oly mellékhangokból áll, melyeknek rezgései az alaphang rezgésének egész többszörösei. Fülünk az alaphanggal együtt a magasabb hangokat is észreveszi; s ezek — Helmholtz harmonikus felhangjai — okozzák azt, a mit a különféle hangszereken a hangokban, mint különséget észlelünk: a hangszínt. E felső hangokat Helmholtz egy készülék segítségével külön is hallhatóvá tudta tenni. De másrészt Helmholtz azt is megmutatta, mennyire lehetővé teszi a fül szerkezete ez összetett hangok fölfogását. Föltüntette a fülben azt a számtalan mikroszkopikus elemet, melyek — mint látszik — mindegyike egy bizonyos hangra van hangolva s a hallóideg rostjával összeköttetésben áll. A Corti-féle membran egyes, különböző hosszúságú rostjai a legkülönbélebb hanghullámokat fölfoghatják, olyakat, melyeknek rezgési száma egy másodperczen 30-tól 30,000-ig terjedhet. A hangok magassága e rezgések számától, ereje a hullám nagyságától, [színezete a rezgések alakjától függ. Könnyen beláthatni, hogy mily teljességgel tárgyalhatni ez alapokon a melodia s harmonia tanát. Helmholtz volt különben az első, ki a consonantia s dissonantia egyszerű magyarázatát adta. Mindkettő különböző számú rezgéssel járó hang egyidejű megcsendülésén alapszik. Ha az összetett hangoknak akár alap-, akár felhangjai egymással interferálnak, azaz egymást gyorsan ismétlődő lökésekben erősítik s gyöngítik, akkor a fülre nézve kellemetlen érzést keltenek: a hangok dissonálnak. Ha ellenben az alap- és felhangok egymás mellett nyugodtan hangzanak s egymást nem zavarják, keletkezhetik a consonantia kellemes hatása. Ily világos módon magyarázza meg Helmholtz még a hangok lebegését, a hangzók s mássalhangzók természetét.

De nem terjeszkedhetünk ki jobban a részletekre; annyi bizonyos, hogy Helmholtz a physiologiai optikáról s a zene physiologiai alapjairól írt két művében, ha a részletekben lesz is rajta javítani s kifogásolni való, fényes világosságot vetett a látás és hallás mechanikai, physikai, physiologiai s psychologiai jelenségeire.

De Helmholtz tudományos jellemzését még nem meríti ki az, ha azt mondjuk, hogy első rendű matematikus és természettudós. Volt benne philosophiai ér is s az érzési észrevezés problémájával komolyan foglalkozott s kimutatta, hogy az érzéki benyomások el-

rendezésében, észrevevessé alakításában mennyi része van az elmének s tapasztalásnak.

Helmholtzknak nem kis érdeme, hogy kutatásainak eredményeit népszerű előadásokban s beszédekben, melyek két kötetben külön is megjelentek, a nagy közönséggel is tudatta. E kis művek nemes komolyságukban s szigorú egyszerűségekben classikus értékűek s a physikai s physiologiai problémák elevenébe viszik az olvasót.

Sch. E.

É R T E S I T Ö.

Magyar Mese- és Mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elek. Első kötet. Buda-Pest, 1894. Az Athenaeum kiadása.

Alig tudnánk irodalmunkban vállalatot nevezni, melynek szerkesztője olyan nagy föladatba, akkora önbizalommal vágott volna, mint az előttünk fekvő köteté.

Halljuk a programját :

«Tervem — úgymond — megírni a honfoglalás ezer éves ünnepére színe javát azon meséknek, mondáknak és regéknek, melyeket a magyar nép költő tehetsége ezer évnök a leforgásán teremtett. Hogy az ezer év ünnepén elmondhassuk : íme, itt van együtt, a mi szép és értékes a magyar nép meseköltésében. Azt akarom, hogy a magyar nép meseköltése az ezer éves ünnepig közkinccsé váljék. Ám, hogy azzá válhassék, újra meg kellett írnom a különféle gyűjteményekben és folyóiratokban eltemetett meséket és mondákat, melyeket, minthogy többnyire az illető vidék nyelvjárása szerint vannak közölve, a nagy közönség alig élvezhet. Népies irodalmi nyelven adom tovább a magyar nép meseköltését, hogy egyként kedves olvasmánya legyen a népnek is, a művelt közönségnek is . . . hogy irodalmi művek hatását tegyék az olvasóra, a nélkül, hogy e miatt meghamisítsam a nép eszejárásának a karakterét. A java népmeséken kívül természetesen fölvettem könyvembe a történeti és helyi mondákat is és a fogyatékosabb, szárazabb mondákba igyekeztem lelket önteni.»

E szerint a szerkesztő a következő három nagy föladatot tűzte maga elé :

1. Hogy összegyűjti, egymással összehasonlítja és a javát

kikeresi mindazon meséknek, történeti és helyi mondáknak, a melyeket a magyar nép költő tehetsége ezer év alatt teremtett.

2. Hogy az így gyűjtött anyagot földolgozza s a mi benne fogyatékos vagy töredékes abba lelket önt.

3. Hogy mindezt újra írja, szebben, tetszetősebben, mint a hogy meg vannak írva; újra írja úgy, hogy a művelt közönségnek is és a népnek is kedves olvasmányává legyenek, sőt már az ezer éves ünnep napjáig közkinccsé váljanak.

Nagy föladat már csak az első is: az anyag összegyűjtése. Kivált a történeti és a helyi mondáké.

Mert a népmesékhez aránylag könnyebben hozzá lehet jutni. Mióta a Kisfaludy Társaság ötven évvel ezelőtt népköltési gyűjteményét megindította, a mese-gyűjtés buzgón folyik irodalmunkban, megjelent valami husz kötetnyi önálló gyűjtemény, a *Nyelvőr* pedig huszonöt éves főnnállása óta majd minden számában közöl egy-két népmesét. A ki mind ezeket szorgalmasan összeszedné, kritikával megválogatná, az összetartozó töredékeket egymáshoz illesztve, egyiknek a hiányát a másikkal pótolva, az talán lelkiismeretesen elmondhatná, hogy «a mi szép és értékes a magyar nép meseköltéséből ötven év óta napvilágra jutott», azt egybe foglalta. Hanem ez is csak ötven évről számolhatna be, az ezer évből még hiányoznék kilencszázötven.

A történeti és helyi mondák összekeresése azonban már nem ilyen kényelmes munka. Ezekből alig akad egy-két gyűjteményes mű, melyekben csoportosan együtt volnának találhatóak. Ilyennek válnék be talán Mednyánszkyé a Vág völgyére, Orbán Balázsé a Székelyföldre, Kőváry Lászlóé Erdély különböző részeire nézve s talán még egy-két hasonló gyűjtemény, de mindössze sem sok. Különben pedig a történeti és helyi mondák szét vannak szórva a krónikák, monographiák, útleírások, történeti rajzok, elbeszélések s minden rendű és rangú, régi és új, képes és képtelen folyóiratok nehezen található rengetegében.

Nagy önbizalom kell hozzá, ha valaki vállalkozni mer, hogy mindezeket átkutassa, a mi bennök szép és érdekes, azt kiszemelje, a töredékes hagyományokba lelket öntsön és az egészet irodalmilag föl is dolgozza.

Régebbi irodalmunkban hiában keresnénk ilyen vállalkozó férfiakat. Ipolyi Arnold mikor *Magyar Mythológiájával* föllépett, óvatosan kijelentette, hogy ő csak az anyag összehalmozását ismerhette föladatának, földolgozását jobb időkre kell hagynia. Szalay

László *Magyarország Történetének* előszavában mentegetőzve mondja, hogy a kinek anyaggyűjtés végett magának kell a bányába leszállania, attól a művészi földolgozást követelni alig lehet.

Nagy haladás. hogy ma már ilyféle aggodalmak nem háborítanak bennünket.

Sajnos azonban, hogy a *Magyar Mese- és Mondavilág* eddig megjelent első kötete ezt a nagy önbizalmat nem igen látszik igazolni. Az «eltemetett» kincsekből, melyeket az előszó most már «köz-kincsekké» tenni ígér, az első kötetben vajmi kevés fedezhető föl. Történeti monda nincs benne több, mint három, ezek is a hun mondakör legismertebb darabjai: a *Csoda szarvas*, a *Hadak útja* és az *Isten kardjának* mondái. Sőt úgy látszik a hun korszak és a magyar honfoglalás mondaköréből nem is szándékozik a szerkesztő többet adni; legalább az előszó előre jelenti, hogy a második kötetben már a király-mondák következnek. Pedig lett volna még amazok közt is elég «szép és érdekes», méltók arra, hogy «temetőikből» — tudniillik az irodalmi kézi könyvekből és iskolai olvasó táraikból — az olvasó közönség számára megnyissa. A helyi mondák osztálya sincs azonban gazdagabban képviselve; ezekből is csak három vagy négy akad az egész kötetben. Többi tartalma pedig csupa népmese. Számszerint több ötvennél. De ezek nagy része szintén épen a leginkább közkézen forgó és legismeretesebb mesegyűjteményekből, a Kisfaludy Társaság régi és új kiadásaiból, Kriza *Vadrózsáiból* és magának Benedek Eleknek régebben közzétett gyűjteményéből vannak átvéve.

Valóban az «ezer év alatt teremtett» népköltészet összehordásának ennél kényelmesebb útját alig lehetne találni.

A szerkesztői összeállítás módját azonban már nemcsak kényelmesnek, hanem egyszersmind fonáknak és helytelennek is kell mondanunk. Ugyanis a történeti mondák minden rend nélkül és minden megkülönböztetés nélkül be vannak sorozva a mesék közé. Hunor és Magyar, Attila és Csaba egy sorba kerülnek Bolond Jankóval és a Vitéz Szűcscsel. Egészen össze-vissza, a mint épen a szerkesztőnek a keze ügyébe estek. Ez valóban szerencsétlen beosztás. Mintha legszebb történelemi mondáinkat szánt szándékkal meg akarná fosztani hagyományos hitelök zománczától s egy kosárba dobni a fictio alkotásaival.

Előadásuk modorában sem tesz köztök különbséget. Egyenlő mesélő hangot és módot alkalmaz mindeniknél. A mesék előadásában ez a modor jól meg is állja a helyét. Benedek Elek a nép-

meséket könnyen, folyamatosan tudja elbeszélni; van élénksége, van humora, ismeri a magyar népies mesemondás sok csinját binját és megszokott fogásait s ezekből egész készletet tart rendelkezésben. Előadása nem olyan ős eredeti és nem olyan tartalmas, mint a Krizáé, de a modern közönségnek könnyebben érthető, mert a megszokott olvasmányok stíljétől nem esik olyan távol. Színezése kevésbé gazdag s kevésbé változatos, mint Merényi Lászlóé, de nem is válik olyan áradozóvá. A mesék szerkesztésének alakításában se Erdélyi Jánossal, se a Kisfaludy Társaság újabb gyűjteményében foglalt mesék javával nem vetélkedhetik, de ezeknél népiesebb előadásra törekszik. Ez helyes. Csakhogy ez a törekvés, mint elbeszélőt, néha hibákba is viszi. Mintha csupa feledékeny és hanyag mesélőt venne követendő mintául, olyan lazán szövi néha a cselekvényt; kifeled egyes motívumokat s utóbb ezzel a minduntalan alkalmazott székely mesélő phrasissal: «közmént legyen mondva» tér vissza olyan esemény elmondására, a mit a cselekvény rendén előbb kellett volna előadnia. Kétségkívül czélzatosan teszi ezt, hogy a fonóházak keresetlen mesélgetését annál hívebben utánozza. Alig hiszszük azonban, hogy ez a lazaság a népiességhez szükségképen hozzátartoznék. Hogy az élőszóval, pusztá emlékezetből és többnyire minden előkészület nélkül mesélő könnyen kifeled egyet-mást s később aztán úgy pótolja, a hogy épen lehet, ez se okúl, se mentségül nem szolgálhat annak, a ki írva szerkeszt, hasonló feledékenységek szándékos elkövetésére. Kivált ha azzal az igénynyel lép föl, mint a *Mese- és Mondavilág*, hogy irodalmi nyelven a művelt közönség számára adja elő a népköltészet színét és javát.

Ezzel az igénynyel aligha illik össze a népies szójárás némely fordulatainak az a gyakori és mintegy tünető alkalmazása, a hogy e kötetben találjuk: «Itt a kezem, nem disznóláb» s más ilyfélék.

Ez azonban ízlés dolga s egészben véve nem sokat von le Benedek Elek mesélő előadásának érdeméből, a mennyiben népmesékről van szó.

De már a történeti mondákra ugyanezt alkalmazni, úgy véljük, se a népiesség, se az irodalmi érdek tekintetéből nem volt szerencsés gondolat. A kötet legelső darabját, a *Csodaszarvas regéjét* ezzel kezdi: Hol volt, hol nem volt . . . Nem hiszszük hogy ezt a népmesei bevezetést székely ember szájából hallotta volna valaha egy Attiláról szóló mondára alkalmazni. Mert az nem mese, hanem történet: a monda a nép története.

Lehet a történelmi mondát előadni a régi krónikák nyomán,

mintegy pragmatice. Lehet földolgozni irodalmi modorban, prózában vagy versben. Lehet földolgozni népies modorban is. De az utóbbi esetben csak azzal lehet «lelket önteni belé», ha hívő áhitattal mondjuk és hallgatjuk. Mert a mondákban többnyire hiányzik a népmesék cselekvényének kikerekedő compositiója s ezt a hiányt csak az a hiedelem pótolhatja, hogy igaz történetet beszélünk el. A babonás esetek elbeszélésének is csak ez adhat érdeket. A ki azzal kezdi, hogy maga sem hiszi, a mit elbeszél, az hallgatóját sem fogja érdekelni.

Se az anyag összeszedésében, se a szerkesztési eljárásban, se az előadás módjában nem találjuk tehát föl annak a nagy és komoly föladatnak az átértését és tudatát, a mit az előszó ígér. Mintha a szerkesztő azzal a boldog megnyugvással kezdett volna vállalatához, mint egyik meséjében Szép Palkó, a kire az a föladat vár, hogy estétől reggelig egy rengeteg erdőt letaroljon, földjét föl-szántsa, bevesse, az elvetett búza meg is érjék, le is arassa, betakarítsa, megőrölje s reggelre kalácscsal kedveskedjék belőle. Csakhogy neki nem akadt csodatevő tündérje, a ki helyette «az ezer év alatt teremtett mondák, regék és mesék» rengetegét föl-kutatná, kiszemelné, megválogatná, az összetartozó részeket összeszóné, új leleménnyel egybeillesztené s a millenium napjának reggelére izletes alakban a közönségnek átnyújtaná.

Így tehát a gyűjtemény, legalább eddig bemutatott első kötet, messze marad a merész programtól.

A magyar folklore forrásművei sorába nem sorolható, mert tartalmának nagy része más gyűjteményekből van egyszerűen kölcsön véve. Ezt maga az előszó is nyíltan hirdeti, de a vállalat szükségességét és jelentőségét azzal az állítással kívánja emelni, hogy az eddig megjelent mesegyűjteményeket az olvasó közönség általában nehezen értheti meg, mivel többnyire az illető vidék nyelvjárása szerint írva, ezeket tehát, hogy közkinccséváljanak, a szerkesztőnek újra kellett írnia. Ennek az állításnak azonban nincs alapja. Egyenesen az ellenkező az igaz. Eredeti mesegyűjteményeink legnagyobb részében nyoma sincs a vidéki nyelvjárásnak. Gaál György három kötete, Merényi László hat kötete, Erdélyi János egy kötete Arany László egy kötete, Pál Gyula egy kötete mind a nyelvjárás figyelembe vétele nélkül vannak írva; a Kisfaludy Társaság régebbi három és újabb három kötete is csak kivételképen jelzi egy-egy mesében a tájejtést, de azok a mesék, a melyeket ezekből a *Magyar Mese- és Mondavilág* elhódított, egyszerű irodalmi

ejtés szerint vannak megírva. Forrásmunkának tekinthető mesegyűjteményeink közül csak Kriza *Vadroszáiban* és Kálmány Lajos szegedi gyűjteményében van megtartva a vidéki tájszólás. Legfurcsább pedig a dologban az, hogy maga a *Magyar Mese- és Mondavilág* határozottan és czélzatosan székely provincialismussal van megírva s a Kisfaludy Társaság gyűjteményeiből átvett mesékről elmondhatni, hogy azokat a közönséges irodalmi nyelvből székelyes szójárásra fordította, vagy legalább is teletűzdelte olyan szavakkal, a melyeket, a ki a Hargitán innen született, nem hallott soha és talán még a szótárban sem talál meg.

Hanem azért, ez a vállalat mint a serdülő ifjúságnak való olvasmány megállja a helyét. Fiatal olvasói élvezettel forgathatják, mert hiszen régen elismert igazság, hogy a népmesék a naiv képzetre olyan vonzó erőt gyakorolnak, melylyel semmi modern ifjúsági olvasmány nem versenyezhet. A mellett Benedek Elek előadása, bár itt-ott a népiességet szenvelgi is s ezzel modorossá válik, magyarsága által nyelvérzéküket tisztítani fogja, a mire fiatalságunknak csakugyan szüksége van, kivált azoknak, a kik a főváros iskoláiban cseperednek föl.

A kötet kiállítása csinos, tetszetős s elég jó rajzokkal is van bőven illusztrálva. (De hogyan került ezek közé, a *Csodaszarvas regéjénél*, egy odalisk-jelmezbe öltözött modern Hébe fotográfia?)

Igazán szükségtelen volt az előszóban annyi hetet havat összehordani, milleniumot, magyar nép költői geniuszát, irodalmi színvonalat stb. emlegetni. Mert ezzel a szerkesztő (hogy egy parlamenti jogot nyert népies szóval éljünk) nagy tüzet rakott ugyan, de kicsi pecsenyét sütött nála.

r.—

A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. Írta Hampel József. Első rész. Kétszáz képes táblával és a szövegben 48 ábrával. Buda-Pest, kiadja a m. t. Akadémia. 1894. Ára 5 frt.

Hampel József a hunnok föllépésétől a honfoglalásig terjedő időszak gyérszámú emlékeinek összefoglalásával határozott szolgáltatott tett irodalmunknak. Össze-vissza nagyon rövid ideje foglalkoznak a népvándorlás-kor emlékeivel hazánkban s a kezdetben kevés figyelemre méltatott sírleletek azóta nyertek nagyobb fontosságot, mióta Oroszország tudósai a Don-Dnjper vidék nagyszámú kurgan-

jaiból a skythák és utódaik emlékeit napfényre hozva, a magyarok őseinél uralkodott fényűzési és háztartási cikkek, meg hadi készletek egész tárlházával meglepték a tudós világot. Hampel Józsefnek bő alkalmá volt a szentpétervári és moszkvai múzeumok e sajátos izlésű és kivitelű sírleleteinek bő tanulmányozására és összehasonlítására s úgy látszik azóta nyert nagyobb kedvet a hazai ásatások eredményeinek összegyűjtésére és irodalmi értékesítésére. Mint a nemzeti múzeum régiségtárának igazgató őre s az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője, e kettős állásából kifolyólag is a legilletékebb gyűjtője és földolgozója lehet az egyes ásatásokról beérkező jelentéseknek, sőt jelzett minőségében egyik irányítója és tényezője vala az utolsó évtizedben annak, hogy részint a központ kiküldöttei, részint egyes vidéki társulatok lelkesebb munkásai erre a korra nagyobb munkásságot fordítsanak.

A Hampel könyvében értékesített gazdag adattár összehordásában ő fáradozott legtöbbit, a midőn a nemzeti múzeum régiségtárában is önálló külön csoportba osztatá azokat s a legkisebb leletért kész volt egész apparatusát mozgósítani. Kiváló elismeréssel kell adóznunk mellette a népvándorlaskor terén is úttörőül fáradozó mesterünknek, Pulszky Ferencznek, a ki buzdító szóval és anyagi támogatással a régészetre, fájdalom, oly idő előtt elhalálozott Lipp Vilmost, a Balaton melléken oly üdvösen tudta foglalkoztatni — s a ki a Sötér Ágost szerencsés kezével vezetett mosonmegyei és soproni ásatásokhoz is maga adta meg az ösztönt.

Hampel könyvét még egy második kötet fogja követni s jelen kötetében az építészeti és szobrászati emlékek mellőzésével s a IX. és X. századról a honfoglalást érdeklő mivoltuknál fogva az Akadémia milleniumi forrásgyűjteményéhez szakított csoport kivételével mindazon becesebb kincset és sírleletet felölelte, a mivel a szóban forgó korszak műizlését a Kárpátok aljáról idáig illusztrálnunk sikerült. A leírások sorrendjében a rokonizlésű emlékeket lehetőleg egymás mellé osztva s a mennyiben azok chronológiáját idáig tisztázni sikerült, egyúttal időrendi egymásutánban mutatja be.

A kutatások jelen stadiumában a hazánkban megfordult s a népvándorlás hullámtorlódásaival innen kaleidoszkopszerű egymásutánban tovatűnt népelemekre utaló stilbeli sajátságok megállapítására, az egyes népelemeket jellemző alak és kiviteli eltérésekre még nem terjeszkedhetett ki. Vajha ezekre is mielőbb sor kerülhetne s munkája második részében a korszak elejéről és záródásáról fölmerült monumentalis emlékek bemutatása mellett az összes

leletek előfordulási helyét szemléltető, sőt az együvé tartozó csoportokról is átnézetet nyújtó térképpel gazdagítaná munkáját. Akkor azonban az egyes táblák képeinek összes lelethelyeit is fölveendőnek ajánlanók a táblákon, mert a mostani kötetben csakis a szöveg gondos átolvasása után tudhatjuk csak meg, hogy a XV. tábla granátos ékszerei közt a 4a és 4b Brassót képviseli s az LIII. tábla (mely a tartalomjegyzékben nincs is külön jegyezve) 1a, 2b ezüst karpereczek Erdélyből kerültek a nemzeti múzeumba. Egyáltalán az összes táblákon vagy közvetlenül a képek alatt, vagy külön beiktatandó magyarázó lapon a lelethelyek mindenikét a leletek rövid jellemző értelmezésével ajánlatos volna közzétenni s a tartalomjegyzékben a 20—30-ig haladó tárgyak mindenike épen oly módon megnevezendő volna. Még a szakemberre is lényeges könnyebbséggel járna ez a berendezés. De e munka nem szorítkozhatik a szak tudósok szűk körére és épen disciplinánk érdekében óhajtanónak tartjuk: hogy minél szélesebb körben forgassák azt s beosztásának áttekinthetősége művelt köreinket is minél fogékonyabbá tegesse a szóban forgó kor emlékei iránt. Csak így remélhetjük a fájdalom még mindig gyakori elkallódás gyérülését s a könyv forgatói közül, bizonyára igen sokan becses adalékokkal hálálnák meg a kívánságunk megvalósítására fordítandó fáradságot.

A szilágysomlyói hírneves aranykincs-leletnek múlt századi (1797) és 1889-iki gyönyörű darabjai és a szintén 1889 júliusában napfényre került apahidai sírlelet s a keszthelyi sírmezők, a nemesvölgyi (Mosonmegye) sírok gazdag és jellemző leletei az európa-szerte magasztalt nagyszentmiklósi aranykincscsel, melyet 1799-ben értéktelen ócskaság gyanánt ásott föl egy tapasztó földet kereső öreg asszony s mely most a bécsi császári régiségtár egyik büszkeségét képezi, mind ott szemlélhető Hampel kötetének tetszetős és szép kivitelű illusztrációi közt. A könyv tudniillik 174 lap lelethely-leírás után 200 tábla szép rajzot is tartalmaz.

Téglás Gábor.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

214. SZÁM.

1894. OKTÓBER.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én

TARTALOM.

	Lap
I. A VALLÁS-SZABADSÁG ÜGYE A KORPONAI GYŰLÉSEN 1605. — Károlyi Árpádtól	1
II. MUHAMMEDÁN PROPAGANDA AMERIKÁBAN. — Goldziher Ignácztól... ..	45
III. AZ 1848—49. SZERB FÖLKELESRŐL. (I.) — Thim Józseftől	61
IV. PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (III.) — Imre Sándortól... ..	80
V. A BOTRÁNY. Regény. (VII.) — Alarcon Péter után, spanyolból T. I.	104
VI. KÖLTEMÉNYEK. <i>Élvek percze.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Epilog.</i> — Heine után, németből, Vargha Gyulától	128
VII. MÉG EGY PÁR SZÓ BAROSS VASÚTI POLITIKÁJÁRÓL. — Tisza Istvántól	130
VIII. BUDA - PEST JELENE ÉS JÖVŐJE KÖZIGAZGATÁSI SZEMPONTBÓL. — Havass Rezsőtől	137
IX. ÉRTESSITŐ. Comtesse Almásy: <i>Hongrois et Roumains.</i> — Óváry L.: <i>La Qistione Daco-Romana.</i> — g. — Herczeg F.: <i>Simon Zsuzsa.</i> — i. — Láng M.: <i>Korzika.</i> — B—N. — <i>Szép gyermekek versenye.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	150

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György, os. kir. egyet. könyvárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
árusnál kapható :

A BELGYÓGYÁSZAT TANKÖNYVE.

Orvosnövendékek és gyakorló orvosok számára.

Irta Dr. PURJESZ ZSIGMOND,

a belgyógyászat egyet. ny. r. tanára Kolozsvártt.

Harmadik átnézett és javított kiadás. — A szöveg közé nyomott számos ábrával.

Két kötet, ára füzve 12 frt.

UJ GÖRÖG NYELVTAN

olvasmányokkal és bevezetéssel az uj görög nyelv-
tudományba.

Irta PECZ VILMOS.

Ára füzve 2 frt.

Ára füzve 2 frt.

A MAGYAR BÜNTETŐJOG KÉZIKÖNYVE.

Irta Dr. FAYER LÁSZLÓ,

egyetemi rk. tanár.

I.

Bevezető rész és általános tanok.

(Btk. 1—125. §§.)

Ára füzve 3 frt.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

LUKÁCS MÓRICZ MUNKÁI

ÖSSZEGYŰJTÖTTE

GYULAI PÁL.

KIADTA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

KÉT KÖTET.

Ára füzve 6 frt.

SZEMEREI SZEMERE PÁL MUNKÁI.

SZÜLETÉSE SZÁZADOS EMLÉKÜNNEPÉNEK ALKALMÁBÓL

KÖZREBOCSÁTJA

SZERKESZTI

A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

SZVORÉNYI JÓZSEF.

A három kötet ára 6 frt. — A három kötet csak együtt kapható.

BAROSS GÁBOR RENDSZERE ÉS MŰVEI.

IRTA

SZABÓ JENŐ.

Ára füzve 80 kr.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

215. SZÁM.

1894. NOVEMBER.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTYOMDA.

1894.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR NEMZET ÁTALAKULÁSA A X. SZÁZADBAN. — Marczali Henriktől	161
II. AZ 1848—49. SZERB FÖLKELESRŐL. (II.) — Thim Józseftől	198
III. PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (IV.) — Imre Sándortól	220
IV. A BOTRÁNY. Regény (VIII.) — Alarcon Péter után, spanyolból T. I.	256
V. KÖLTEMÉNYEK. <i>Utcán.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Artemis és a nymphák.</i> — Heredia után, francziából. — Vargha Gyulától . . .	276
VI. VÉGSZÓ A ZÓNADIJSZABÁS ÜGYÉBEN. — Szabó Jenőtől	281
VII. GRENIER EMLÉKIRATAI. — S. E.	297
VIII. ÉRTESETŐ. <i>Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei.</i> — l. — Kohn D.: <i>Az olasz valuta története.</i> — P. B. — Marczali H.: <i>Magyarország története.</i> — f. — Quidde: <i>Calígula.</i> — ld. — Benedek E.: <i>Huszár Anna</i> — i. — <i>Uj magyar könyvek</i>	306

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azcn eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György, os. kir. egyet. könyvvarus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

UJ GÖRÖG NYELVTAN

olvasmányokkal és bevezetéssel az uj görög nyelvtudományba.

Irta PECZ VILMOS.

Ára füzve 2 frt.

Ára füzve 2 frt.

A MAGYAR BÜNTETŐJOG KÉZIKÖNYVE.

Irta Dr. FAYER LÁSZLÓ,
egyetemi rk. tanár.

I.

Bevezető rész és általános tanok.

(Btk. 1—125. §§.)

Ára füzve 3 frt.

LUKÁCS MÓRICZ MUNKÁI.

Összegyűjtötte GYULAI PÁL.

KIADTA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

KÉT KÖTET.

Ára füzve 6 frt.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyv-
árusnál kapható:

AZ 1832—1893. ÉVI

TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK

BETÜSOROS TARTALOMJEGYZÉKE.

Összeállította

FÉNYES VINCZE.

Ára vászonkötésben 2 frt 50 kr.

Napról-napra nehezebbé válik az eligazodás törvényeink és kormány-
rendeleteink tömkelegében. Alig van életviszony, melynek szabályozásába ez
vagy amaz belé nem nyulna s így lépten-nyomon felmerül a tájékozódás
szükségessége. — E tájékozás megszerzésének minél könnyebben lehetővé
tétele ösztönözte szerzőt arra, hogy az 1832—93. törvényeknek és az 1867—93.
minist. rendeleteknek tartalomjegyzékét betürendbe szedve kiadja. Megjegy-
zendő, hogy az összeállításnál kizárólag a törvények és rendeletek *czimei* szol-
gáltak alapul, ezek azonban a legkülönbébb vezérszavak alatt.

DÖNTVÉNYTÁR

**A m. kir. curia, a kir. ítélőtáblák és a pénzügyi közigazgatási
biróság elvi jelentőségű határozatai.**

Jegyzetekkel ellátva kiadja

A JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY SZERKESZTŐSÉGE.

UJ FOLYAM. XXXIX. KÖTET.

Ára füzve 2 frt.

A HUSZADIK SZÁZAD

SZOCZIÁLPOLITIKÁJÁNAK TÖRTÉNELME.

Irta **KRÁLITZ LAJOS.**

Ára füzve 80 kr.

~~3/2135~~

30. kötet
1894

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

~~77-20.~~

SZERKESZT

GYULAI PÁL

[Handwritten signature]

216. SZÁM.

1894. DECEMBER.

79-1
[Handwritten signature]

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTRÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én

TARTALOM.

	Lap
I. JANUS PANNONIUS. — Hegedüs Istvántól	321
II. UJABB NYELVTUDOMÁNYI MÓDSZEREK. — Setälä Emil után, finnből. — Szilasi Móricztól	349
III. AZ 1848—49. SZERB FÖLKELESRŐL. (III.) — Thim Józseftől	375
IV. A BOTRÁNY. Regény. (IX.) — Alarcon Péter után, spanyolból T. I.	392
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Velencei emlékek.</i> (I—II.) — Béry Gyulától. — <i>A Sahnámé-ből.</i> Firduszi után, perzsából. — Radó Antaltól	425
VI. PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (V.) — Imre Sándortól	439
VII. HELMHOLTZ HERMANN. Sch. E.	466
VIII. ÉRTESITŐ: Benedek Elek: <i>Magyar mese és mondavilág.</i> — r. — Hampel József: <i>A régibb középkor emlékei Magyarhonban.</i> — Téglás Gábortól	473

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. kir. egyet. könyváros, I. Stefansplatz Nr. 6. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent a következő

nagy negyedretű illusztrált díszmű:

GYULAI PÁL
KÖLTEMÉNYEI

Rothfeldné Hirsch Nelli 14 fénymetszetű
illusztrációjával és számos fekete képpel.

Atlaszra nyomtatott czimképű diszkötésben.

Ara 20 forint.

*Gyulai költeményeinek ez az albumszerű
illusztrált díszkiadása a karácsonyi könyv-
piacznak kétségkívül legkiválóbb termékei
közé fog sorakozni.*

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten legújabbán megjelent:

AZ 1832—1893. ÉVI

TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK BETÜSOROS TARTALOMJEGYZÉKE.

Összeállította

FÉNYES VINCZE.

Ára vászonkötésben 2 frt 50 kr.

Napról-napra nehezebbé válik az eligazodás törvényeink és kormányrendeleteink tömkelegében. Alig van életviszony, melynek szabályozásába ez vagy amaz belé nem nyulna s így lépten-nyomon felmerül a tájékozódás szükségessége. — E tájékozás megszerzésének minél könnyebben lehetővé tétele ösztönözte szerzőt arra, hogy az 1832—93. törvényeknek és az 1867—93. minist. rendeleteknek tartalomjegyzékét betűrendbe szedve kiadja. Megjegyzendő, hogy az összeállításnál kizárólag a törvények és rendeletek *czimei* szolgáltak alapul, ezek azonban a legkülönfélébb vezérszavak alatt.

EGYHÁZJOGTAN KÉZIKÖNYVE

különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira.

Irta

Dr. KONEK SÁNDOR.

Javitotta és a VII. kiadást sajtó alá rendezte

Dr. ANTAL GYULA.

Ára füzve 5 frt.

Két forint előleges beküldése esetén

VALLÁS ERKÖLCSI VISZONYOK

a római császárság fénykorában

czimű művét bárkinek bérmentve küldi meg

Dr. BOZÓKY ALAJOS,

kir. tanácsos, a nagyváradi kir. jogakadémia igazgatója.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten legújabbán megjelent:

AZ 1832—1893. ÉVI

TÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK BETÜSOROS TARTALOMJEGYZÉKE.

Összeállította

FÉNYES VINCZE.

Ára vászonkötésben 2 frt 50 kr.

Napról-napra nehezebbé válik az eligazodás törvényeink és kormányrendeleteink tömkelegében. Alig van életviszony, melynek szabályozásába ez vagy amaz belé nem nyulna s így lépten-nyomon felmerül a tájékozódás szükségessége. — E tájékozás megszerzésének minél könnyebben lehetővé tétele ösztönözte szerzőt arra, hogy az 1832—93. törvényeknek és az 1867—93. minist. rendeleteknek tartalomjegyzékét betűrendbe szedve kiadja. Megjegyzendő, hogy az összeállításnál kizárólag a törvények és rendeletek *czimei* szolgáltak alapul, ezek azonban a legkülönfélébb vezérszavak alatt.

EGYHÁZJOGTAN KÉZIKÖNYVE

különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira.

Irta

Dr. KONEK SÁNDOR.

Javitotta és a VII. kiadást sajtó alá rendezte

Dr. ANTAL GYULA.

Ára füzve 5 frt.

Két forint előleges beküldése esetén

VALLÁS ERKÖLCSI VISZONYOK

a római császárság fénykorában

czimű művét bárkinek bérmentve küldi meg

Dr. BOZÓKY ALAJOS,

kir. tanácsos, a nagyváradi kir. jogakadémia igazgatója.